

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XVIII	Год.	1988.	С.	1—322	Чачак, 1989.
Vol.		Year		P.		

НАРОДНИ МОДЕЛ НАСТАВ

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XVIII

ČAČAK
1988.

УДК — 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

З Б О Р Н И К
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XVIII

ЧАЧАК
1988.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

XVIII

Редакциони одбор

**Радомир Станић, Милена Икодиновић, Теодосије Вукосављевић,
Радивоје Бојовић и Милован Вуловић**

**Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН БОРБЕВИЋ**

**Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИВИДОЈКОВИЋ**

**Превод на енглески и немачки
АУТОРИ**

Издавач: Народни музеј у Чачку

Штампа „Литопапир“ — Чачак

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

ПРЉУША — МАЛИ ШТУРАЦ

Праисторијски рудник бабра и горског кристала на Руднику

ДР БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ
УУ 11000 Београд
Археолошки институт
Кнез Михаилова 35

УДК 903 (497.11)
„638“:622.34

Опсежна археолошка рекогносцирања планинског масива Рудника предузимана су, уз мање прекиде, од 1980. године.¹ Њихово претежно усмеравање на споменике античког и средњовековног рударства било је оправдано и постојећом археолошком евиденцијом, и писаним изворима. Није било ни помисли на праисторијско рударство, тим пре што су рудна лежишта на Руднику садржавала првенствено цинк и олово и, у мањој мери, сребро.² То значи метале који, изузев последњег, са гледишта праисторијске металургије, нису посебно вредни. Утолико је више изненадило откриће веома разгранатих рударских радова из раних металних доба на потесу Прљуша — Мали Штурац.

На западној падини виса Мали Штурац, данас без икакве вегетације, налазило се пространо лежиште халкопиритне руде — једино са овом врстом орудњења на Руднику.³ Зона са старим рудар-

ским радовима захвата простор око 600 x 80 м, прекривен сипарима, насталим спирањем пребраног и одбаченог материјала, ископаног у току експлоатације у праисторији. Прво сведочанство за хронологију старих радова, били су бројни батови-облуци, са попречним жљебом (види прилог). Ова масивна камена оруђа сигуран су знак најстаријег рударства, без обзира на географско одређиште. Таква њихова распрострањеност и типолошка једнакост означава их као најстарије рударске алате, чија се употреба у европској праисторији задржава све до касног бронзаног доба. Типолошки јасно опредељена, збирка батова — облутака са раноенеолитског рудника бакра у Рудној глави већ указује на специјализацију по функцији овог примарног оруђа.⁴ Сви батови, нађени на површини лежишта на Малом Штурцу, у сипарима и одбаченом материјалу, дуж вододерина и између окана, носе, по правилу, јасне трагове употребе. Многи од њих су били оштећени или преломљени, што значи да потичу из одређених окана, избачених заједно са ископаним материјалом. Запажена је, такође, и њихова неубичајена учесталост на целој површини лежишта. Разноврсни по облику, величини и тежини, ови батови су већ на први поглед упућивали на рударство бакра на вишем технолошком ступњу, него што је оно почетно, заступљено на Рудној глави.⁵

Прва мања сондирања, веома ограничена, предузета на Прљуши — Малом Штурцу 1981. године, потврдила су све претпоставке засноване на подацима са рекогносцирања. Показало се да праисторијска окна треба првенствено очекивати у подножју стеновитих гребена, који се јављају у низовима, са падом у правцу запада. То су заправо места на којима су рудни изливи избијали на површину, па су ту образоване мање терасе — коришћене од старих рудара као нека врста приступних платформи.

Откривена су два окна у горњем рудоносном појасу (бр. 1 и 2), али само до дубине од 0,80 м — 0,90 м. То је једино дало прилику да се тачније одреде улазни отвори оба окна. Њихов прави изглед и величина (димензије окана су износиле: окно 1 — 4 x 3 м; окно 2 — 3,80 x 2,60 м), или тачније, канала рудних жила које су ту избијале на површину, биће опредељени тек на већој дубини ископа. Да се овде заиста ради о окнима, потврђују и масивни батови — облуци нађени *in situ* на улазним отворима оба окна.

После извесног прекида, сондажни радови на Малом Штурцу настављени су 1987. године.⁶ Овог пута откривена су окна бр. 3—6, у нижем појасу орудњења у односу на окна 1—2, чиме је констатована нова зона праисторијских радова. Окна 3—6 налазе се ближе

западној ивици рудног лежишта Прљуше, у низу који се пење ка истоку. Два најбоље опредељена окна су 5 и 6, иако се и овде може говорити само о улазном отвору и делу приступне платформе. Окна 3 и 4 захтевају веће сондажне захвате за тачније опредељење њихових димензија, јер постоји могућност да се овде ради о већим изливима рудне масе.

Окно 5. Улазни отвор окна се налази у подножју мањег, стеновитог гребена. У питању је већи стари рад са пространом улазном одајом, која није откривена до краја (садашње димензије износе 5 x 4), одакле полазе два бочна канала. Западни је откопан до краја и, незнатно укошен, није ни био испуњен одбаченим материјалом (дужина западног канала је 4,50, са просечном висином 0,75 м). Источни канал је, такође, раздвојен на два крака, али је откривен само делимично, до дубине 1,50—2 м (приближне димензије 3 x 4 м). Оба канала су разуђена и садрже, мања или већа, неправилна удубљења и нише. Типична заобљеност зидова и канала, без икаквих остатака руде, указује на рад са масивним батовима — облацима. Понегде на таваници источног канала задржале су се и крупније друзе горског кристала.

Ни приступна платформа окна 5 није испитана у целости. Њене приближне димензије износе 4,5 x 2,5 м. То је, уствари, плиће, хоризонтално удубљење са бочним банкама. Посебну вредност има она на североисточној страни, јер је служила као нека врста радног стола. Остаци огњишта, или бар места на коме јеложена ватра, то јасно потврђују. Осим тога, овде су нађени и батови — облаци са жљебом. Део платформе, сада засут испуном, можда, такође, припада улазној одаји и вероватно има приступ у источни канал окна.

На челу улазног простора у окно откривен је и шири прорез, усечен кроз ивични обод канала. Могућа је техничка функција овог прилаза — тим путем се лакше могао извозити ископан материјал из самог окна.

Окно 6. Приступна платформа овог окна није ни приближно одређена, иако су досадашња сондирања била усмерена управо у том циљу. Окно 6 је последње у низу ка источној страни лежишта. Са северне стране улаз у њега ограничен је окомитим стеновитим блоком. Овде је отворен чеони део приступне платформе у дужини од 5,50 — 6 м, док дубина ископа достиже већ 4 м. Отворен је, бар делимично, приступ веома пространом старом раду, касније затрпаном до садашњег нивоа терена сипарима, шљунком и нанетом, песковитом земљом.

У овом делу приступне платформе у испуни окна 6 су налажени батови — облаци или њихови уломци, уз знатније количине горског кристала.

Најзначајнији налаз из окна 6 је керамика, која потиче из испуне уз горњи, засвођени део улаза у стари рад. Овде је нађено више уломака трбуха неког грубог суда (лонца?), док типолошку вредност имају два профилисана фрагмента.⁷ Они припадају судовима чије су тракасте дршке спајале врат са ободом суда — што указује на керамику металног доба. Како фактура и профили уломака искључују крчаге и амфоре из млађе винчанске културе, извесније је да керамика из окна 6 на Прљуши — Малом Штурцу припада касном енеолиту или раном бронзаном добу. Судаћи према досадашњим искуствима у ископавањима раних праисторијских рудника, уколико се керамика појави, она, по правилу, није сведена на врло ретке, појединачне уломке. Доњи слојеви приступне платформе просторног окна 6 тек треба да буду испитани, па је оправдано очекивати нове керамичке налазе. Ово утолико пре, што са истог места, на коме је нађена керамика, има и првих уломака рударских алатки од јеленског рога.

Праисторијско рударство Рудника је на самом почетку истраживања. Досадашње чињенице јасно говоре о веома значајној рударској активности са — што је од превасходне важности — добро очуваним окнима. Величина и бројност до сада испитаних објеката — окана и приступних платформи — сасвим извесно опредељују Мали Штурац у ред ретких споменика најстаријег рударства у Европи и на Блиском истоку.⁸ Познато је да у таквим рудницима није било технолошких знања за целовито отварање рудног тела, већ је експлоатација била искључиво усмерена на рудне жиле, при чему су њихови природни канали коришћени као окна. Стога је бројност старих радова на Прљуши сведочанство о врло богатом и пространом лежишту. Судаћи по распореду до сада откривених или бар уочених окана — а сигурно је знатно више оних под насипима сипара — рудне жице су избијале на површину у групама, унутар неколико зона, постављених једна изнад друге. Према до сада познатим димензијама приступних платформи или улаза у окна, заправо канале рудних жила, изливи рудне масе су, како је речено, знатних разме-

ра, па се прави изглед праисторијског рудника на Прљуши може тек наслутити.

Друга карактеристика, својствена за сада само Прљуши у поређењу са свим до сада познатим праисторијским рудницима у Европи и Блиском истоку, јесте заједничка појава бакарних руда и горског кристала. Овај други минерал познат је у раној праисторији не само као украсни, полудраги камен, већ као сировина за сечива у производњи камених оруђа и оружја. Тако је коришћење горског кристала установљено у насељу млађе винчанске културе у Дивостину у близини Рудника.⁹ Накит од горског кристала био је, такође, заступљен међу гробним даровима значајне некрополе касног енеолита у Варни.¹⁰

Али, улога горског кристала на Прљуши не састоји се само у реткој прилици да коначно буде опредељено лежиште тог изузетног минерала, већ коришћеног у неолиту Централног Балкана рударским путем. Експлоатација бакра и горског кристала на Прљуши пружа нове чињенице за настанак и развој најраније рударске технологије. При том треба нагласити да горски кристал на Прљуши — Малом Штурцу није усамљена појава, већ је, напротив, заступљен у великој количини. И данас га је лако прикупити на местима где живе кварца избијају непосредно на површину терена. Најбољи примерци, како су показала окна 5 и 6, налазили су се у каналима рудних жила, богатих малахитом и азуритом. Тако су друзе горског кристала, откривене на тавници источног крака канала окна 5, дале примерке изузетног квалитета.

Очевидно је, стога, да ова падина Малог Штурца, издвојена својим упадљивим геолошким и морфолошким особинама, није могла да измакне праисторијским рударима као приступачно и богато лежиште. Ово утолико пре што је масовна производња каменог и кременог оруђа у неолиту захтевала све више сировина, па је разумљиво да је било неизбежно увођење рударства уместо једноставног сакупљања материјала. У том случају Прљуша — Мали Штурац служи као непосредни пример рударске експлоатације металних и неметалних сировина на једном месту. Пошто први налази керамике опредељују рударство оксидних минерала бакра на Руднику у касни енеолит или рано бронзано доба, произлази да експлоатација горског кристала може да буде знатно старија, уведена већ у неолиту. Насеља млађе винчанске групе у непосредној околини Рудника, у Дивостину и Барама, потврђују такву могућност за коришћење горског кристала са Малог Штурца. Већ раније истицано тумачење о

минералном искуству сакупљеном у старијем и млађем неолиту, као неопходном предуслову за откривање и коришћење оксидних руда бакра, добија на примеру Прљуше своју пуну потврду.¹¹

Али, тиме допринос Прљуше — Малог Штурца у изучавању технологије старог рударства није исцрпљен. Обим старих радова указује, по свој прилици, на дуготрајно коришћење бакарних руда, а димензије до сада истражених окана упућују и на њихову знатнију дубину. Ако је та јамска експлоатација заиста исцрпла хоризонт секундарно обогаћених руда са знатним садржајем малахита и азурита, тада је морала допрти и до примарног орудњења — халкопирита. Прерада сулфидних руда бакра представља други значајни напредак праисторијске металургије, јер је тиме била обезбеђена знатно шира сировинска основа.¹² Лежишта оксидних минерала бакра, првенствено малахита и азурита, била су углавном исцрпљена већ у раном енеолиту — као што се видело на винчанском руднику Рудној глави. Опште је уверење да коришћење сулфидних руда бакра добија свој пуни замах тек у бронзаном добу — а керамика са Прљуше указује на рану фазу тог раздобља. Самим тим се — додуше теоријским путем — добија могућност да је на Малом Штурцу остварена и експлоатација примарних, сулфидних руда бакра.

Уколико ове претпоставке потврде и резултати даљих истраживања овог изузетног праисторијског рудника, тада би на Прљуши биле заступљене све главне фазе праисторијског рударства: коришћење сировина за производњу каменог и кременог оруђа и накита; прелаз на оксидне минерале бакра, што значи увођење метала у употребу; проширење сировинске основе примарне металургије бакра прерадом сулфидних руда тог метала.

Преглед резултата сондажних рекогносцирања праисторијског рудника бакра и горског кристала, Прљуше — Малог Штурца, већ му сада, на самом почетку истраживања, обезбеђује посебно место у историји рударства и металургије Централног Балкана.

Примљено 21. VI 1989.

НАПОМЕНЕ

1. Пројект истраживања старог рударства и металургије на Руднику, започет 1980. године, изводи Археолошки институт из Београда, у сарадњи са Народним музејом у Чачку, Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву и Народним музејом у Краљеву.
2. Mg. ing. Radoslav С. Milić, Rudonosne strukture i faktori kontrole orudnjavanja prostora u polimetalnom ležištu »Rudnik«, Materijali VII Kongresa geologa SFRJ, III, Zagreb, 1972, 207 — 222. Велика је заслуга инж. Милића, геолога Рудника и флотације „Рудник“ и сарадника пројекта, за открића археометалуршких споменика на Руднику, као што су, између осталих, праисторијски рудник Прљуша — Мали Штурац, средњовековни рад Трновите Лазине и топионице у долини Јасенице.
3. В. Јовановић, Z. Stanojević i други, Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu, Bor — Beograd, 1982, 61; Подаци Мг Р. Милића у интерној публикацији Рудника и флотације „Рудник“, Коначни извештај о основном геолошком истраживању Pb—Zn руда у околини рудника „Рудник“, 1980.
4. Z. Stanojević, Katalog i klasifikacija arheoloških nalaza sa ranoeneolit-skog rudokopa na Rudnoj Glavi, Rudna Glava, Bor — Beograd, 1982, 83.
5. В. Јовановић, Earlı Metallurgy in Yugoslavia. The Beginning of the Use of Metals and Alloys, Papers from the Second International Conference on the Beginning of the Use of Metals and Alloys, Zhengzhou, China, 1986 (R. Naddin, edit.), Cambridge, Massachusetts — London, 1988, 69—79.
6. Б. Јовановић, Д. Мркобрад, Истраживање старог рударства на Руднику, Гласник српског археолошког друштва, 3, 1986, 77—82.
7. Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мркобрад, Споменици старог рударства и металургије на Руднику II, Гласник српског археолошког друштва, 5, 1988, 33—40, сл. 3.
8. В. Rothenberg, A. В. Freijeiro, Ancient Copper mining and smelting at Chinflon (Huelva, S. W. Spain), Scientific Studies in Early Mining and Extractive Metallurgy (ed. P. T. Craddock), London, 1980, 41—62; E. Pernicka, T. S. Seeliger, G. A. Wagner, F. Begemann, S. Schmitt—Strecker, C. Eibner, Ö. Öztunali, I. Baranyi, Archäometallurgische Untersuchungen in Nordwestanatolien, Jahrbuch des RGZM, 31, 1984, 533—599; R. F. Tylecote, The early history of metallurgy in Europe, London and New York, 1987, 28—36.
9. R. Tringham, The Flaked Stone Industry from Divostin, Divostin and the Neolithic of Central Serbia (A. McPherron and D. Sreјović editors), Pittsburgh — Kragujevac, 1988, 205.
10. I. Ivanov, Die Ausgrabungen des Gräberfelders von Varna (1972—1986), Macht, Herrschaft und Gold (A. Fol und J. Lichardus hrsg.), Saarbrücken, 1988, 60.
11. В. Јовановић, Poreklo najstarijeg rudarstva bakra, Rudna Glava, Bor — Beograd, 1982, 61—83.
12. E. Tylecote, op. cit., 127.

PRLJUŠA — MALI ŠTURAC

MINES PRÉHISTORIQUES DE CUIVRE ET DE CRISTAL DE ROCHE
DANS LE RUDNIK

D'amples actions de reconnaissance archéologique dans le massif de Rudnik, organisées, avec de brèves interruptions, depuis 1980, ont porté surtout sur les vestiges de l'industrie minière remontant à l'antiquité et au moyen âge. C'est pourquoi la découverte de vastes ouvrages de mines préhistoriques de Prljuša et de Mali Šturac a été une surprise.

Prljuša s'étend sur la pente occidentale du Mali Šturac et comporte des gisements de pyrite de cuivre. La zone comprenant les minières anciennes, de dimensions 600 sur 80 mètres, est recouverte de pierres érodées. Les premières traces de ces minières, ont été constituées par de nombreuses bates de pierre à rainure

transversale qui ne sont plus que des galets massifs de roche éruptive. Cette sorte d'outils est un signe certain des minières les plus anciennes, quelle que soit leur situation géographique.

Nettement distincte du point de vue typologique, la collection de battes-galets de la mine de cuivre de Rudna Glava, remontant au haut énéolithique, montrait déjà que cet outil primitif avait une fonction toute particulière. Les battes de Prljuša-Mali Šturac, de forme, de dimensions et de poids différents, témoignent, déjà à première vue, qu'il s'agit d'un stade technologique de l'exploitation du cuivre, supérieur à celui de Rudna Glava.

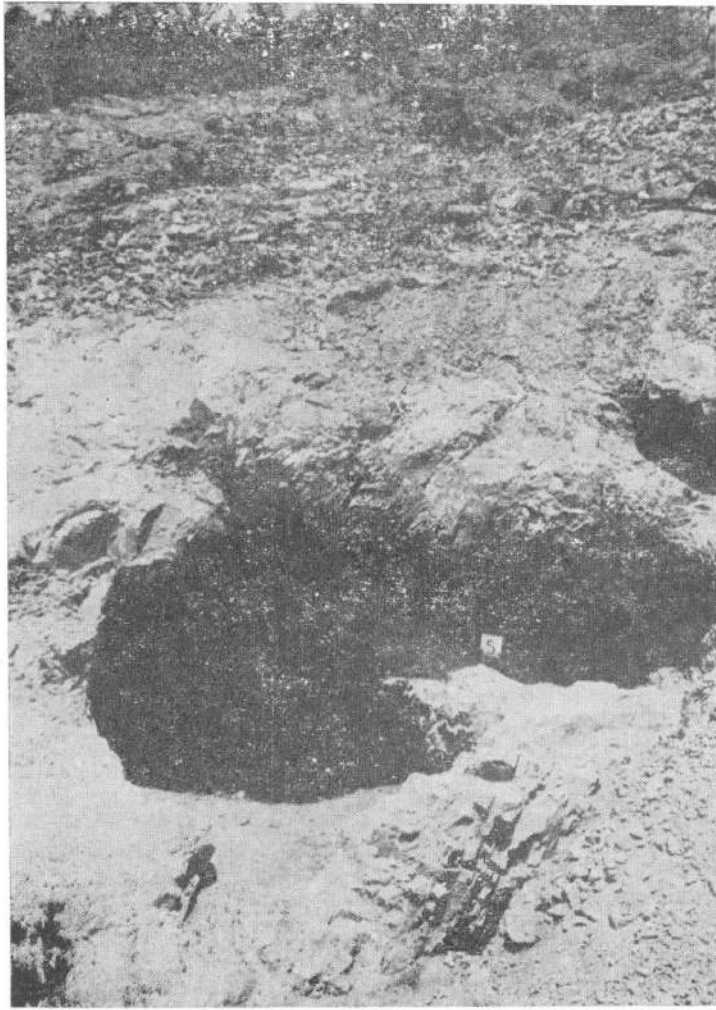
Les sondages effectués en 1981 et 1987/88. ont confirmé toutes les hypothèses fondées sur la reconnaissance. A Prljuša six puits ont été découverts, situés dans deux zones d'exploitation minière, les puits 5 et 6 étant les mieux reconnaissables. Ce ne sont au fond que des canaux naturels formés par de puissants filons épuisés qui débouchaient sur la surface du sol. Jusqu'ici on n'a découvert que les spacieux abords et les entrées des canaux creusés par les filons épuisés, dont les dimensions montrent qu'il s'agissait d'une immense masse minérale. Dans tous les puits on a trouvé des battes-galets, ainsi que d'importantes quantités de cristal de roche.

C'est dans le puits 6 qu'ont été mis au jour les premiers fragments de céramique de Prljuša et de Mali Šturac. Quoique peu nombreux pour l'instant, leurs caractéristiques permettent de les situer dans le bas énéolithique ou au début de l'âge de bronze. Les couches inférieures des abords du spacieux puits 6 seront bientôt explorées, si bien qu'il est légitime de s'attendre à la découverte de nouveaux fragments de céramique. Cela d'autant plus qu'à l'endroit où la céramique a été découverte il y a aussi des fragments des outils miniers en cornes du cerf.

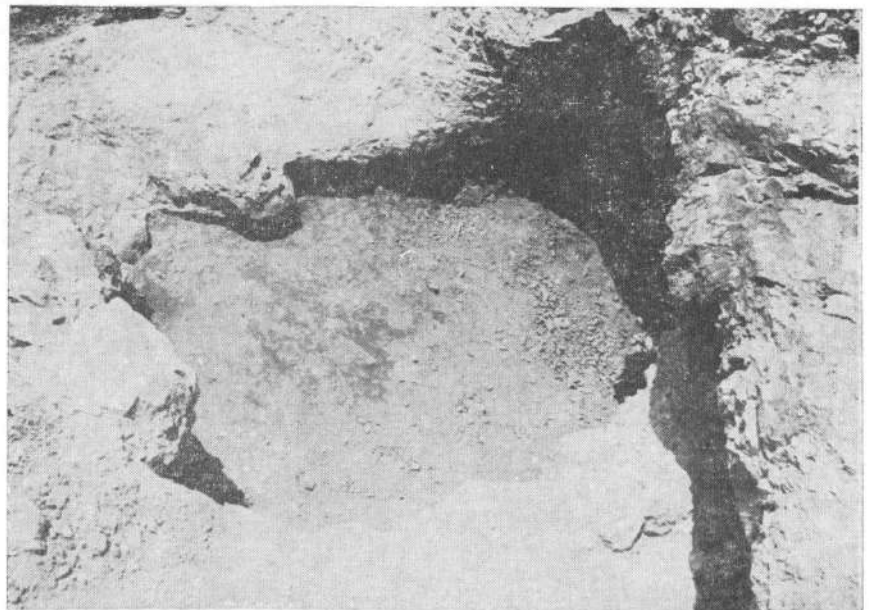
Une caractéristique exceptionnelle de Prljuša, qui distingue cette mine de celles de la préhistoire connues jusqu'ici, c'est que les minerais de cuivre s'y trouvent unis au cristal de roche. L'exploitation de ce minéral de haute qualité a été constaté aussi à Divostan, agglomération située à proximité du Rudnik et appartenant à la basse période de la culture de Vinča. Des bijoux de cristal de roche ont été trouvés aussi parmi les dons funéraires d'une nécropole importante de Varna, remontant au bas énéolithique. L'interprétation déjà proposée de l'expérience minéralogique, acquise dans le haut et le bas néolithique et considérée comme condition préliminaire indispensable pour la découverte et l'exploitation du carbonate de cuivre, se trouve pleinement confirmée par l'exemple de Prljuša. D'un autre côté, les gisements de carbonate de cuivre, en premier lieu l'azurite et la malachite, furent plus ou moins épuisés dès le haut énéolithique. Les scientifiques s'accordent pour affirmer que l'exploitation des sulfures de cuivre ne prend son plein développement qu'à l'âge de bronze et c'est au début de cette époque qu'il convient de situer la céramique de Prljuša. Par là même — théoriquement, il est vrai — il devient vraisemblable qu'à Mali Šturac on exploitait aussi les sulfures de cuivre.

Si cette supposition s'avère exacte, toutes les phases principales de l'exploitation minière préhistorique se trouveraient réunies à Prljuša: exploitation du cristal de roche comme matière première pour la fabrication des outils de pierre et de silex et pour celle des bijoux; passage aux sulfures de cuivre; extension de la base de matières utilisées dans la métallurgie primitive du cuivre, grâce au traitement des minerais sulfurés de ce métal.

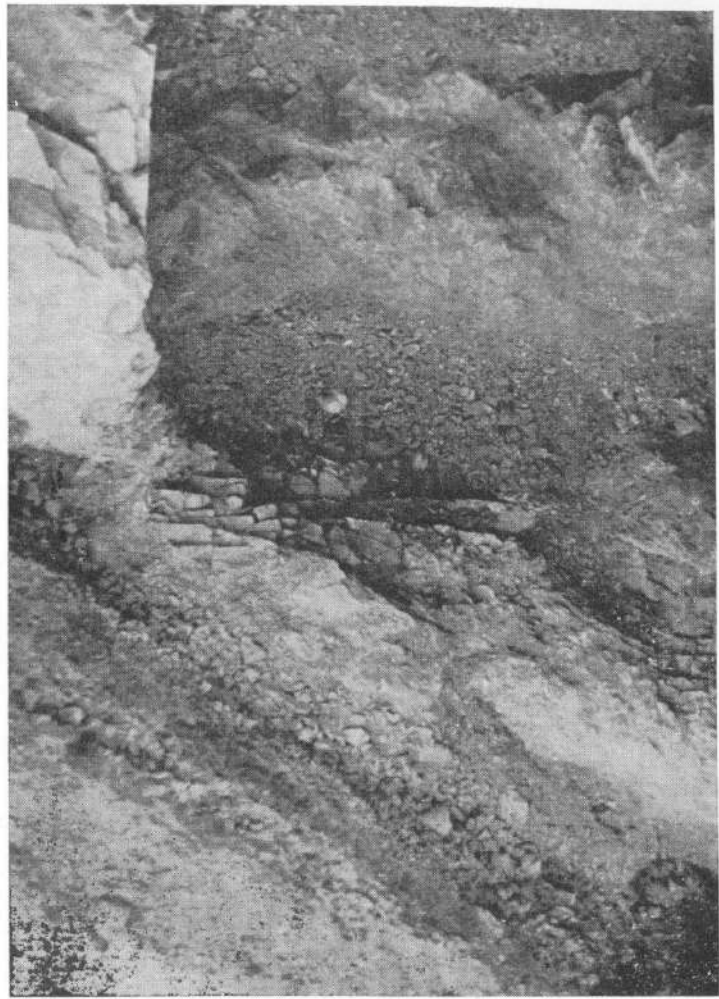
Dr Borislav Jovanović

Сл. 1. Прљуша — Мали Штурац, улаз у окно 5 са
делом приступне платформе
Fig. 1. Prljuša — Mali Šturac, entrée du puits 5 avec
une partie de la rampe d'accès

Сл. 2. Прљуша — Мали Штурац, окно 5 — део приступне
платформе
Fig. 2 Prljuša — Mali Šturac, puits 5 une partie de la rampe
d'accès

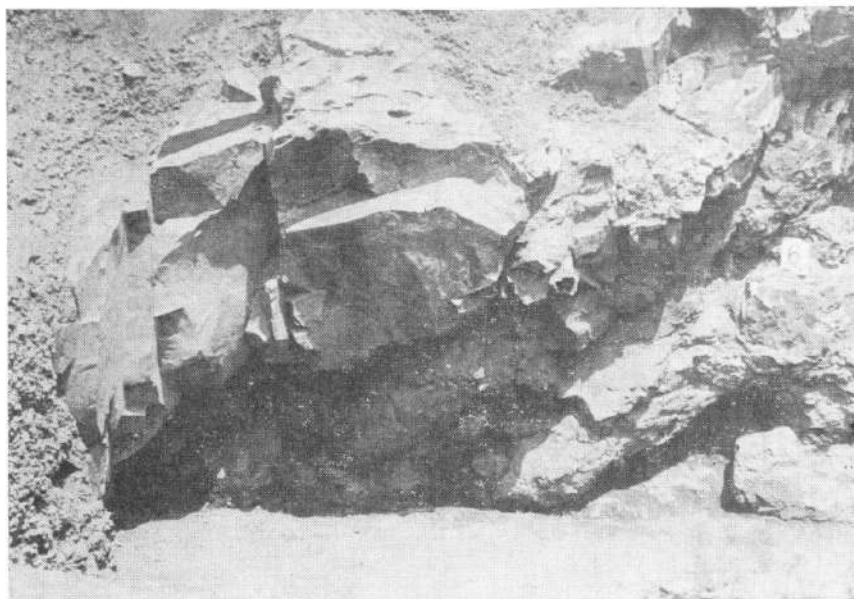
Сл. 3. Прљуша — Мали Штурац, окно 5 — источна
банкина приступне платформе са батом in situ
(кат. бр. 15)

Fig. 3 Prljuša — Mali Šturac, puits 5 — une partie
oriental de la rampe d'accès avec une bate in situ
(cat. № 15)

Сл. 4. Прљуша — Мали Штурац, окно 5, бат in situ
(кат. бр. 15), детаљ

Fig. 4 Prljuša — Mali Šturac, puits 5, une batte in situ
(cat. № 15), détail

Сл. 5. Прљуша — Мали Штурац, окно 6 — северни
 профил улаза у окно
 Fig. 5 Prljuša — Mali Šturac, puits 6 — profil septentrional
 de l'entrée du puits

Сл. 6. Прљуша — Мали Штурац, окно 6, североис-
 точни угао улаза у окно и део приступне
 платформе
 Fig. 6 Prljuša — Mali Šturac, puits 6, angle nord-est
 de l'entrée du puits et une partie de la rampe d'accès

ВЕРА БОГОСАВЉЕВИЋ

**ПОКРЕТНИ МАТЕРИЈАЛ СА ПРАИСТОРИЈСКОГ РУДНИКА НА
МАЛОМ ШТУРЦУ**

ВЕРА БОГОСАВЉЕВИЋ
УУ 36000 Краљево
Народни музеј
Вука Караџића 12

UDK 903 (497.11)
„638” :622

Археолошки налаз са праисторијског рудника Прљуша — Мали Штурац великим делом се састоји од колекције камених батова (36 примерака) и неколико фрагмената керамичких посуда. Депонован је у Народном музеју у Чачку. Материјал ће бити представљен каталошки, по налазима из окана и по врсти предмета. У досадашњем обиму ископавања налаз камених батова забележен је у свим нивоима сипара приступне платформе окана 1, 3, 4, 5 и 6. У највећем опсегу истражен је предпростор окна 5, где је дефинисан улазни део и првобитни ниво приступне платформе са налазима батова. Окно 6 је у ископу горњег нивоа приступне платформе дало податке, поред налаза камених батова, о налазу керамичког материјала и коштаног алата. Мада малобројни, керамички фрагменти нису довољни за поузданије хронолошко опредељење, услови налаза и почетна етапа истраживања платформе и улаза у окно 6 индицирају велики рударски захват са пратећим покретним апаратом.

По свом основном карактеру, рударски батови су природно обликовани комади стена велике тврдоће, доспели у секундарне депозите утицајем речне ерозије. Тако настали речни облаци су оптимални облици за употребу: захтевали су минималну интервенцију, усецања жлеба. На својим ужим (терминалним) крајевима и на једној широј страни носе трагове оштећења, настале у току радног процеса.¹

Каталог:²

ОКНО 1

1. Пљоснати фрагментовани бат призматичног типа са очуваном једном широком страном и десном латералном страном. По ломљењу задње стране формирана су нова лежишта за жлеб.

Место налаза: приступна платформа.

Сировина: стена сиве боје, средње зрнасте структуре са фенокристалима друге стене — амфиболски дацит.

И. Б. — Ц-1/81, Муз. Инв. бр. А 1602/84.

(Табла I/1).

2. Уломак терминалног (ужег) краја бата са очуване четири локације жлеба. Примарни изглед бата није познат.

Студијски материјал, прикључено: А 1602/84.

Сировина: стена светлосиве боје ситнозрнасте структуре са честицама друге стене у саставу — амфиболски дацит.

ОКНО 3

3. Масивни бат, ваљкастог типа, с континуирано израженим попречним жлебом. Већи део задње стране је оштећен.

Место налаза: слој сипара, северни профил ископа приступне платформе — рел. дубина 1,40 м.

Сировина: стена сивобеле боје основне ситнозрнасте структуре са уломцима беле стене у матриксу.

И. Б. Ц-1/87.

(Табла I/2).

ОКНО 4

4. Већи део шире стране призматичног пљоснатог бата, с формираним латералним странама. Попречни пресек: правоугаони.

Место налаза: слој сипара, доњи ископ приступне платформе.
Сировина: светлораон стена, хомогене структуре са честицама и груменовима кварца — амфиболски дацит.

И. Б. Ц-2/87.

(Табла I/3).

5. Призматични бат притесаних латералних страна, с континуирано и јасно издиференцираним попречним жљебом у медијалном делу.

Место налаза: доњи ископ приступне платформе, рел. дубина — 1,40 м.

Сировина: стена беложуте боје ситнозрнасте структуре са уломцима крупније беле стене у основном материјалу.

И. Б. Ц-3/87.

(Табла I/5).

6. Бат пирамидалног облика, делимично оштећен, с плитко формираним попречним жљебом ближе једном крају.

Сировина: стена светлосиве боје ситнозрнасте структуре.

И. Б. Ц-4/87.

(Табла I/11).

ОКНО 5

7. Бат призматичног облика, с притесаним бочним странама. Недостаје једна шира страна и један од терминалних крајева бата.

Место налаза: слој насипа приступне платформе; рел. дубина — 0,60 — 1,00 м.

Сировина: стена сиве боје ситнозрнасте структуре.

И. Б. Ц-5/87.

(Табла I/4).

8. Бат прелазног типа (ваљкасто-призматични) са одломљеном половином једне шире стране.

Место налаза: слој насипа приступне платформе; рел. дубина — 0,60 — 1,00 м.

Сировина: стена сивобеле боје ситнозрнасте структуре са уломцима стене беле боје у матриксу.

И. Б. Ц-6/87.

(Табла I/6).

9. Ужи крај призматичног бата, с делимично очуваним попречним жљебом.

- Место налаза: насип приступне платформе; рел. дубина — 0,80 — 1,00 м.
 Сировина: стена сиве боје хомогене структуре.
 И. Б. Ц-7/87.
10. Бат прелазног типа (призматично ваљкасти) са попречним жлебом под нагибом, који поштује природан облик бата. Већи део једне шире стране је одбијен.
 Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 0,80 — 1,00 м.
 Сировина: стена сивобеле боје хомогеног састава са спорадично уметнутим уломцима друге стене.
 И. Б. Ц-8/87.
 (Табла I/7).
11. Призматични бат притесаних бочних страна, са заобљеним ужим крајевима. Жљеб је континуиран и попречан у средишњем делу алатке.
 Место налаза: улазни простор; рел. дубина — 2,00 — 2,40 м.
 Сировина: стена сивобраон боје, средње зрнасте структуре са одломцима друге стене у основној маси.
 И. Б. Ц-9/87.
 (Табла I/9).
12. Фрагмент ужег краја бата, са очуваним попречним жљебом на једној страни.
 Место налаза: улазни простор; рел. дубина — 2,00 — 2,40 м.
 Сировина: стена сивобеле боје хомогене структуре.
 И. Б. Ц-10/87.
 (Табла I/10).
13. Масивни бат ваљкастог типа, природно углачане површине, с комплетно очуваним попречним жлебом ближе једном терминалном крају.
 Место налаза: улазни простор; рел. дубина — 2,00 — 2,40 м.
 Сировина: стена сивожуте боје хомогене структуре.
 И. Б. Ц-11/87.
 (Табла I/8).
14. Лоптасти бат необрађених заобљених површина са попречно уклесаним жлебом по обиму.
 Место налаза: источна банкина приступне платформе.
 Сировина: стена сиве боје и ситнозрнасте структуре — амфиболски дацит.

И. Б. Ц-31/88.

(Табла II/1).

15. Бат призматичног типа са попречним жљебом. Оштећења су на ужим крајевима у виду одбитака.

Место налаза: источна банкина приступне платформе.

Сировина: стена сиве боје хомогене структуре.

И. Б. Ц-32/88.

(Табла II/3).

16. Подужна половина ваљкастог бата, са остатком попречног жљеба.

Место налаза: источна банкина приступне платформе.

Сировина: стена сиве боје хомогене структуре са уломцима беле стене и кварца.

И. Б. Ц-33/88.

(Табла II/2).

17. Фрагментован ваљкасти бат са очуваним лежиштем за жлеб на бочним странама.

Место налаза: слој сипара приступне платформе.

Сировина: стена сивозелене боје хомогеног састава.

Студијски материјал 1/1.

(Табла II/5).

18. Призматични пљоснати бат са усеченим хоризонталним жљебом, необрађених површина. Недостаје једна шира страна.

Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 0,45 — 0,70 м.

Сировина: стена сивозелене боје ситнозрнасте структуре, са кристалима кварца у основној маси.

Студијски материјал 3/1.

(Табла: II/4).

19. Ужи крај бата са испупченим бочним странама. Шире стране су равне.

Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 0,45 — 0,70 м.

Сировина: стена ситнозрнасте структуре, комплетно прекривена оксидом црвене боје.

Студијски материјал: 3/2.

(Табла II/6).

ОКНО 6

20. Пирамидални бат с клинасто стањеним радним делом. Жљеб се

- налази у виду уклесаног лежишта на бочним странама, тако да се на десној страни налазе два лежишта, једно испод другог. Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.
Сировина: Стена светлораон боје ситнозрнасте структуре.
И. Б. Ц-12/87.
(Табла II/8).
21. Бат лоптастог облика, на прелазу ка ваљкастој форми, с попречним издиференцираним жљебом.
Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.
Сировина: стена сивобеле боје ситнозрнасте структуре.
И. Б. Ц-13/87.
(Табла III/1).
22. Ваљкасто пљоснати бат, на прелазу ка призматичном, са очуваним ужим крајем.
Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.
Сировина: стена сивобраон боје ситнозрнасте структуре.
И. Б. Ц-14/87.
(Табла II/7).
23. Ваљкасто издужени бат, код чега су природна удубљења импровизована у жљеб.
Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.
Сировина: стена сивобраон боје, ситнозрнасте структуре са честицама кварца.
И. Б. Ц-15/87.
(Табла II/10).
24. Фрагмент ужег краја бата, са очуваним левим жљебом у виду улегнућа.
Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.
Сировина: стена сивоплаве боје хомогене структуре.
И. Б. Ц-16/87.
(Табла III/2).
25. Пљоснато призматични тип бата, одсеченог ужег краја. Жљеб је хоризонталан у средишњем делу алатке.
Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.

- Сировина: стена сивобраон боје ситнозрнасте структуре.
И. Б. Ц-17/87.
(Табла II/9).
26. Фрагмент прелазног типа бата (призматично-ваљкасти), са очуваном једном широм страном и делом ужег краја.
Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.
Сировина: стена сиве боје хомогене структуре.
И. Б. Ц-18/87.
(Табла III/5).
27. Пљоснати бат пентагоналног попречног пресека, неправилно кружног облика, са углачаним траговима укрштеног жљеба.
Место налаза: горњи ниво приступне платформе; рел. дубина — 0,40 — 1,50 м.
Сировина: стена сивозелене боје ситнозрнасте структуре.
И. Б. Ц-19/87.
(Табла III/4).
28. Половина призматичног бата, клинасто стањеног ужег краја. Бочне стране су незнатно улегнуте.
Место налаза: ниво сипара приступне платформе; рел. дубина — 1, 95 м.
Сировина: стена сиве боје са одломцима друге стене у основној хомогеној маси.
И. Б. Ц-34/88.
(Табла III/3).
29. Призматични масивни бат, заобљених ивица. Бочне стране су незнатно пригачане. Већи део једне шире стране недостаје.
Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 1,95 м.
Сировина: стена сиве боје срседње зрнасте структуре.
И. Б. Ц-35/88.
(Табла III/9).
30. Бат недефинисаног облика, са очуваним језгром стене. Оштећен у свим деловима, има облик масивне стубасте масе.
Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 2, 25 м.
Сировина: тена сивожуте боје хомогене ситнозрнасте структуре.
И. Б. Ц-36/88.
31. Призматични бат оштећених радних крајева, некомплетне једне шире стране и одломљеном задњом страном.

- Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 2, 25 м.
Сировина: стена сивозелене боје, изузетно хомогене структуре — амфиболски дацит.
Студијски материјал 2/1.
(Табла III/7).
32. Призматични бат с хоризонталним жлебом. Попречни пресек бата — троугаони.
Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 2, 25 м.
Студијски материјал 2/2.
(Табла III/6).
33. Половина бата, са очуваним делом континуираног жљеба.
Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 1,95 м.
Студијски материјал 2/3.
(Табла III/8).
34. Масивни призматични бат са очуваним ужим крајем и попречно постављеним континуираним жлебом. Недостаје део задње стране.
Место налаза: слој сипара приступне платформе; рел. дубина — 2,25 м.
Сировина: стена светлозелене боје, средње зрнасте структуре са уломцима тамносивих комада друге стене, лискуна и честица кварца.
Студијски материјал 2/4.
(Табла IV/2).

ПОВРШИНСКИ НАЛАЗИ

35. Пљоснати ваљкасти бат са широко усеченим лежиштима за жлеб на бочним странама.
Сировина: половина дебљине бата се састоји од стене крупнозрнасте структуре, са уломцима беле стене у основну масу, док је преостали део од стене изузетно хомогене структуре сивозелене боје.
И. Б. Ц-29/88.
(Табла IV/1).

ПОКРЕТНИ МАТЕРИЈАЛ СА ПРАИСТОРИЈСКОГ РУДНИКА НА МАЛОМ ШТУРЦУ

36. Пљоснати бат, троугаоног облика ширих страна, односно пирамидалног типа.
Сировина: стена сивобеле боје ситнозрнасте структуре.
И. Б. Ц-30/88.
Табла III/10).

ОКНО 6 — КЕРАМИЧКИ МАТЕРИЈАЛ

37. Фрагмент рамена и мањи део трбуха посуде, с преломљеном дршком тракастог типа. Уломак је од добро пречишћене глине, жуто-сиве боје печења и углачане спољне површине. На прелому тракасте дршке налазе се два плитка убода постављена у функцији арматуре при моделовању.
Место налаза: избачена земља приступне платформе из 1987. године.
Табла IV/3).
38. Под истим бројем наводимо следећи материјал, који потиче из истог слоја сипара западне половине приступне платформе окна 6, релативне дубине 0.65—0.75 м од завршног нивоа из 1987. г.
- а) Фрагмент дела обода и дела тракасте дршке посуде од добро пречишћене сивоцрвено печене глине, с примесама просејаног песка, танке превлаке по површини. Дршка полази са обода посуде.
- б) Три фрагмента трбуха већег суда од средње пречишћене глине с примесом просејаног песка, светлоцрвено печени, незнатно обрађене спољне површине. Два фрагмента се спајају на месту прелома.
- ц) Фрагмент рамена и мањег дела врата посуде, с преломљеном дршком тракастог типа, очуване у основи. Раме посуде је благо наглашено. Израђен је од мрко сиве печене пречишћене глине с примесом зрнаца песка и црвенкасте превлаке на спољашњој страни.
(Табла IV/4).

Поред наведених налаза, на Малом Штурцу, у истом слоју централног дела приступне платформе окна 6, откривени су остаци алатке од јеленског рога, испуњене бакарним оксидом и влагом. Услови боравка у насипу сипара допринели су распадању предмета, чији облик није могао да буде реконструисан.

ТАБЕЛА 1

Типологија камених батова са Малог Штурца

Катал. број	Окно број	Дужина (L) мм	Ширина (l) мм	Дебљина (e) мм	T кг	$\frac{L}{l}$	$\frac{l}{e}$	Тип
1.	1	185	100	57*	1.420	1.85	1.7*	A
2.	1	175*	123	55*	1.040	—	—	U
3.	3	150	125	90	2.690	1.2	1.4	B
4.	4	158*	73	45*	1.180	2.1	—	A
5.	4	165	115	83	3.300	1.4	1.3	A
6.	4	280	180	150	5.200	1.5	1.2	E
7.	5	147*	150	107*	2.810	—	—	A
8.	5	160	147	84	2.800	1.08	1.7	C
9.	5	145*	120	63*	1.400	—	—	A
10.	5	132*	122	80	1.700	1.08	1.5	C
11.	5	108	74	59	0.930	1.4	1.2	A
12.	5	104*	70	42*	0.620	—	—	U
13.	5	155	116	97	2.350	1.3	1.2	B
14.	5	94	89	73	0.850	1.05	1.2	D
15.	5	126	88	64*	0.890	1.4	—	A
16.	5	142	62*	80*	0.980	—	—	B
17.	5	149	89	92*	1.370	1.6	<0.9	B
18.	5	108	76	48	0.540	1.4	—	A
19.	5	78*	86	54	0.640	—	1.5	U
20.	6	150	76	48	0.790	1.9	1.5	E
21.	6	90	80	73	0.840	1.1	1.09	D
22.	6	124*	111	46	0.980	—	2.4	C
23.	6	88	58	43	0.330	1.5	1.3	B
24.	6	68*	84	43	0.420	—	1.9	U
25.	6	114*	86	53	0.680	—	1.6	A
26.	6	120*	65*	34*	0.300	—	—	C
27.	6	116	90	40	0.580	1.2	2.2	F
28.	6	145*	93	68	1.450	>1.5	1.3	A
29.	6	101	84	55	0.710	1.2	1.5	A
30.	6	145*	69*	60*	0.800	—	—	U
31.	6	155	88*	81*	1.620	—	—	A
32.	6	110	95	92	1.140	1.1	1.04	A
33.	6	140	94	10	0.570	1.4	—	U
34.	6	130*	120	70*	1.960	—	—	A
35.	P	116	84	50	0.650	1.3	1.6	B
36.	P	98	91	62	0.450	1.07	1.4	E

ТАБЕЛА 2

Преглед димензија и карактеристика жлеба на батовима са Малог Штурца

Катал. број	Окно број	Тип	Дубина жлеба (мм)		Ширина жлеба (мм)		Начин формирања
			леви	десни	леви	десни	
1.	1	A	1	2	—	45	усечено лежиште
2.	1	U	—	—	—	—	4 усеч. лежишта (до 2 мм)
3.	3	B	5	2	40	35	усеч. лежиште, канал
4.	4	A	—	5	—	—	усеч. лежиш. (некомплет.)
5.	4	A	8	6	40	35	континуирани канал
6.	4	E	3	1	16	10	континуирани канал

ПОКРЕТНИ МАТЕРИЈАЛ СА ПРАИСТОРИЈСКОГ РУДНИКА НА МАЛОМ ШТУРЦУ

7.	5	A	7	5	35	50	усеч. лежиште и канал	
8.	5	C	3	6	30	35	континуирани канал	
9.	5	A	4	1	—	—	очув. 4 локације жлеба	
10.	5	C	4.5	2	30	20*	континуирани канал	
11.	5	A	1	5	25	35	континуирани канал	
12.	5	U	—	2	—	20	природно лежиште	
13.	5	B	4	1	38	10	парцијални канал	
14.	5	D	1	4	25	25	усечено (углач. лежиште)	
15.	5	A	2	5	30	40	континуирани канал	
16.	5	B	—	4.5	—	40	усеч. лежиште и канал	
17.	5	B	2	3	24	42	усечена лежишта	
18.	5	A	2	0	47	0	усечени канал	
19.	5	U	—	—	—	—	—	
20.	6	E	4	1/1	20	—	усечено лежиште	
21.	6	D	4	1	30	20	траг лежишта	
22.	6	C	3	2	29	25*	усечена лежишта	
23.	6	B	незнатно изражени				—	—
24.	6	U	4	—	25*	—	усечено лежиште	
25.	6	A	3	6	13*	22	усеч. лежиште и канал	
26.	6	C	8	—	50	—	усечени канал	
27.	6	F	1	4	—	35	укрштени канал	
28.	6	A	4	2	35*	33*	усечена лежишта	
29.	6	A	5	5	25	21	континуирани канал	
30.	6	U	—	—	—	—	—	
31.	6	A	6	—	35	—	усечено лежиште	
32.	6	A	7	6	34	48	усечени канал	
33.	6	U	12	6	35	33	континуир. канал — неком.	
34.	6	A	6	10	20	35	континуир. канал — неком.	
35.	P	B	5	9	40	40	усечено лежиште	
36.	P	E	3	2	22	22	усечено лежиште	

МИНЕРАЛОШКИ САСТАВ БАТОВА

Уз реалну претпоставку да су стари рудари користили најјаче стене као сировине за израду батова, у току макроскопског посматрања и читања геолошке карте Рудника, дошли смо до адекватних закључака. Дескрипцијом узорака издвојене су две опште групе на нивоу структуре стена: стене хомогеног изгледа, ситнозрнасте структуре, и стене средње зрнасте структуре. По боји се уочавају три групе: — стене сиве боје са варијантама,

— стене браон боје са варијантама, и

— стене зелене боје са варијантама.

Сви примерци, осим бата кат. бр. 36, прекривени су хидроксидом гвожђа, који се манифестује у виду аморфних мрља или развучене површине, што је последица утицаја природно-физичких услова материјала и одређених услова средине и атмосферских прилика.

Издвојено је пет узорака стена за анализу рентгенске дифракције: кат бр. 1, 2, 4, 14 и 31.³ Резултати анализе изложени су на табели 3 са издвојеним минералним саставом.

ТАБЕЛА 3

Ред. број узорка	Катал. број	Минерални састојци
1.	1	Q, F, Amf., Ch, (Li, ?)
2.	2	Q, F, Amf., Ch, (Li, K
3.	4	Q, F, Amf., Ch, K
4.	14	Q, F, Amf., Ch, Li, K
5.	31	Q, F, Amf., Ch, Li, K

Легенда: Q — кварц, SiO₂
 F — калијум, натријум, калцијум силикати — фелдспати
 Amf. — минерали из групе амфибола (хорнбленда)
 Ch — магнезијум, гвожђе, алумо-силикати (обично од лискуна — биотита) — хлорити
 K — каолинит (распадањем фелдспата) — састојак каолинских глина

Анализирани узорци припадају раширеној групи магматских стена, површинског излива. Пошто је установљено присуство кварца у знатним количинама, опредељени су у даците са амфиболом у саставу — амфиболски децити. За еруптивне стене карактеристична је порфирска структура са две генерације кристала, што се рефлектовало у нашим општим запажањима.⁴ На геолошкој карти Рудника већи део терена је изграђен од вулканских стена дацито-андезитског састава, које су се пробиле кроз седименте доњокретацијских кречњака и шкриљаца. Поред експлоатације руда метала и неметала, Рудник је познат по висококвалитетном грађевинском камену у прошлости, као и у данашњем савременом добу, када постоји неколико активних каменолома на северозападним падинама планине.⁵ Најразноврсније и најоптималније облике за употребу у окнима стари рудари су налазили као површински флувијални материјал у кориту Јасенице, која је снагом своје ерозије претворила еруптивне стене у форме речних облутака и транспортовала дуж тока. Тако изложени, облуди су лако могли бити одабрани и брзо прилагођени употреби.

ТИПОЛОШКО-МОРФОЛОШКА АНАЛИЗА БАТОВА

У каталогу описа предмета (кат бр. 1—36) и на табелама 1 и 2 унети су расположиви подаци о батовима. За сада је објективно немогуће да се анализирају групе из окана, јер нису комплетиране целине по основу прилива новог материјала. Питање припадности батова из слоја приступних платформи недефинисано је до момента када сва окна буду испитана у целини и када буде објашњен систем

ПОКРЕТНИ МАТЕРИЈАЛ СА ПРАИСТОРИЈСКОГ РУДНИКА НА МАЛОМ ШТУРЦУ

експлоатације на Малом Штурцу. Издвојено је шест категорија батова на бази проучавања изворног облика: призматични (А), ваљкасти тип (В), прелазни (С), лоптасти (D), пирамидални (Е) и аморфни облик (неправилно кружни) тип (F). За недефинисани облик, из разлога недовољне очуваности, узета је ознака латиничног слова U. Наведени типови су одређени према постојећим гометријским формама на природним комадима стена. Прелазни тип представља комбинацију призматичног и ваљкастог облика, где четири изражене стране благо прелазе једна у другу, без наглашених ивица.

Ознаке не представљају дефинитивно усвајање номенклатуре. Батови су издвојени према абecedном низу, тако што су прва слова резервисана за најбројније облике који се појављују до ове фазе истраживања. С друге стране, абecedно означавање нема за циљ статична и непроменљива решења, већ гарантује поједностављено руковање у аналитичким операцијама и олакшава графичко изражавање.

Из окна 1 потиче један призматични бат и један сувише оштећен за дефинисање типа. Окно 3 дало је бат ваљкастог типа. Из окна 4 два до три нађена бата су призматичног облика, а један пирамидалног. Истраживањем окна 5 до сада је регистровано 13 примерака призматичног, ваљкастог и прелазног облика. У окну 6, са 15 примерака, у горњим слојевима приступне платформе региструју се сви наведени типови. По заступљености основних облика, призматични батови на Малом Штурцу су водећи тип до сада, с процентуалним учешћем од 36% од укупног броја (Табела 4).

ТАБЕЛА 4

Тип	Број примерака	Процентуално учешће
A	14	36.1
B	6	16.6
C	4	11.1
D	2	5.5
E	3	8.3
F	1	2.7
U	6	16.6
Укупно	36	96.9

Значајан број батова је фрагментован, са оштећењима и преко 50% од своје масе (Табела 5). Високи проценат оштећености налаза

батова из слоја насипа приступних платформи окана показује и интензивну употребу алата, до момента крајње исцрпљености, када се удаљују из радног процеса.

ТАБЕЛА 5

Оштећење	Број	Процент
40—50%	12	33.33
до 60%	3	8.33
цели	21	58.33
Укупно	36	99.99

Упоређењем односа дужина/ширина добијена је општа представа о издужености батова, на основу којих су издвојене три групе, са следећим вредностима индекса дужине, I_a :

ТАБЕЛА 6

$I_a = \frac{\text{дужина}}{\text{ширина}}$	Тип	Број
2.1 — 1.6	издужен	5
1.5 — 1.3	средње кратки	10
1.2 — 0.9	кратки	9

Најмања вредност индекса на Табели 1 је 1.05 код лоптастог бата, катал. бр. 14, док је индекс I_a 1.85, регистрован код призматичног бата кат. бр. 1, највећи од посматраних примерака. Доминантна заступљеност средње кратких и кратких батова је у контексту оруђа за разбијање стене логична последица функционалности. Највећи остварени индекс дужине два и више пута од ширине није потпуно веродостојан из разлога некомплетне очуваности бата кат. бр. 4. Од пет примерака прве групе, три су призматичног, један пирамидалног и један ваљкастог типа. У прелазној форми средње кратких батова налазе се равноправно заступљени призматични и ваљкасти типови. Кратким батовима припадају сви типови, с напоменом да су укључена оба лоптаста бата, као и прелазни тип С.

По индексу дебљине (I_e) могу условно да се издвоје три групе, представљене на табели 7.

ТАБЕЛА 7

$I_e = \frac{\text{ширина}}{\text{дебљина}}$	Масивност	Број
2.4 — 2.0	пљоснати	2
1.9 — 1.5	прелазни (средње дебљине)	8
1.4 — 0.9	масивни	12

Пљоснати батови су спорадични у појављивању, као што и наша табела показује, с два примерка, неправилно кружног облика (F) и прелазног типа (C). Батови друге групе (8 примерака) представљају оруђа средње дебљине, која по распону индекса показују афинитет ка складној пропорционалности у односу на врсту материјала од кога су израђивани. Најбројнију категорију чине масивни, „пуни“ батови прелазног типа (C), лоптасти (D), ваљкасти (B) и призматични (A).

Формирање жљеба се изводи у медијалном делу бата, или повремено у широј зони, ближе једном од терминалних крајева. Преглед батова са карактеристикама жљеба изложен је на Табели 2. На мањем броју примерака трагови жљеба нису очувани због оштећења изазваних у том делу. Жљеб је постављен или као усечено, па током употребе углачано полумесечасто лежиште, или усечени, и накнадно углачани континуирани канал, или искључиво формирани траг током употребе. Усечена полумесечаста лежишта на латералним странама су првобитно била окресана и припремљена за постављање жљеба. Једино се код примерка кат. бр. 27 региструје укрштени тип жљеба на једној широј страни. Леђна страна недостаје, с тим што је новостворена површина након ломљења преузела улогу одломљене, усечањем нових жљобних места полумесечастог облика. На бату кат. број 2 евидентиране су четири позиције, донекле нејасне у међусобном односу због недовољне очуваности фрагмента. Сличан случај је са батом кат. број 9 из окна 5. На бату кат. број 20 на десној бочној страни налазе се два плића полумесечаста удубљења, једно испод другог. Појаве више усечених лежишта или канала жљеба од два на бату, или од једног на једној бочној страни указују на мобилност позиције у зависности од конкретне потребе. У случају бата са укрштеним жљобом вероватно да је реч о потпуном увезивању алатке.

Ширина усеченог лежишта или континуираног канала варира од 10 до 50 мм. Најучесталија ширина је између 25 и 35 мм. Због малог броја примерака у овој фази истраживања није могуће по-

сматрање релације ширине жљеба у односу на тип бата или његову величину и масу. Када је у питању ширина жљеба на бочним странама једног бата, постоје разлике у димензијама. У преовлађујућем броју случајева лева бочна страна је шира или једнака у односу на десну. У погледу дубине жљеба уочавају се слични односи. Из Табеле 2 произилази да је леви жљеб дубљи код 15 примерака и осам пута се појављује као плићи у односу на другу страну. Једино се код бата кат. број 29 региструју исте дубине на обе бочне стране. Интервали у којима се креће конкавност жљеба износи 1—12 мм. На основу постојећих дубина жљеба предлаже се следећа градациона подела:

- до 3 мм — плитко профилисан жљеб,
- 4,5 мм — средње профилисан жљеб, и
- 6-х мм — дубоко профилисан жљеб.

На Малом Штурцу се већином појављују батови са плитко и средње профилисаним жљебом из насипа сипара приступних платформи окана.

Пропорционалности у дубини леве и десне стране жљеба једног истог бата, као и ширина жљеба што варира између леве и десне стране истог примерка, одређене су законитости, које се у доминантном броју случајева понављају. Када је дубина жљеба на једној страни већа, логично је и да ширина канала жљеба на тој страни буде већа у односу на супротну. Питање зашто је једна страна више изражена у односу на другу за сада остаје отворено. Теоријско објашњење подразумева и већи број претпоставки, као што је разматрање различитог положаја алатке у току употребе, или дужина ужета као посредничког елемента повећања и смањења снаге бата, или релације масе бата у односу на силу ударца. Разлози се ваљано могу објаснити путем експерименталног испитивања у наредној фази радова на Малом Штурцу. Поред наведених изразитих правилности у формирању жљеба, треба нагласити да постоје и примерци са косо постављеним жљебом по површини предмета, где се првенствено користе природна удубљења за везивање ужета (кат. бр. 10 и 23; (Т. I/7 и Т II/10).

Резултати спроведених анализа батова са Малог Штурца у општим токовима поклапају се са закључцима и искуством стеченим у истраживању карактера батова са Рудне главе.⁶ Форме облука, које су производ зреле селекције старих рудара, истоветне су на оба налазишта, а третман постављања жљеба на одређеним местима — истог изгледа и начина формирања.

На Малом Штурцу примећено је да је у мањем обиму спроведена обрада површине батова. Од 36 примерака 16 је необрађене, природне форме, која је нарушена искључиво формирањем жљеба. Два примерка, кат. број 2 и кат. бр. 31, сувише су оштећени да би се опазила обрада облика. На преосталим примерцима евидентирана је обрада површине, минимална у свом домету, али препознатљива. Табуларни пљоснати примерци, кат. бр. 20 и 27, заравњени су на једној широј страни, која носи трагове систематског одбијања да би се добила релативно равна површина (Т II/8, Т III/4). Шест примерака (кат. број 5, 6, 9, 28, 29 и 32) су на бочним странама незнатно притесани батови, јер су и одабирани као природно погодни облици. Код оптималних облика, код којих су очигледна изворна облина, углачана површина и погодан сировински састав, тенденциозно су припремане ивице, што је истовремено одредило и тип бата. Реч је о ваљкастим формама, чије су бочне ивице наглашаване да би се добио призматични или пирамидални облик, као код примерака кат. бр. 5, 6, 7, 11, 15, 33 и 36.

ОШТЕЋЕЊА НА БАТОВИМА И СЕКУНДАРНА УПОТРЕБА

Оштећења изазвана радним ефектом у највећем постотку концентрисана су на терминалним крајевима бата, на месту контакта оруђа са радном површином. Корелацијом типова оштећења на оба завршетка нису добијени индикативни подаци у смислу откривања одређеног система удара или правилности у фиксирању положаја алатке. Претпоставка да су ударци најчешће извођени у два основна смера, горе-доле и лево-десно, с непроменљивим положајем самог бата, требало је да буде доказана у различитој дубини рељефности оштећења, што није запажено у макроскопском посматрању. Уочене су следеће врсте оштећења:

- већи одвици стене, при чему су настали знатнији деформитети крајева,
- ивичне „површине“, шлајфне, настале стањивањем крајева,
- пукотине, канали, кратки зарези,
- јамичаста удубљења, изрованост површине, хрпава изглед,
- таласаста (ундулативна) изобразаност површине.

На примеру праћења трагова оштећења прати се и еволуција употребе бата. Ивична оштећења су друга фаза употребе, када су радни крајеви првобитног изгледа претрпели одбијање са ширих страна, чиме је створена ивица, у даљем процесу заравњења и претворе-

на у траку храпаве површине. У случају одламања ширих страна преостало језгро бата се прилагођава радном поступку тако што се формирају нова лежишта за жљеб на новоствореним ширим странама, што показује продужену секундарну употребу већ увелико сломљеног бата.

Налаз батова са Малог Штурца нема карактер налаза *in situ*, осим налаза три бата, кат. бр. 14, 15, 16 на источној банкини приступне платформе окна 5 (Т II/1, Т II/3 и Т II/2). Сва три примерка су оштећени батови, са одломљеном једном широм страном, или очувани као фрагменти. Колекција од 36 примерака показује изузетну разноврсност типолошких природних форми (шест типова), унутар којих су идентификоване варијанте издужених, средње кратких или кратких примерака, пљоснати, средње дебљине или масивни батови. У погледу величине батова, дужине 8—10 см до тридесетак центиметара, крећу се пропорционално и тежине од неколико стотина грама до око пет килограма. Уједначени сировински састав показује афинитет старих рудара ка извору сировина магматског порекла, као најјачим материјалима, коришћеним за разбијање стена исте или мање тврдоће. Систем формирања жљеба манифестује унапред стечено знање кроз дуто искуство о најфункционалнијем положају жљеба на сваком примерку бата. Тенденциозно усецање канала или уклесивање полумесечастог улегнућа, или супротно томе, искоришћавање природно погодних удубљења на самом материјалу, истичу у први план умешност мајстора и склоност да се интервенције сведу на најмању меру — како би се скратио поступак припреме.

Поред налаза са раноенеолитског рудокопа на Рудној Глави, батови са Малог Штурца су други групни налаз који потиче са археолошког ископавања. Батови из окана Рудне Главе су, на основу керамичког материјала из затворених целина — остава, датовани у период раног енеолита, у оквиру носилаца позне винчанске културе.⁷ Налаз каменог бата из Јарменовца код Прибоја на Лиму је, с обзиром на карактер орудњења, датован у праисторијско рударство енеолита или бронзаног доба.⁸ Сличности камених батова са оба истраживана налазишта, као и из Јармовца, очигледне су и потичу из функционалних, технолошких и хронолошких разлога система експлоатације бакарне руде. Постоје и извесне разлике, које би требало да буду индикативне у контексту осталих врста покретног материјала. Док на Рудној Глави нису забележени трагови обраде површина, на Малом Штурцу постоје алатке које су претрпеле мање корекције изворног облика. Разлике у дубини и ширини жљеба је-

дног истог бата постоје на оба налазишта и проблем су домена физичких закона односа основних елемената силе ударца бата и његовог положаја, што је предмет експерименталне провере. Налаз алатки идентичних рударским батовима на праисторијским насељима не треба да се посматра као аналогија, из разлога недовољне објашњености њихове функције на другим местима.⁹

КЕРАМИЧКИ МАТЕРИЈАЛ

Неколико фрагмената керамичких посуда из слоја насипа приступне платформе окна б у сваком случају нису довољни за културно хронолошка одређивања. Фрагмент обода и део тракасте дршке посуде (кат. бр. 38а), фрагмент рамена са преломљеном дршком тракастог типа веће посуде (кат. бр. 38ц; Т IV/4) и фрагмент трубуха и дела рамена с преломљеном дршком (кат. бр. 37; Т IV/3) минимално су очувани елементи посуда, донекле индикативни за одређивање временског периода.

Групу заједничких особина керамичког материјала представљају заступљеност fine и средње fine фактуре, постојање танке превлаке по површини керамике, распон од жутосиве до мркосиве боје печења и на једном делу фрагмената присутна углачана површина зидова посуда. Фрагмент посуде (кат. бр. 37), по начину моделовања дршке и скромно назначеном ребру, асоцира на посуде типа пехара са две дршке. Фрагмент истог стања очуваности (кат. бр. 38ц), припада типу мањих амфора са вертикално тракастим дршкама, обично израђених у прелазној фактури средње пречишћене глине. Фрагмент обода са којег полази тракаста дршка карактеристичан је облик пехара са две дршке из касноенеолитских или ранобронзано-добних хоризоната на локалитетима централнобалканске зоне.¹⁰ На основу изнетих својстава малобројног керамичког материјала и позиције у слоју насипа приступне платформе окна б, морамо се зауставити на општој формулацији да фрагменти керамике са Малог Штурца припадају баштини касног енеолита или прелаза у ранобронзано доба.

*
* *

Прикупљени површински налази батова и преглед колекције из слојева сипара приступних платформи окана Малог Штурца ука-

зали су на исти извор технологије као и проучени облик на Рудној Глави. Керамички материјал датован у млађи временски период од раноенеолитског рударења на Рудној Глави опредељује експлоатацију на Малом Штурцу као касноенеолитску или ранобронзаноdobну. Постојање афирмативних података за датовање рудокопа на Малом Штурцу у млађи временски период од установљеног на Рудној Глави, представља на најбољи начин изузетну археолошку ситуацију за проучавање даљег континуитета и система експлоатације рудних лежишта метала на овом делу Балкана. Од значаја је и чињеница да се у слоју сипара приступних платформи окана на Малом Штурцу налазе батови са траговима обраде површина и за сада ретки уломци керамичких посуда позног енеолита или ране фазе бронзаног доба.

Примљено 18. VI 1939.

НАПОМЕНЕ

1. Б. Јовановић, „Рударство и металургија енеолитског периода Југославије“, „Праисторија југословенских земаља, Енеолит“, III, Сарајево, 1979., 44—45.
2. На табели 1 и 2 унети су мерни подаци о батовима. Звездицама су обележене некомплетно очуване димензије примерака. Ознака латиничног слова Р уведена је за површинске налазе.
3. Анализу узорака, као и детерминацију сировина, извршио је Д. Стојановић, инжењер геологије Института за ватросталне материјале „Магнохром“ у Краљеву, на чему му се, овом приликом захваљујемо.
4. О основним карактеристикама дацита: М. Илић — Б. Миловановић, „Геологија за рударе“, II — Основи минералогije и петрографије, Министарство рударства ФНРЈ, Београд, 1948., 242—244 (даље: Геологија за рударе...); Група аутора, „Петрологија, Геолошка терминологија и номенклатура“, IV, Универзитет у Београду, Београд, 1975, 37; Д. Гавриловић, „Палеогеографија“, Београд, 1983, 61—65.
5. Основна геолошка карта СФРЈ са тумачем, Р = 1:1000 000, лист Крагујевац; М. Илић — Б. Миловановић, „Геологија за рударе...“, 242—244; „Енциклопедија Југославије“, књига 7, Југословенски лексикографски завод, Загреб, 1968, 104.
6. Б. Јовановић, „Раноенеолитско рударство на Рудној глави код Мајданпека“, Зборник радова Музеја рударства и металургије у Бору 1, Бор, 1980, 15—17; Б. Јовановић, „Рудна Глава, најстарије рударство бакра на централном Балкану“, Бор — Београд, 1982, (у поглављу: „Технологија рударства бакра раног енеолита на Рудној Глави“, дефинисани су основни аспекти изгледа, положаја, функције батова у радном простору).
7. Б. Јовановић, „Рудна Глава, најстарије рударство бакра на централном Балкану, Бор — Београд, 1982, 84—104.
8. O. Davies, »Prehistoric copper-mine at Jarmonac near Priboj na Limu«, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XLIX, 1, 1—3.
9. Љ. Бабовић, „Збрадила — Корбово“, „Бердапске свеске“, III, Београд, 1986, 95—115, сл. 41, 42.
10. Н. Тасић, С. Димитријевић, Б. Јовановић, „Закључна разматрања“, „Праисторија југословенских земаља“, III, Енеолит, Сарајево, 1979, 421—424.

**MATÉRIEL ARCHÉOLOGIQUE MEUBLE DE LA MINE PRÉHISTORIQUE
DE PRLJUŠA — MALI ŠTURAC**

Le matériel archéologique meuble provenant de la mine préhistorique de Prljuša-Mali Šturac est constitué surtout par d'une collection de 36 battes en pierre et de plusieurs fragments de récipients en céramique. Le matériel a été catalogué par puits et par espèces d'objets. Les dimensions des battes et de leurs rainures sont exposées dans les tables 1 et 2.

Dans l'analyse des battes en pierre, c'est le caractère du matériel qui a une importance décisive, car il s'agit des objets découverts dans le remblai des plates-formes donnant accès aux puits 1, 3, 4, 5 et 6; il est donc question de la première phase des recherches sur les objets caractéristiques des mines comprenant la définition du niveau des abords et de celui de l'entrée. La collection de battes n'est pas complète et elle n'a servi qu'à présenter la méthode qui sera appliquée dans la phase ultérieure des recherches, dans laquelle on s'attend à mettre à jour les objets des ensembles archéologiques établis contenant d'autres espèces de matériel meuble (objets en céramique, outils en os...). La difficulté de préciser la terminologie des éléments des battes réside dans le fait que ces outils ont gardé intacte leur forme de roches volcaniques, reprises dans leurs gisements secondaires, l'intervention consistant à entailler la rainure étant minime.

L'observation macroscopique des battes minières mises au jour montre que la matière première dont elles étaient faites présente une texture et une couleur similaires ou identiques, ce qui a été confirmée par la diffraction des rayons X sur cinq échantillons. La roche des battes est d'origine magmatique (coulée de lave); c'est du dacite amphibole, roche éruptive très dure qui est encore en usage. La source de matières premières la plus proche est la vallée de la Jasenica, qui offre un vaste choix de pierres d'origine volcanique, arrondies par l'action du cours d'eau. Elles sont faciles à recueillir pour en faire des battes.

L'analyse typologique et morphologique des battes se fondait sur l'étude des rapports de mesure en combinaisons différentes afin que les chercheurs puissent recevoir des impulsions aussi variées que possibles pour l'observation des caractéristiques des outils. D'après la forme, six types de battes ont été retenus: battes prismatiques (A), battes cylindriques (B), battes d'une forme de transition (C), battes sphériques (D), battes pyramidales (E) et battes de forme amorphe (boules irrégulières) (F). Le taux des différents types est représenté dans la table 4, d'où il ressort que le type prismatique est le plus nombreux (36,1%). La table 5 présente d'une façon générale les rapports des différentes battes quant au degré de leur état de conservation: 40% des battes sont endommagées dans un volume de 40% à 60% de leur masse. A titre de contribution aux recherches ultérieures sur les caractéristiques des battes provenant de Mali Šturac, les chercheurs ont établi les rapports initiaux entre l'indice de la longueur et celui de l'épaisseur (tables 6 et 7).

Quant à la manière dont les rainures étaient faites, on remarque les systèmes identiques à celles des battes découvertes à Rudna Glava (6). La rainure était creusée dans la partie médiane de l'outil ou, dans cette même zone, mais plus près d'une des extrémités. La rainure est pratiquée comme une entaille en forme de croissant que l'usage a rendue lisse ou comme une canelure creusée et polie par la suite ou bien rendue lisse exclusivement à force d'usage. Les différences que présentent les dimensions de la profondeur de la rainure d'une même batte, tout comme celles de la largeur de la rainure sur la côté droit et sur la le côté gauche sont fréquentes sur les battes de Mali Šturac, dont la cause peut être définie par les recherches expérimentales. L'explication théorique est plutôt du domaine d'hypothèses: on peut supposer qu'au cours de l'usage l'outil occupait une position latérale, mais il est également possible que la manière dont la rainure était pratiquée avait pour but d'assurer la stabilité de la corde par laquelle on prenait la batte.

A Mali Šturac on a remarqué que les surfaces des battes avaient été plus ou moins arrangées. Les côtés les plus larges des battes (cat. № 20/et 25) ont été écornés et aplatis, les surfaces latérales des battes ont été taillées un tout petit peu (cat. № 5, 6, 9, 28, 29, 32), tandis que la transition d'un plan à l'autre a été accentuée par la mise en relief des arêtes (cat. № 5, 6, 7, 11, 15, 33, 36). Ce sont

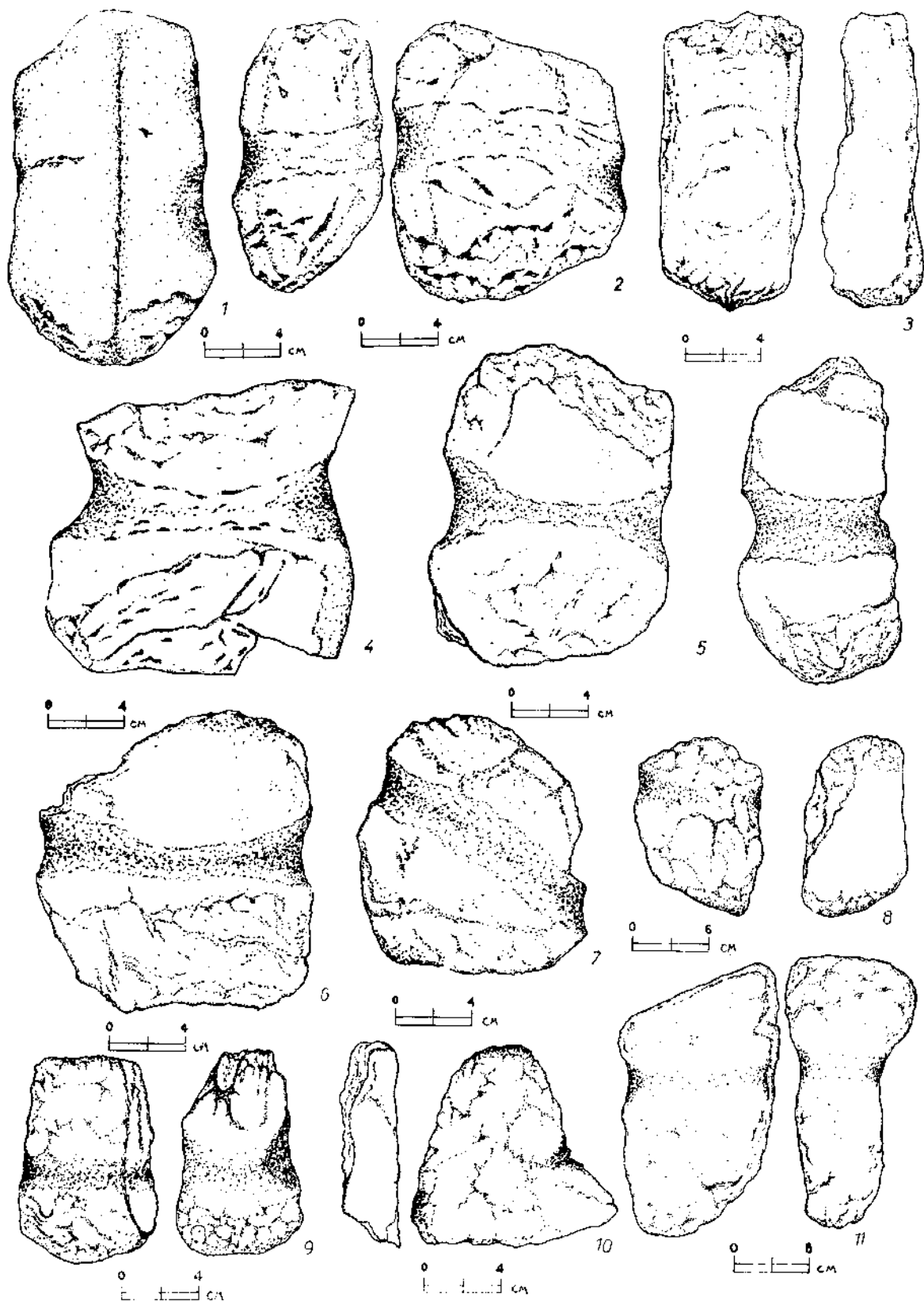
surtout les extrémités des battes qui ont été le plus endommagées. La corrélation des types d'endommagement n'a pas fourni de données qui permettraient d'établir le système de percussion ou la position de l'outil lors de la percussion. Les traces du long usage des battes se manifestent sous plusieurs formes: brèches fortuites sur les bords, «surfaces de bord» dues à l'amincissement des extrémités, lors de l'ouverture fortuite des brèches, fissures, cannelures, courtes entailles, petits enfoncements, surface rugueuse, inégale ou ondulée.

Dans cette phase des recherches à Mali Šturac on a établi une diversité extraordinaire de formes des battes (la collection examinée réunissant 36 battes), ainsi que des variantes au sein des types eux-mêmes: objets peu épais, ceux d'épaisseur moyenne et objets massifs en combinaison avec des battes courtes, moyennement allongées et allongées. Leur longueur varie entre 10 et 30 centimètres et leur poids entre quelques centaines de grammes et 5 kilogrammes. L'habileté de l'artisan à choisir la matière première et sa tendance à réduire les interventions autant que possible, à abrégier les préparatifs, témoignent d'une grande expérience dans la taille des pierres, ainsi que d'une extraction du minerai des roches voisines exécutée avec maîtrise.

La céramique mise au jour à Mali Šturac (cat. № 37, 38 (a — d) est insuffisante pour une étude scrupuleuse qui aurait pour but de la dater et d'établir la culture à laquelle elle appartient. Les éléments conservés révélateurs, une partie du bord d'un récipient avec la naissance du manche (cat. № 38a) un fragment de l'épaule et du ventre d'une coupe à anse brisée (cat. № 37) et un autre fragment de même état de conservation que le précédent (cat. № 38c), ainsi que la qualité de l'argile moyennement purifiée et hautement purifiée, d'une couleur qui varie du jaune brunnâtre au gris brunâtre, l'existence d'un mince enduit rouge recouvrant la surface, sont autant de caractéristiques des récipients en céramique qui remontent aux horizons du bas énéolithique et du début de l'âge de bronze et que l'on trouve dans les sites préhistoriques des régions centrales des Balkans.

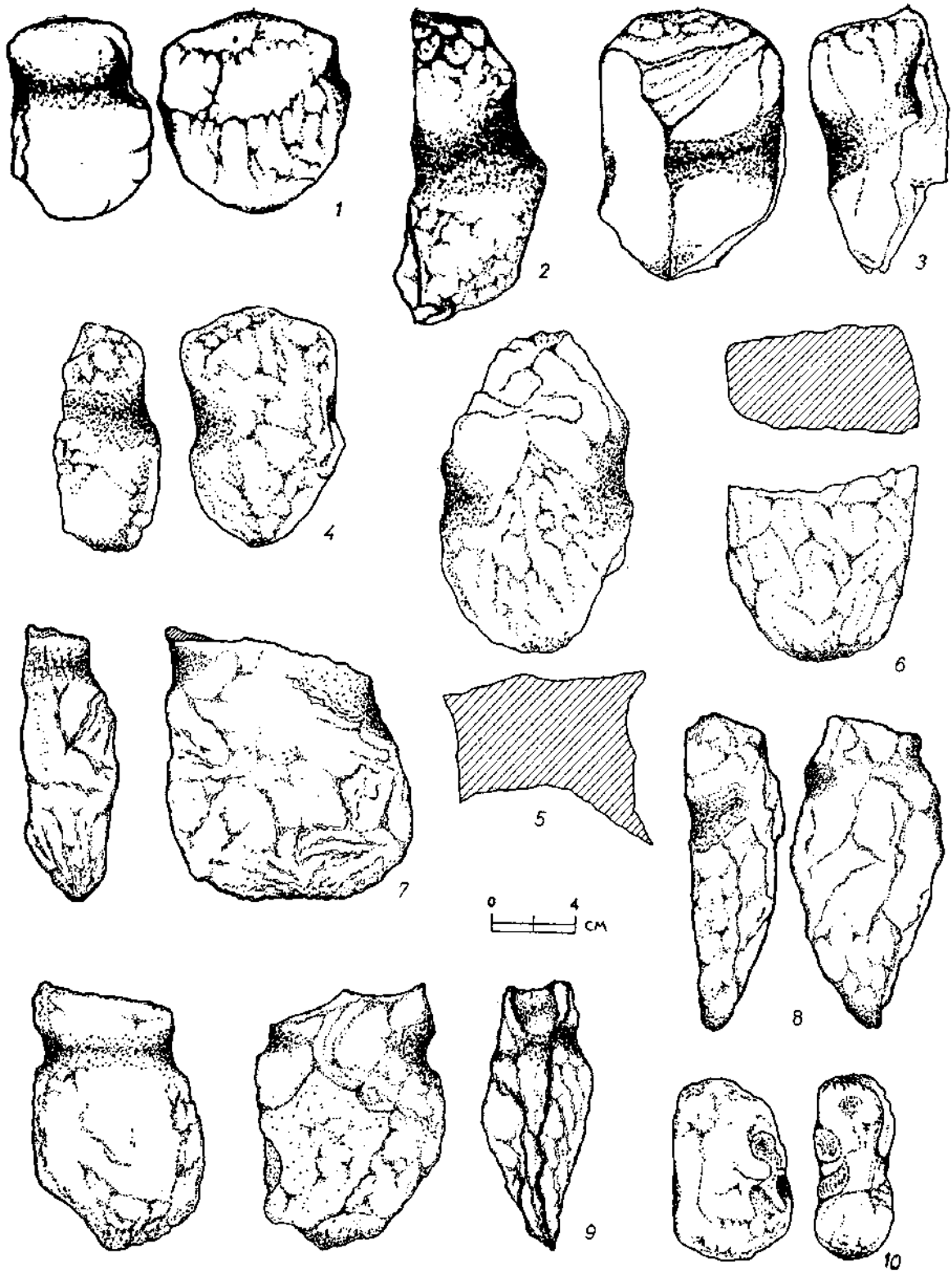
L'analyse du matériel meuble qui vient d'être faite permet de conclure que la période d'exploitation du minerai à Mali Šturac peut être située à une période moins ancienne que celle du bas énéolithique de Rudna Glava, c'est-à-dire à la période du bas énéolithique ou du début de l'âge de bronze, ce qui rend la situation archéologique extrêmement favorable à l'étude de la continuité du système d'exploitation des mines préhistoriques. Est également important, c'est que dans la couche poreuse des abords des puits de Mali Šturac on a trouvé des battes qui présentent des traces d'arrangement des surfaces et des éclats toujours rares de récipients en céramique remontant au bas énéolithique ou à la phase initiale de l'âge de bronze.

Vera Bogosavljević

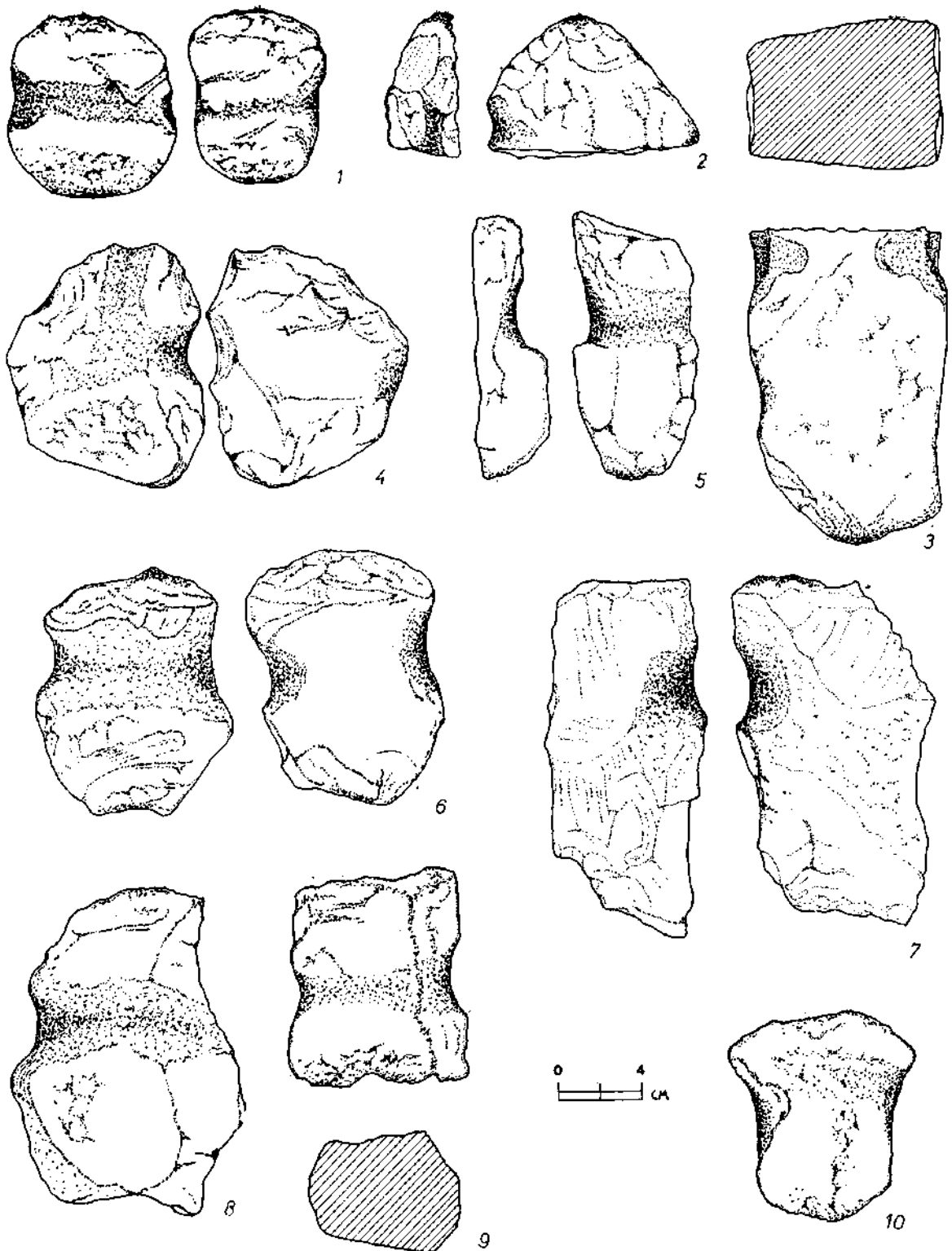

Табла I Прљуша — Мали Штурац, рударски батови: 1 — окно 1; 2 — окно 3, 3,5 — окно 4; 4,6 — окно 5

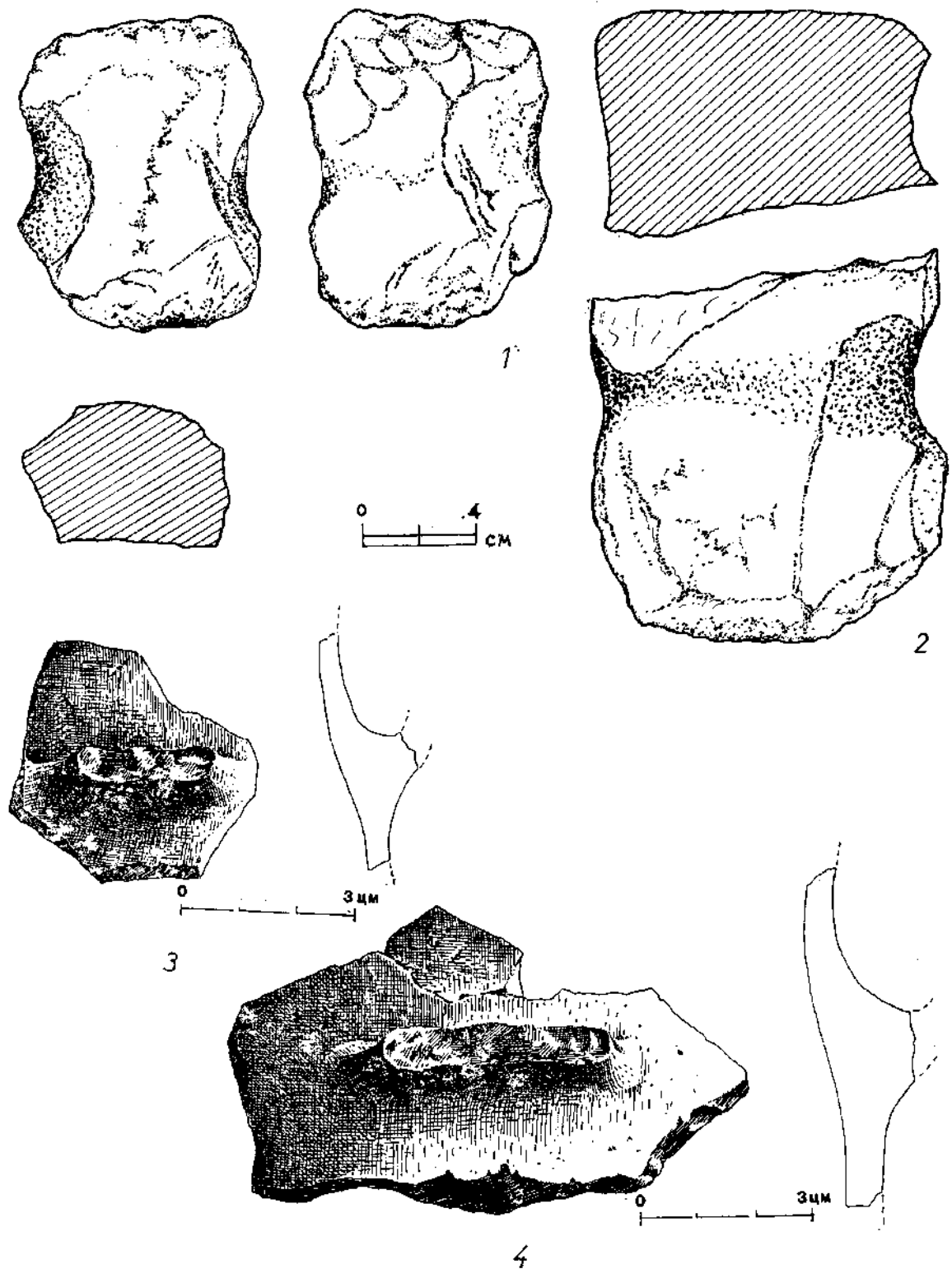
Table I Prljuša — Mali Šturac, bates de mineur: 1 — puits 1; 2 — puits 3; 3, 5 — puits 4; 4, 6 — puits 5

Табла II Прљуша — Мали Штурац, рударски багови: 1—9 — окно 6; 7—10 — окно 6
 Table II Prljuša — Mali Sturac, batters de mineur 9; 1—9 — puits 6; 7—10 — puits 6

Табла III Прљуша — Мали Штурац, рударски батови: 1—9 — окно 6; 10 — површински налаз
 Table III Prljuša — Mali Šturac, battes de mineur: 1—9 — puits 6; 10 — batte trouvée à la surface du sol

Табла IV Прљуша — Мали Штурац, 1 — површински налаз бата; 2 — бат из окна 6; 3—4 — окно 6, фрагменти керамике кат. број 37 и 38 ц
 Table IV Prljuša — Mali Šturac, 1 — batte trouvée à la surface du sol; 2 — batte du puits 6; 3—4 puits 6; fragments de céramique (cat. № 37 et 38 c)

Мр ДУШАН МРКОВРАД, ДРАГАН БОГОСАВЉЕВИЋ

**ИСТРАЖИВАЊЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РУДАРСТВА И
МЕТАЛУРГИЈЕ НА РУДНИКУ**

МР ДУШАН МРКОВРАД
УУ 11000 Београд
Филозофски Факултет
Чика Љубина 18—20

УДК 903 (497.11)
„653” : 622.34

ДРАГАН БОГОСАВЉЕВИЋ
УУ 11000 Београд
Народни музеј
Трг Републике 1

Проучавање средњовековног рударства и металургије археолошким истраживањима нема традицију у нашој науци. Грађа није систематски прикупљана, чак ни евидентирана приликом савремених радова; никада нису обављена археолошка ископавања на местима експлоатације руда или металуршких објеката, тако да тек предстоје послови на сабирању материјала. Ни у једном савременом руднику, са остацима старих радова, нису вршена истраживања и снимања, па је пропуштена јединствена прилика да се, бар приближно, реконструише слика средњовековног рудника. Но, сачуван је изве-

стан број рударских алатки и опреме у неким музејима (Бор, Приштина, Београд, Сењски рудник...), рударским центрима (Трепча, Кижница, Мајданпек, Кижевак, Копаоник...) или по приватним збиркама рудара и геолога. Документација је фрагментарна и махом везана за места налаза. Ови предмети, до сада необрађивани, драгоцени су за националну културну баштину.

Дошло се до сазнања да је неопходно започети сакупљање свих расположивих података и материјала везаних за производњу, оруђа за рад, предмета свакодневне употребе и другог. У сваком случају, поуздани закључци се морају градити на компаративном проучавању целокупне грађе. Тако је осамдесетих година образован научно-истраживачки пројекат „Археолошка истраживања старог рударства на Руднику у праисторији, антици и средњем веку“,¹ чиме су започета археометалуршка истраживања средњовековног рударства у Србији. Циљ и задатак овог пројекта је да истраживањима обухвати различите теме привредне историје (рударство, занатство, трговина...), управни систем, културу и религију рудничког краја у наведеним хронолошким оквирима. Примарно проучавање експлоатације старих рудника овог подручја у тесној је вези са средњовековним рударством Србије. Више комплементарних тема требало би да, у хронолошки одређеним целинама српског средњовековног рударства, осветле развој подручја у следећим односима:

- привреда — комуникације,
- насеља — споменици културе,
- привреда — типологија рударског алата.

Пројекат се остварује интердисциплинарним методом рада (археологија, историја, лингвистика, геологија, рударство...), и то сарадњом различитих стручњака за поједине периоде прошлости.

Судећи по резултатима започетих археолошких истраживања, трагови старог рударења на обронцима рудничких планина досежу у најранију прошлост. Проналаском неколико окана, у којима је вађена карбонатна и оксидна руда бакра, на јужној падини Малог Штурца са индикативним називом Прљуша,² успостављена је нит континуираног присуства рудара на Руднику од праисторије до данашњих дана.

Насупрот овим траговима праисторијског рударства, досадашњи учинак археологије за добијање података за стварање представе о организацији и обиму римског рударства крајње је скроман. Још је, у другој половини XIX века, Јанко Шафарик,³ пионир истражи-

вања Рудника, забележио епиграфски споменик, који указује да је још у време Септимија Севера (193 — 211) овде постојало обимније рударско насеље. Споменик казује да поменути цар обнавља храм посвећен богињи Мајци Земљи. С. Душанић,⁴ у свом раду о организацији римског рударства, наводи да је руднички прокуратор на Руднику био Касије Лигурин, припадник вишег сталежа. Разлог што је за управника аргентаријума на Руднику постављен припадник сталежа високог ранга не би требало тражити у обиму рударских радова на овој планини, већ прихватити мишљење аутора да је прокуратор надзирао, из овог средишта, остале шумадијске руднике — на Космају и Авали.

Констатација о скромном доприносу археологије познавању римских рудоносних ревира на Руднику односила се на околност да је, до сада, пронађено само једно археолошко налазиште, које се везује за ову епоху. На налазишту Станица противградне заштите откривен је керамички материјал — у депонији материјала избаченог из старих радова (на „халди“). У питању су уломци сиво и црвенкасто печених лонаца различите величине, уједначених облика и фактуре. Сви примерци су карактеристичног, сферичног, облика, са кратким и косо разгранутим ободом, који има заобљену ивицу, нешто јаче са спољне стране. Извесни уломци лонаца имају изнутра шири хоризонтални жљеб, подешен за поклопац. Сва грнчарија је без декорације, сем једног уломка, који је украшен са две паралелне хоризонталне линије на рамену посуде. Нађени материјал рађен је на витлу, од глине помешане са доста песка, па им је површина зрнаста и сразмерно груба. На основу таквих одлика, судимо да је у питању вероватно провинцијска грнчарија карактеристична за касноантичку продукцију IV века.⁵ У исто време могло би се датovati и налазиште на овој локацији. Ови би заједно са, до сада у литератури навођеним,⁶ траговима римске материјалне културе могли да буду полазиште за даља истраживања овог периода историје Рудника.⁷

Највише историјских извора и топономастичких података односи се на период средњовековне активности рудника и топионица на падинама Великог и Малог Штурца. Рудник је после Брскова други рударски средњовековни центар у Србији који се помиње у изворима. Прва белешка датира са крајем XIII века, тачније из 1293. године, када се наводи да је он „у склопу сремске земље краља Драгутина“.⁸ Само довођење саских рудара и оснивање рударског насеља пада у време непосредно пре поменутог датума. Сем што је по хронологији оснивања на другом месту, Рудник ће тај положај за-

држати и по обиму рударске активности, најпре иза Брскова, а потом у XIV и првој половини XV века после Новог Брда.

У средњовековним изворима постоје подаци који поименице говоре о припадницима рудничке саске колоније.⁹ Почетком XIV века, тачније 1312. године, помиње се уопштено један саски нотар (*notarius Teutonicorum*); а 1313. у тестаменту Дубровчанина Павле Менчетића бележи се Петроман Теотоници; кћи Јулумира Рудничанина (*Julumir de Rudenico*) удала се 1331. године у Котору за неког Конрада, званог Курина, из Чедада. И на крају, 1436. године у једној од 19 парница забележених међу Дубровчанима на Руднику оптужени су били браћа Андреј и Радивој Сасиновић.¹⁰ Свакако, реч је о већ посрбљеним потомцима немачких рудара.

Међу савременим топонимима на Руднику називи два највиша врха сачувала су основу коју су им приписали управо Саси. Имена Великог и Малог Штурца настала су од немачке речи Стурз (пад, сурвавање), аналогно окомитости оба врха.¹¹ Уз остатке саског језика убраја се и топоним Ба (Бах поток), као и један историјски топоним — цех Раутар, који се помиње 1442. године.¹²

Основна привредна активност насеља на Руднику била је експлоатација минерала три обојена метала: сребра, олова и бакра. Без обзира што се у изворима не налази на много поузданих детаља, може се, са доста сигурности, тврдити да је копању и топљењу руде сребра посвећивана највећа пажња. Послови око његовог извоза ка Западу доносили су, и домаћем становништву и приморским трговцима, највеће зараде. За разлику од рудничког сребра, Дубровчани нису били заинтересовани за олово из овог центра, јер су га допремали, у довољним количинама, из босанских рудника.¹³ Што се производње бакра тиче, Рудник је, судећи по изворима,¹⁴ предњачио међу српским средњовековним рудницама.

Сем рудничког становништва, могућност за остваривање добрих прихода у пословима везаним за експлоатацију и трговину металима доводила је на Рудник и пословне људе из осталих српских земаља, Приморја, па чак и других држава.¹⁵ Било је ту Дубровчана, Которана, Барана, Сплићана, Улцињана, Влаха, Грка, Италијана, Арбанаса... Најбројнији међу њима били су Дубровчани, који се на Руднику налазе већ крајем XIII века. Њихов број и обиље пословних веза доводи до наименовања сталног месног конзула. Обавезе ових трговаца и рударских предузетника биле су регулисане још 1301. године споразумом између краља Милутина и млетачког кнеза у Дубровнику.¹⁶ У случају спора између српских поданика и Дубров-

чана надлежан је био краљевски двор, где су, тим поводом, заседали по један српски и један дубровачки судија. Трговци града св. Влаха доносили су на руднички трг скупочене тканине и друге мануфактурне израђевине са Запада, а откупљивали су домаће метале, кожу, восак, крзна... Међу многобројним Дубровчанима на Руднику било је и представника племићких породица (Бобаљевића, Бунића, Гучетића, Лукаревића, Бућа, Цријевића...). Они су обилато даривали две рудничке католичке цркве, св. Богородице и св. Влаха.¹⁷

Статус значајног рударског центра средњовековне Србије потврђена је Руднику и отварањем ковнице новца, највероватније на почетку XIV века. До 1312. године коване су старе варијанте српских динара са заставом краља Драгутина, а потом — крстасти грош краља Милутина. Монете оба владара су са латиничким натписом, изузев једне варијанте Драгутиновог новца са натписом „Стефан раб“.¹⁸ Њихови наследници, Стефан Дечански и Душан, користе оба писма за натписе на својим монетама.

Присутност Турака у околини Рудника почиње од 1427, да би се први озбиљнији напад, 1438. године, завршио заузећем градова Борач и Островица. Непосредно после тога долази и до првог пада Деспотовине (1439), а тиме и постављања турског кадије са седиштем на Руднику. По обнови Деспотовине, 1444. године, Рудник се убраја у 24 града које је деспот Ђурађ Бранковић добио, по уговору, од султана. Две године пре коначне пропасти српске државе (1459) у Руднику је умрла супруга деспота Ђурђа, Јерина.

О непосредним последицама турске доминације нема за Рудник директних обавештења. Сигурно је да га Дубровчани нису одједном напустили. Што се тиче турских власти, могли су несметано да тргују, али велика потешкоћа била је у све несигурнијим друмовима. У следећим деценијама број дубровачких трговаца се све више смањује, што је последица дуготрајног замирања привредних активности везаних за рударство. Захваљујући новообјављеним преводима турских дефтера XIV и XV века¹⁹ са поименичним катастарским пописима, можемо да, бар делимично, предочимо стање на Руднику у последњој четвртини XV века. Насеље је припадало смедеревском санџаку и имало је 654 домова хришћанских, два кнеза и 21 измеђара. Много говори да су потребе овог насеља за занатским и прехранбеним производима задовољавала само два грнчара (Радић и Радосав), по један обућар (Богдан, кожухар (Јован), кројач (Цвија), касап (Раша) и винчар, можда винар (Радивој). Последња вест о присуству дубровачких трговаца на Руднику везује се за 1594. годину.²⁰

Од тада ће живот рудничког рударског насеља увелико бити само ехо некадашњег успона овог значајног центра средњовековне Србије.

Захваљујући престанку радова на дневном копу савременог рудника пружена је истраживачима велика могућност за испитивање остатака старих радова на падинама Великог и Малог Штурца. Рекогносцирањима (1981. и 1985) уочене су и картиране многобројне зоне старих радова са делимично очуваним шљачиштима, халдиштима, пресеченим галеријама и ходницима, различитим варијантама јамских радова.²¹ Као индикативне изабране су локације на потесима: Трновите лазине, Сенаковића ливаде и Долина Јасенице, чија су истраживања, ограниченог обима, отпочела 1986. године. Екипа Археолошког института из Београда²² имала је велику помоћ и пуно разумевање за ове почетне радове управе Рудника цинка и олова у Руднику. Нарочито драгоцену помоћ, приликом ових радова, пружио је инжењер мр Радослав Ч. Милић, геолог и дугогодишњи истраживач старих радова на Руднику и члан Савета пројекта. Тачне локације налазишта на Трновитим лазинама и топионице у долини Јасенице одређене су искључиво на основу података самог Милића. Слободан Марковић, председник Месне заједнице Рудника, помогао је много око организације радова. Уска сарадња је остварена са Народним музејом у Чачку, а посебно са његовим директором, Милованом Вуловићем.

Трновите лазине

На основу резултата рекогносцирања и документације истражних радова Рудника цинка и олова о старим радовима (план 1), започета су пробна сондажна ископавања на налазишту Трновите лазине, које се налази на стрмим северним падинама Великог Штурца. Овде је, у току 1981. године, приликом просецања локалног шумског пута, откривен елиптични отвор скоро вертикалног рударског окна.²³

Да би се проблем разјаснио, отворена је мања сонда, која је постепено проширивана тако да јој коначни габарити износе 4,30 до 4,80 x 0,80 до 1,90 м.²⁴ Проширивање зоне ископа рађено је постепено због нејасне конструкције рударског објекта и његових крајњих габарита. Пошто је сонда испражњена од насутог туцаника,²⁵ дошло се до података о некој врсти приступне рампе, која се каскадно спушта од некадашњег нивоа терена до чеоног портала и окна у њему (сл. 1, 2). У дужини од 4,30 м ископан је источни зид, рађен у техници сухозида и функцији потпорног зида приступне рампе и самог улаза

у рударско окно (сл. 3). Висинска разлика подзида износи око 0,90 м, што истовремено означава и нагиб приступне рампе. Она је сачињена од неколико плићих степеника поплочаних тањим и плочастим каменом, делом очуваним.²⁶ Наспрамни, западни потпорни зид није пронађен, јер није било техничких услова за подграђивање.²⁷ Највише пажње посвећено је испитивању чеоног дела зида (портала) у виду вертикалног профила од окер зрнастог меког пешчара. На неки начин, стиче се утисак да је то свод испод кога се налази улаз у окно (сл. 1) које је већим делом затрпано одроњеним материјалом. Досадашњим радовима очишћен је само улазни део и утврђено је да мањи, плићи ходник полулучно завија на доле. Даља истраживања су могућа само обезбеђивањем рударских подграда и ангажовањем искључиво професионалаца за чишћење зарушеног улаза у јамске радове.

Иако је истражен сасвим мали део старог рударског рада, истраживачима се наметнуло неколико претпоставки о функцији објекта. Да ли је у питању вентилационо окно, извозна платформа или отвор за испумпавање подземних вода? Нагађања се могу још проширити све док се, новим испитивањима, добију прави докази о функционалности. Но, неке чињенице су сигурне. Намена приступне платформе је јасна. Она је обезбеђивала сигуран прилаз одређеном подземном рударском објекту. Нека искуства стечена радовима у савременим рудницама са остацима старих радова (Кижевак, Бадањ — Саставци, Дражња, Брсково, Чадиње, Кижница...)²⁸ наводе на помисао да је у питању можда и улаз у средњовековне поткопе. Значи ли ово могућност да се, на овај начин, допре до недирнутих средњовековних галерија и ходника са евентуално очуваном изводном опремом и рударским алаткама? Ако се то догоди, био би то неочекивано велики помак у истраживањима средњовековног рударства, не само у нас.

Простор ископа враћен је у првобитно стање до времена када ће у бољим условима рада бити настављена истраживања овог, за археометалургију, веома значајног рударског постројења.

Сенаковића ливаде

Под самим врхом Сенаковића ливада, на западној страни ка долини реке Јасенице, откривена је зона старих радова (клан 1) са левкастим свртњевима и халдиштима зараслим у густу шипраг (сл. 4).

Својим димензијама издвајао се нарочито један — са индикативним низом ломљеног камена са обе бочне стране, које су оријентисане према нагибу терена укошених страна укопа. Постављен је профил на подножју укопа, који пресеца ову површину са каменом, у смеру север — југ, дужине 8,60 м и дубине 1,80 м. Само постављање профила изведено је под извесним углом, са теменом у средишњем делу и краковима, који приближно заклапају туп угао. Врло је важно напоменути да је сам профил укопан са затеченог нивоа свртња или пинге за око 0,90 до 1,00 м (сл. 5, 6). Ниво здравице је досегнут само у северном углу, док се висина профила повећава идући ка северу (сл. 6).

Источни крак профила свртња показује следеће слојеве:

— врло танак слој хумуса, који једва покрива слој нанетог плочастог ломљеног камена;

— наталожени или нанети ломљени камен, који се протеже до дубине 0,60 — 1-20 м и чија моћност расте од југа ка северу. У углу профила овај слој иде изнад мешовитог слоја земље и камена;

— мешавина тамне земље и ломљеног камена дебљине око 0,60 м;

— светложута здравица, дебљине око 0,20 м, која се налази само у источном углу;

— у наставку профила јавља се усек, који се спушта за око 0,40 м у нешто интензивнију тамну земљу помешану са ломљеним каменом;

— на око 0,60 — 0,70 м од суседног крака почиње зона растреситог ломљеног камена, углавном хомогена, и иде од хумуса до дна профила. У међупросторима задржавају се наноси тамније, растресите земље.

Јужни крак профила свртња има следеће слојеве (сл. 6):

— профил почиње истим нивоом растреситог камена и тамне земље са укопаног нивоа, 0,90 — 1,00 м од затеченог нивоа објекта, спуштајући се до дна профила. Здравница, на овом месту, није досегнута;

— за приближно 2,000 — 2,20 м, ка југу, јавља се компактна тамна зона иситњеног шљунка и тамне земље, која је наталожена радом ерозије. Тај слој, као нека врста застора, покрива ниво камена. (Поставља се питање до које дубине?);

— тек у самом углу помаља се језгро камена нанетог на сличан начин као и слој у централном делу профила, који је измешан иситњеним каменом и тамнијом земљом;

— слој нанетог камена, дебљине 0,30 — 0,50 м испод нивоа шљунка до дна профила;

— здравица, изузев у углу северног крака, није досегнута.

Посебну вредност овог поткопа чине бројни налази тзв. грађевинских подупирача (сл. 5, 7) у виду плочастог камена са типично кружним или овалним удубљењима.

Да би се неке ствари разјасниле, трасирана је у току 1988. године нова етажа, дужине 4,90 м, приближно паралелна са северо-западним краком поменутог профила. При том основа нове етаже избија на горњу ивицу старог профила. Профил нове етаже сличан је са одговарајућим краком старог профила и садржи следеће слојеве:

— слој хумуса са вегетацијом;

— слој обурваног плочастог камена са појединим уломцима потпорника или плићих реципијената, мада не тако карактеристичних као у доњем профили;

— ниво жућкасте здравице у северном углу профила етажа, који се постепено губи у правцу југа;

— ниво тамније, насуте земље, у јужном углу профила, испрекидан је местимично насутим каменом.

На основу свега, могло би се закључити да профил старог рада на Сенаковића ливадама сведочи најпре да се првобитни ниво рударске, највероватније средњовековне, активности налази знатно дубље од овог, ископаног. Карактер слојева и њихов међусобни стратиграфски однос упућује на постојање поткопа у централном делу (сл. 5, 6) профила, односно јужном делу свртња. На северном делу могла би се очекивати мања приступна платформа или основа за неки рударски објект. Врло је уочљиво да је на северном краку профила таложене једноставније, са каменом који евентуално потиче од неке подграде или са неке, још неоткривене, узбрдо постављене „халде“. Јужни крак профила је хомогенији, испуна приступне платформе рударског окна прекривена је, местимично, шљунковитим хумусом. Како је линија обрушавања ивице свртња сада много помакнутија на запад од некадашњег улаза у поткоп, врло је вероватно да је главни улаз сада знатно ближе.

Оба профила указују на југозападни део свртња као могућ простор за поткоп или старији улаз у рударско окно. Неопходно је продужити нови етаж преко целог простора свртња како би се уклонио нанети материјал и тачније одредила ближа локација самог улаза.

Нема, за сада, довољно елемената за неко прецизније хронолошко одређење овог рударског постројења. Од налаза постоје само камени подупирачи, који су били можда у функцији постоља за дрвену подграду окана. Овакав начин је више коришћен у антици него у средњем веку. Али, постоји могућност да се овде ради о оштећеним каменим судовима у функцији тзв. „испирача руда“ (сл. 7), што би више вукло на средњовековну рударску активност. У сваком случају, добијени подаци указују на велики рударски објект, веома значајан, нарочито у технолошком смислу. Постављене хипотезе а и друга могућа питања своје разрешење добиће једино наредним систематским истраживањима овог важног рударског старог рада.

Долина Јасенице — Пумпна станица

Први и сасвим сигурни средњовековни рударски објекти откривени су сондажним истраживањима металуршких постројења у долини Јасенице (план 2), на локацијама Пумпна станица и ушће Јаворића.

Велика количина површинске шљакe и трагови горења индцирали су постојање рударског металуршког објекта на локацији код Пумпне станице. Већи део некадашњег шљачишта искоришћен је за насипање локалних путева. Да би се добили елементи за одређивање првобитне намене, морало се најпре приступити отварању степенасто распоређених профила.²⁹ Профил је постављен у смеру запад — исток, са девијацијом од 22° ка северу, 10,00 м дугачак и са изразитим падом од запада ка истоку (од 0,45 м на 2,25 м). Због неких нејасноћа,³⁰ профил је продужен за око 4,50 м у правцу реке (сл. 8, 9). Тако су се двогодишњим радовима профили повезали у једну целину и јединствену слојевитост. Како је тиме пресечен део речне обале, добијена је велика разлика у висини — 2,60 м. Назначени профил садржи следеће хоризонте:

- хумусни слој неуједначене дебљине;
- ниво запечене црвенкасте земље, нарочито израђен у централном делу профила где се јављају прослојци измешани са нивоом гарежи;
- мање језгро песковите земље, наткриљено тањим слојем песка по средини профила;
- наплавина у масивном слоју са крупним шљунком и ломљеним каменом;

— ниво тамније земље, измешане са гаром и угљенисањем, хоризонт угљарске пећи;

— слој песковите глине, шљунка и камена, нанос Јасенице;

— ближе источном углу, вероватно укоп, налази се концентрација песковите земље прошаране комадићима црвено оксидне руде, као и слојем црвенкасте руде и песковите глине као подлогом.

У хронолошком смислу овде се могу издвојити две основне фазе: хоризонт означен нивоима запечене земље, као млаћи, и хоризонт са угљарском пећи, као старији.

Детаљним чишћењем пећи утврђено је да су спојнице од блатата, а смицање очуваних блокова камена говори у прилог постојању калоте (сл. 11). Пошто на горњим деловима масивног зида нема трагова горења и гари, калота вероватно није била затворена. Сигурно је да се овде ради о већој угљарској пећи (очуване димензије 2,60 x 1,10 м). У току чишћења пећи пронађени су блокови згуре, различитих величина, уграђени у зидове пећи. То је, свакако, најважнији податак, доказ о постојању металуршке активности у непосредној околини. Детаљније о овоме моћи ће да се разговара тек по обављеним додатним истраживањима. На местима боље очуваних зидова отворени су мањи укопи, али њима није утврђено постојање никаквих темеља, па се може закључити да је ниво пода подударан са завршним профилем (сл. 8, 10, 11). Сам под, у подножју профила, очуван је сасвим уз зид пећи, приближно 0,40 до 0,60 м од профила (сл. 10, 11), формирајући тако уску траку од набијеног шљунка и сивкасте земље — неку врсту субструкције пода.³¹ Постоји и могућност премаза — судећи по извесним остацима те врсте у угловима основе пећи. Чињеница да профил и доње зоне камена имају изражено наталожену гареж, која се некада налазила на дну пећи, иде у прилог тврдњи да се овде сигурно ради о угљарској пећи.

У току двогодишњих радова нађено је десетак уломака грнчарије,³² — на површини и у профилу. Без обзира на услове налаза, ова грнчарија чини јединствену хронолошку целину, што се манифестује обликом, фактуром, израдом, квалитетом глине, мотивима и начином украшавања. У питању су уломци различитих типова лонаца, здела и крчага, црвене, мрке и сиве боје, добре фактуре и печења; рађени су на витлу и увек награвљени са спољне стране. Сем ситнијих комада, интересантан је примерак лонца (сл. 17/2) са разгнутим ободом и заобљеним трбухом са уочљивим траговима хоризонталних ужих урезаних линија. Од мањих примерака здела издваја се уломак дубље коничне форме, fine фактуре и печења, зе-

ленкасто глеђосан са обе стране. Ова врста припада свакако тзв. столном глеђосаном посуђу. И уломци крчага истих су особина као и код лонаца, а разликују се по облику и светло-маслинастој и зелено-жутој глазури. Налази из обе године истраживања дају идентичне облике грнчарије, која је била у употреби, на овом простору, у току XIV и прве половине XV века. У исто време можемо одредити и целокупно налазиште.

Долина Јасенице — ушће Јаворића

Локација ушће Јаворића и Градски поток налазиште је сасвим другог типа. На овом месту (план 2) откривени су у току грађеве локалног водовода трагови горења и подзида.³³ Пошто је зараван ишла под малим нагибом, рад у сонди, димензија 4,00 x 4,00 м, почео је нивелацијом површинског слоја (0,00 — 0,45 м). Већ ту откривена је камена конструкција са масивним блоковима и плочастим каменом, који леже на нивоу изгореле земље. Након истраживања, ограниченог обима, дошло се до неких сазнања. Западни део сонде покривен је остацима грађевине (сл. 12, 13, 14), док источни представља слободну површину.

Западни зид, уз профил 1 — 3 (сл. 12, 13) избија на северни профил ширином од око 0,50 м и састављен је од плочастог камена спојеног блатом (сиво пречишћена глина). Јужни завршетак зида је у виду правоугаоне површине са крупнијим плочастим каменом (мањи блокови) повезаним истим везивом. Приближно на споју зида и проширења нађено је мање квадратно удубљења, димензија 0,15 x 0,15 м, моменталне дубине од 0,35 м. Радна претпоставка је да је у питању неки конструктивни детаљ нађене грађевине, можда и сама металуршка пећ. Наредни радови показале о чему се заправо ради. Централни зид се пружа средином сонде (сл. 12, 13), димензија 3,50 x 0,60 м, исте технике зидања као и јужни. Дуж источне ивице налази се мања површина обурваног камена. Да би се неке ствари појасниле, начињена су два укопа, поред профила 1—2 и 2—4 (сл. 12, 16), тј. са северне и источне стране сонде. Они заправо представљају пресеке високих речних обала Градског потока (источни) и Јаворића (северни).

Северни профил сонде има дубину од 1,50 м и у западном делу је пресекао оба зида (сл. 15, 16), централни и западни. Први је укупан до 1,20 м, а од тога темељна зона износи око 0,60 — 0,70 м. Плочаста камен је везан блатом, а стопа зида ојачана крупнијим бло-

ковима камена. Само укопавање темеља ограничило је низ нивоа запечене земље, можда подова (сл. 15), који би могли припадати неком другом објекту или, пак, радној површини. Ниво обрушеног камена, који је пао у подножје зида, означава истовремено и коту савремене површине терена. Западни зид је нешто плићи (сл. 15), дно темеља није тако израђено, а остало је идентично. Међупростор је испуњен насутим материјалом, али без изражених нивоа црвено запечене земље. Јужни зид је сасвим мало откопан, а његов већи део залази у јужни профил (сл. 12), оивичен са обе стране (источне и западне) обрушеним плочастим каменом. Тек по проширивању сонде ка југу биће јасан његов однос са нађеном конструкцијом. Источни профил је дубине 1,60 м и на њему нису уочени било какви грађевински остаци. Углавном се састоји од топионичарског или ливачког шута са израђеним хоризонталним нивоима запечене земље (подови — ?). У северном делу изражен је нанос иситњеног камена зеленкасте боје. При дну јужног дела, на дубини од 1,25 м, видан је слој песковите глине, која се смањује ка централном делу профила.

Источни профил сонде (сл. 13), просечне дубине од 0,60 до 0,80 м, садржи три слоја: хумусни, ниво изгореле земље и уске траке сиве глине са мањим блоковима камена. Западни зид и правоугаона конструкција (сл. 12, 13) залазе под овај профил.

Веома је индикативан јужни профил сонде (сл. 14), просечне дубине од 0,75 м. Хумусни слој је нешто изразитији, а до нивоа конструкције мешавина је ломљеног камена и нагореле земље, сивкасте боје. Централни део профила заузима јужни зид са обурваним каменом. Источни део профила чини насут материјал са остацима нагореле земље. Врло је видна ивица укошеног укопавања, која се углавном поклапа са јужним зидом и зоном обрушеног камена. Да ли се овде ради о рецентном укопу или о укопу делова темеља, чије ивице нису јасно сачуване у насутом материјалу северног профила, показује једино будућа истраживања.

Археолошки покретни материјал, што се и очекивало, малобројан је. Од око петнаестак уломака грнчарије већина припада лонцима (сл. 17/3) и крчазима (сл. 17/4), уз понеку црепуљу (сл. 17/1). Углавном су то различити типови посуда карактеристичних за време XVI — XVII века, мада има и неколико уломака из старијег периода. По облику, фактури, изради и украшавању не разликују се од грнчарије нађене код Пумпне станице. Својим одликама мало одуцара уломак већег крчага (сл. 17/4), који би се, по својим карактеристикама, могао одредити у време XIV — XV века.³⁴ По томе што

поседује заобљене и испране ивице на свим преловима, истраживачи закључују да је на простор сонде доспео спирањем са виших делова падине.

Учестали остаци архитектонских детаља на тако малом простору (16 м²), уз бројне налазе топионичарске згуре и интензивног трага горења, указују на веома сложену грађевинску делатност, као и на поједине хронолошке епохе овог топионичарског рударског објекта. Истражни стратиграфски односи, до сада испитани, сигурно указују на дужи временски период металуршке активности на овој локацији. Сличан закључак може се извести и на основу налаза уломака грнчарије.

Археолошка истраживања средњовековне топионичарске активности у Србији су на самом почетку. Сваки закључак, до кога се дође, драгоцен је податак. Велику помоћ овим истраживачким радovima даће и резултати сличног металуршког комплекса у Доњој Запланини на Копаонику.³⁵ Само допуњавање резултата теренских истраживања и њихово упоређивање са подацима из извора и литературе допринеће разјашњавању многих питања и садашњих проблема, који остају, за сада, без одговора и разрешења.

*
* *
*

Досадашња археолошка истраживања средњовековних споменика старог рударства и металургије на Руднику (1986 — 1988) наметнула су обавезу објављивања овог рада, којим би се стручној и научној јавности предочио обим и карактер самих истраживања, као и квалитет почетних резултата.

Основни приступ истраживању свео се на селективни одбир понуђених локација најподеснијих за проучавање, и према објективним условима рада на терену, и у односу на добијање максималних резултата. Четири делимично истражена рударска објекта могу се, према примарној првобитној функцији, поделити на два основна вида: два (Трновите лазине и Сенаковића ливаде) представљају остатке активности рудокопања, а друга два (Пумпна станица и ушће Јаворића) везујемо за топљење и ливење метала. Овакву поделу подкрепљује и околност смештаја објеката у склопу старих рударских ревира на Руднику. Наиме, оба рада (Трновите лазине и Сенаковића ливаде) свакако представљају површинске делове подземних рударских постројења и лоцирана су непосредно испод врха Великог Штур-

ца. На том простору су сигурно утврђени радови (низ груписаних свртњева) најинтензивнијег копања на Руднику. С друге стране, откривени археолошки остаци у долини Јасенице у потпуности потврђују, раније изнету, хипотезу о средњовековним постројењима за прераду метала. Овде су остварени неопходни предуслови у виду довољне количине воде током целе године, близина великих шума за коришћење дрвета и близина грађевинског материјала (камен, глина, песак) омогућили су организовање интензивне топлиничарске делатности у долини Јасенице. Број евидентираних шљачишта³⁶ и пронађена рударска постројења ово у потпуности доказују. У том смислу оба објекта (Пумпна станица и ушће Јаворића) у долини Јасенице свакако представљају делове јединственог технолошког процеса. Ако су наша тврђења о откривеној угљарској пећи тачна, она је на том простору производила дрвени угаљ (ћумур) за потребе металуршког постројења сличног оном на потесу ушћа Градског потока у Јаворић. Овим се, наравно, а приори не тврди њихова истовремена активност, јер се на основу пратећег археолошког материјала о томе, за сада, не би могло говорити. Хронолошки однос ова два објекта дефинисаће се даљим теренским и кабинетским проучавањима.

Сви видови историјата средњовековне рударске насеобине на Руднику су у историјској науци проучени на задовољавајући начин. Остале су, међутим, неутврђене прецизне локације пратећих рударских споменика (комуникације, насеља,³⁷ тргови, цркве, некрополе и друго) у склопу рудничког споменичког комплекса.

Досадашњим радом на пројекту „Археолошка истраживања старог рударства на Руднику у праисторији, антици и средњем веку“ делом су истражена четири објекта средњовековне епохе, који, по свом карактеру и квалитету резултата, у потпуности задовољавају основне циљеве пројекта. Несумњиво је да су они само део широке активности копања и топљења руда обојених метала. У ширем контексту посматрано, осим даљих радова на дефинисању описаних остатака средњовековног рударства, већа пажња биће посвећена проучавању и осталих споменика сложене агломерације Рудника.

На крају се може рећи да се рекогносцирањима са картирањем и сондажним истраживањима рудоносних ревира на Руднику дошло до битних открића везаних за српско средњовековно рударство. Картирано је на десетине споменика старих радова, али су истраживања, ограниченог обима, почета само на четири објекта. Постоје оправдане индиције да ће наредних година бити разјашњен систем функционисања рударских постројења (топионице, ливнице, окна, поткопи са

системом подземних ходника и галерија, шљачишта...), опреме (различите варијанте подграђивања, извозна кола, системи за вентилацију и избацивање воде...), рударског алата и предмета свакодневне употребе. Са тим сазнањима и упоређивањем сличних са других великих средњовековних рударских ревира (Ново Брдо, Копаоник, Рогозна, Мајданпек, Рогозна, Авала, Кучајна...) може се размишљати о рударству као привредној грани и њеној улози у српском средњовековном друштву.

Истраживачи средњовековног Рудника не могу се досадашњим радом похвалити да су одиграли улогу лучоноша при уласку у напуштене и зарушене старе ходнике, али су бар делимично, бацили савремене светлости на травом обрасле грађевине и упалили давно утрнуле пламенове топионичарских пећи.

Примљено 21. VI 1989.

НАПОМЕНЕ

1. Извођачи пројекта су Археолошки институт СР Србије из Београда, Народни музеј у Чачку и Завод за заштиту споменика културе у Краљеву. Директор пројекта је др Борислав Јовановић, научни саветник Археолошког института у Београду.

2. Б. Јовановић — Д. Мркобрад, „Истраживање старог рударства на Руднику“, Гласник Српског археолошког друштва, 3, Београд, 1986, 77—82 (у даљем тексту: Гласник САД, 3); Б. Јовановић — Д. Минић — Д. Мркобрад, „Споменици старог рударства и металургије на Руднику“, Гласник Српског археолошког друштва, 4, Београд, 1987, 48—49 (у даљем тексту: Гласник САД, 4); Б. Јовановић — Д. Минић — Д. Мркобрад, „Споменици старог рударства и металургије на Руднику II“, Гласник Српског археолошког друштва, 5, Београд, 1988, 34—36 (у даљем тексту: Гласник САД, 5).

3. Извештај Ј. Шафарика о овим истраживањима објавио је Н. Вулић у Споменику Српске краљевске академије ХСVIII, Београд, 1941, 257—268 (у даљем тексту: Споменик СКА ХСVIII).

4. С. Душанић, „Организација римског рударства у Норик, Панонији и Горњој Мезији“, Историјски гласник, 1 — 2, Београд, 1980, 51 (у даљем тексту: Историјски гласник, 1—2).

5. Гласник САД, 4, 49—50.

6. М. Милинковић, „Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почени археологије у Србији (поводом 120 година од првих археолошких ископавања у Србији)“, Гласник САД, 2, Београд, 1985, 74—76 и наведена старија литература.

7. Споменик СКА ХСVIII, 261—262; М. Радојевић, „Рудник у прошлости“, Рудник, 1971, 7—10 (у даљем тексту: „Рудник у прошлости“).

8. М. Динић, „За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II“, САНУ, посебна издања, књ. ССCLV, Одељење друштвених наука, књ. 41, Београд, 1962, 3 (у даљем тексту: М. Динић, „За историју рударства II“).

9. М. Динић, „За историју рударства II“, 4.

10. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова рударска насеобина“, Зборник радова Народног музеја, XV, Чачак, 1984, 44, и наведена литература (у даљем тексту: Б. Храбак, „Рудник“).

11. М. Павловић, „Трагови рудара Саса у српскохрватском језику“, Годишњак Филозовског факултета у Новом Саду, V, Нови Сад, 1960, 109 (у даљем тексту: М. Павловић, „Рудари Саса“).

12. Б. Храбак, „Рудник“, 11—12.

13. М. Динић, „За историју рударства II“, 10—11.

14. Исто, 11 и наведена литература.

15. Б. Храбак, „Рудник“, 18.

16. Исто, 26.

17. Исто, 18.

18. Исто, 16—17.

19. А. Аличић, „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI века“, I Чачак, 1984, 23—24 (у даљем тексту: „Катастарски пописи“, I).

20. Б. Храбак, „Рудник“, 65.

21. Полазну основу за ова истраживања представљао је рад Vasilija Simića: »Rudarska prošlost Rudničke planine u Sumadiji I«, Rudarski glasnik 1/1971, Beograd, 1971, 112—128, сл. 1 (у даљем тексту: V. Simić, »Rudarska prošlost«).

22. Чланови истраживачког тима су др Б. Јовановић, научни саветник Археолошког института СР Србије у Београду и руководиоца радова, мр Д. Мркобрад, сарадник-истраживач Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, В. Богосављевић, кустос Народног музеја у Краљеву, Д. Богосављевић, кустос Народног музеја у Београду, и једно време Н. Лудајић, кустос Земаљског музеја у Сарајеву.

23. Приликом пресецања локалног пута Сенаковића ливаде — Врујци, камion под теретом пропао је у удубљење на путу, за које се потом утврдило да је део старог рударског окна. Детаљније у Гласнику САД, 3, 77—82.

24. Због проширивања ископа улазног дела добијена је основа облика издуженог троугла, чију основицу, од 1,90 м дужине, чини јужна страна, док је заравњен врх на северној страни, ширине 0,80 м. Бочне стране су дужине 4,30 м (источна) и 4,80 м (западна).

25. Овим материјалом попуњено је удубљење, у које је, 1981. године, пропао камион приликом градње локалног шумског пута.

26. Гласник САД, 3, 79—80, сл. 3.

27. Радови су, на овој локацији, извођени између два уторка, дана када Шумска управа извлачи дрвну грађу, овим путем, за своје потребе. Сем тога, даљим радовима ушло би се и у високи профил пута, који се није имао чиме обезбедити.

28. Техничка документација ових истраживања налази се у Центру за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду (тема: „Српско средњовековно рударство“).

29. На самом ушћу Градиштанског потока у Јасеницу, између брежуљака Косица и Дамјаник, у самом профилу пута на левој обали, откривена је већа зона са интензивним горењем.

30. Накнадни радови око продужавања профила изведени су у току јула 1988.

31. Гласник САД, 4, 52.

32. Исто, 52—53; Гласник САД, 5, 36—37.

33. Тачну локацију металуршког објекта показао је екипи инжењер Милић и допустио да се радови, на његовом имању, изводе без икакве одштете.

34. Гласник САД, 4, 40.

35. Д. Мркобрад, „Истраживање рударске топионице у Доњој Запланини на Копаонику“, Гласник друштва конзерватора Србије, 13, Београд, 1989, 91—93, сл. 2—4.

36. V. Simić, »Rudarska prošlost«, 112—128.

37. Приликом сондажних истраживања средњовековних рударских насеобинских објеката у непосредној близини Мисе, испод грађевине из ранотурског периода, откривени су делови старијег објекта. На основу карактеристичних уломака грнчарије сматра се да је старија грађевина припадала српском средњовековном насељу у времену XIV и прве половине XV века. На податку захвалност дугујемо др Д. Минић, вишем научном сараднику Археолошког института у Београду и руководиоцу средњовековног дела овог пројекта.

RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES SUR LES MINES ET LA MÉTALLURGIE
MÉDIEVALES DANS LE RUDNIK

Vers les années 80 fut établi, dans le cadre de l'Institut archéologique de la République socialiste de Serbie, qui a son siège à Belgrade, un projet de recherches scientifiques sous le titre de «Recherches archéologiques sur les anciennes mines du Rudnik dans la préhistoire, dans l'antiquité et au moyen âge», ce qui marqua le début des recherches archéo-métallurgiques sur les mines médiévales de Serbie.

Au cours de trois ans de recherches (1985—1988), ont été découverts, en plus des vestiges préhistoriques et de ceux de l'antiquité, plusieurs ouvrages miniers remontant au Moyen âge, l'exploitation minière ayant été, selon les sources et les études historiques, très développée. Après Brskovo, Rudnik était le plus ancien centre minier médiéval, la première mention datant de 1293. Chronologiquement second, Rudnik gardera cette place du point de vue du volume de l'exploitation minière également, se plaçant, au début, après Brskovo et, ensuite, au cours des XIVe et XVe siècles, après Novo Brdo.

L'activité économique fondamentale de l'agglomération de Rudnik était constituée par l'exploitation des minerais de trois métaux non ferreux: argent, plomb et cuivre. Bien que les sources ne fournissent pas assez de détails sûrs, on peut prétendre avec beaucoup de certitude que la plus grande attention était consacrée à l'extraction et à la fusion du minerai d'argent, du fait que l'exportation de ce métal apportait les plus grands bénéfices. Pour ce qui est de la production du cuivre, Rudnik occupait, à en juger par les sources, la première place parmi les mines de Serbie. Mais comme les marchands de Dubrovnik se procuraient ce métal en Bosnie, le cuivre serbe ne les intéressaient pas. L'importance de Rudnik, en tant que centre minier de la Serbie médiévale, fut attestée par la fondation d'un hôtel de la monnaie au début du XIVe siècle. La dernière information sur la présence des marchands de Dubrovnik à Rudnik date de 1594. A partir de cette année-là la vie de l'agglomération minière de Rudnik ne sera que l'écho de la prospérité d'autrefois de ce centre important de la Serbie médiévale.

Entre 1980 et 1985 de nombreuses zones d'ouvrages et de travaux de mine, anciens, avec des dépôts de résidus et ceux de scories partiellement conservés, ont été reconnues et les plans détaillés de ces endroits ont été relevés. Depuis 1986 sont en cours des recherches de volume limité à Trnovite Lazine, Senkovića Livade et dans la vallée de la Jasenica.

TRNOVITE LAZINE

Lors de la construction d'un chemin forestier local en 1981, l'orifice d'un puits de mine a été mis au jour. La prospection par un sondage (4,30—4,80 × 0,80—1,90 m) a fourni des données sur une sorte de rampe d'accès, une partie du portail le puits. Pour l'instant, il n'est pas possible d'établir s'il s'agit d'une plateforme et d'exportation, d'un puits d'aérage, d'un système d'épuisement des eaux ou de toute une autre chose.

SENAKOVIĆA LIVADE

En bas du plateau de Senakovića Livade a été découverte une zone importante d'ouvrages et de travaux de mine anciens, parmi lesquels une galerie en ruine se fait remarquer par ses dimensions. La coupe transversale a fourni des données qui, en plus des strates, indiquent l'existence possible d'un puits de mine dans la partie centrale de la galerie et d'une plate-forme moins importante ou des fondations d'un ouvrage à droite. Une valeur particulière de cette galerie est constituée par de nombreux étonçons de pierre.

LA VALLÉE DE LA JASENICA — ROMPE À ESSENCE

Une grande quantité de scories superficielles et des résidus de combustion montraient l'existence d'un ouvrage métallurgique à cet endroit. La coupe géolo-

gique (14,5 m) a contribué à la découverte d'un fourneau à charbon et des éclats de poterie. Une analyse a permis de les situer au XIVe siècle et dans la première moitié du XVe.

LA VALLÉE DE LA JASENICA — EMBOUCHURE DU JAVORIĆ

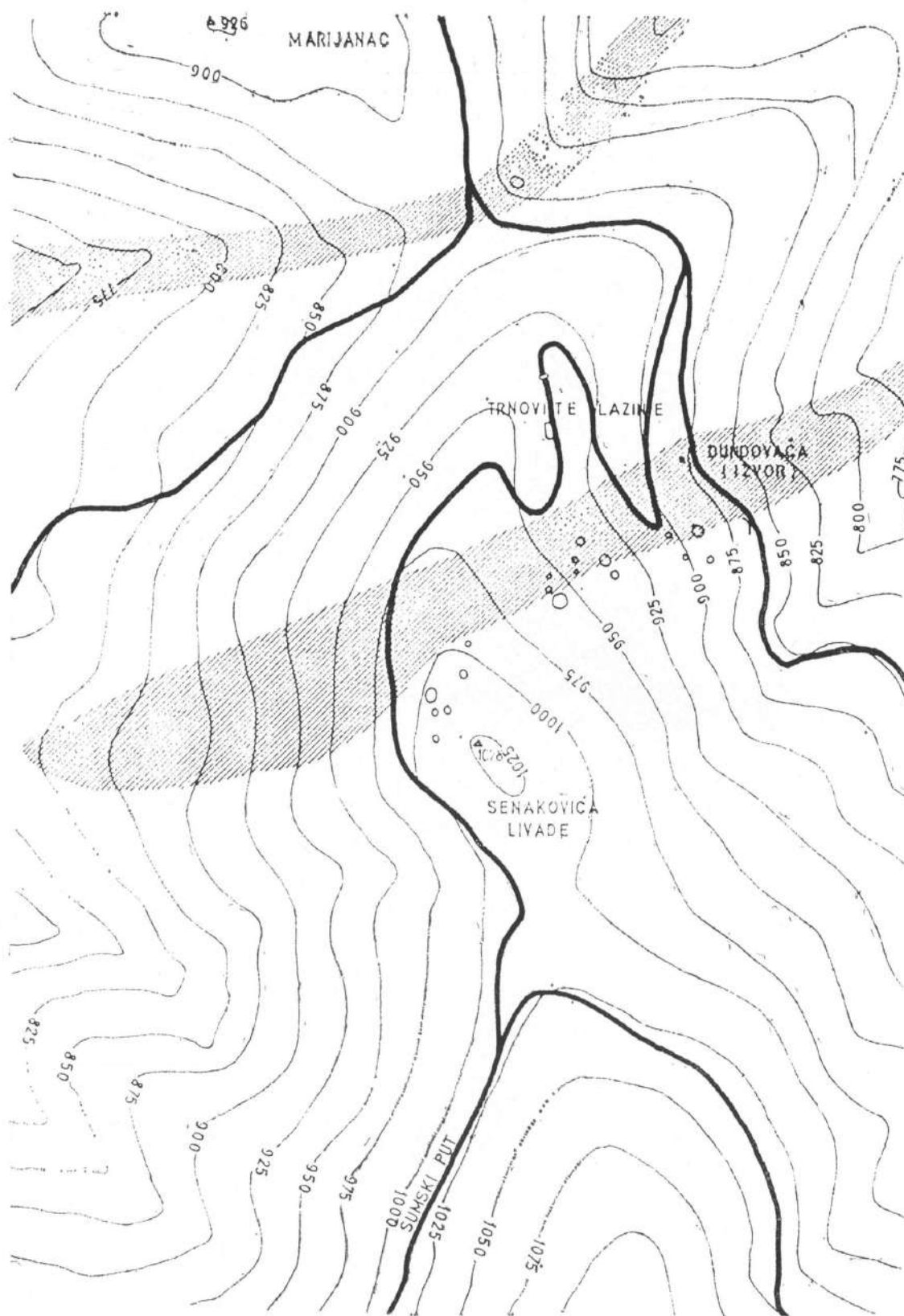
Sur un petit plateau, en haut de la pompe à essence, des explorations ont été faites au moyen d'une sonde de 4 mètres sur quatre à l'endroit où il subsiste des vestiges d'installations métallurgiques. La partie occidentale de la sonde est couverte de débris de bâtiments, tandis que l'espace oriental est libre. Les vestiges de détails architecturaux, ainsi qu'une grande quantité de scories et des résidus d'une intense combustion témoignent de travaux de construction complexes, ainsi que de certaines phases chronologiques (profils nord et est) de cette fonderie. C'est ce qui est corroboré aussi par la poterie peu nombreuse des XVIe et XVIIe siècles, quoiqu'il en subsiste aussi d'une époque antérieure. Les rapports stratigraphiques explorés montrent que la période d'activité métallurgique a été assez longue.

La reconnaissance de ces sites et les sondages qui y ont été effectués ont contribué à faire des découvertes importantes relatives à l'industrie minière serbe du Moyen âge. Des dizaines de sites archéologiques de travaux de mines anciens ont été relevés, mais les travaux d'exploration n'ont commencé que dans quatre de ceux-ci. On espère à bon droit que dans les années à venir on réussira à éclaircir le système de fonctionnement des installations minières, de l'équipement, des outils et des objets usuels. Sur la base de ces connaissances et grâce à la comparaison de celles-ci avec celles sur les autres bassins miniers médiévaux (Novo Brdo, Kopaonik, Majdanpek, Zajača, Avala, Rogozna, Kučajna, Trepča etc.) on peut considérer l'industrie minière comme une branche économique et traiter de son rôle dans la société serbe médiévale.

Les explorateurs du Rudnik médiéval ne peuvent pas se vanter d'avoir joué le rôle de flambeaux en pénétrant dans les galeries abandonnées et délabrées, mais ils ont, au moins en partie, jeté de la lumière moderne sur les bâtiments envahis par les herbes et ont ranimé la flamme des fours éteintes depuis très longtemps.

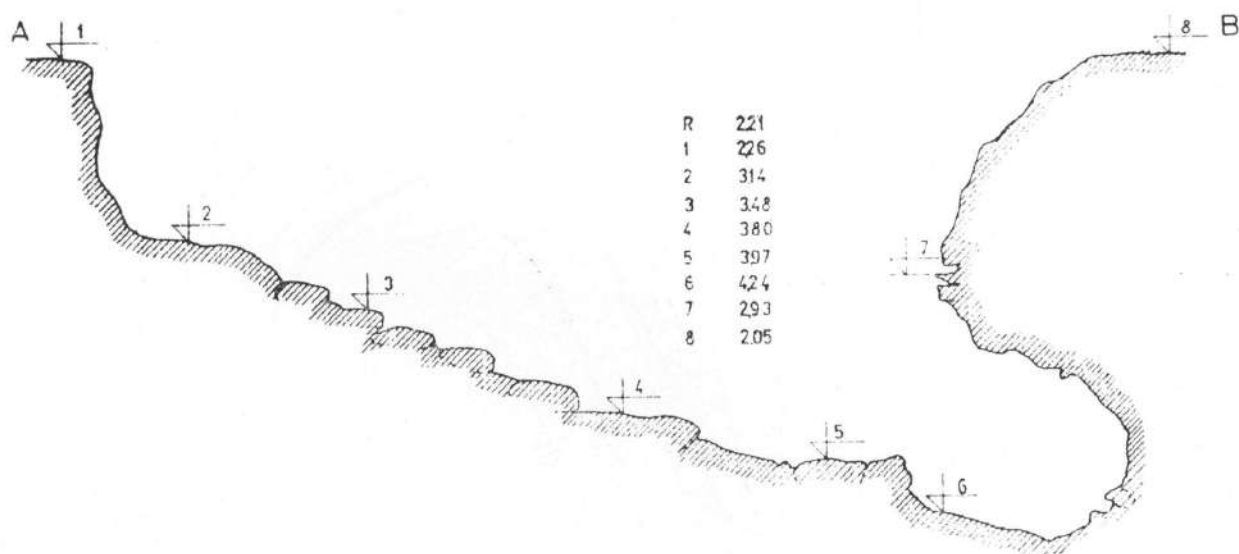
Mr Dušan Mrkobrad — Dragan Bogosavljević

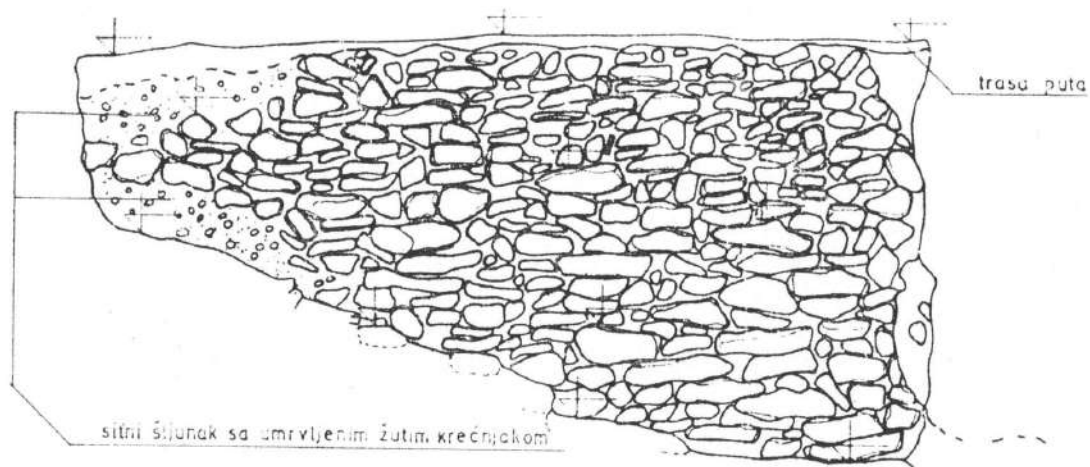
План 1 Ситуација потеса Трновите Лазине и Сенаковића Ливаде са зонама старих радова /цртеж: Д. Богосављевић/
 Plan 1 Situation du territoire entre Trnovite Lazine et Senakovića Livade avec les zones de anciens travaux /dessin: D. Bogosavljević/

Сл. 1 Трновите Лазине, детали бочног сүхозида, приступне рампе, портала и отвора окна у њему (фото: Д. Мркобрад)
 Fig. 1 Trnovite Lazine, détails du mur latéral construit en pierres sèches de la rampe d'accès, du portail et de l'orifice du puits

Сл. 2 Трновите Лазине, уздужни пресек окна 1 (А-Б), /цртеж Д. Богосављевић/
 Fig. 2 Trnovite Lazine, coupe longitudinale du puits 1 (A—B), /dessin: D. Bogosavljević/

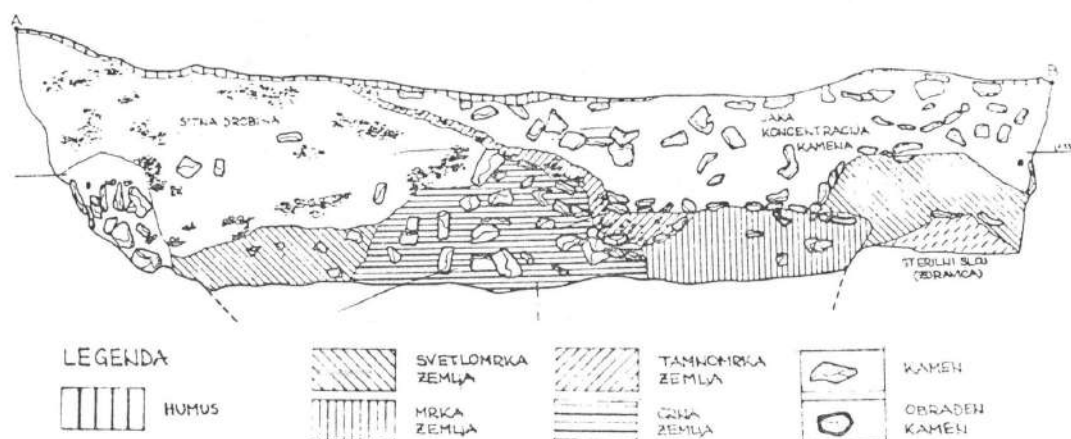
Сл. 3 Трновите Лазине, изглед сүхозида приступне рампе окна 1
 Fig. 3 Trnovite Lazine, mur en pierres sèches de la rampe d'accès du puits 1 /dessin: D. Bogosavljević/

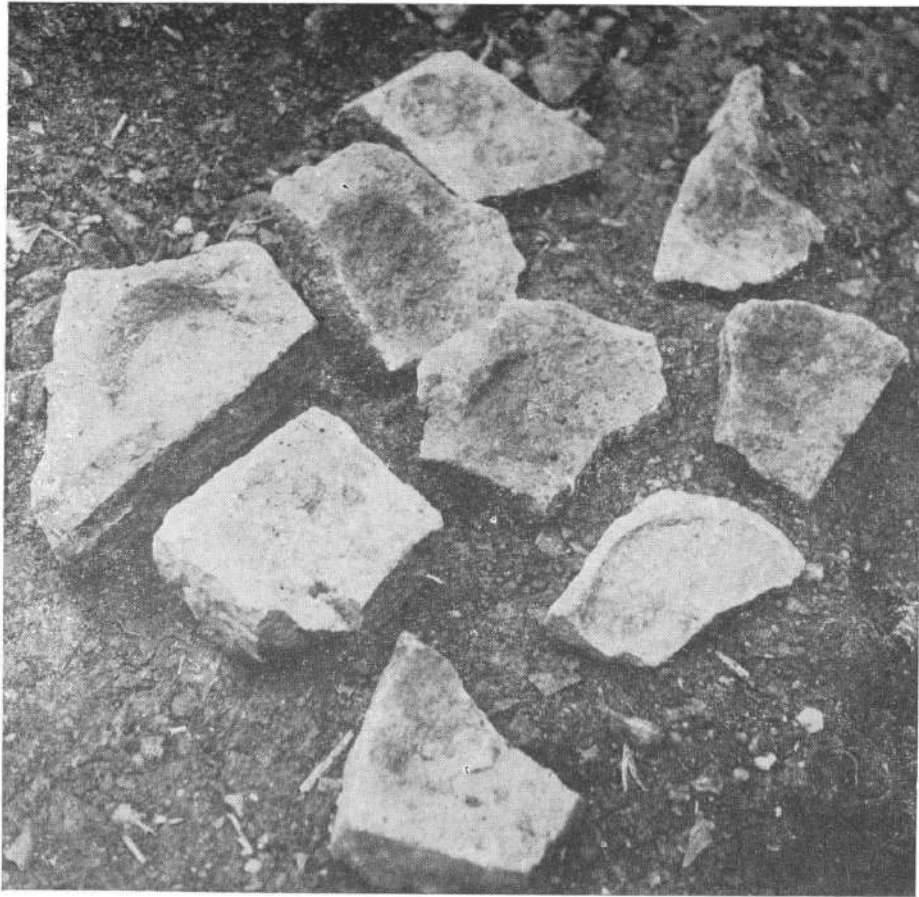
Сл. 4 Сенаковића Ливаде, изглед великог свртња пре почетка истраживања /фото: Д. Мркобрад/
 Fig. 4 Senakovića Livade, le grand puits vertical avant les travaux d'exploration /photo: D. Mrkobrad/

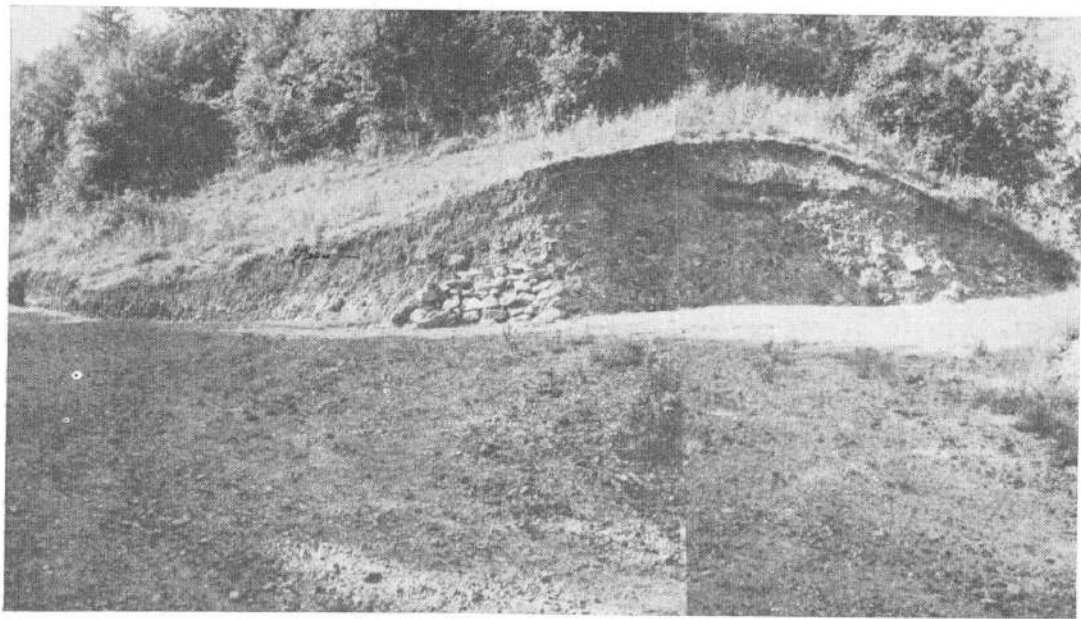
Сл. 5 Сенаковића Ливаде, изглед профила кроз „халду“
 /фото: Д. Мркобрад/
 Fig. 5 Senakovića Livade, profil du dépôt de résidus
 /photo: D. Mrkobrad/

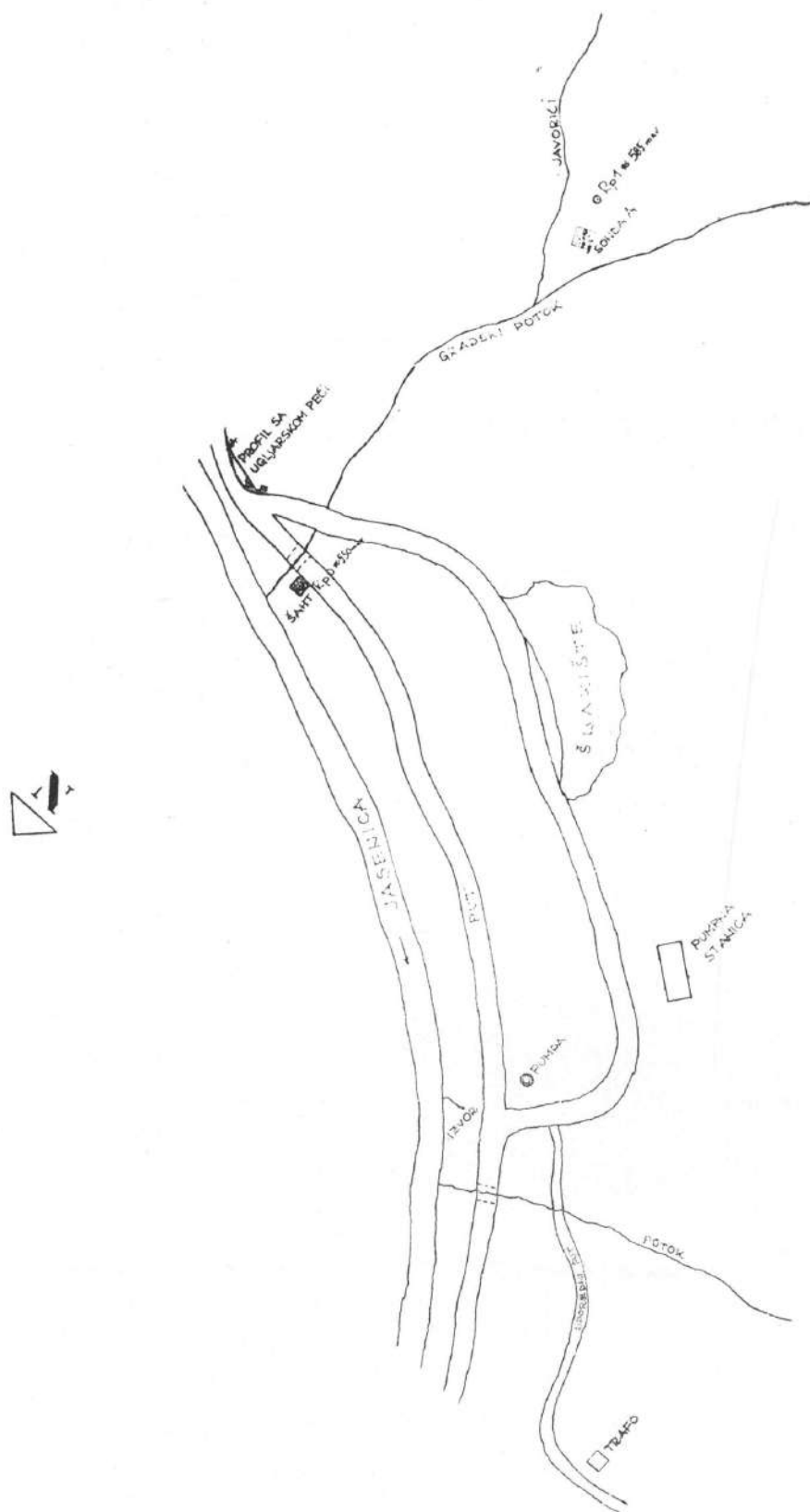
Сл. 6 Сенаковића Ливаде, профил прилаза зарушеном окну /цртеж: Н. Лудажих/
 Fig. 6 Senakovića Livade, profil de la rampe d'accès à un puits comblé
 /dessin: N. Ludajić/

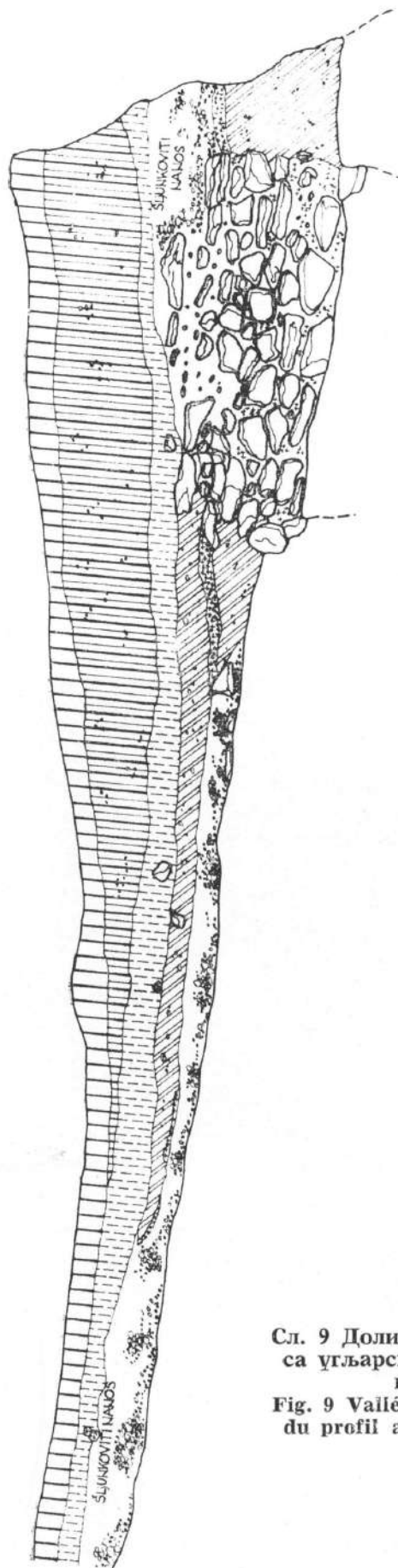
Сл. 7 Сенаковића Ливаде, Уломци камених подупирача за дрвену подрагу и плитких судова за испирање руде /фото: Д. Мркобрад/
Fig. 7 Senakovića Livade, fragments des étaçons et de récipients peu profonds pour le lavage des minerais

Сл. 8 Долина Јасенице, изглед профила са остацима угљарске пећи на потесу Пумпна станица /фото: Д. Мркобрад/
Fig. 8 Vallée de la Jasenica, profil avec les restes du for à charbonx à proximité de la pompe à essence /photo: D. Mrkobrad/

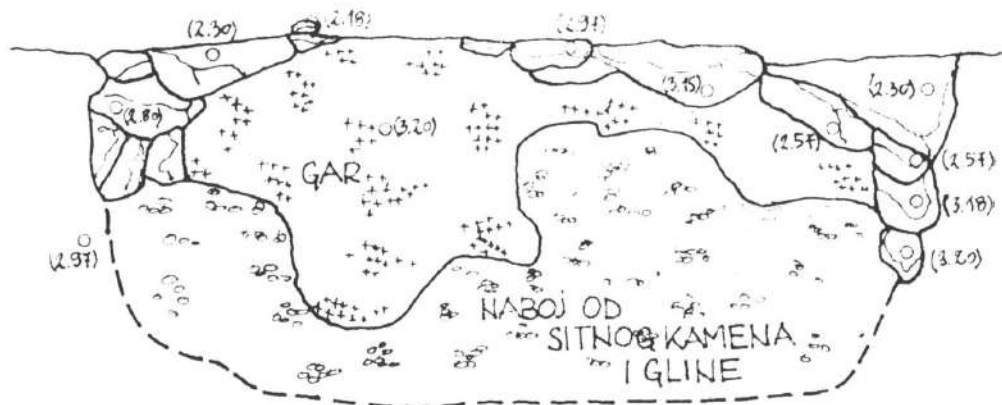

**План 2 Приближна ситуација старих рударских постројења у долини
 Јасенице (Пумна станица и ушће Јаворића), /цртеж: Н. Лудацић/
 Plan 2 Situation approximative de anciennes installations de mine dans la
 vallée de la Jasenica (Pompe à essence et embouchure du Javorić).
 /dessin: N. Ludajić/**

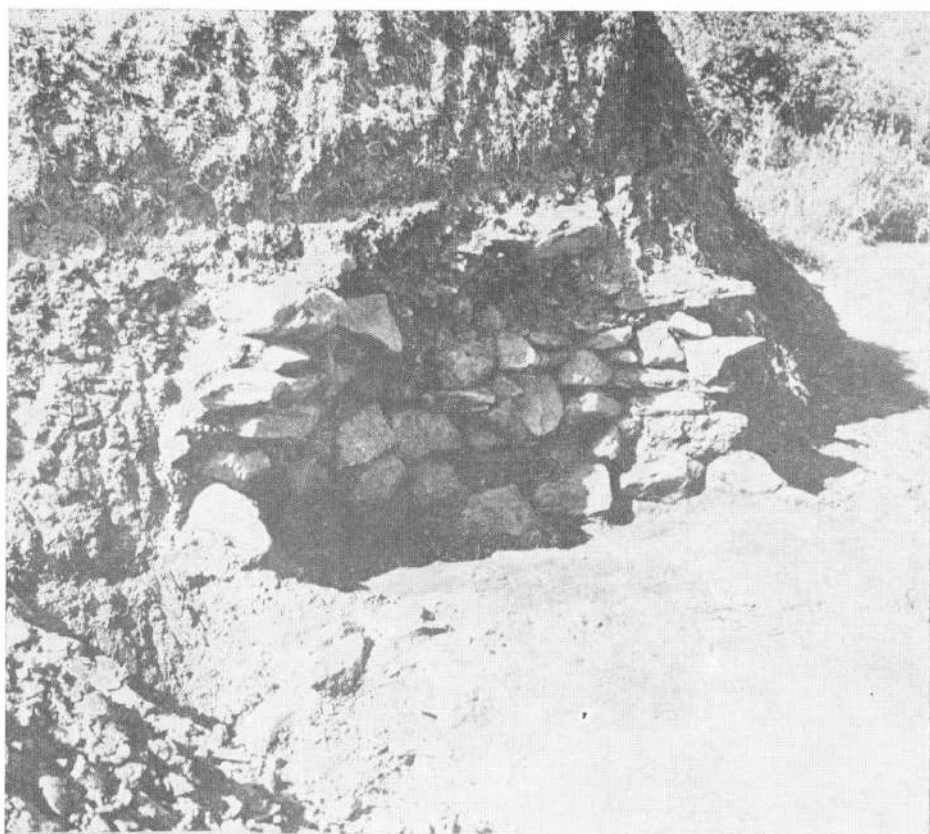

Сл. 9 Долина Јасенице, пресек дела профила са угљарском пећи на потесу Пумпна станица /цртеж: Н. Лудајић/

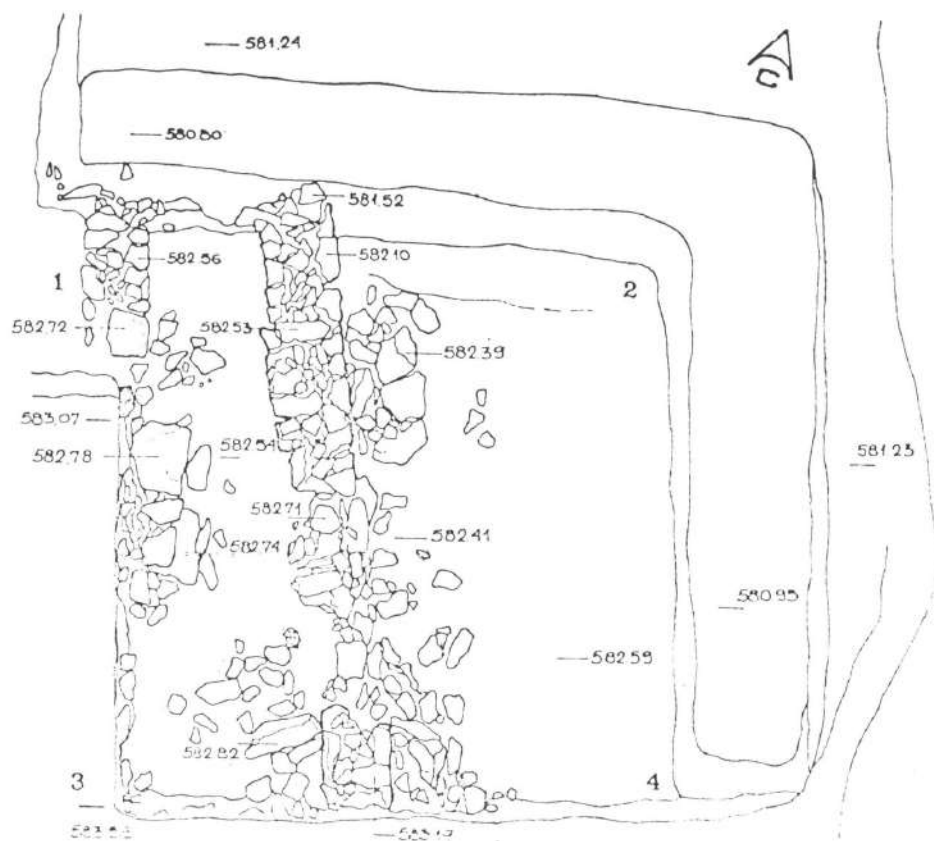
Fig. 9 Vallée de la Jasenica, coupe d'une partie du profil avec un four à charbon à proximité de la pompe à essence

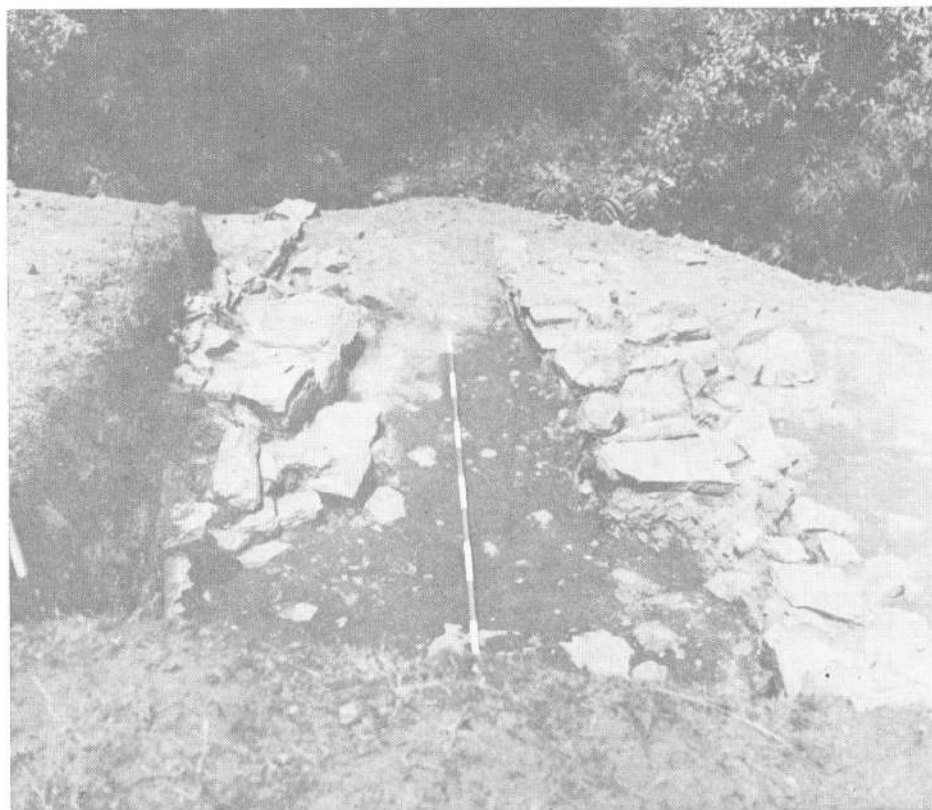
Сл. 10 Долина Јасенице, основа угљарске пећи на потесу Пумпне станице
/цртеж: Н. Лудажин/
Fig. 10 Vallée de la Jasenica, base du four à charbon à proximité de la Pompe
à essence /dessin: N: Ludajić/

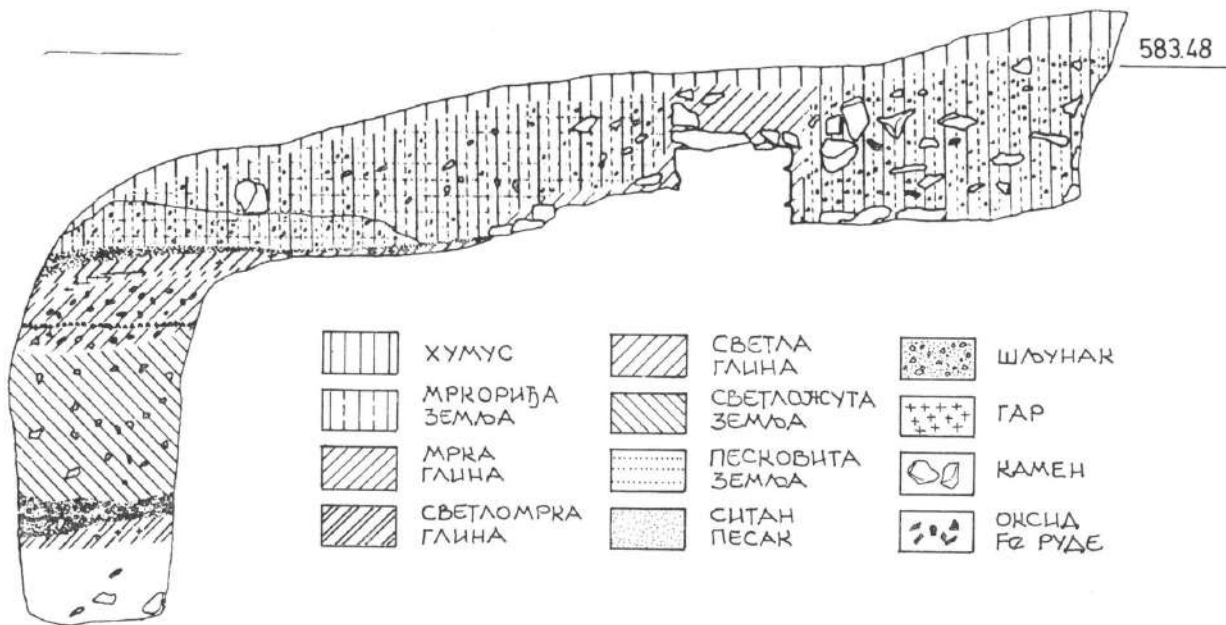
Сл. 11 Долина Јасенице, сегмент профила са остацима угљарске
пећи на потесу Пумпна станица /фото: Д. Мркобрад/
Fig 11 Vallées de la Jasenica, segment du profil avec les restes du four
à charbon proximité de la pompe à essence /photo: D. Mrkobrad/

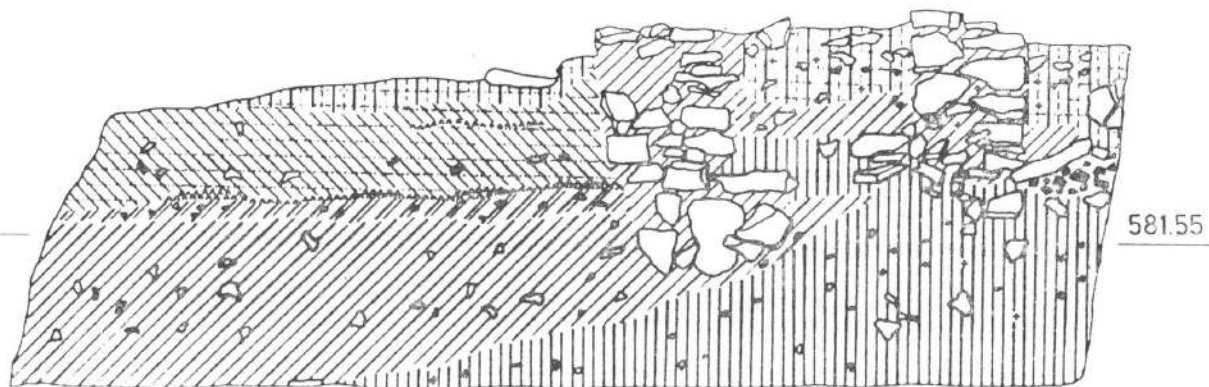
Сл. 12 Долина Јасенице, основа топионичарског објекта на ушћу Јаворића /цртеж: Д. Богосављевић/
 Fig. 12 Vallée de la Jasenica, plan d'un ouvrage de fusion à l'embouchure du Javorié /dessin: D. Bogosavljević/

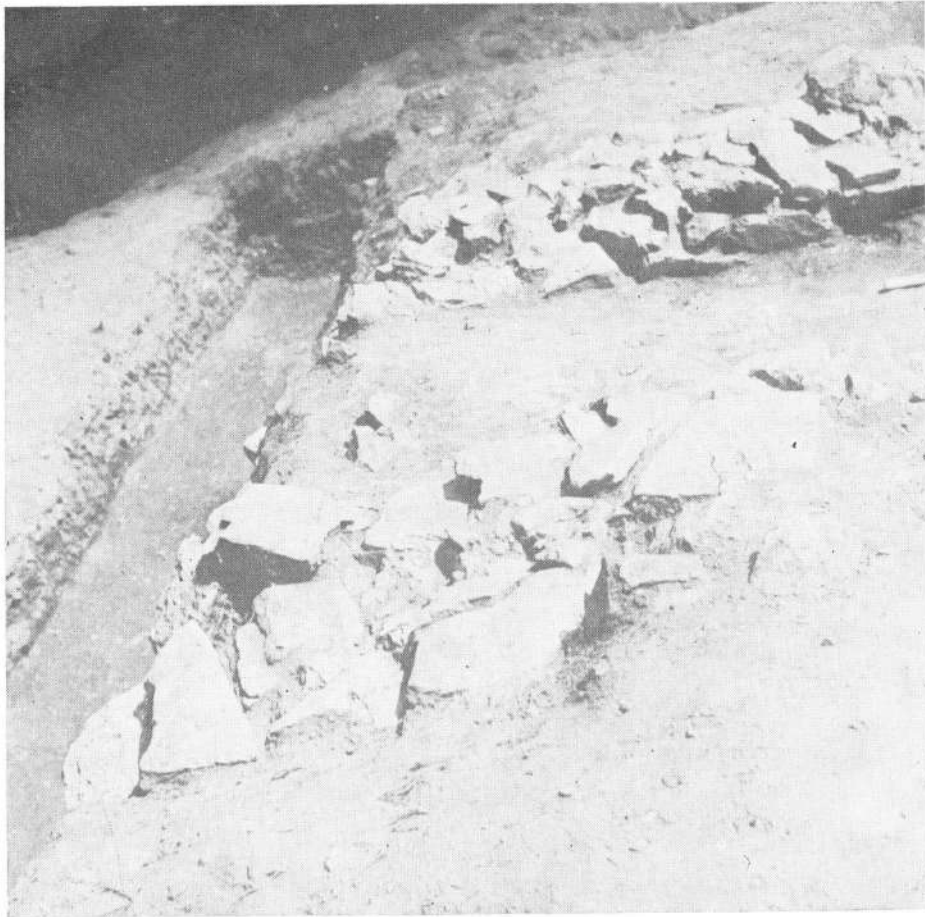
Сл. 13 Долина Јасенице, изглед дела топионичарског објекта са зидовима на ушћу Јаворића /фото: Д. Мркобрад/
 Fig. 13 Vallée de la Jasenica, une partie de l'ouvrage de fusion avec vestiges de murs, à l'embouchure du Javorié /photo: D. Mrkobrad/

Сл. 14 Долина Јасенице, изглед јужног профила топлиничарског објекта на ушћу Јаворића /цртеж: Д. Богосављевић/
 Fig. 14 Vallée de la Jasenica, profil sud de l'ouvrage de fusion à l'embouchure du Javorić /dessin: D. Bogosavljević/

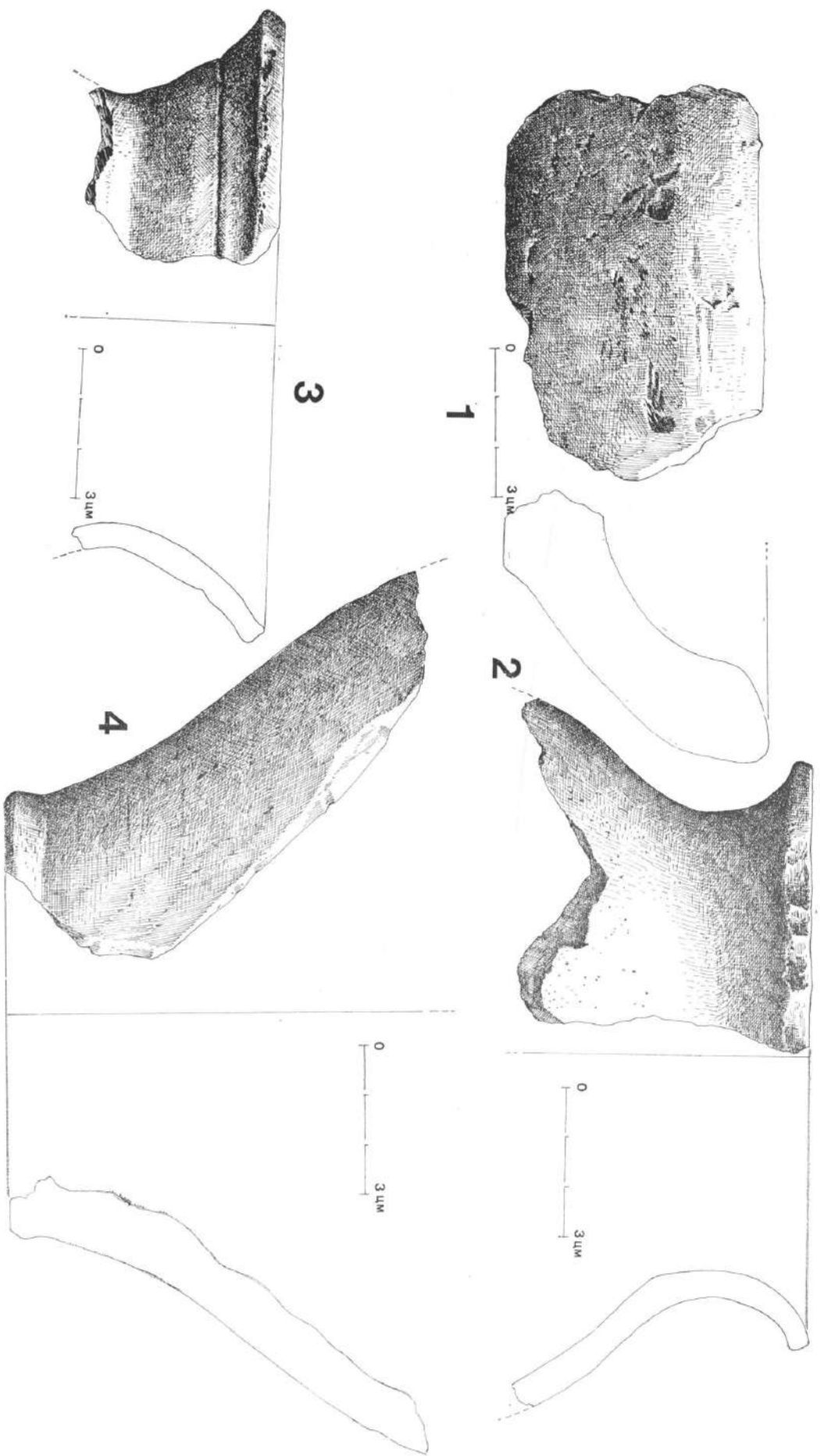

Сл. 15 Долина Јасенице, изглед северног профила (1—2) топлиничарског објекта на ушћу Јаворића /цртеж: Д. Богосављевић/
 Fig. 15 Vallée de la Jasenica, profil nord (1-2) de l'ouvrage de fusion à l'embouchure du Javorić /dessin: D. Bogosavljević/

Сл. 16 Долина Јасенице, изглед дела зидова топионичарског објекта са ровом код северног профила на ушћу Јасенице
/фото: Д. Мркобрад/

Fig. 16 Vallée de la Jasenica, une partie des murs de l'ouvrage de fusion avec une galerie de mine et une pierre sonde pres du profil nord, à l'embouchure de la Jasenica /photo: D. Mrkobrad/

Сл. 17 Нагласи средњовековне грнчарије код Јаворића
 (1, 3, 4) и Пумпне станице (2), /цртеж: С. Станковић/
 Fig. 17 Poterie médiévale découverte à l'embranchure du Javorić
 (1, 3, 4) et près de la pompe à essence (2), /dessin: S. Stančović/

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ — РАДОСЛАВ Ч. МИЛИЋ

РУДНИК ОПАЛА КРИВО ПОЉЕ КОД КРАГУЈЕВЦА

ДР БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ
УУ 11000 Београд
Археолошки институт
Кнез Михаилова 33

УДК 903 (497.11)
„638” : 622

МР РАДОСЛАВ МИЛИЋ
УУ 32313 Рудник

На основу сопствених резултата геолошке проспекције неметаличних минералних сировина, познавања резултата детаљних геолошких истраживања лежишта полудрагог камена у подручју Рамаће, а посебно на основу врло вероватне аналогije са праисторијским рударењем на локалитету Прљуша (западне падине виси Мали Штурац на планини Руднику), мр инжењер Радослав Ч. Милић, дугогодишњи геолог и истраживач минералних сировина рудничке рудне области, поставио је прелиминарну хипотезу — да се на локалитету Криво поље (Главица), на лежишту опала, налазе јасни трагови праисторијског рударења. Географски положај овог, за сада јединственог древног рудника, опредељује га у рудничку област, па је екипа пројекта „Истраживања старог рударства и металургије на Руднику“ извршила обилазак овог налазишта.¹ После увида у старе радове, закључак се наметао сам по себи: на Кривом пољу је рударско ко-

ришћење опала имало знатне размере. Оно што, међутим, остаје непознато је старост тих радова и, самим тим, њихова културна припадност.

Детаљна истраживања и испитивања овог лежишта, спроведена од стране Геозавода из Београда² (1981, 1983. и 1984), показала су да се, поред најзаступљенијег опала, у лежишту налазе и други слични минерали, као што су калцедон, јаспис, плави ахат итд.³ У околини Кривог поља откривено је и испитано још неколико значајнијих лежишта и појава исте врсте.

Лежиште опала Криво поље, генетски и просторно асоцирано за површинске латеритске коре распадања, лако се запажа по карактеристичним разнобојним стакластим масама, оријентисаним у уже зоне правца запад — исток. Преовлађују варијетети зелених и мрких боја са многим нијансама, прелазима и преливима. Велика тврдина, угласти комади (као сечиво) оштрих ивица, стакластог сјаја, и богатство боја, особине су по којима ове силицијске масе може и мора на терену свако да запази.

Материјал је крт и редовно прожет финим прелинама и цукотинама, тако да се не могу добити компактни комади већи од 4— см. Према утврђеним карактеристикама одређена је и примена ових материјала — као додатак синтетичким малтерима за израду фасада и као полудраго камење за накит. Претпоставка да су ове силицијске руде (кварцне, кремен) у прошлости откопаване ради прављења примитивних сечива, а и за накит, чини нам се основана.

На самом налазишту није било тешко уочити две врсте радова: модерне, сразмерно већег обима, постављене углавном уз падине Главнице, сличне плићим ископима, који залазе у слојеве конгломерата и опала. Одавде је, пре неколико година, вађен опал као грађевински материјал, али ова експлоатација није имала индустријски карактер, већ је била ограничена на појединачна позајмишта. Сасвим су друге врсте радови протегнути у низу, највишим гребеном Главнице, у облику овалних, груписаних јама, које местимично чине мање дневне копове. Негде су то и појединачни укопи, или шири просотри испуњени неправилним удубљењима и нагомиланим, ископаним материјалом (Сл. 1). Нема никаквих знакова да се рударска делатност овде одиграва у ближој прошлости: ивице копова и јама су зарушене, сав простор данас покрива шума. На појединим укупима могу се разазнавати полузатрпани, плитки профил (Сл. 2).

Бројност ових ископа говори о дуготрајном коришћењу опала, или, пак, о веома снажној рударској активности у одређеном периоду.

Судећи по масовној употреби каменог и кременог оруђа у неметалним и раним металним раздобљима праисторије, овде би требало очекивати да већина малих, али учесталих дневних копова припада рударству тог времена. Распоред насеља из старијег и млађег неолита, у непосредној околини Главице, говори о густој насељености рудничког краја у току ране праисторије.⁴

Није на одмет овде навести и неке примере праисторијског рударства кремена, нарочито оног истраженог у источној и западној Европи. Врло су карактеристични плитки, површински копови на многим налазиштима кремена, али пропраћени често кружним, вертикалним окнима — тамо где су хоризонти са гнездима кремена лежали у већим дубинама.⁵ Није сада место за опширнији приказ развоја праисторијског рударства кремена, али је несумњива веза између почетног, површинског коришћења одређене сировине и затим, јамског рада који прати лежиште сировине у већој дубини. По нашем мишљењу — али само на основу ограниченог рекогносцирања — поједини дневни копови на Кривом пољу, посебно они састављени од више укопа и са могућим вертикалним засецима (профилима), можда представљају примере обе врсте старог рударског рада.

Разумљиво је да коначни, или бар одређенији одговор могу да пруже само сондирања старих радова на овом ретком споменику рударства. Зато се већ сада може нагласити да — без обзира на хронолошку припадност — Криво поље представља вредан допринос рударству рудничке области. Није ни потребно истицати колико би тај допринос био увећан и драгоцен ако се установи да рударство опала на Кривом пољу припада раној праисторији.

Примљено 21. VI 1983.

НАПОМЕНЕ

1. Екипу која је обишла налазиште 15. маја 1989. сачињавали су мр инжењер Радослав Ч. Милић, мр Душан Мркобрад и др Борислав Јовановић.
2. Извештај о геолошким истраживањима полудрагог камења у подручју Рамаће, ФСД Геозавод, Београд, 1985.
3. Опал — $\text{SiO}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$ је аморфан кварц различитих боја (зелен, црвен, жут, мрк, црн); Калцедон — SiO_2 је криптокристаласта модификација кварца; Јаспис — је варијетет калцедона са гвожђебитим примесима црвене и црвено-мрке боје; Ахат — је варијетет калцедона са кристалима плочастог облика и зонарне грађе различитих боја.
4. М. Јеринић, «Neolithic sites in Central Šumadija, Divostin and the Neolithic of Central Serbia» (А. МсPherron and Д. Срејовић, editors), Pittsburgh Крагујевац, 1988, 29—34; М. Богдановић, «Architecture and Structural Features at Divostin», op. cit., 35—142.
5. А. Dzieduszycka—Machnikova, J. Lech, «Neolityczne zespoly pracowniane z kopalni krzemienia w Saspowie», Wroclaw, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976; К. Симан, «Limnic quartzite mines in Northeast—Hungary, Internationale Konferenz über Silexgewinnung und steinwerkzeug—Rohstoff charakterisierung im Karpathenbecken», Budapest, 1986, 95—99; J. Weiner, «Flint mining and working on the Lousberg im Aachens», FRG, op. cit., 107—122.

MINES D'OPALE DE KRIVO POLJE PRÈS DE KRAGUJEVAC

Sur la base des données géologiques, fournies par les études du terrain, l'ingénieur Radoslav Č. Milić, géologue des mines et de l'atelier de flottation «Rudnik», près du petit bourg de Rudnik, a découvert une mine d'opale à proximité du village de Ramaća (Glavica-Krivo Polje), situé dans la Serbie centrale, entre Gornji Milanovac et Kragujevac.

Les anciennes excavations, s'étendant le long de la crête la plus élevée de la Glavica, présentent la forme de fosses ovales, groupées. Le grand nombre de ces excavations témoigne d'une exploitation qui a duré longtemps ou, par contre, d'une puissante activité minière pendant une période plutôt brève. À en juger par l'emploi massif d'outils de pierre et de silex pendant le néolithique, dans l'actuelle Serbie centrale, on devrait supposer que la plupart des cavités à ciel ouvert remontent à l'époque en question. La densité de population au cours du néolithique corrobore ce point de vue.

Une réponse définitive quant à la date d'exploitation des mines de Krivo Polje sera offerte par des sondages, mais on peut souligner d'ores et déjà que ce gisement d'opale constitue une grande contribution à l'histoire de l'activité minière dans la région de Rudnik.

Dr Borislav Jovanović — Mr Radoslav Č. Milić

Сл. 1. Криво Поље (Главица) остаци старих радова на лежишту опала
Fig. 1. Krivo Polje (Glavica) vestiges des travaux anciens dans un gisement d'opale

Сл. 2. Криво Поље (Главица) профил на укопу у лежишту опала
Fig. 2. Krivo Polje (Glavica) profil d'un puits peu profond dans un gisement d'opale

МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ

**АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ У 1987.
И 1988. ГОДИНИ**

МР МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ
УУ 11000 Београд
Филозофски факултет
Чика Љубина 18-20

UDK 903 (497.11)
„638“ :726.54

У протеклих неколико година интензивирано је археолошко истраживање чачанског региона. Испитују се до сада запостављена налазишта из различитих епоха. Једним делом, ови радови се спроводе у оквиру пројекта „Истраживање срдњовековних градина на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац.“¹ Већ су прва открића које је пројекат донео у битним цртама допунила и променила археолошку карту овог дела Србије, без обзира на хронолошку припадност испитиваних градина. У току рада на овом простору показала се као посебно интересантна проблематика рановизантијских утврђења, установљених на више места: на самој јеличкој Градини, на лишској Тави,² на Стојковића Градини у Вичи³ и на Соколици у Остри.⁴ Нешто касноантичког — рановизантијског материјала нађено је на халштатској градини у Вучковици⁵ док је на Јеринином граду код Горње Црнуће констатован значајан хоризонт IV века.⁶ У склопу ове групације утврда, у чију опширнију ана-

лизу на овом месту не можемо улазити, Градини на Јелици припада функција централног места. То произилази и из њене макро, и из њене микролокације: извесно је да је рановизантијски утврђени комплекс подигнут пре на доминантном него на неприступачном положају (кота 846 м). Даље, на такав закључак указују до сада откривене три базилике у склопу овог комплекса, и то већ на самом почетку његовог истраживања, уз напомену да постоје озбиљни индикатори за локацију и четврте црквене грађевине; динамика ископавања, условљена расположивим финансијским средствима, диктира истраживања у темпу корак по корак. Приликом анализе функције Градине мора се узети у обзир и њена површина: неколико хектара брањеног ареала, са околним некрополама и више. Тиме се овај комплекс сврстава у ред већих рановизантијских утврђених насеља у Србији (Т. I).

Све ове околности довеле су до појачаног истраживања Градине на Јелици, али су за овакво усмерење говорили и други разлози: Градина представља вишеслојан локалитет, са праисторијским налазима из времена старијег гвозденог доба и са бројном средњовековном грнчаријом, датованом оквирно у време X—XI века. Један од показатеља ове вишеслојности су и резултати статистичке обраде уломака грнчарије: 14,23% припадају праисторијском периоду, 46,25% рановизантијском, 39,42% средњовековном и 0,09% турском. Праисторијски налази и налази рановизантијског стакла и керамике интерпретирани су у посебним прилозима у овом броју часописа. Континуитет рада омогућио је током протекле две године нове и занимљиве резултате, који ће овде бити укратко изложени.⁷

У 1985. и 1986. години истражени су већи делови базилике А. За ову цркву, подигнуту око 190 м испод врха Градине на њеној благој западној падини, не може се са сигурношћу одредити локација у склопу утврђеног комплекса: нејасно је још увек да ли се она налазила унутар или ван бедема. За сада се друга могућност чини вероватнијом, с тим да коначни одговор на ово питање могу дати једино будућа систематска ископавања.

У току прве две године рада установљено је да је базилика А у коначној форми представљала тробродну цркву са три споља и изнутра полукружне апсиде на истоку и троделним нартексом на западној страни. Њена ширина износила је 14 м, дужина 22 м. Треба напоменути да је базилика у својој првој грађевинској фази била једнобродна и без нартекса — бочни бродови и припрата дозидани су накнадно (Т. II).⁸

У 1987. години извршено је на овом месту допунско ископавање, чиме би базилика А у главним цртама била истражена.⁹ Прикупљено је нешто додатних података о њеној архитектури. Сагледана је ситуација у југозападном углу грађевине. Овде су очишћени западни и јужни зид око места њиховог спајања, у дужини у којој су били сачувани: западни у правцу 2,70 м и јужни у правцу истока 1,15 м. Као што је у претходном извештају напоменуто, остаци базилике разношени су од стране мештана као грађевински материјал, нарочито у њеном западном делу.¹⁰ То се одразило и на стање очуваности поменутих зидова. У односу на претходну годину, јужни зид је нешто потпуније истражен у свом делу према споју са источним зидом јужног дела нартекса, а откривени су и сасвим слаби остаци северног зида овог одељења. Ипак, сви ови подаци нису битно утицали на представу о протсорној организацији западног дела базилике. Знатно важније је откриће о начину фундирања њеног југозападног угла. Он је био саграђен на насипу од интензивног шута. Дебљина овог нивелационог слоја, којим је неутралисан природни нагиб терена у правцу југозапада, износи и до целих 2,27 м испод нивоа малтерног пода. Шут је покривао јединствен слој иловаче, чија је боја од места до места варијирала између плавичастосивих и жутомрких нијанси. Насип је констатован и даље према истоку, овде знатно мање дебљине: испод нивоа подова у средишњим деловима северног и јужног брода, у висини од око 0,10 м, односно 0,15 м. Колико је овако насут терен представљао заиста солидну подлогу за даљу градњу, остаје отворено: зидови који чине југозападни угао базилике затечени су нагнути у правцу пада терена. Наравно, могуће је да је до ове дислокације дошло и услед споменутог девестирања локалитета. У сваком случају, насип намеће неколицину занимљивих питања. Сам шут је овде интензиван, садржи доста крупног камења, са фрагментима опеке и малобројним налазима уломака грнчарије, ситног угљенисаног дрвета и животињских костију. Изгледа да се ова нивелација везује, као део припремних радова, за другу грађевинску фазу базилике, у којој су дозидани бочни бродови и нартекс. Околност да је нивелација изведена, говори о евентуалном постојању других објеката у близини базилике А. Каквих, и из ког периода, за сада остаје отворено. Цео овај проблем треба посматрати и у склопу хронолошког детерминисања друге фазе изградње, као и у контексту нерешеног питања о локацији базилике (унутар или ван бедема). Не може се искључити ни могућност да шут потиче од делова зидова прве грађевинске фазе. Рушилачко прекопавање локалитета и присуство материјала векови-

ма спираног са падина Градине знатно су отежали разрешавање оваквих питања, на основу анализе положаја одређених, временски поуздано опредељених артефаката. Овај проблем нарочито добија на тежини ако се узме у обзир на извесним местима присутна помисао да би базилика А могла бити средњовековна, макар само у њеној другој фази. Посматрано из перспективе археолошке методологије, која је у овом случају најмеродавнија, овакво датовање ослонило би се, пре свега, на присуство уломака средњовековне грнчарије, јединих средњовековних покретних налаза на овом месту (оквирно датовање: X — XI век). Насупрот томе стоји читав низ околности, чак ако се и не узму у обзир већ поменуте разне могућности дислокације средњовековног покретног материјала, тј. овде присутних уломака кухињског посуђа: налази који недвосмислено припадају VI веку затечени су у гробовима бр. 6, 7 и, изгледа, бр. 10, у оном положају у коме су се нашли као делови ношње или као накит покојника у тренутку сахране.¹¹ Из гробова не потиче ни један средњовековни предмет. Ваља приметити да нема јасних индикација о оштећивању и једног гроба приликом изградње бочних бродова и нартекса, до чега би највероватније дошло, уколико би сахрањивање претходило изградњи, и то за неколико стотина година. Од значаја за ово питање је и допозорник, који потиче са неког од спољних зидова базилике (тј. зидова друге фазе). Он носи јасне одлике рановизантијског начина обликовања и украшавања.¹² Већина осталог покретног материјала (керамика, мортаријуми, натписи, стакло и друго) припада касноантичком периоду или времену VI — почетак VII века. Наравно, овде се изузимају халштатски налази.

Овај екскурс превасходно има за циљ да укаже на изражену сложеност стратиграфско — хронолошке ситуације око базилике А, не излажући при томе сву расположиву аргументацију. Она ће бити исцрпно презентирана на другом месту. У овом тренутку је важно скренути пажњу на сав потребан опрез и на крајњу преурањеност за доношење било каквих прилагођених закључака, уз помоћ којих би се Градина, за сада без икаквог разлога, увела у расправу о локацији цркава и места из времена Немањића, а нарочито задужбина чланова саме династије.

Од елемената који улазе у архитектонски склоп базилике истражени су 1987. године и мањи улегнути делови малтерног пода у средњем делу нартекса. Испред пресбитеријума је очишћен ров — жљоб за фундаирање камене олтарске преграде: омалтерисан, био је око 0,40 м широк и око 0,20 м дубок. У њему је затечен и један део

септума — уломак каменог стубића правоугаоног пресека (Т. III). На једној од бочних страна стуба налазио се жљеб за прихватање парпетне плоче. Судаћи по положају жљеба само са једне стране, изгледа да се ради о једном од угаоних стубова олтарске преграде. Предњу страну красио је рустично изведен рељеф, са представом лозе са гроздом и листовима који донекле подсећају на лишће бршљана. Винова лоза у комбинацији са лишћем бршљана није исувише чест мотив рановизантијске пластике северног Илирика. Као пример за такво ликовно решење можемо навести аналогну композицију на једном капителу из Ромулијане (инв. бр. 215), иако је он од стране М. Чанак-Медић на основу облика абакуса и листова датовао у V век.¹³

На местима где под није био сачуван копано је у слојевима шута и глиновите земље или иловаче. При томе је откривено даљих осам гробова, од којих је један био двојни. Новооткривени гробови налазили су се у јужном броду, укопани без посебних конструкција у слој иловаче. Сем дечјег гроба бр. 14, сви припадају одраслим особама.¹⁴ Добар део ових гробова затечен је у поремећеном стању, по свој прилици услед споменутог прекопавања. У свим случајевима које је могуће реконструисати ради се о покојницима положеним на леђа са рукама опруженим низ тело. Оријентација скелета је према истоку, са главом на западу и са мањом девијацијом у правцу северозапад — југоисток. Спорадично је установљено присуство појединачног необрађеног камења уз скелет (гроб бр. 18). Испод горњег дела скелета бр. 14 наишло се на скупину ситног камења везаног малтером. Ако се изузме мањи гвоздени предмет налик на клин, нађен у близини мандибуле гроба бр. 19, прилога у овим гробовима није било.

Досадашњим истраживањем у базилици А и уз спољну страну њеног апсидалног зида нађен је 21 гроб (два гроба ван базилике). Укупно је сахрањено 15 одраслих особа и осморо деце (два двојна гроба). Овај однос може бити коригован предстојећом антрополошком анализом. Сви покојници сахрањени су на истоветан начин: у једноставним ракама, положени на леђима, већим делом са рукама опруженим низ тело или, што је ређе, савијеним у лактовима.

Покојници су сахрањивани у бочним бродовима и у нартексу, на местима где под данас није сачуван. Ипак, нема јасних показатеља да су гробови, или бар неки од њих, укопавани кроз слој шута (тј. после времена коришћења базилике), пошто скоро у потпуности недостају елементи овог слоја у гробним ракама.

Прилози су били ретки, и, сем не сасвим јасног предмета из гроба бр. 19 (Т. IV), сведе се на делове ношње и накит. Потичу из сигурно три, а по свој прилици (фибула) из четири гроба: наруквица, копча, фибула и минђуша из групације дислоцираних костију (Т. IV). Сасвим је могуће да извештан број покретних налаза, нађен ван гробова у базилици А, првобитно из њих потиче, нпр. део коштаног чешља или коштане игле.¹⁵ О гробним налазима већ је расправљано.¹⁶ Једино се о фибули могу дати извесни допунски подаци. На ромбоидној плочи налазе се око централног лежишта двоструки крстасто распоређени урези, уоквирени неправилном кружном канелуром. Ови једноставни линеарни орнаменти били су окружени удвојеним низом наспрамно постављених малих утиснутих троуглова (Т. IV), уобичајеним украсним мотивом на германском накиту.

Око 220 м западно од базилике А, на узвишењу званом Црквина (око 796 м), констатовани су 1986. године заштитним сондажним ископавањем североисточни делови црквене грађевине и установљено је постојање околне некрополе.¹⁷ У току 1987. године истражен је јужни део ове цркве, означене као базилика Б, део јужног, југоисточног и донекле западног сектора околне некрополе, као и већи део гробнице зидане на свод.¹⁸ Око базилике В и унутар ње откривен је до сада 31 гроб (Т. V). Уз то, на око 15 м југозападно од базилике добијени су мањим пробним ископима недовољно јасни показатељи о постојању још једног објекта, за сада неодређене намене.

Преурањено је за коначно расуђивање о просторном склопу базилике Б. Колико се може закључити на основу до сада откривених делова, она се састојала од наоса са анексом на северној страни и од нартекса који је био дозидан у другој грађевинској фази. Различите фазе градње лако се могу уочити на основу спојева одговарајућих зидова, који не стоје у конструктивној вези. О каснијој доградњи очигледно сведочи гроб бр. 22. Он је накнадно доспео испод западног зида нартекса.

Апсида је била споља и изнутра полукружна. Ово се могло утврдити једино по положају темељних јама, испуњених земљом и шупом, јер, као и са других делова локалитета, и одавде је вађен камен за потребе савремене градње. У свом коначном облику, базилика је била дуга 17,50 м и широка 12 м. Са мањим одступањем према северозападу — југоистоку, оријентисана је у правцу истока. Њен начин изградње сасвим је сличан оном примењеном код базилике А, тј. зидана је од ломљеног и притесаног камена слаганог у неправилне редове и везаног малтером. Подови су били положени на субструк-

цију од малтера и ситно ломљеног камена — горњи слој није остао сачуван. Зидови базилике затечени су без малтерног премаза. Налаза који би сведочили о некадашњој декорацији базилике није било.

Јужно, западно, источно и највероватније и северно од базилике простирала се некропола. Са изузетком једног гроба из наоса и поменутог, делимично и накнадно доспелог под нартекс, свих осталих 29 за сада откривених гробова налазили су се ван базилике, највећим делом са јужне стране. У гробу бр. 27 евидентирано је двојно сахрањивање, сахрањена су два дечја скелета. Колико се прелиминарно може уочити, проценат сахрањене деце је висок, од 31 гроба 14, скоро половина. Грбови су били оријентисани према истоку, са главом на западу. Већина је одступала од правилне оријентације у правцу северозапад — југоисток, као и сама базилика. Сахрањени су полагани у једноставне раке, углавном без икакве конструкције, у црвенкастомрку, глиновиту земљу. У неколицини случајева установљено је полагање ломљеног камена и уломака опеке око покојника. Грбови бр. 10 и бр. 20, обележени са тесаницима сиге, представљају изузетке. Посебно занимљиве исказе о погребним обичајима пружио је гроб бр. 20, укопан у наосу, са јачом девијацијом у оријентацији од осталих гробова. Тесаници сиге били су поређани двосливно, готово у самом нивоу пода. Испод њих, за око 0,15 м ниже, наишло се на делимично оивичавање гроба ломљеним каменом и уломком опеке. Испод ових обележја налазио се скелет одрасле особе, без прилога. Ипак, већина гробова била је без икаквих ознака. Знатан део скелета затечен је у лошем стању очуваности или поремећен. Покојници су сахрањивани положени на леђа, са рукама опруженим низ тело или повијеним у лактовима. Процент гробова без прилога је висок, на известан начин се понавља ситуација базилике А: само у три сигурна случаја евидентирани су гробни прилози, иако се и овде може претпоставити да један део налаза нађених ван гробова првобитно из њих потиче. Потребно је напоменути да су у ареалу некрополе налажени и уломци грнчарије и стаклених посуда.

У дечјем гробу бр. 4 нађене су испод лобање две једноставне минђуше — каричице израђене од бронзане жице кружног пресека, делимично оштећене (Т. VI). Један крај минђуше био је повијен у петљу док се други завршавао квачицом. Сличне минђуше нађене су на Донићком Брду и у Крању.¹⁹

Такође из дечјег гроба потиче плавичасти стаклени привезак, нађен код лобање. Привезак је издужен, благо повијен и приближно квадратног пресека (Т. VI). Ношен је појединачно, окачен око врата.

Од гробних прилога може се поменути и клинасти гвоздени предмет из двојног гроба бр. 27, положен преко грудног коша (Т. VI). Из поремећених гробова могао би потицати гвоздени стилус, овде можда у функцији фибуле, деформисана бронзана трака украшена попречним урезима и фрагментован двореди коштани чешаљ (Т. VI).

На нешто узвишенијем положају од базилике В, 20 м западно од ње, наишло се на још једну гробницу зидану на свод.²⁰ Она је већим делом истражена. Свод је затечен пробијен, унутрашњост гробнице испуњена шупом и земљом, са разбацаним остацима костију одраслих особа. Од малобројних покретних налаза могу се навести уломци грнчарије. На основу сведочења случајног налазача, произилази да је солид Јустина II, кован у Цариграду између 567. и 578. године, нађен непосредно уз северозападни угао гробнице.²¹

Гробница је широка око 3,60 м, дугачка 4,40 м (Т. VII). Унутарња висина је могла износити око 1,30 м. Зидана је од ломљеног и притесаног камена везаног малтером. Унутрашња страна њених зидова била је омалтерисана: свод, сва три банка и узани пролаз између њих. Једноставно изведен отвор налазио се на западној страни. У Србији су гробнице овог типа налажене у великом броју у касноантичкој — рановизантијској некрополи у Јагодин мали, (Ниш). По подели начина сахрањивања коју је за ову некрополу спровела Љ. Зотовић, наша гробница би углавном одговарала другој варијанти петог типа.²²

У контексту базилике В налазила се и грађевина лоцирана око 15 м југозападно од ње. Њени зидови су евидентирани у два мања попречно постављена контролна рова — у једном случају само у негативу, у другом са незнатним остацима. Изгледа да они припадају једној грађевини, за сада непознате намене. Она би била правоугаоне основе (?); више се о њој у овом тренутку не може рећи.

Радови у 1988. години били су посвећени сондажном испитивању северног сектора Градине.²³ На овим падинама, обраслим буковом шумом, конфигурација терена индицирала је постојање читавог низа објеката, међу њима и таквих, за које се може претпоставити да су сачувани у знатној висини. Међутим, са расположивим средствима није се смело кренути у њихово истраживање. Пажњу су привлачили местимично видљиви делови бедема на северозападној падини, наговештавајући релативно лако праћење његове трасе, као и једно удоље, оријентисано у правцу исток — запад, смештено готово на централном делу сектора.

После опсежне опсервације површине тла, одлучено је о размештају сонди: са четири пробна ископа постављена управно на претпостављену трасу, констатован је бедем, у једном случају у негативу. Уз то, траса је праћена површински у дужини од око 200 м. Двема сондама у средишњем делу сектора откривени су делови треће базилике, означене као базилика С. Сонда постављена недалеко од њене северне стране дала је негативне резултате. Мањи део објекта, грађеног у техници сухозида, откривен је сондом постављеном на мањој заравни, на нешто узвишенијем делу северозападне падине (Т. I).

Базилика С удаљена је од врха Градине око 260 м. Њено растојање од базилике А износи 230 м, од базилике В читавих 430 м (све вредности дате су приближно, мерене ваздушном линијом). Лоцирана је на северозападној падини Градине, на невеликом платоу са надморском висином од око 790 м. За њу се може сасвим сигурно закључити да се налазила *intra muros*, готово на централном месту овог дела утврђеног комплекса.

Досадашњим сондажним ископавањима откривени су само мањи делови базилике, у њеном западном и североисточном делу (Т. VII). Њен просторни распоред може се, у овом тренутку, само нагледати: постоје индиције да се ради о једнобродној грађевини са основном источном делом у виду тау — крста, док би се северно и јужно уз западну страну наоса налазиле две анектиране просторије правоугаоне основе. Ову претпоставку оповргнуће или потврдити ископавања предвиђена за 1989. годину. Уколико би она била тачна, базилика С са Јелице имала би, што се просторног распореда тиче, своју блиску аналогију у ранохришћанској базилици у селу Орман, близу Скопља.²⁴

Извесни подаци о димензијама базилике ипак су познати: ширина унутрашњости брода износи 5,12 м. Дужина се још увек не зна тачно, али не може бити мања од 19 — 20 м. Као и претходно описане базилике, и ова је грађена од ломљеног и притесаног камена, слаганог у неправилне редове. У њеној градњи коришћена је и опека, о чему сведоче бројни уломци у шуту, али она нигде није затечена у свом првобитном положају. Приликом зидања коришћене су и спондије. У пролазу источног зида североисточне просторије нађен је уз уломке црквеног намештаја и један накнадно притесан камени блок са латинским натписом. Прилагођавање овог блока од бољег камена, украшеног при доњој страни профилисаним рељефним тракама, за његову нову намену (за сада непознату), уништило је део натписа. На основу слова и по делимично реконструисаном садржају, он се

оквирно може датовати у II — III век. По свој прилици се овде ради о ари, постављеној од стране непознатог конзуларног бенефицијара XI Клаудијеве легије.²⁵

У кратким цртама изнета је могућа реконструкција основе базилике. Она се, пре свега, заснива на претпоставци о симетричном распореду просторија, као што је то случај код базилике у селу Орман. У даљем тексту следи сажет опис истражених делова.

Базилика се на источној страни завршавала са споља и изнутра полукружном апсидом. У наставку њеног северног крака, са стране олтарског простора, уз подужни зид, налазило се накнадно призиђано седиште за свештенство. Свакако се, насупрот њему, уз јужни зид и у наставку јужног крака апсиде, налазило још једно такво седиште. Откривено седиште релативно је добро сачувано, дуго 2,56 м и широко 0,61 м. Ширина самог седишта износила је 0,28 м, висина наслона 0,44 м. Оно је било премазано беличастим малтером, чији су делови сачувани. На страни окренутој олтару усатновљена су два слоја малтера, вероватно услед поправки оштећених делова у доњој зони. Приликом дограђивања седишта прекривен је првобитни беличасти малтерни премаз унутрашњег лица северног зида пресбитеријума.

Под овако ограђеног олтарског простора био је сачињен од малтера на субструкцији од ломљеног камена (као код базилика А и В), са површинским премазом црвенкасте боје. На око 5,40 м западно од темена апсиде наишло се на оштећење пода, које се у ширини од око 0,55 м протеже приближно у правцу север — југ. Западно од овог прекида под углавном више није сачувао црвенкасти површински премаз. На овом месту је потребно осврнути се на солидну спољну висину очуваности зидова око северног рамена апсиде: 1,98 м, тј. ниво пода се налази 1,13 м изнад нивоа темеља.

Северно уз пресбитеријум надовезивала се просторија правоугаоне основе, дим. 3,90 м x 4,23 м. До ње је водио пролаз кроз северни зид наоса. У њу је било могуће ући и споља, захваљујући вратима на источном зиду. На њеном западном и источном зиду уочени су трагови малтерног премаза беличасте боје.

Анекси правоугаоне основе констатовани су и уз западни део наоса. Нешто боље истражена је северозападна проторија, дим. 3,20 м x 4,25 м. Под овог одељења није са сигурношћу установљен. У склопу јужног зида назире се пролаз према наосу. На овом и на западном зиду остали су сачувани делови некадашњег фреско — сликарства, којим је ова просторија била украшена — о њима ће у да-

љем тексту бити више речи. Остаје нејасна зидана конструкција са откривеним источним и делимично јужним лицем, постављена уз северни зид анекса.

Наспрам северозападне просторије лоцирана је још једна просторија уз јужни зид наоса, вероватно такође правоугаоне основе. Утврђено је да је и у њој био постављен малтерни под.

Стратиграфија базилике С је једноставна. Испод танког хумусног покривача копано је у слоју интензивног шута. На овом месту шут је, за разлику од оног углавном заступљеног у базиликама А и В, садржао доста крупног камења, измешаног са малтером и земљом. Наилазило се на уломке опека, али и на целе комаде. Шут је прекривао под базилике, чији су темељи фундирани у слоју црвенкастомрке глиновите земље. Црвенкастомрки слој уједно преставља здравицу.

Из слоја шута, нарочито из североисточног анекса, потиче знатан број уломака црквеног намештаја и стубова. Међу налазима ове врсте претежно су се сретали делови стубова и делови олтарске преграде: стуб и уломци рељефно украшених парапетних плоча (Т. IX, XI). Они су налажени дислоцирани, у поменутој просторији. Међу деловима септума може се на првом месту поменути стубић једноставно украшен правоугаоним оквиром и средишњом траком са предње и задње стране (Т. IX). На једној од бочних страна постављен је жљеб за учвршћивање плутеја. На другој бочној страни жљеб недостаје, па се може закључити да се и овде ради о једном од стубова постављених на крајевима крила септума.

Неколицина фрагментованих плутеја пружа занимљиву слику о рељефним украсима у базилици С. Понављају се уобичајени мотиви: крст са проширеним крацима, крст у клипеусу и други. Иако уобичајени, они овде на изванредан начин делују страна, примењени на грубом зрнастом камену и изведени у не превише вештој, рустичној техници. Мотиви су постављени у правоугаона поља, уоквирена пластичним ребрима (Т. XI).

На основу досадашњих налаза могу се издвојити две врсте стубова кружног пресека: израђени од беличастог ситнозрнастог камена и од финијег, плавичастог, прошараног белим жилама (Т. X). Друга врста камена наликује мермеру.²⁶ Тачна намена једне и друге врсте остаје за сада непозната. Стуб кружног пресека, нађен цео у шуту уз северни зид североисточног анекса, био је израђен од плавичастог камена. Висок 1,80 м, сужавао се од базе према капителу. Оба његова краја слично су обликована, оснажена једноставним пр-

стенастим проширењима. Уз делове већих стубова треба поменути и налаз фрагмент колонете кружног пресека, свакако уломка горњег дела олтарске преграде (Т. IX).

Поред налаза камене пластике, од којих су овде приказани само најважнији, о некадашњој декорацији базилике сведоче код нас иначе ретки остаци фресака, у југозападном углу северозападног анекса. Фреске су само делом откривене, на јужном и западном зиду ове просторије (Т. X). Сачувана је доња орнаментална бордура, сокл, у висини од око 0,60 м изнад нивоа пода. Приказан је стилизован флорални мотив, изведен црвенкастомрком бојом на беличастој подлози, уоквиреној паралелним тамноплавим линијама. Он донекле подсећа и на имитацију мермера, често извођену у фреско-техници. Сачувани су само незнатни делови поља са зеленом подлогом, постављеног изнад поменутог орнамента. Сагледавање и одређивање нијанси боја, па и самог мотива, било је у многоме отежано стањем у коме су фреске затечене. Потпуно откривање њихових остатака и одговарајући конзерваторски третман омогућиће целовитију и поузданију анализу. Напоменимо да су у доњим зонама уочена два слоја малтерног премаза. На ситне уломке фреско-малтера наилазило се и у другим просторијама базилике, нарочито у олтарском простору.

Из слоја шута потиче и један број покретних налаза. Поред уломака стаклених посуда, посебну пажњу привукао је скупни налаз из североисточног анекса. Сви предмети су нађени изнад јужног зида анекса (тј. његове сачуване висине), према месту споја са источним зидом. Налазили су се приближно 0,80 м ниже од нивоа субструкције пода. Скупни налаз чине: бронзано звоно са клатном, гвоздени катанац са ланцем, гвоздена двоструко на зубљена алатка, већи комад гвожђа, два слитка од олова и четири гвоздене алке различитог пречника. Сви ови предмети налазили су се на простору мањем од 1 м², на готово истој дубини (к. 789.03 — 789.31, Т. XII).

Бронзано звоно је приближно калотастог облика, са петљом за качење (Т. XII). Релативно је малих димензија: пречник износи 14,5 см, висина 11,5 см. На унутрашњој страни калоте причвршћена је гвоздена петља, за клатно које је такође било од гвожђа. Оно је проширено према крају, причвршћено кукастим завршетком за унутрашњу петљу. Клатно је нађено одвојено од петље, прекривено звоном.

Занимљив налаз представља гвозден цилиндричан катанац са три ојачавајућа прстенаста обруча (Т. XIII). На једној од двају равних страна постављена су два скоро правоугаона отвора, под пра-

вим углом. За другу равну страну причврштен је краћи ланац, чији крај недостаје.

Нејасне намене остаје двоструко назубљена гвоздена алатка, са четири дужа ивична зубца (Т. XIII). Могуће је да је служила за рапчешљавање вуне. Такође за сада неодређене намене је комад гвозђа неправилног призматичног пресека (Т. XIII). Док је једна страна приближно равна, предмет се према другом крају сужава. Сам крај је одломљен. Можда се ради о мањем наковњу, чији је један крај забадан у дрвено постоље?

Неопходно је напоменути да налаз звона и катанца представљају реткост. Код нас није познато слично звоно. То у многоме отежава његово функционално и хронолошко одређивање. Намена звона са Јелице била је свакако култна, по свој прилици оно је звучно пратило одређене литургијске радње у базилици. Слични проблеми везани су и за катанац. Његове околности налаза, као уосталом и осталих наведених предмета, нису сасвим јасне. Он је у шут могао доспети и после рушења базилике. Његов механизам је одређен наменом, и, до мануфактурне и индустријске производње остаје мање — више сличан, уз примену разних занатлијских вештина и домишљања.²⁷ То отежава његово прецизно датовање. Налази рановизантијских брава и кључева познати су и са наших локалитета, нпр. са Царичиног града и из Бреговине.²⁸ Што се тиче датовања катанца цилиндричног облика, А. Дероко преноси мишљење Робакова да они припадају времену XII — XIII в.²⁹ На овом месту изнети су само најосновнији подаци о скупном налазу. Он се не може посматрати истргнут из контекста целе базилике, чије истраживање тек предстоји. У току даљег рада анализи и прецизном хронолошком одређењу скупног налаза биће посвећена пуна пажња.

Како у западном делу североисточног анекса нису били сачувани ни под ни његова субструкција, настављено је копање у слоју црвенкастомрке, глиновите земље. На око 0,60—0,70 м испод нивоа субструкције наишло се на три скелетна гроба одраслих особа (Т. VIII). Покојници су били укопани у једноставне раке, опружени на леђима, са рукама положеним дуж тела или благо савијеним у лактовима. Оријентисани су према истоку са главом на западној страни, уз известну девијацију према југозападу — североистоку. У гробовима прилога није било.

Делом на основу покретних налаза, а нарочито на основу пластичног украса, базилика С се може посматрати као једновремена са базиликама А и В.

Истраживања елемената фортификације у 1988. години коначно су омогућила реконструкцију бар једног дела основе утврђеног комплекса. Први добијени резултати ревидирају, у извесној мери, скицу овог дела утврђења, коју је у прошлом веку сачинио Ф. Каниц (Т. I). Непознавање општег склопа фортификације онемогућава поуздано сврставање и означавање откривених бедема, али је јасно да су они бранили северни део комплекса. Бедем је са његове западне стране праћен површински, дуж спољног лица. Нажалост, он је у једном делу трасе повађен, тако да је сондом 8/1988. констатован само у негативу. На северној и источној страни такође је праћен дуж спољног лица, али је на три места сондама откривен у целој ширини, до његових темељних редова. Зидан је на уобичајен начин за рановизантијска утврђења у залеђу лимеса: лиза су формирана од крупног ломљеног камена слаганог углавном у неправилне редове, док је испуну чинио махом ситнији камен, заливен малтером (Т. XIV). Дебљина бедема је варирала — за сада је установљен распон који се креће од 1,07 м до 1,30 м.

Приказани избор најважнијих налаза, до којих се дошло истраживањем спроведеним у 1987. и 1988. години, у целини потврђује датовање рановизантијског хоризонта на Градини у време VI — почетак VII века. Јасни показатељи за ринији почетак насељавања недостају (изузимајући праисторијске налазе). Исто тако, није посведочен континуитет живота комплекса после 614/615. године. Услед тога, придржаваћемо се познатог историјског оквира, који даље трајање рановизантијских утврђења у северном Илирику после поменутих година чини мало вероватним. У току досадашњег истраживања још нисмо дошли до сасвим прецизне хронолошке анализе нађеног материјала. Оваква анализа ће олакшати укључивање налаза у историјски контекст. И поред тога, сви резултати говоре у прилог констатацији да се на Градини ради о новооснованом комплексу, чији настанак треба посматрати у вези са снажно развијеном градитељском делатношћу у тридесетим годинама VI века.

Стиче се утисак да су прве деценије живота у новом насељу протекле без већих сметњи. Као на објекту у унутрашњости насеља, проширења су предузета и код базилика А и В. Извесне доградње евидентирани су и код новооткривене базилике. Ово је, додуше, до-

ста неодређен, али, ипак, очигледан знак задовољавања потреба за више простора. Свакако, поставља се питање да ли поменуте потребе треба доводити у везу са околним руралним становништвом, које је у немирним временима VI века могло тражити заштиту иза бедема комплекса. Са тим питањем су повезана и размишљања о његовој функцији.

Судити о намени појединих рановизантијских утврђења у унутрашњости Илирика, значи — суочити се са тешкоћама. Ово, пре свега, због изузетно лошег стања истражености. Наиме, ни једно утврђење није испитано у целини. Тако унутрашња структура ових налазишта остаје потпуно непозната, а — самим тим — умногоме и њихов карактер. У науци су објашњени главни токови процеса рурализације и дезинтеграције,³⁰ али тиме одређивање функције сваког локалитета понаособ не мора бити олакшано. То важи и за анонимни комплекс на Јелици. На основу још увек малог броја познатих елемената, као што су положај, величина и постојање базилика, не може се стећи довољно јасна слика. Унутрашња структура и пратећи покретни налази (керамика, покућство, оруђа и друго), који су најважнији, остају и даље неистражени. Упркос томе се на Градину може гледати као на сразмерно веће утврђено насеље, можда и црквени центар. Томе у прилог говоре до сада откривене три, ако не и четири базилике. Као што је напоменуто, доминантан, из далека видљив, положај упућује на помисао о регионалном центру. У овом случају рефугијалној функцији припада секундаран значај. Висок проценат сахрањене деце у гробовима базилике А и на некрополи око базилике В указују на претежно цивилни карактер насеља.

Извесне податке о становништву пружили су гробни налази, у Србији иначе врло мало истраживани. Посматрани у целини, погребни обичаји и сачувани делови ношњи и накита недвосмислено упућују на закључак о аутохтоној романизованој популацији. О романској припадности сахрањене популације говоре следећи показатељи: сахрањивање унутар или поред цркава, положај покојника, висок удео гробова без прилога, недостатак гробова са прилозима у оружју, недостатак скупочених делова ношње и накита уз присуство једноставних примерака, заступљених овде у познатим формама, двојно сахрањивање и повремено постављање ломљеног камена и уломака опеке уз ивицу раке. Као и у многим другим некрополама VI века, и на Јелици је налажен накит етнички страног порекла. То превасходно важи за фибулу са стилизованим птичијим главама. У њој се огледа изражен германски утицај, ако не и присуство Германа. При том је

веома значајна околност њеног налаза у једној ромејској базилици. Копчу са штитастиим трном највероватније је такође носио Герман. У VI веку су, као што је познато, гробови Германа често укључени у некрополе аутохтоног становништва. Ово је последица мање или више одмаклог процеса акумулације код новопридошлих. Археолошки трагови Германа се у унутрашњости Србије за сада могу само спорадично пратити, али њих ипак има.³¹

Захваљујући налазима са Јелице, недвосмислено је за области западне Србије доказан континуитет аутохтоног романског становништва до у време словенског насељавања. Другим речима, то значи да су напади германских и номадских народа у многоме ометали живот ромејске популације, али да га нису у целини онемогућили. Поменути напади ипак су изазвали потпуну промену распореда и структуре насеља у северним областима Илирика. Ово се може закључити већ у почетном стадијуму истраживања. За нас је сада од посебног значаја сретна околност да налази са Градине на Јелици очигледно могу пружити драгоцену помоћ и нов материјал, као прилог расветљавању недовољно познатих процеса раног средњег века у Србији.

Примљено 3. VII 1989.

НАПОМЕНЕ

1. Пројекат финансира Заједница науке краљевачког региона, реализује га Археолошки институт у Београду у сарадњи са Народним музејом у Чачку. Руководилац пројекта је Милоје Васић, коме се и овом приликом срдечно захваљујем на сарадњи.
2. М. Милинковић, „Рановизантијско утврђење на лишкој Гави код Гуче“, Зборник радова Народног музеја, XVI (у даљем тексту: ЗРNMЧ), Чачак, 1986, 61—65. Види карту распрострањености утврђења код М. Милинковић, „Градина на Јелици“, ЗРNMЧ, Чачак, 1986.
3. О. Марковић — М. Петрашиновић — В. Михајловић, „Резултати сондажних истраживања Стојковића Градине у Вичи“, ЗРNMЧ, Чачак, 1986, 67—72.
4. Необјављено. Ископавања Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Народног музеја у Чачку, који чува налазе.
5. М. Петрашиновић — Н. Лудајић, „Сондажна истраживања вишеслојне градине у Вучковици код Гуче“, ЗРNMЧ, Чачак, 1986, 75—80.
6. Н. Лудајић — С. Поповић — М. Милинковић, „Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин Град — Горња Црнућа код Горњег Милановца“, ЗРNMЧ, Чачак, 1986, 81—92.
7. О претходним радовима види: М. Милинковић, „Градина на Јелици“, ЗРNMЧ, Чачак, 1986, 47—58. Потписани је резултате испитивања рановизантијских градина у околини Чачка, пре свега Јелице, саопштио у резимиранијој форми на годишњим скуповима археолога Србије у Сомбору (1987) и Кикинди (1989), док је обухватнија интерпретација дата на међународном скупу поводом 75 година истраживања Цариничиног града 1987: *Die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Sačak* — у припреми за штампу.
8. Детаљније о базилизи А види код: М. Милинковић „Градина на Јелици“, ЗРNMЧ, Чачак, 1986, 50—53.
9. Ископавања 1987. изведена су под руководством потписаног. Екипу су сачињавали: студенти археологије Т. Целебџић и Г. Симовић, као и З. Михаиловић, апс. архитектуре.
10. М. Милинковић, н. д, 48 и 50—51.
11. Исто, 53—54.
12. Исто, 52 и Т. V.
13. М. Чанак—Медић, „Гамзиград. Касноантичка палата. Архитектура и просторни склоп“, „Саопштења“, XI, Београд, 1978, 136 и сл. 119.
14. Антрополошка анализа скелетног материјала са Градине предстоји.
15. М. Милинковић, н. д, Т. XVI, 1—2.
16. Исто, 53—54.
17. Исто, 54—55.
18. Границе ископа биле су условљене нерешеним имовинско-правним односима.
19. Д. Петровић, „Средњовековна некропола на Донићком Брду (Градац код Крагујевца)“, „Старинар“, XIII — XIV/1962—63, Београд, 1965, 284 и сл. 26, 1—3; V. Stare, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Ljubljana, 1980 — гроб 588, стр. 81 и Т. 126—1, гроб 643, стр. 83 и Т. 134 — 2, 3.
20. За ранији налаз гробнице на свод уп. М. Милинковић, н. д, 50.
21. Исто, 55.
22. Lj. Zotović, Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, Limes u Jugoslaviji, I, Београд, 1961, 173.
23. Ископавања су вршена под руководством аутора. У њима су учествовали: дипл. археолог Оливера Марковић, кустос Народног музеја у Чачку, дипл. археолози Весна Михајловић, Бранислав Анђелковић, Милош Петрашиновић и студ. археологије Ана Фотић, као стални чланови екипе. На посебан начин се у радове укључио Милан Радовић, ванр. студ. археологије. Њему, мр Јелени Грујић, Дејани Вучковић и Зорану Прокићу дугујем захвалност.

24. Уп: Б. Алексова, „Ранохристијанска базилика од крстовиден тип во с. Орман, Скопско“, „Зборник“, Археолошки музеј на Македонија, X—XI (1979—1982), Скопје, 1983, 77—81, сл. 1.

25. Натпис ће бити публикован на другом месту. Уп: М. Васић, „Нови римски натписи нађени у Чачку“, ЗРМЧ, Чачак, 1986, 26—28.

26. Анализа камена предстоји.

27. За континуитет начина израде кључева и брава од римског времена до средњег века види: К. Mesterházy, Régészeti adat kulcs szavunk eredetéhez, Folia Archaeologica XXXIV, Budapest, 1983, 157—164; уп. и А. Дероко, „Браве дубровачке и хиландарски средњовековни катанци“, у: „Из материјалне културе прошлости. Етнографске белешке“, „Споменик, CXII н. с., 14, Београд, 1963, 39.

28. А. Дероко — Св. Радојчић, „Откопавање Царичина Града 1947. године и византијске старине у Јабланица и Пустој Реци“, „Старинар“, I, Београд, 1950, 15; из Бреговине један кључ и округли гвоздени оков од предњег дела браве — ископавања Б. Стричевића 1960, необјављено, документација Археолошког института у Београду.

29. А. Дероко, н. д., 41.

30. V. Popović, Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost—Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr., Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum, Mainz a. R. 1982., 545—566.

31. М. Милинковић, н. д., 56. На овом месту је дат само избор налазишта.

ARCHÄOLOGISCHE ERFORSCHUNG DER GRADINA AUF JELICA IN 1987. UND 1988.

Im vorliegenden Bericht werden die wichtigsten Resultate der Ausgrabungen in den Jahren 1987 — 1988. zusammengefasst. Es wird erneut darauf hingewiesen, dass die Gradina eine mehrschichtige Lokalität ist, mit hallstattzeitlichen, frühbyzantinisch — frühmittelalterlichen und mittelalterlichen Funden. In den bisherigen Grabungen wurde hauptsächlich die befestigte Anlage des VI Jh. untersucht. Offensichtlich hielt sie für diese Region eine zentralörtliche Funktion inne, was anhand ihrer Grösse, der dominanten Lage und der Anzahl der Basiliken angenommen werden kann.

1987. wurden zusätzliche Grabungen an der Basilika A unternommen, womit diese hauptsächlich als untersucht betrachtet werden kann. Nebst einigen Details über ihre Architektur (vor allem im südwestlichen Teil der Kirche) fand man Bruchstücke einer Altarschranksäule, verziert mit einem Relief, Ranken und efeuartige Blätter darstellend. Ausserdem sind acht weitere Gräber entdeckt worden, alle im Südschiff, an Stellen an denen der Mörtelboden nicht erhalten war. Die Verstorbenen wurden in einfachen Gruben (teilweise mit Steinen umrandet) auf den Rücken gelegt, meist mit den Armen den Körper entlang. Ausgenommen den kleinen eisernen stiftartigen Gegenstand aus dem Grab Nr. 19 fand man keine Beigaben.

Etwa 220 m westlich der Basilika A wurde der südliche Teil der Basilika B ausgegraben, wie auch Teile der umgebenden Nekropole und einer gemauerten gewölbten Grabkammer. Die Grabungsgrenzen waren durch ungelöste besitzrechtliche Angelegenheiten bestimmt.

Es ist auf jeden Fall noch verfrüht, über den Grundriss der Basilika B zu urteilen. Soweit man anhand von bisherigen Ergebnissen annehmen kann, bestand sie aus dem Naos mit einer halbkreisförmigen Apside, aus einem Raum an der Nordseite und aus dem Narthex, der in einer zweiten Bauphase dazugebaut wurde. Die Mauern der Kirche waren teilweise nur im Negativ erhalten. In ihrer entgültigen Form war die Basilika 17,50 m lang und 12 m breit. Sie wies eine ähnliche Bauweise wie die Basilika A vor: aus gebrochenem oder teilweise bearbeiteten Stein, der in unregelmässigen Reihen mit Mörtel verbunden gegliedert wurde. Die

Ёёен hatten eine Substruktion aus Mörtel und kleinerem Bruchstein, die Ober-schicht blieb nicht erhalten.

Südlich, westlich, östlich und höchstwahrscheinlich auch nördlich der Kirche erstreckte sich das Gräberfeld. Insgesamt wurden 31 Grber freigelegt, davon ein Grab im Naos. Alle Grber waren gegen Osten orientiert, grösstenteils mit einer gewissen Abweichung. Auch hier wurden die Verstorbenen in einfache, teilweise mit Steinen oder Ziegelbruchstücken umrandete Gruben gelegt. Die Grber № 10 und Nr. 20 bedeuten Ausnahmen, da sie mit bearbeiteten Tuffsteinquadern markiert waren. Der Prozentsatz der beigabenlosen Grber ist hoch: nur in drei Fllen sind die Beigaben gesichert, obwohl auch hier angenommen werden kann dass gewisse Gegenstände, gefunden ausserhalb der Grber, einst in sie gelegt worden waren.

Im Kindergrab Nr. 4 wurden zwei einfache Ohringe aus rundstabigem Bronzedraht gefunden. Ahnliche Ringe wurden in Domiko Brdo und in Kranj gefunden. Ebenso aus einem Kindergrab stammt die bläuliche Glasperle, die um den Hals gehängt getragen wurde. Ausserdem wäre hier noch der stftartige eiserne Gegenstand aus dem Doppelgrab Nr. 27 zu erwähnen.

Ca. 20 m westlich der Basilika B fand man eine gewölbte Grabkammer, gebaut aus mit Mörtel gebundenem Stein. Das Gewölbe war beschädigt, das Innere mit Schutt und durcheinandergeworfenen Skelettresten gefllt. Aus der unmittelbaren Nähe dieser Grabkammer stammt der frühere Zufallsfund eines Solidus des Iustinus II, geprägt in Konstantinopel zwischen 567. und 578.

Die Innenseite der Grabkammer war gemrtelt: das Gewölbe, die drei Bänke und der enge Korridor dazwischen. Eine einfach ausgeführte Öffnung befand sich auf der westlichen Seite.

Die im Jahre 1988. unternommenen Grabungen waren dem nördlichen Sektor der Gradina gewidmet. Mit vier Sonden wurden hier die Abwehrmauern angeschnitten, im weiteren wurden sie in kleiner Tiefe streckenweise verfolgt. So bekam man die ersten wesentlicheren Angaben über einen Teil des Grundrisses der Anlage. Diese Resultate revidieren einigermaßen die Grundrisskizze von Felix Kanitz. Die Abwehrmauern wurden aus gebrochenem oder teilweise behauenen Stein gebaut. Den Mauerkerne bildete kleinerer Bruchstein, übergossen mit Mörtel. Die Breite der Mauern betrug zwischen 1,07 m und 1,30 m.

Nahezu in zentraler Position in diesem Teil der Anlage wurden Überreste der Basilika C vorgefunden. Sie ist mit zwei Sonden angeschnitten worden, so dass nur ihre kleinere Teile bekannt sind, in der westlichen und nordöstlichen Abteilung. So kann ihre räumliche Organisation nur angenommen werden. Es bestehen Indizien, dass es sich um ein einschiffiges Gebäude handelt, das im östlichen und westlichen Teil je zwei symmetrisch geordnete Räume mit rechteckigen Grundrissen hatte. Die Dimensionen der Kirche sind nur ungefähr bekannt: sie muss mindestens 19 m — 20 m lang sein, während die Breite des Naos 5,12 m beträgt. Diese Basilika ist in ähnlicher Bauweise errichtet wie die vorhergenannten. In ihrem Bau wurde auch Ziegelstein verwendet, worüber zahlreiche Fragmente und ganze Stcke im Schutt zeugen. Es wurden auch Spolien benutzt, wie die nachträglich zugehauene Ara, die der Inschrift nach in das II — III Jh. datiert werden kann.

Der östliche Teil der Basilika endete mit einer innen und aussen halbkreisförmigen Apside. An ihre Nordmauer wurde an der Seite des Altarraumes ein Subselium dazugebaut. Mit aller Wahrscheinlichkeit befand sich ihm gegenüber ein ebensolches. Der Boden des Altarraumes bestand aus rot gefärbtem Mörtel, der nicht überall erhalten geblieben ist.

Die Stratigraphie in der Basilika C ist sehr einfach. Unter einer dünnen Oberflächenschicht befand sich bis zum Mörtelboden eine Schuttschicht. Die Mauern der Kirche waren dagegen in einer rötlichbraunen Erdschicht fundiert. Aus der Schuttschicht stammen die gefundenen Steinplastikfragmente, wie auch die Kleinfunde. Unter den Plastikfragmenten sind vor allem Teile der Altarschranke zu erwähnen. Nebst ihnen wurden auch Teile von Säulen verschiedenen Durchmessers gefunden, wie auch eine gänzlich erhaltene Säule. Die Verzierung der

Altarschranke wiederholt hier das übliche Repertoire, zwar in einer etwas größeren, rustiken Ausführung.

Über die einstige Dekoration der Basilika zeugen auch die ansonsten sehr seltenen Fresken, gefunden in der südwestlichen Ecke des nordwestlichen Raumes. Die Fresken sind nur in einem kleinen Teil aufgedeckt worden. Erhalten geblieben ist die untere ornamentale Bordur mit einem stilisierten floralen Motiv. Sie umrahmte ein zentrales Feld mit grünlichblauer Unterlage. Freskofragmente wurden auch im Schutt des Altarraumes gefunden.

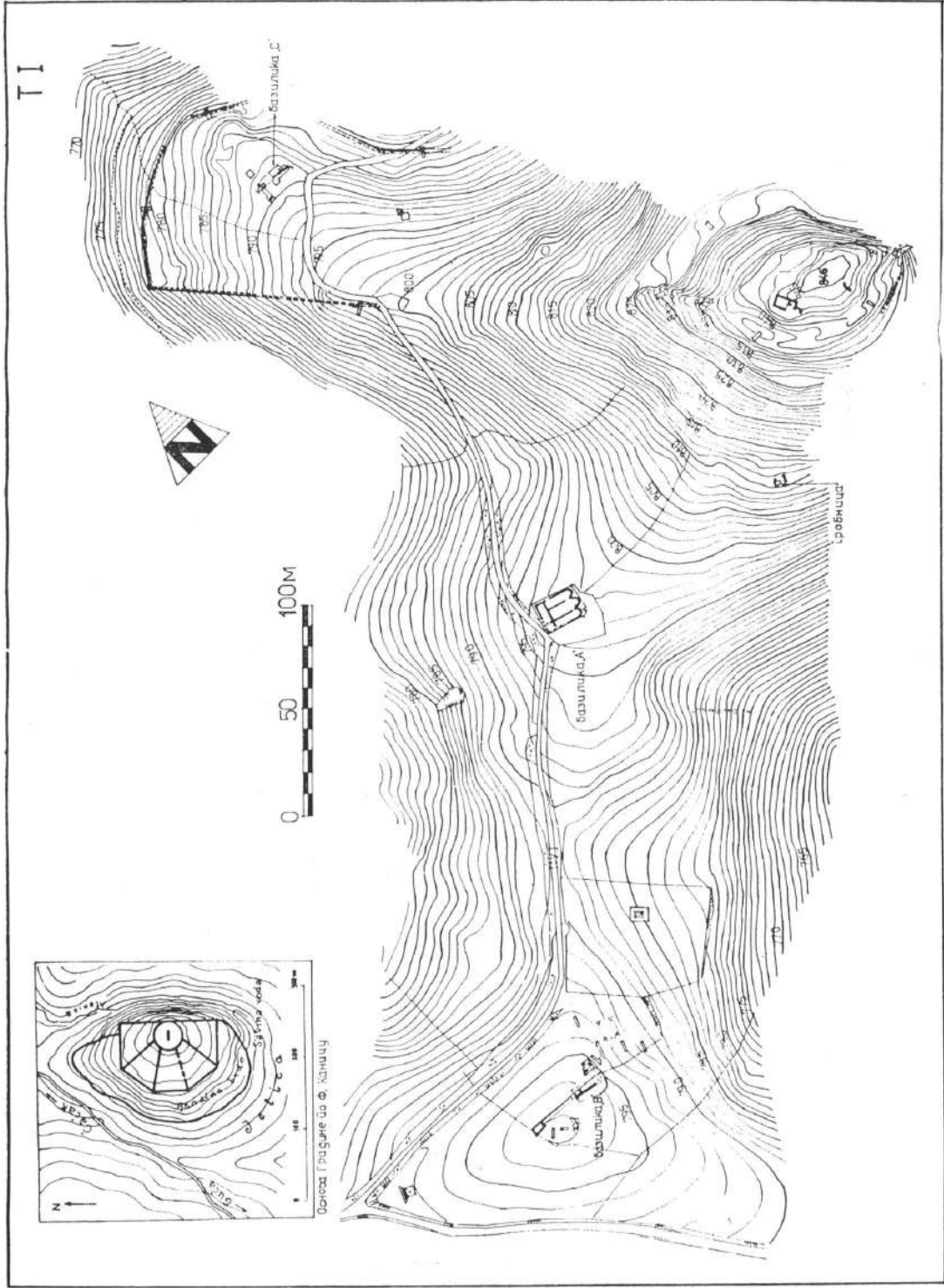
Aus dem Schutt stammen, wie schon erwähnt, auch die Kleinfunde. Neben Fensterglasfragmenten und Teilchen von Glaslampen hat ein Gruppenfund (Depot?) aus dem nordöstlichen Raum besondere Aufmerksamkeit erregt. Man fand eine bronzene Glocke, ein eisernes Schloss mit Kette, ein doppelseitig gezähntes eisernes Werkzeug, ein grösseres Stück Eisen (Amboss?), zwei kleinere Bleistangen, wie auch vier eiserne Ringe verschiedener Grösse. Ihrer Lage im Schutt nach könnten diese Funde nachträglich in die Überreste der Basilika gelangt sein. Eine genaue Analyse dieser Gegenstände steht bevor.

Es wären auch drei Skelettgräber zu erwähnen, die im westlichen Teil des nordöstlichen Raumes lagen. Sie wären in die rötlichbraune Erde eingegraben, etwa 0,60 m — 0,70 m unter dem Bodenniveau. Der Boden war hier nicht erhalten. Auch in dieser Basilika wurden die Verstorbenen in einfache Gruben auf den Rücken gelegt, mit leicht gebogenen Armen, oder mit Armen den Körper entlang gestreckt. Die Gräber waren beigabenlos.

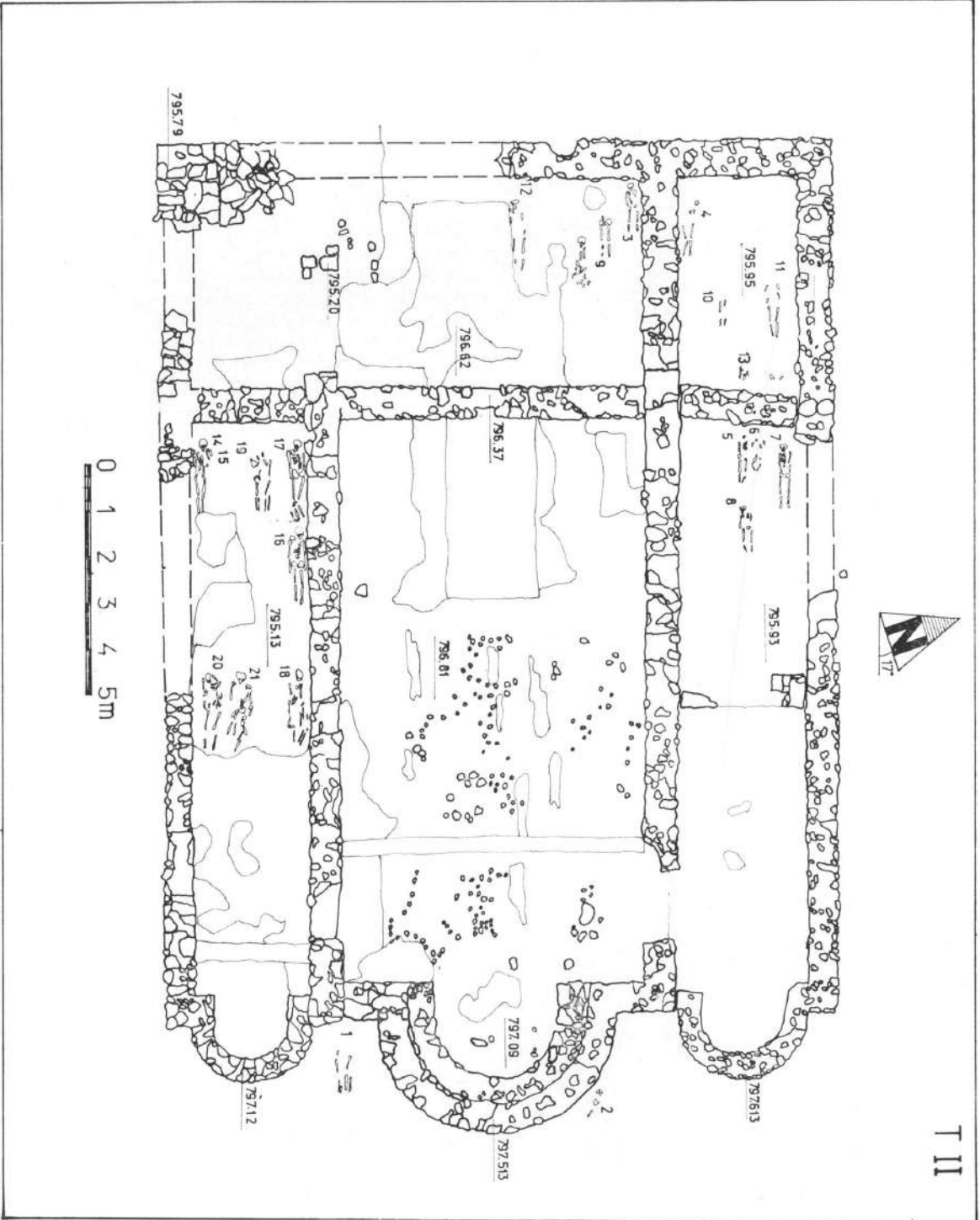
Anhand von Funden, vor allem der Steinplastik, kann die Basilika C als gleichzeitig mit den Basiliken A und E betrachtet werden. Sie ist zweifellos in die frühbyzantinische Anlage eingefügt, und zwar intra muros.

Im Gesamten betrachtet haben die Grabungsergebnisse in den zwei vergangenen Jahren die Wichtigkeit der Gradina auf Jelica deutlich unterstrichen. Die Anwesenheit von drei, wenn nicht auch vier Basiliken (siehe Grabungsbericht für 1986. in Nr. XVI des Zbornik — Mörtelboden über Grabkammer) wirft einige Fragen auf, vor allem über die Funktion und Bedeutung der befestigten Anlage. Offensichtlich handelt es sich hier um ein regionales und kirchlichen Zentrum, das für Westserbien die Kontinuität der Romanen bis in die Zeit der slawischen Landnahme bezeugt.

Mr Mihailo Milinković

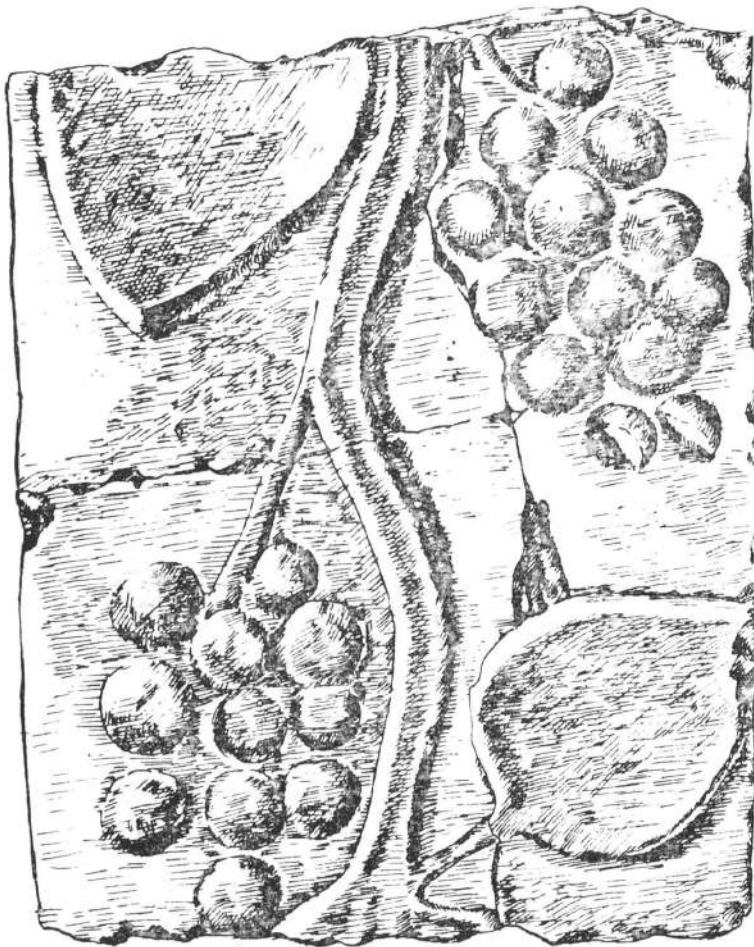
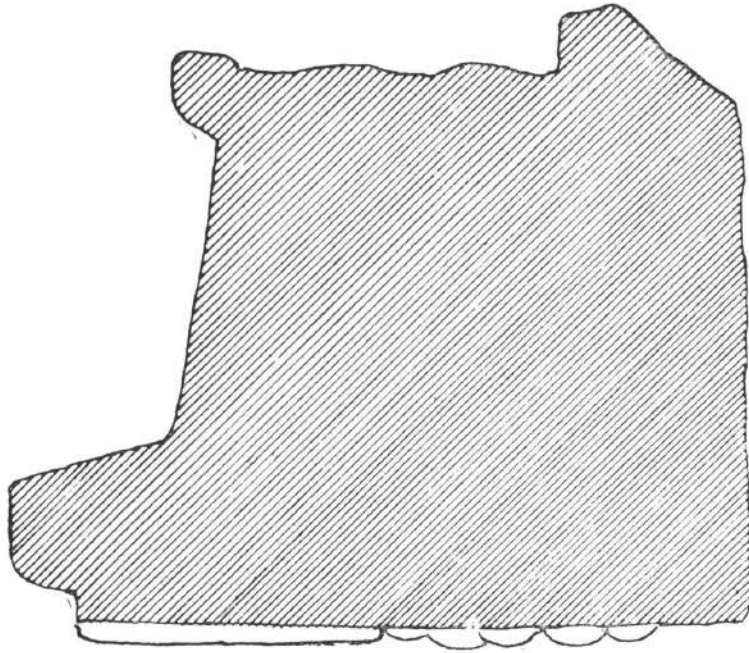
Т. I Ситуациони план локалитета
 Situationsplan der Lokalität mit Skizze des Grundrisses von F. Kanitz

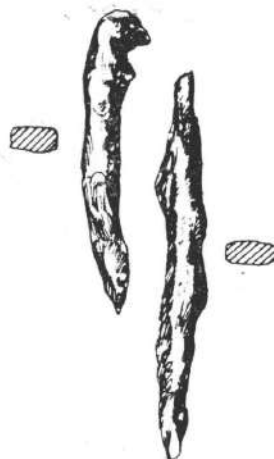
T II

T. II Основа базилике А
Grundris der Basilika A

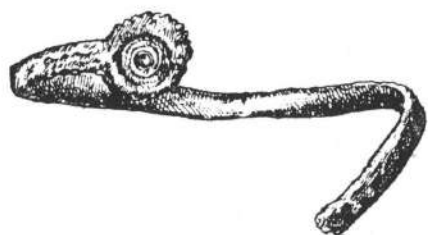
T III

T. III Део стуба олтарске преграде из базилике А
Fragment einer Altarschrankensäule aus der Basilika A

ГР0Б 19

ГР0Б 6

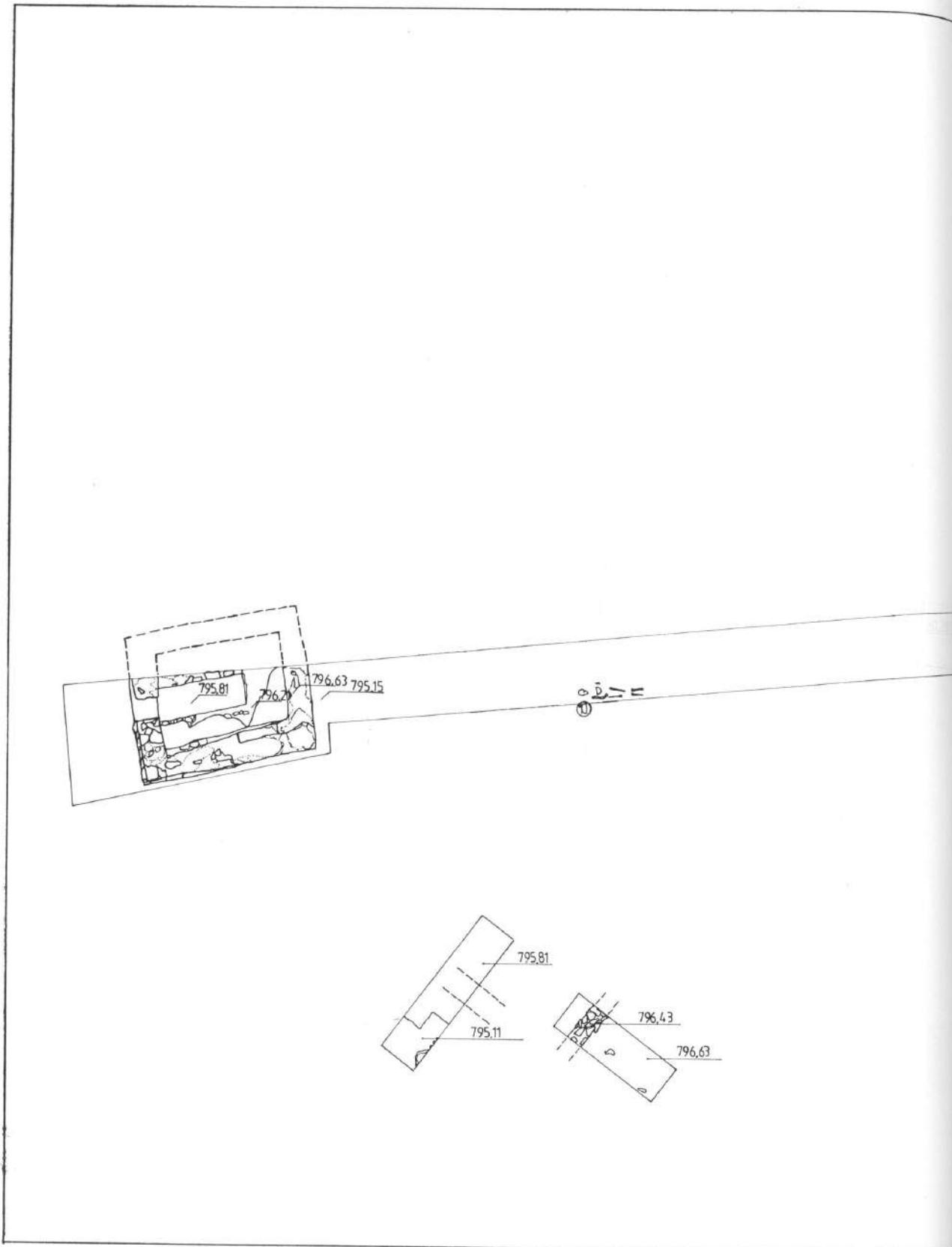

ГР0Б 7

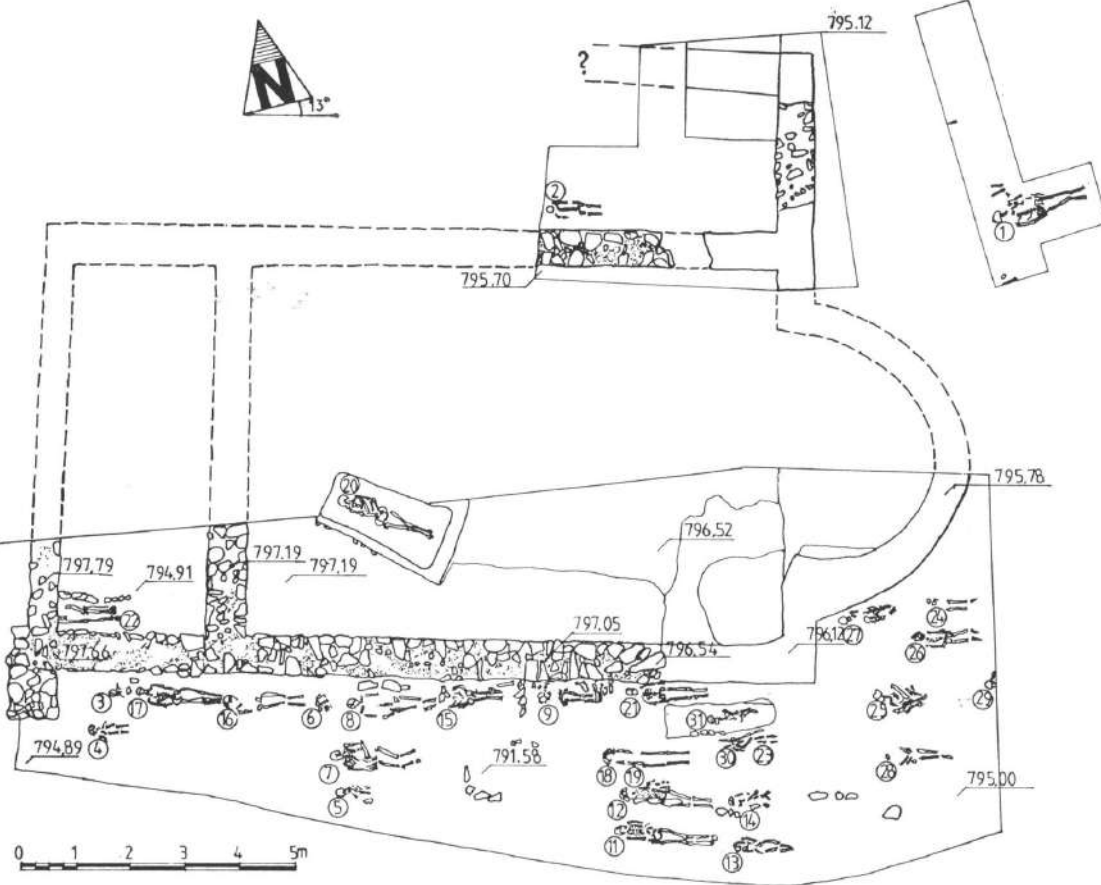
T. IV Налази из гробова у базилици А
Grabfunde aus der Basilika A

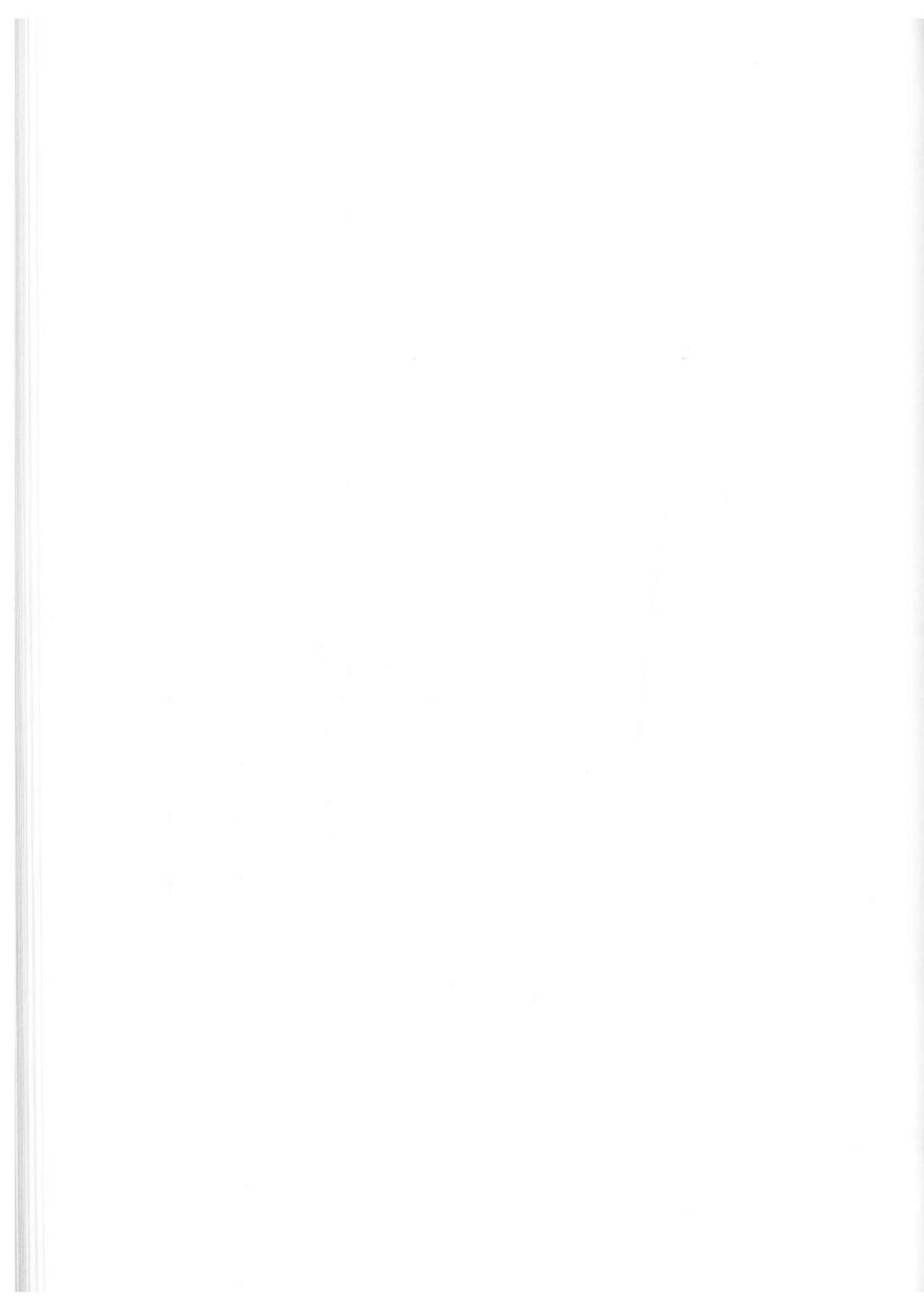

Т. V Ситуациони план
Situationsplan der B

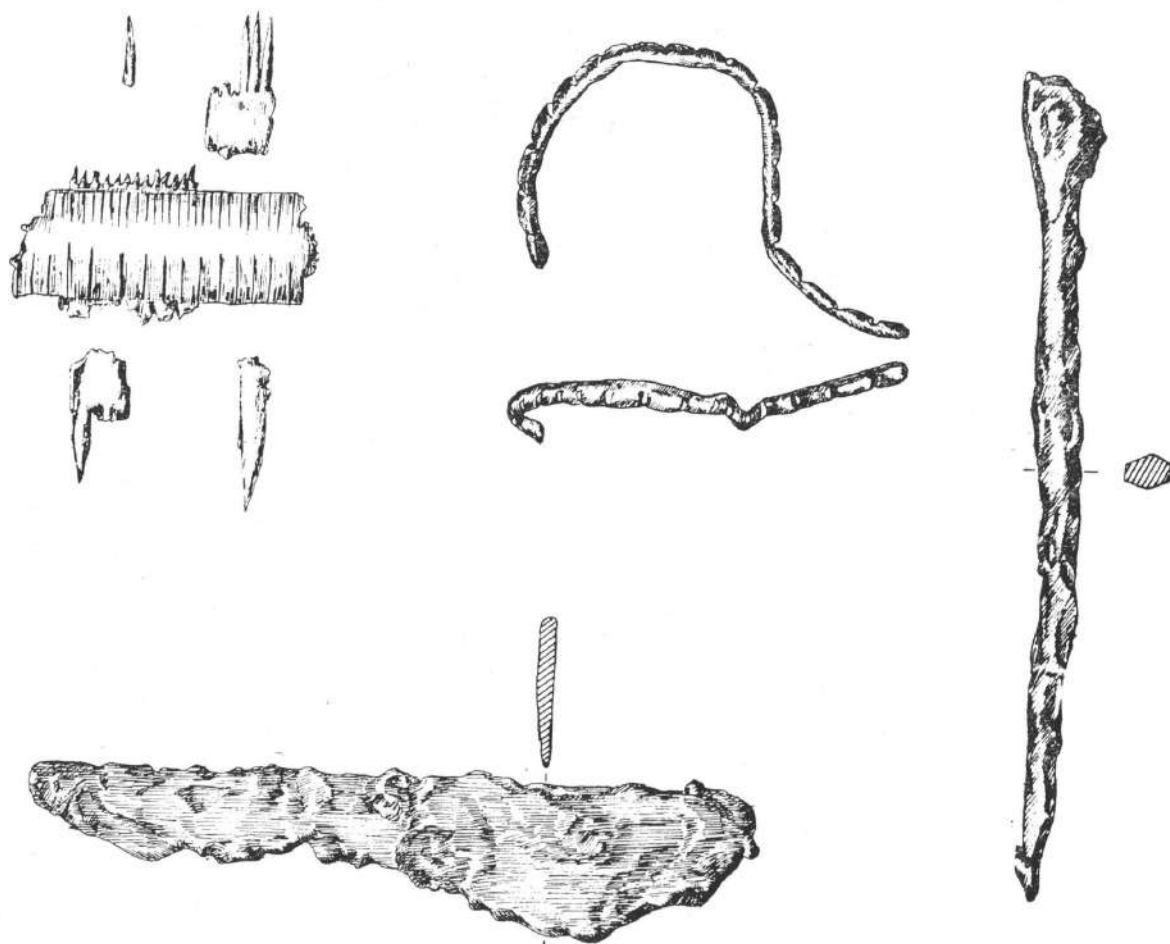
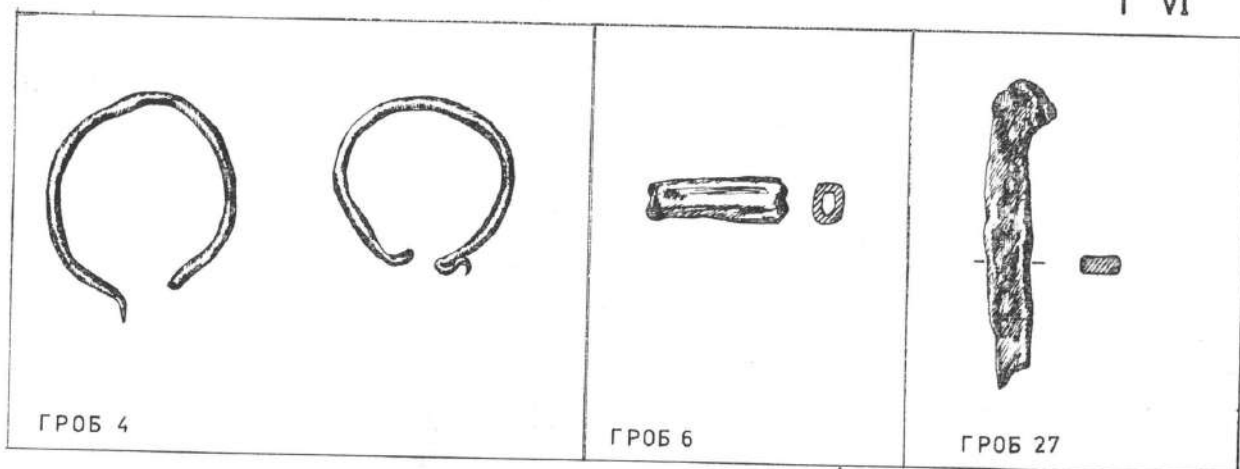
TV

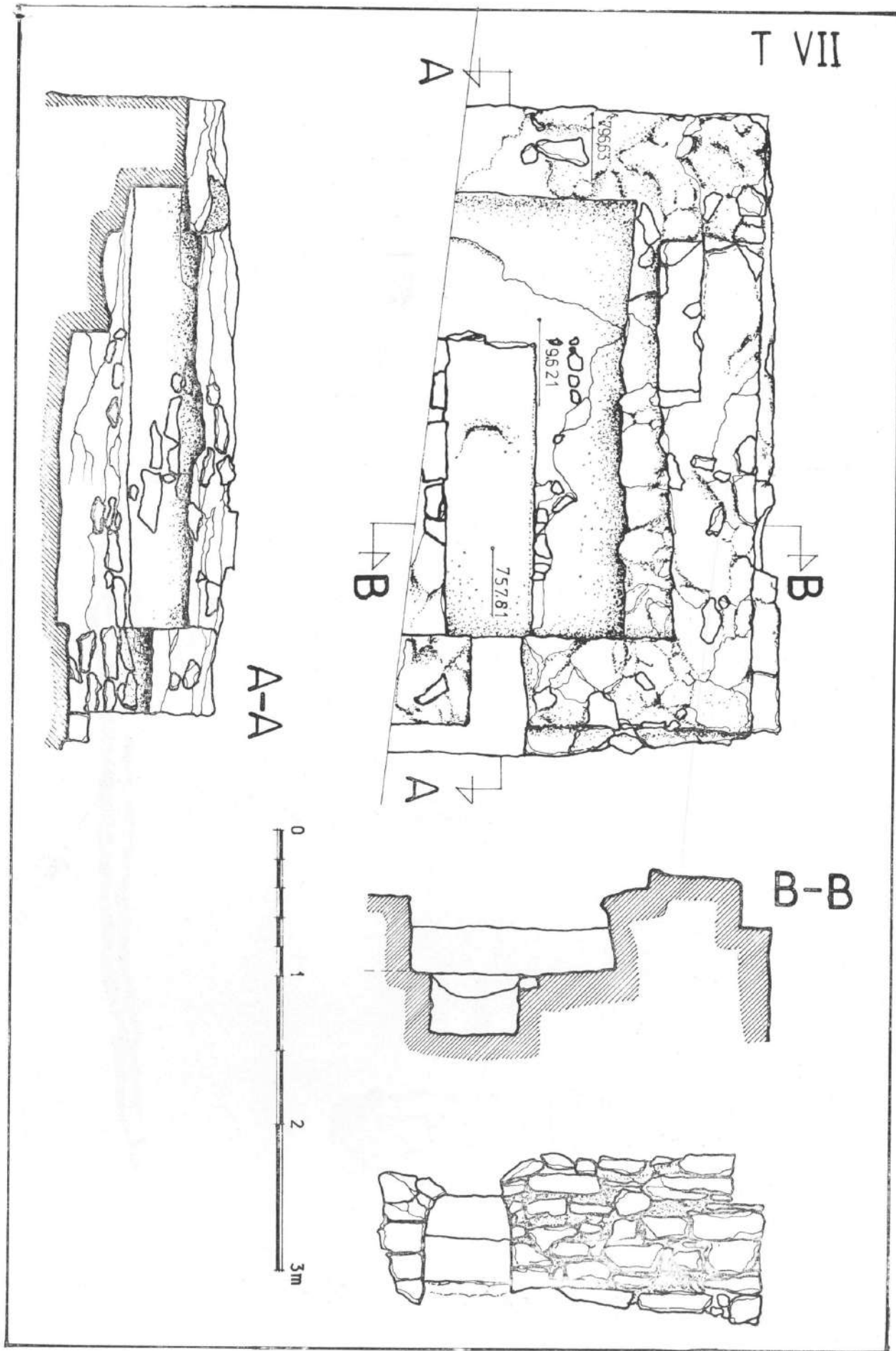
Базилике В и некрополе
Basilika B und der Nekropole

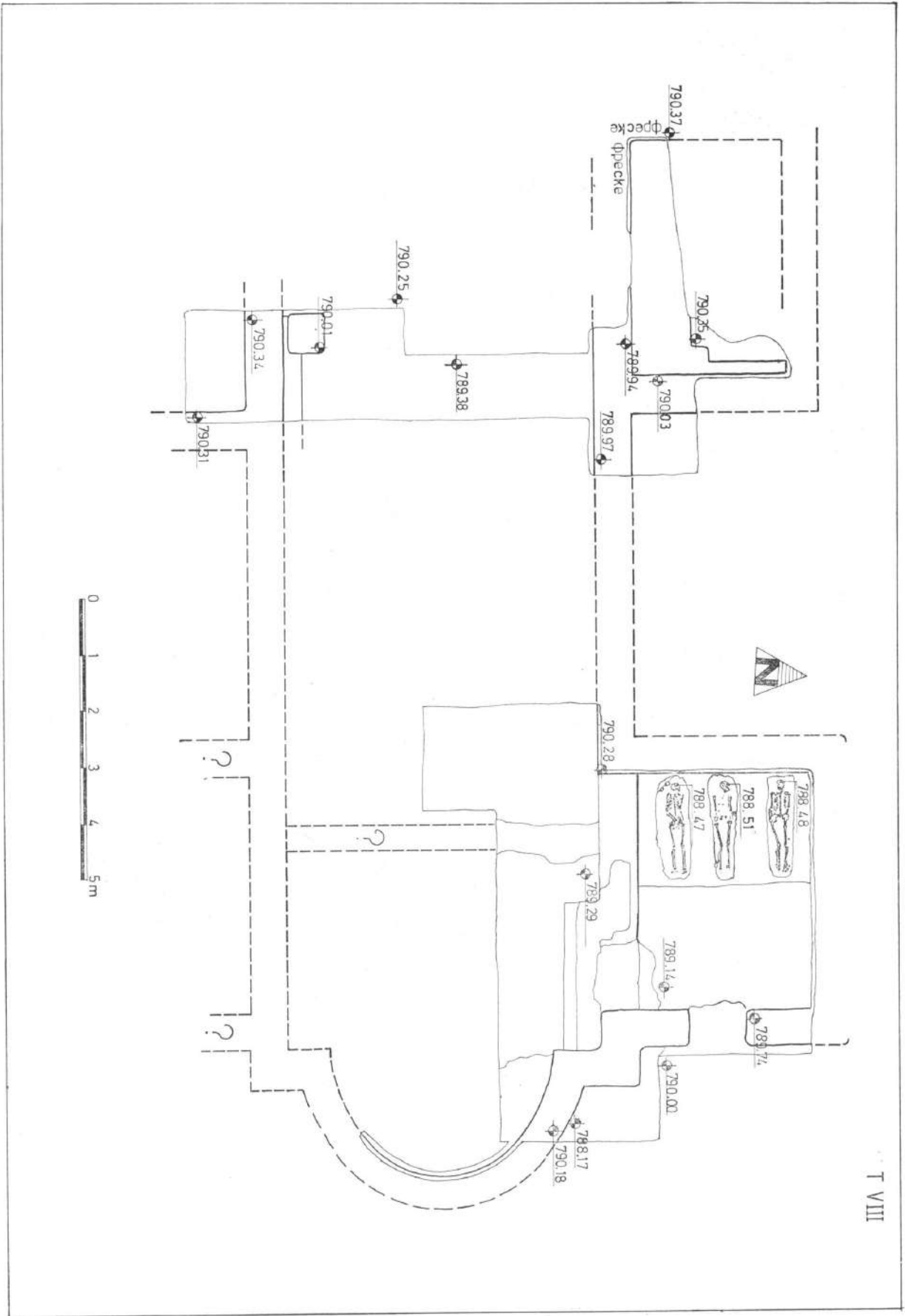
T VI

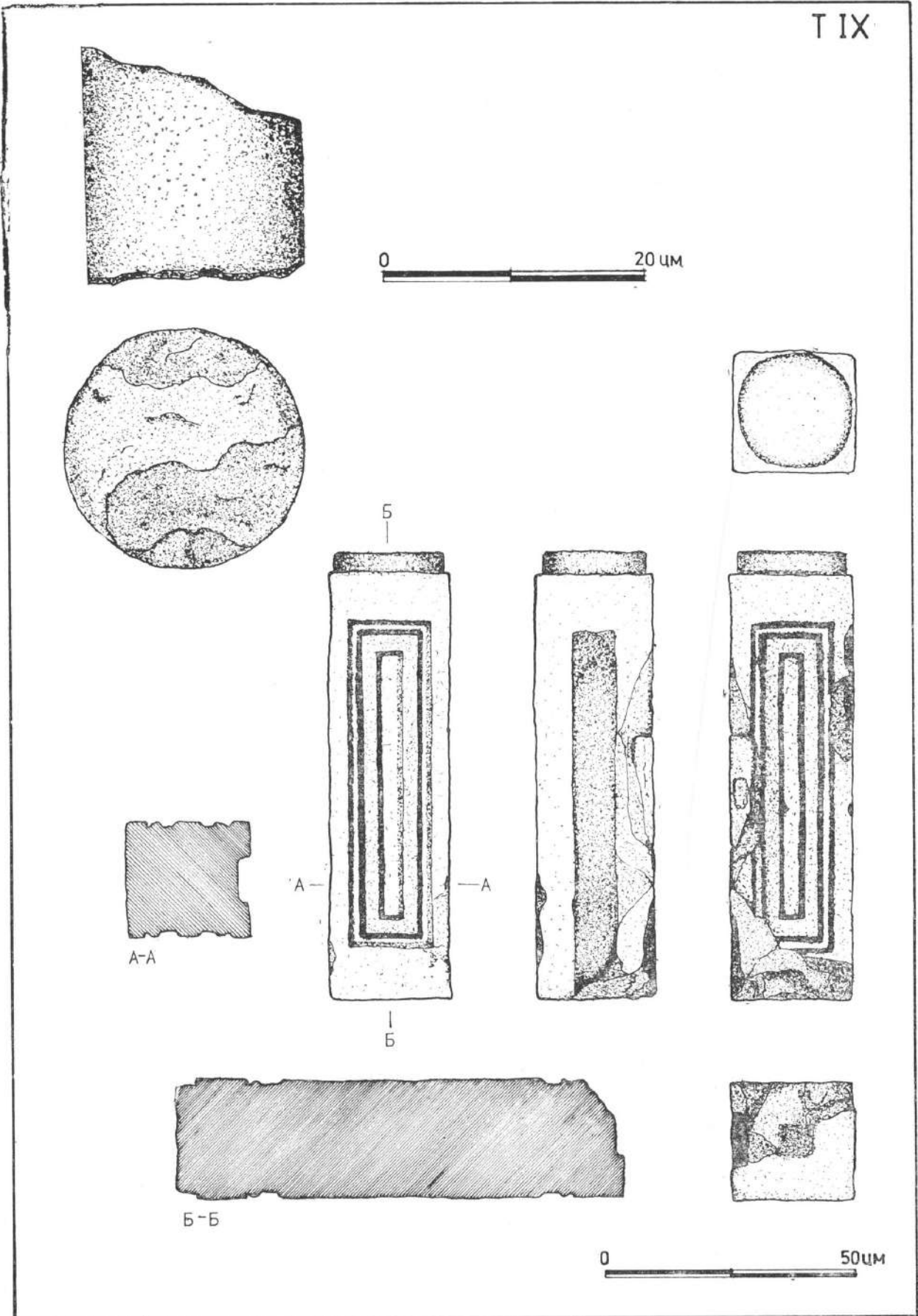
T. VI Налази из некрополе око базилике В
Funde aus der Nekropole um die Basilika B

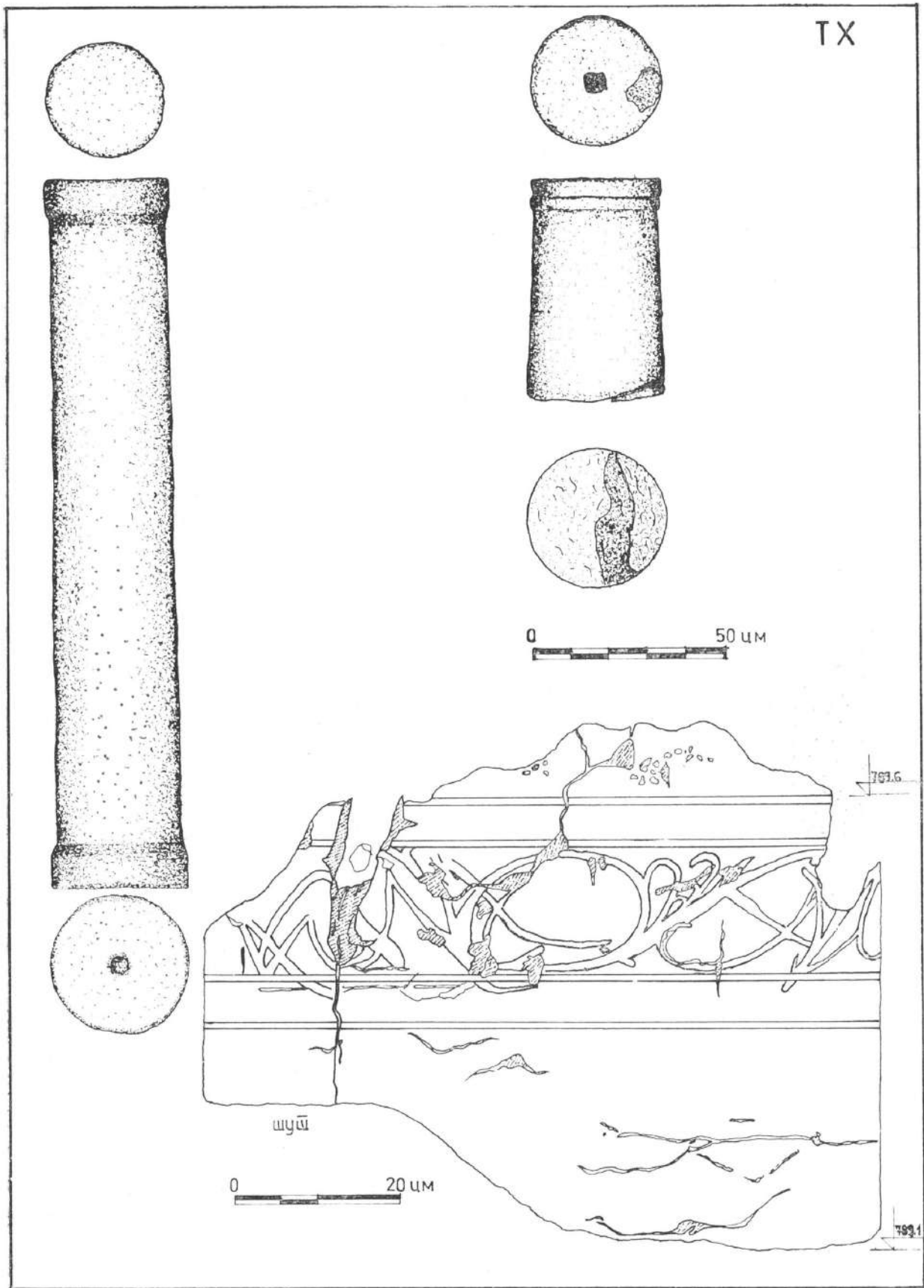
T. VII Гробница код базилике В
 Grabkammer bei der Basilika В

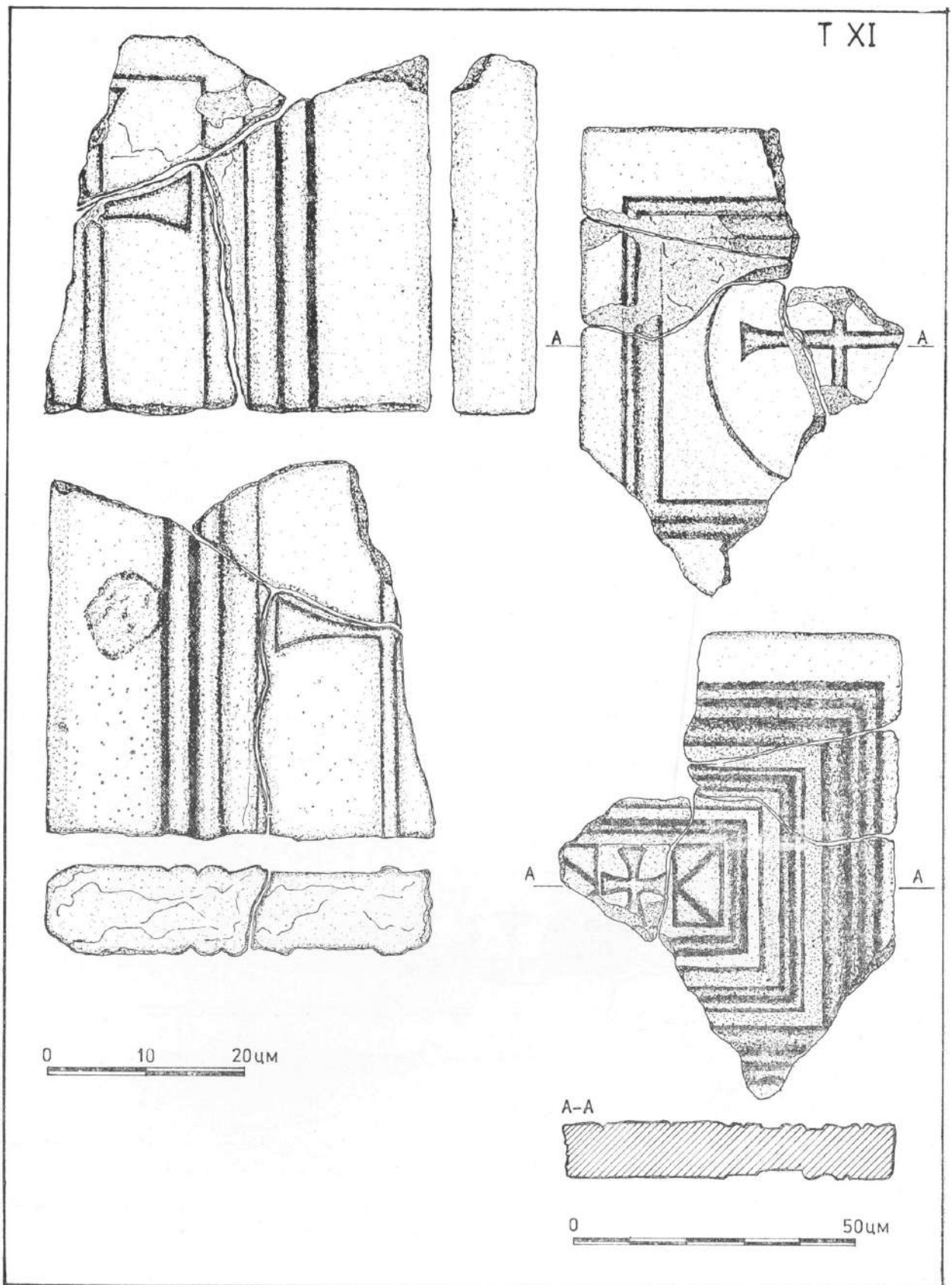
Т. VIII Основа базилике С
Grundriss der Basilika C

T. IX Стубови олтарске преграде базилике С
Altarschrankensäulen aus der Basilika C

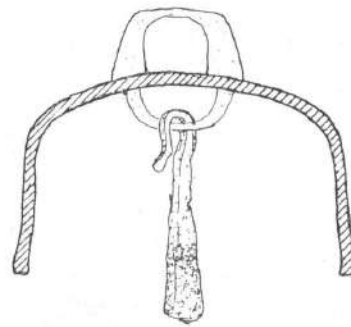
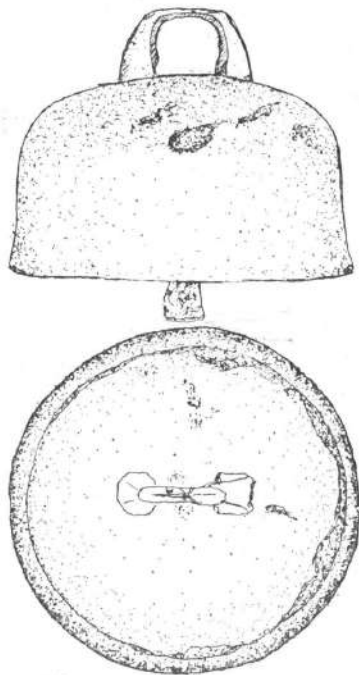
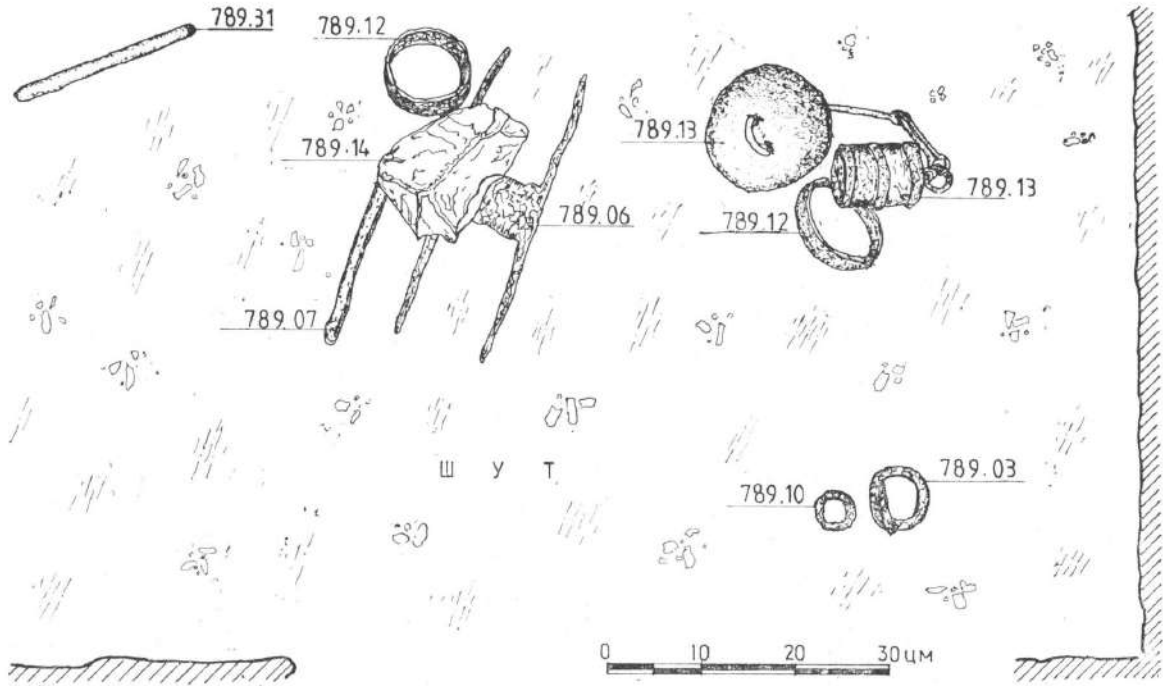

Т. X. Стүбови олтарске преграде базилике С
Altarschrankensäulen aus der Basilika C

Т. XI Уломци парпетних плоча из базилике С
 Altarschrankenfragmente aus der Basilika C

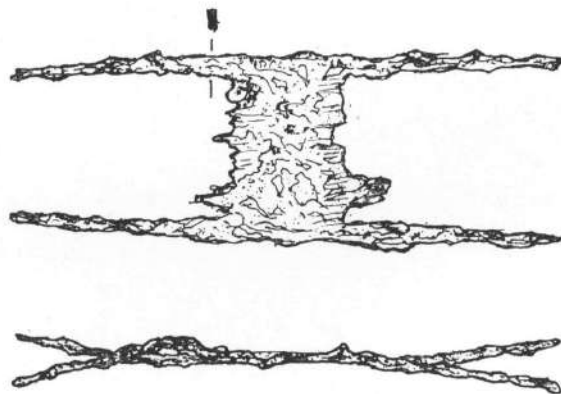
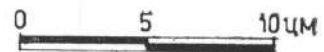
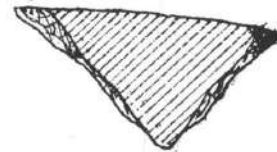
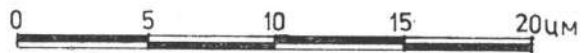
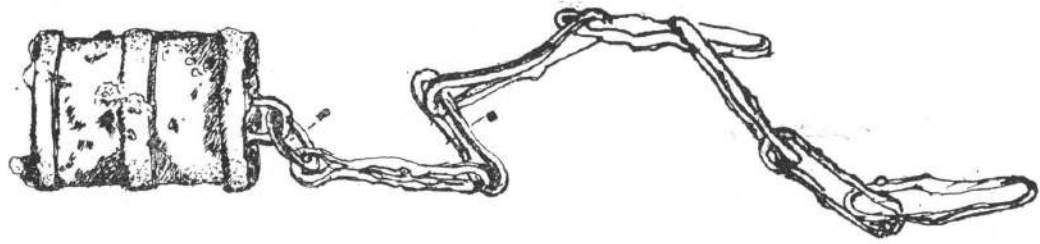
T XII.

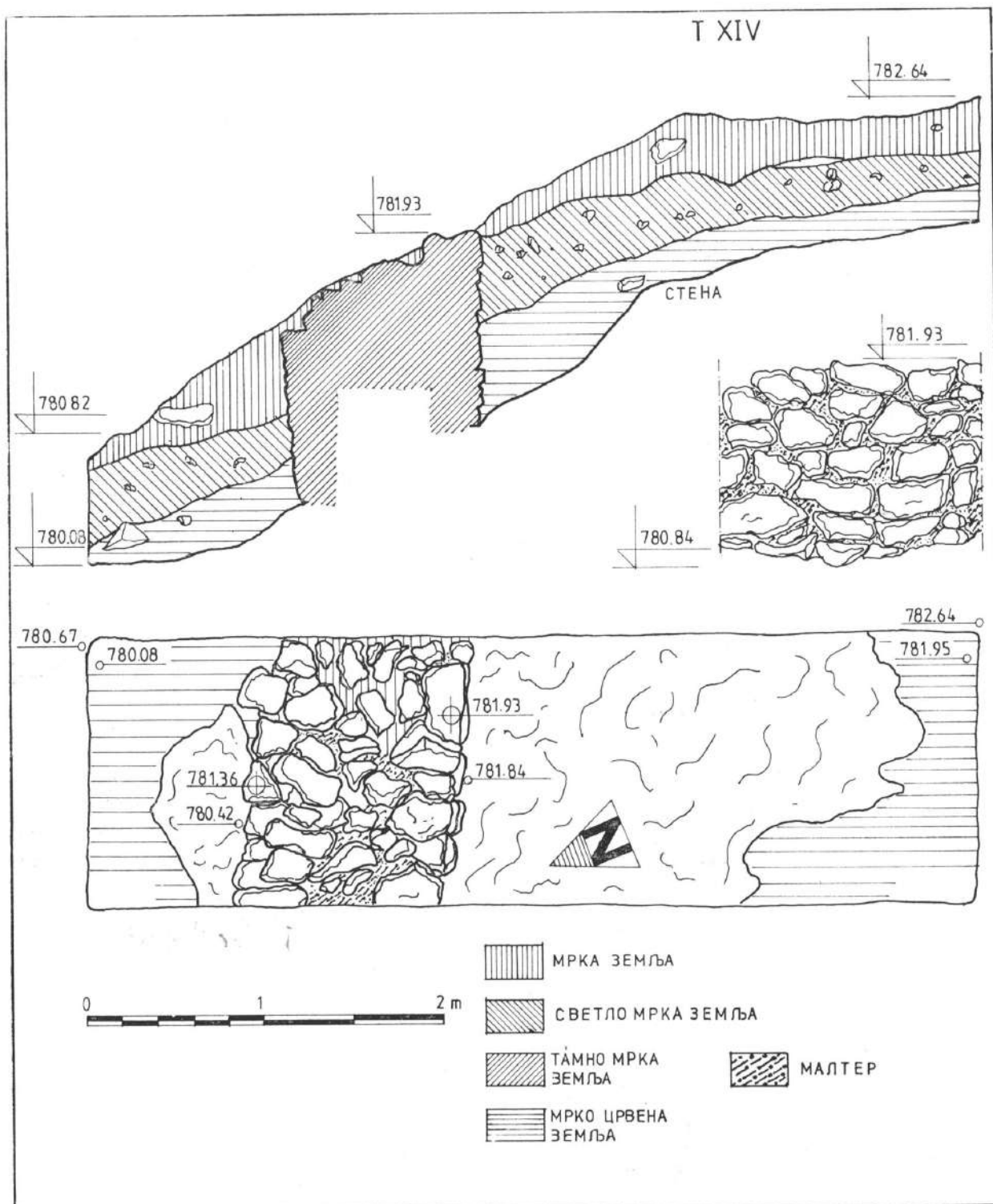
0 10 20 30 см

T. XII Скупни налаз из северноисточног анекса базилике С и звона
Gruppenfund aus dem nordöstlichen Annex der Basilika C und die Glocke

Т XIII

Т. XIII Налази из северисточног анекса базилике С
Funde aus dem nordöstlichen Annex der Basilika C

Т. XIV Бедем северног сектора — основа, профил и изглед
 Abwehrmauer des nördlichen Sektors — Grundriss, Profil und Aussicht

БРАНИСЛАВ АНЂЕЛКОВИЋ

**ПРАИСТОРИЈСКИ НАЛАЗИ СА ЛОКАЛИТЕТА
ЈЕЛИЦА — ГРАДИНА**

БРАНИСЛАВ АНЂЕЛКОВИЋ
YU 19210 Бор
Народни музеј

UDK 903 (497.11)
„638” : 738.8

Ископавања локалитета Градина, на планини Јелици изнад Чачка, почела су 1984. године. Прве две године она су имала сондажни карактер, а од 1986. постају систематска.¹ За ово време истражена је површина од око 760 м², што представља само мањи део укупне претпостављене површине локалитета.² Поред средњовековних и бројних налаза везаних за рановизантијску фортификацију и нешто античког материјала, на овом вишеслојном локалитету налажен је, у мањем обиму, и материјал који потиче из праисторије.

Иако је овај материјал скроман по количини и квалитету, свакако га треба имати у виду, јер је то траг, за сада, најранијег посведоченог људског присуства на јеличкој Градини, па је неопходан при формирању једне опште слике о локалитету.

Главни део материјала чини педесетак фрагмената керамике, као и нешто силекса и рога.³ Што се керамике тиче, треба поменути следеће комаде: фрагмент суда мрке боје, сивог прелома и средње

фактуре, рађеног од глине помешане са врло ситним кристаластим честицама. Место прелаза благо развраћеног врата у раме било је украшено и ојачано хоризонталном фасетом, са чије обе стране тече низ печажених „S“ мотива.⁴ Суд је осим „S“ мотивима био украшен и шрафираним троуглима, изведеним урезивањем. Овакав начин украшавања карактеристичан је за тзв. Басараби стил⁵ и хронолошки се везује за период Босут III-б, тзв. Басараби хоризонт⁶ (Т. I, 1). Уломак суда сличног претходном мрке је боје, пригачане површине, са „S“ мотивима изведеним доста густо, тако да скоро личе на низ кружића⁷ (Т. I, 2). Део хоризонтално извученог обода суда, светлокрке боје, са траговима је црвеног премаза на спољној страни, сивог прелома и осредње фактуре. На горњој страни обода плитко је урезан шрафирани троугао. Формиран је више пута поновљеног обрнутог „V“, што је нешто ређа варијанта у односу на шрафирани паралелним линијама. Дуж обода је сигурно ишао читав низ оваквих троуглова, или су они били размештени по симетрично распоређеним групама (Т. I, 3). Фрагмент суда благо развраћеног обода, тамнокрке боје, сивог прелома, чијом је унутрашњом страном текла двочлана цик-цак линија, рађен је од глине са додатком врло ситно туцаног кварца (Т. I, 4). Уломак посуде тамнокрке боје, прављене од глине помешане са песком говори да је у питању лонац или мањи питос са више језичастих дршки, какве често срећемо у старијем гвозденим добу (Т. I, 5). Ту је и део омањег рецепијента, црвенкасто мрке боје, са језичастом дршкицом, која је имала декоративни карактер (Т. I, 6), затим фрагмент биконичног суда,⁸ са широким језичастим испупчењем на прелому конуса, тамно сиве боје, фине фактуре и пригачан. На горњем конусу је урезана трака, испуњена унакрсним цртицама, а на доњем трочлана цик-цак линија. Овај фрагмент донекле одступа од остале керамике, нешто је старији и указује на утицај источне Босне⁹ (Т. II, 1). Код уломка пехара, са низом косих канелура на трбуху, тамносиве боје, површно глачаног, рађеног од глине са додатком ситнијег песка, уочљиви су трагови тракасте дршке, која је надвисивала обод. лични пехари, са једном или две дршке које надвисују обод, срећу се око средине периода Босут III¹⁰ (Т. II, 2). Фрагмент лонца је црвенкасто-мрке боје, лошије фактуре и тамносивог прелома. Хоризонталом рамена ишла је, као украс и ојачање, пластична трака са косим урезима. Од географски ближих аналогија, вероватно је у питању лонац налик оном нађеном на градини у Вучковици.¹¹ Одговарајуће посуде, разноликог волумена, са нарезаном пластичном траком на рамену и урезима по ободу, са или

без дршки, постојале су у једном дужем распону у току старијег гвозденог доба¹² (Т. II, 3). Уломак суда је споља светломрке, а изнутра сиве боје, прављеног од глине помешане са кристаластим честицама. Суд је имао аплицирану пластичну траку, са косим отисцима прста или штапића (Т. III, 2). Део мање посуде је мрке боје и пригачане, са дршком на рамену, утиснутом палцем са горње стране (Т. III, 3). Фрагмент шоље је споља црвенкасте, а изнутра тамносиве боје, грубље фактуре. Дршка јој полази непосредно из обода и има урезе на обе ивице (Т. III, 4).

Услед малобројности и фрагментованости керамичког материјала, није могућа поуздана реконструкција и сигурно типолошко опредељење посуда. Ипак, јасно је да је, што се хронологије тиче, у питању углавном старије гвоздено доба, са тежиштем око средине периода Босут III, тј. Босут III-б. За овај период, зависно од аутора, постоји више термина, нпр. гвоздено доба III,¹³ прва фаза развијеног гвозденог доба,¹⁴ период II-а,¹⁵ итд, којима се третира мање или више исто време, чији би почетак, у апсолутним датумима, био смештен негде између 750. и 700. године пре нове ере.¹⁶ То је доба које би и микролокацијски одговарало положају Градине на Јелици, јер су тада подизане градине на „доминантним и тешко приступачним локацијама по ободу котлина“.¹⁷

Највећи део праисторијског материјала нађен је у слоју мрке глиновите земље, приликом ископавања базилике „А“,¹⁸ где је вероватно доспео спирањем, затим у две сонде ближе самом врху Градине. Поглед на конфигурацију терена (Т. IV) указује да на том потесу, као и на самом врху, и треба очекивати праисторијске налазе. У том смислу, приликом даљих истраживања ваља обратити пажњу на евентуалне остатке станишта или вештачких одбрамбених објеката.¹⁹

И ако бројност праисторијске керамике може изгледати мала, 14% од укупног керамичког материјала,²⁰ она је пропорционална интензитету и обиму радова, вршених на делу локалитета, који садржи праисторијски слој.

Даља ископавања ће, свакако, дати више чињеница и о праисторији Градине на Јелици.

Примљено 3. VII 1989.

НАПОМЕНЕ

1. О току ископавања видети: М. Милинковић, „Градина на Јелици“, Зборник радова народног музеја, XVI, Чачак, 1986, 47—60.
2. На основу досадашњих истраживања претпоставља се да је површина локалитета најмање 4 ха.
3. Од три фрагмента силекса, најзанимљивији је уломак дугуљастог ножића, крем беле боје, са ситним ретушем на ивицама (Т. II, 4). Од пет коштаних налаза, истиче се одломљени врх игле. Треба поменути и керамички пришљенак, грубе израде, тамносиве боје (Т. III, 1). Услови налаза не омогућују да се овај материјал поуздано временски определи, те се стога овде само помиње.
4. Фрагмент сличан овоме видети у: М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве“, Београд — Светозарево, 1986, Т. 29, 2. Потиче са локалитета Игралште — Белица и датује се у хоризонт I старијег гвозденог доба, тј. гвоздено доба II-а (н. д. 72).
5. О орнаментици Басараби стила видети: Д. Поповић, „Керамика старијег гвозденог доба у Срему“, Београд, 1981, Т. XLII—XLVI.
6. П. Медовић, „Насеља старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу“, Београд, 1978, 13—14, 28—31.
7. Ситни често урезани „S“ мотиви су одлика украшавања посуда при крају хоризонта са Басараби керамиком, видети: М. Јевтић, „Керамика старијег гвозденог доба на централнобалканском подручју“, Београд, 1983, 36.
8. Вероватно се ради о здели или раменом делу пехара.
9. На ово ми је скренуо пажњу мр Милош Јевтић приликом прегледа материјала, на чему му се и овим путем захваљујемо.
10. Д. Поповић, н. д. Т. XXXVIII, типови 10—14 и 18.
11. Видети: М. Петрашиновић — Н. Лудајић, „Сондажна истраживања вишеслојне градине у Вучковици код Гуче“, Зборник радова народног музеја, XVI, Чачак, 1986, Т. IV/3, стр. 78.
12. М. Стојић, н. д., Т. 1/10, Т. 4/5—6, Т. 27/12, Т. 32/12; П. Медовић, н. д. Т. LXXV/1, 4, 5, Т. LXXVII/4, 5.
13. П. Медовић, н. д. 61—62.
14. М. Јевтић, н. д. 38, 42.
15. М. Стојић, н. д. 95.
16. Видети упоредне табеле хронолошких система: М. Стојић, н. д. 96; П. Медовић, н. д. 40. Ту се дају и хронолошке одреднице других аутора, као Д. и М. Гарашанин и Р. Васића. Крај хоризонта са керамиком украшеном у Басараби стилу, био би између 600. и 550. године п.н.е. (М. Јевтић, н. д. 42).
17. М. Стојић, н. д. 92. Код истог аутора видети и карту локалитета са Басараби стилу, био би између 600. и 550. године п.н.е. (М. Јевтић, н. д. 42), М. Јевтић, н. д. карта 2. Од новијих налаза Басараби керамике у широј околини Чачка видети: М. Петрашиновић — Н. Лудајић, н. д. Т. VI/5; Затим: Н. Лудајић — С. Поповић — М. Милинковић, „Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град Горња Црнућа код Горњег Милановца“, Зборник радова народног музеја, XVI, Чачак, 1986, Т. IV—VII. Басараби керамике има и на градини Остра, Соколица (Народни музеј Чачак, непубликовано).
18. Праисторијски материјал је налажен у слоју мрке глиновите земље унутар саме базилике „А“, на местима где се ишло испод нивоа пода, као и непосредно уз базилику. Његова релативна дубина је била око 50 цм од површине гла, што значи одмах испод нивоа пода (документација Археолошког института у Београду).

19. У случају да је нешто од овога постојало, мала је вероватноћа да је сачувано, јер је терен поремећен радовима из каснијег, пре свега рановизантијског периода. Ипак, положај Градине чини примамљивом претпоставку о постојању неке врсте рефугијума. О начину утврђивања и стаништима неколицине градина видети: М. Стојић, „Градине у басену Велике Мораве“, Материјали, XXII, Нови Сад, 1986, 74—77.

20. Керамику је статистички обрадила Т. Цвјетићанин.

THE PREHISTORIC FINDS FROM HILLFORT GRADINA
ON JELICA MT 1984—1988.

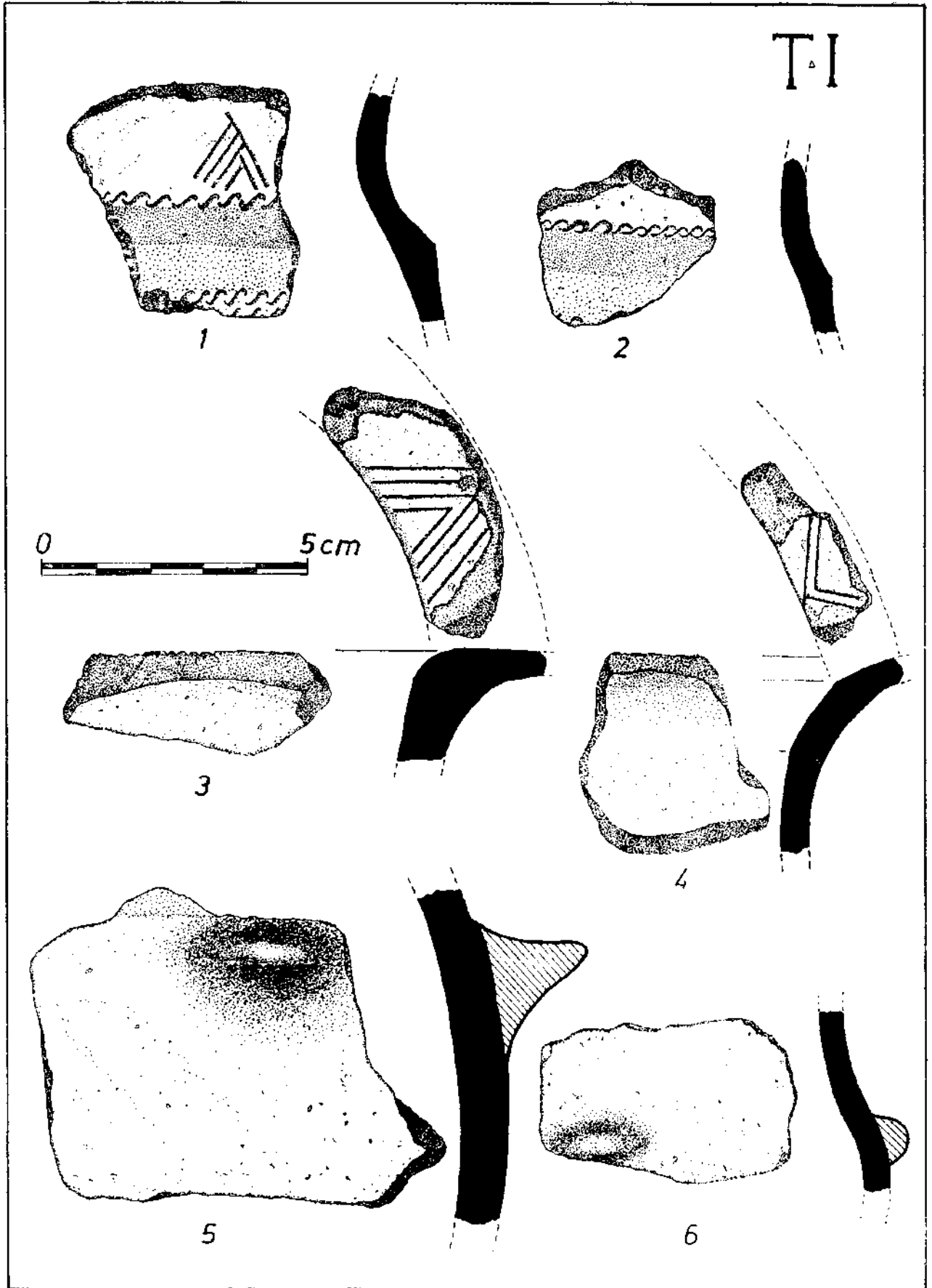
During the five years of exploring on this site, among Medieval, Early Byzantine and Antiquity dated finds, some prehistoric finds were found. Most of these finds are fragments of pottery vessels (T. I—III). Some fragments are decorated with impressed or incised »S« design and shaded triangles (T. I/1,2). This specific way of decoration is typical for so-called Basarabi style, namely Bosut III-b, which begins between 750—700 year B. C., and continues until 600—550 year B. C.

The following pottery sherds, originated from vessels such as: beaker with handle rising above the rim (T. II/2), pot with horizontal moulded rib bearing oblique incisions or finger impressions (T. II/3, III/2), pot with tongued handles (T. I/5) etc, are also belonging to the first stage of the full Iron Age. The fragment of biconical vessel (T. II/1) is probably a little bit older, and can be connected with East Bosnia.

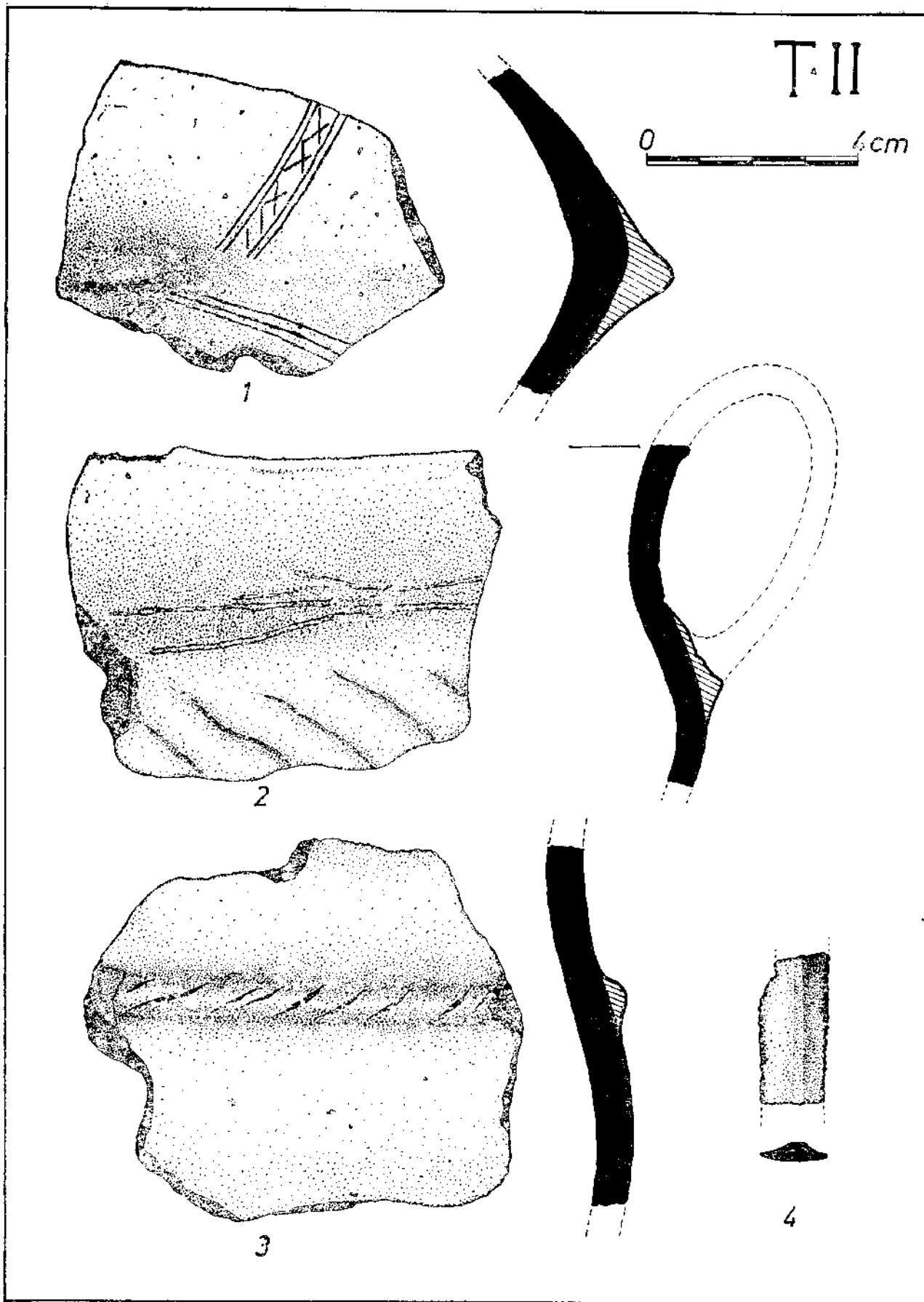
Only a modest selection of prehistoric pottery (14% of total pottery finds) is proportional to intensity of excavation, on that part of site which comprehends prehistorical layer. The prehistoric finds are mainly obtained from soundings 1 and 2, as well as from the layer beneath the floor level of basilica »A« (T. IV).

On this area we can expect, with great certainty, the remains of prehistoric huts or defensive objects, if they are not destructed by later edifices, especially those dated to Early Byzantine period.

Branislav Anđelković

Табла I Фрагменти керамике

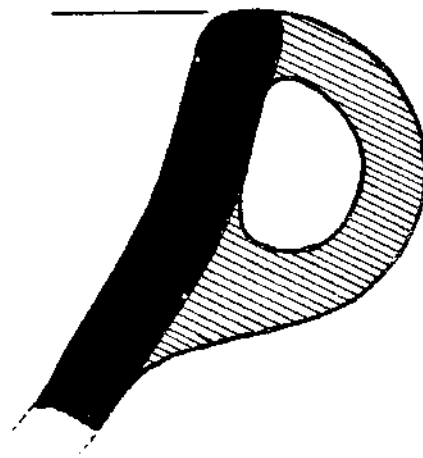
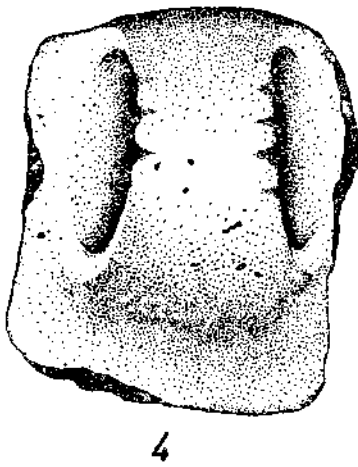
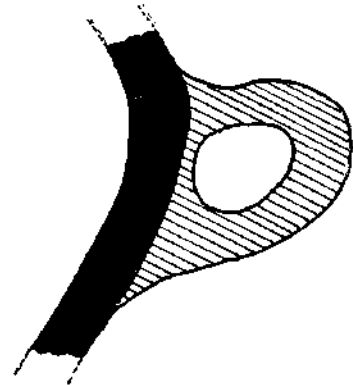
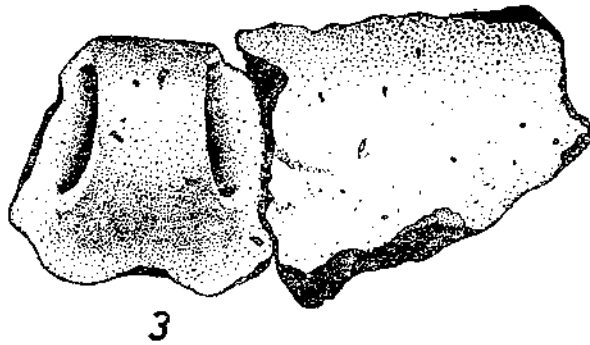
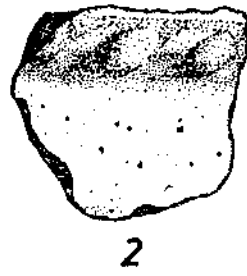
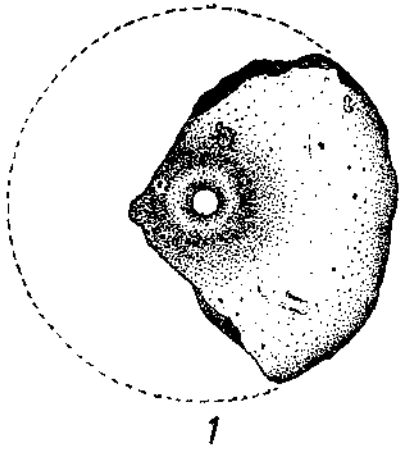

Табла II Фрагменти керамике

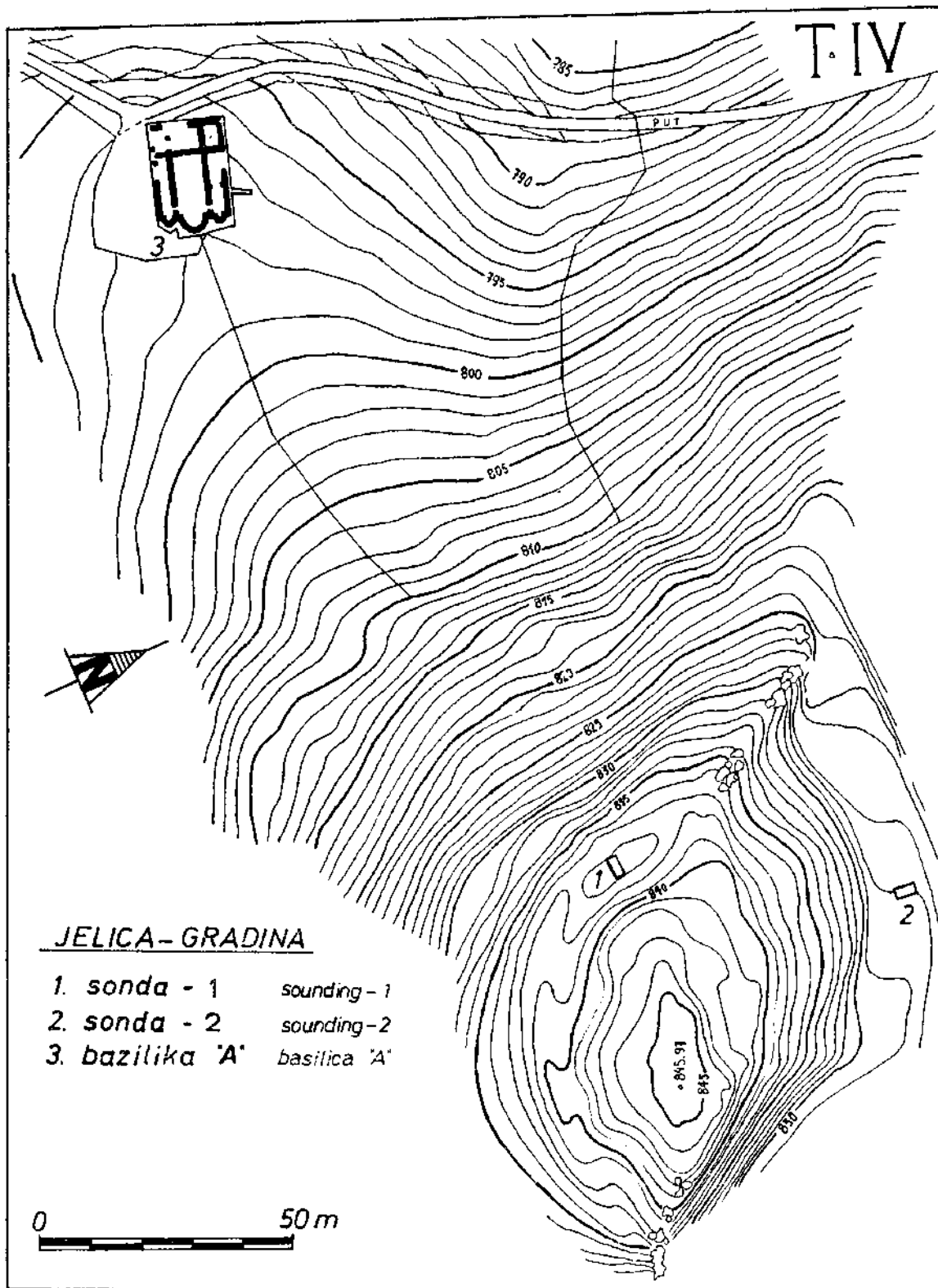
T III

0 5cm

Табла III Фрагменти керамике

Табла IV Сонде 1 и 2 и базилика А

ЕЛИАНА ГАВРИЛОВИЋ

НАЛАЗИ СТАКЛА СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ

ЕЛИАНА ГАВРИЛОВИЋ
УУ 11000 Београд

УДК 903 (497.11)
„03/03“ : 621.798.147

Систематска ископавања археолошког локалитета Градина, смештеног на планини Јелици, осам километара југозападно од Чачка, део су пројекта који се од 1986. године спроводи на овом простору под именом „Истраживање средњовековних градина на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“. Прва рекогносцирања поменутог терена изведена су 1969. и 1972. године, а прва сондажна ископавања започета 1984, да би две године касније прерасла у систематска.¹ У оквиру досад истражених елемената архитектуре налазе се објекат I, остаци фортификације и базилике А, Б и Ц.² Археолошким ископавањима од 1984. до 1988. године пронађена је већа количина покретног материјала, чији један део — уломци стаклених посуда и прозорског стакла — представља тему овог рада. Материјал је, на основу облика и функције, издвојен у две основне групе које садрже:

- А Стаклене посуде: — лампе,
 — зделе,
 — чаше,
 — пехари,

Б Прозорско стакло.

Каталогом је обухваћен материјал прве групе са прецизним описом и подацима о месту налаза, док су уломци прозорског стакла обрађени у другом делу рада.

А СТАКЛЕНЕ ПОСУДЕ

І Лампе

Стаклене лампе/ампуле чине посебну групу стаклених посуда из базилика А, Б и Ц, и по свом облику и функцији, али и по реткости налаза ове врсте. Под овим називом подразумевамо коничне или хемисферичне реципијенте са задебљаним ободом или ободом прстенастог пресека и карактеристичним трима дршкама аплицираним на трбуху или ободу посуде.³ Из базилике А потиче један фрагмент трбуха у облику блажег конуса с аплицираном танком дршком, израђен од стакла дебљине 0,05 см (каталог 1, Т. 1/2). Стакло је светлозелено, танко и мехурасто, и по квалитету и дебљини, а особито по изгледу аплициране дршке, могли би да тврдимо да се ради о једној невештој изради лампе или о производу неке од забачених локалних радионица. Други фрагмент очуван је у висини горњег дела реципијента — део обода прстенастог пресека, врат и део трбуха с аплицираном коленастом дршком, израђен од квалитеног, маслинасто зеленог стакла без мехурића дебљине 0,1 см. Припада налазима базилике В (кат. 19, Т. 1/1).

Стаклене лампе, као саставни део система за осветљавање базиликалног простора, улазе у употребу крајем IV и трају до средњег века.⁴ Првобитни полиелеј састојао се од металног обруча, на који су радијално на шиљак набадане свеће, чије је брзо и неуједначено сагоревање изискивало њихову сталну замену. Убрзо су стаклене посуде испуњене уљем замениле свеће и тиме обезбедиле трајније и јаче осветљење.⁵ Њихова најранија употреба забележена је на Блиском истоку и на простору средње и јужне Италије (Остија, Рим, Сиракуза), одакле се шире и на друге делове Царства.⁶ Различитог су

облика и коришћене су за различите типове осветљавања — неке као праве лампе, а неке као свеће. Поједине су употребљаване као елемент у поликанделону, а поједине као засебна тела за осветљавање.⁷ Код нас је њихова употреба посведочена у Царичином граду, Циму и Житомислићима код Мостара, Хераклеји и Баргали.⁸

Овим налазима треба придодати и два фрагмента дна стаклених лампи, која својим обликом подсећају на дна балсамарија, па су многи аутори склони да их одреде у ову групу стаклених посуда. Фрагменти припадају типу стаклених лампи коничног облика са или без дршки, које су углављене у обруче полиелеја.⁹ Завршеци ових лампи, у облику издужених цевастих балсамарија, коришћени су као врста резервоара за смештај што веће количине течности за осветљавање простора.¹⁰ Поменути два налаза с Градине потичу из базилике В (кат. 20, 21, Т. 1/3, 4). Израђени су од квалитетног стакла маслинасто зелене боје дебљине 0,3 см, с тим што се на једном фрагменту уочавају трагови горења (кат. 20). Налазе овог типа срећемо у Царичином граду, Стобима, Циму и Житомислићима код Мостара.¹¹

II Зделе

У стакленом материјалу с локалитета Градина на Јелици налазе се три фрагмента плитких здела, незнатно конвексних или више вертикалних страна с благо разгранутим, задебљалим ободом.¹² Из базилике А потиче један фрагмент обода и трбуха зделе од белог провидног стакла, дебљине 0,05 см, промера отвора 12 см (кат. 2, 1/5). Налази из базилике В рађени су од стакла дебљине 0,05 см, промера отвора 12—14 см (кат. 23, 24, Т. 1/6).

Плитке зделе благо разгранутог обода честе су на локалитетима који припадају крају IV, односно раном V веку.¹³ Могу да буду украшене, и то брушеним плитким жлебовима или плавим кобалтним капљама, што указује на њихову евентуалну порајнску провенијенцију.¹⁴ Као и остали облици поменутог периода, и ове зделе сусрећу се у слојевима VI века. Налаз из Сирмијума датује се у IV век.¹⁵ Примерци из Птуја припадају другој половини IV века, а они из Ђердапског логора Диана првој половини VI века.¹⁶

III Цилиндрична чаша

Међу стакленим посудама с Јелице забележен је само један налаз чаше цилиндричног реципијента с благо задебљалим ободом.

Промер отвора чаше је 8 см, колико износи отприлике и њена дубина, што је и основна карактеристика чаша овог типа које чине прелаз између купа и пехара.

Фрагмент је израђен од стакла светлозелене боје, дебљине 0,05 см. Налаз припада материјалу базилике В (кат. 22, Т. 1/8). Цилиндричне чаше са задебљалим ободом јављају се крајем II века, карактеристичне су за III век,¹⁷ али као новооживљени болик срећу се и на локалитетима IV века.¹⁸ С обзиром да многи примерци стаклених посуда IV века своје трајање продужује до VI века, можемо да тврдимо да се ради о једном практичном облику посуде чије се трајање прати од почетка III до VI века. Цилиндричне чаше са задебљалим ободом честе су на локалитетима у западним деловима наше земље, као и у обалским крајевима: Птуј, Емона, Цечје, Крк, Сплит, Дукља.¹⁹

IV Пехари

Најбројнију скупину (17 фрагмената) у материјалу с Јелице чине стаклени пехари коничног, односно конвексног реципијента. На основу облика реципијента делимо их у три групе.

IV/1 Пехар конвексних страна

Из северног брода базилике А потиче један фрагмент обода и трбуха пехара кога карактерише реципијент конвексних страна с благо задебљалим ободом, незнатно разгрнутим, промера отвора 9 см (кат. 3, Т. 2/2).²⁰ Израђен је од белог провидног стакла, дебљине 0,05 см.

Пехари конвексних страна јављају се још у I веку,²¹ њихова употреба гаси се током средњег Царства, а као новооживљени облик производе се у IV веку у радионицама порајнских стаклара. Пехари конвексних страна код нас су посведочени у западним деловима земље и на простору Паноније: Птуј и Сирмиум.²²

IV/2 Пехар у облику правог конуса

У материјалу из базилике В налазе се два фрагмента обода и трбуха пехара у облику правог конуса, с благо задебљалим, разгрнутим ободом, промера отвора 7 и 9 см (кат. 25, 26, Т. 2/1, 4).²³ Израђени су од стакла маслинасто зелене боје, дебљине 0,1 см. Пехари ове врсте припадају касноантичком материјалу, а сусрећу се и у каснијим епохама, што потврђује и чињеница да су својим обликом би-

НАЛАЗИ СТАКЛА СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ

ли погодни да се користе и као лампе за осветљавање. Примерци из Караниса,²⁴ сви редом употребљавани као лампе, датују се у IV и V век. Насупрот овим налазима с Истока, који имају солидно, шире дно, налази са западних локалитета често су имали малу, округласту базу, која није омогућавала да стоје усправно.²⁵ На основу нашег налаза, коме је очуван само обод и део трбуха, не можемо да утврдимо ради ли се о ширем или малом, округластом дну.

Примерци из Гомолаве и Птуја датују се у другу половину IV века.²⁶

IV/3 Конични пехари

На основу облика и профилације обода, издвајају се две варијанте коничних пехара:

IV/3A Конични пехар благо задебљалог обода

Прву типску скупину чине конични пехари благо задебљалог обода, израђени од стакла, дебљине 0,05—0,1 см, промера отвора 8—11 см. Налажени су у простору базилике А (кат. 4—7, Т. 2/5) и базилике В (кат. 27—31).

IV/3B Конични пехар с ободом прстенастог пресека

Другој групи припадају стаклени пехари коничних страна и прстенастог обода, израђени од стакла, дебљине 0,05—0,15 см, промера отвора 9—12 см. Припадају материјалу базилике А (кат. 8,9) и базилике В (кат. 25—32, Т. 1/7 и 2/3,6).

Наведене варијанте припадају једном основном типу пехара коничног реципијента и мале конкавне базе.²⁷ Представљају варијетет ранијег типа из I — II века,²⁸ а по свом облику и развојном путу приближују се типу правих коничних пехара (наш тип IV/2).²⁹ Као и остали облици настали у IV веку, и они се непромењени сусрећу на бројним локалитетима IV—VI века: Сирмијум, Диана, Столац, Комини, Емона, Птуј, Житомирлићи, Цим, Царичин град, Кладово, Свилош.³⁰ Налази из Паноније припадају другој половини IV века.³¹

По свом облику, конични пехари били су погодни и као замена за праве лампе за осветљење, на тај начин што су углављивани у обруче полиелеја. Нажлаост, на основу оскудних фрагмената малих димензија, не можемо тачно да утврдимо који би то уломци били.

Из ове групе посебно су издвојена два фрагмента коничних пехара, које карактерише обод изразито прстенастог пресека благо увученог ка унутра, промера отвора девет, односно 10 см. Рађени су од квалитетног стакла, маслинасто зелене боје, дебљине 0,1 см. На основу профилације обода, боје и квалитета стакла, ови уломци подсећају на стаклене лампе за полиелеје. Међутим, због фрагментарности самих налаза, остаје отворено питање ради ли се заиста о лампама, или о коничним посудама коришћеним као лампе или једноставно о стакленим пехарима за пиће квалитетне израде (кат. 10, 43, Т. 2/7).

Б ПРОЗОРСКО СТАКЛО

Прозорско стакло рано је постало саставни део система за осветљавање и заштиту од ветра кућа римског становништва. Први налази потичу из Помпеја 60. година пре нове ере, из Аквилеје, Галије, Германије. Тада још ретко оно ће у току средњег Царства постепено заузимати све значјније место у новоизграђеним палатама. У IV веку долази до експанзије употребе стакла, које, због јефттинијег начина производње, постаје доступно свим слојевима друштва. Масовно се користи и у црквама: и за црквене обреде, и за украшавање самих грађевина прозорима и мозаичким коцкицама.³² У то време најчешћи начини производње стакла су метод дугачких цилиндра, дуваних лулом и сечених по средини, и метод ливења на равним каменим плочама, а потом извлачених клештима на све стране.³³ На оба начина добијене су равне четвороугаоне плоче, дебљине 0,1—0,6 см, с појачаним рубовима, којима се стакло углављивало у прозорске оквире.

Ископавањем базилика А, В и С на локалитету Градина на Јелици откривено је 280 фрагмената прозорског стакла. У питању је фрагментовано стакло, дебљине 0,1—0,3 см, жућкасте, жућкастозеленкасте, зеленкасте и жућкастобраонкасте боје. О посебним одликама биће више речи у идућим разматрањима (Т. 3/2—6).

Базилика А

У досад истраженом простору базилике А откривено је, што мањих — што већих, 100 фрагмената прозорског стакла. Анализом овог материјала утврђено је да се концентрација поменутих уломака и њихова својства разликују од простора до простора и њихове функције. Гро материјала (43%) смештено је у северном броду базилике, и

то управо у средњем делу поменутог брода (29%). Од укупне количине фрагмената из овог дела северног брода (29 фрагмента), 79,3% фрагмената израђено је од стакла жућкастобраонкасте боје, дебљине 0,15 см, а остатак припада стаклу зеленкасте боје исте дебљине. Западном делу северног брода припада 14 фрагмената (20,7%). У овом материјалу није уочено превладавање одређене боје и дебљине, него се ради о мешаном стаклу свих нијанси и дебљина од 0,1 до 5,3 см. У делу средњег брода базилике није регистрован ни један фрагмент равног стакла, што се објашњава непостојањем прозора у централном делу, који се осветљавао прозорима северног и јужног брода. Оскудица налаза прати и јужни брод са само 3% фрагмената прозорског стакла, дебљине 0,1 см, зеленкасте боје. У јужном делу нартекса пронађено је само 5% материјала, дебљине 0,1 см, израђеног од белог, провидног стакла. Готово половина материјала (45%) лоцирана је у делу трију апсида и простора са спољне стране ових полукружних објеката; 22% фрагмента жућкастобраонкасте боје припада унутрашњости главне апсиде, док је са њене спољне стране регистровано 13% уломака жућкастобраонкасте боје дебљине 0,15 см и 5% фрагмената зеленкасте боје. Спољној страни северне апсиде припада 5% фрагмената, дебљине 0,15 см, жућкастобраонкасте боје.

На основу наведених података закључујемо да је највећа количина налаза прозорског стакла (88%) лоцирана у делу северног брода и у унутрашњости главне апсиде и са њене спољне стране. Највећим делом се ради о материјалу жућкастобраонкасте боје, дебљине 0,15 см (69%). Остали налази рађени су од зеленкастог и белог, провидног стакла, дебљине од 0,1—0,3 см, па међу њима није могуће у односу на архитектонске делове уочити никакву законитост.

Базилика В

До 1988. године архитектонски остаци базилике В нису откривени у целости, па на овом степену истражености објекта нисмо у могућности да доносимо финалне закључке. Уз спољну страну апсиде смештено је 5,8% целокупног материјала, кога чини стакло дебљине 0,1—0,3 см, жућкасто браонкасте и зеленкасте боје. Јужно од базилике, изван њених зидова, пронађено је 3,9% зеленкастог стакла дебљине 0,1—0,3 см. Нешто већу количину уломака прозорског стакла налазимо на делу између средњег и претпостављеног јужног брода — 15% од укупног материјала, од кога 9,1% чини стакло дебљине 0,1 см, жућкастозеленкасте боје, а 5,9% уломци дебљине 0,15 см,

жућкастобраонкасте боје. 66,6% фрагмената пронађено је у југо-источном делу базилике — на простору претпостављеног јужног брода грађевине. У питању је стакло различитих дебљина (0,1—0,3 см) и боја, али преовлађују уломци зеленкасте боје, дебљине 0,15—0,2 см (50% материјала с овог простора), 22% је дебљине о 0,15—0,2 см жућкастобраонкасте боје, а остатак чине уломци различитих боја и дебљина. Контролном рову 1/588 смештеном у западном делу базилике припада 8,4% фрагмената стакла неуједначене дебљине (0,1—0,3 см) и боје (зеленкаста и жућкастобраонкаста).

Базилика С

Недовршена ископавања базилике С, започета 1988, не дозвољавају нам закључна разматрања о распрострањености прозорског стакла. У току прошлогодишње кампање детаљно је истражен североисточни део базилике (североисточна просторија), у оквиру кога је пронађено 27 фрагмената прозорског стакла. Ради се о уломцима неуједначене дебљине (0,1—0,2 см) и боје. Највећи део фрагмената (29,6%) дебљине је 0,2 см и рађено је у жућкастозеленкастој боји. У овом материјалу уочена су и три фрагмента с траговима малтера.

ЗАКЉУЧАК

Анализом стакла с локалитета Градина на Јелици осветљени су неки од проблема везаних за грађевине поменутог простора. На основу претходног излагања видљиво је да се ради о објектима-базиликама веома оскудним налазима стаклених посуда. Уочено је само шест типова посуда, хронолошки опредељених у период од IV до VI века. Сиромаштво типологије објашњава се општом оскудицом и сиромаштвом овог ареала, прилично удаљеног од већих градских центара да би до њега могао да допре луксуз било које врсте. Осим тога, није могуће разграничити ни више фаза у оквиру поменутог периода, јер се ради о свакодневним и честим облицима, који су, због своје функције и практичности, произвођени више векова у истом облику. Од укупно 323 фрагмената регистровано је само 43 уломака стаклених посуда неравномерно распоређених на поједине типове. Највећи број (18 фрагмената) припада типу пехара коничних страна благо задебљалог, односно прстенастог обода (тип IV/3А, IV/3Б). Ради се о једном веома учесталом типу рецепијената за пиће, производњом у свим деловима Царства, па није могуће одредити његову

провенијенцију. Јавља се у IV веку и у непромењеном облику сусреће се до краја VI века. Тип IV/2 карактерише реципијент у облику правог конуса с благо разгрнутим задебљалим ободом. Датује се у IV—VI век, а вероватно траје и касније, јер је својим обликом био погодан као замена за стаклене лампе полиелеја. У IV веку јавља се и тип конвексних пехара с благо разгрнутим ободом. Сматра се производом порајнских радионица, а чест је у западном и панонском делу наше земље. Порајнским стакларима приписује се и тип здела незнатно конвексних страна и благо разгрнутог обода, датованих у период IV—VI века. Нешто раније, у III веку, појављује се чаша цилиндричног реципијента благо разгрнутог обода, али и она, као и остале посуде с овог локалитета, траје до VI века. Крајем IV века прво на Истоку, а потом и у осталим деловима Царства, почињу да се производе лампе за полиелеје које се користе и у средњем веку.

Макроскопском анализом прозорског стакла утврђено је да се ради о фрагментима дебљине 0,1—0,3 см, различитих боја. Од укупне количине уломака свих три базилике, 45% припада стаклу жућкастобраонкасте боје, 26,78% жућкастозеленкасте боје, 15,35% зеленкасте боје и 6,42% фрагментима жућкасте боје; 6,42% уломака равног стакла рађено је од белог провидног стакла. Поједини уломци (10,71%) имају равне рубове-задебљања, којима је стакло углављивано у оквире, што доказује да се ради о четвороугаоним стакленим плочама засад непознатих димензија. Стакло није квалитетно, већина фрагмената садржи мехуриће, а изражајна је и иризација. Поједини фрагменти су горели, а регистрована су у делу базилике С и три уломка с траговима малтера.

Сумирајући наведене податке, закључили смо да се на локалитету Градина на Јелици јавља оскудан стаклени материјал, који се опредељује у период од IV—VI века. Претпостављамо да су узроци овог сиромаштва, како смо већ навели, удаљеност од већих градских центара, али, исто тако, и функције базилика. Истражене базилике су грађевине у којима се борави у време богослужења, па оне садрже само предмете потребне за религиозни ритуал. Тиме се објашњава веома мала количина реципијента за држање хране (зделе), као и посуда за држање течности (боце и крчази). Стога сматрамо да ће даља ископавања и вероватна открића стамбених објеката употпунити слику о употреби стаклених предмета на Градини.

КАТАЛОГ:

Базилка А

1. Фрагмент трбуха стаклене лампе коничног реципијента с аплицираном танком тракастом дршком, висине 2,10 цм, на трбуху суда;
светло зелено стакло, дебелина 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796.61;
инв. бр. 4, 1987.
2. Фрагмент обода и трбуха плитке зделе незнатно конвексних страна и благо разгрнутог задебљалог обода. Промер отвора 12 цм;
бело, провидно стакло, дебелина 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796,74;
инв. бр. 6, 1987.
3. Фрагмент обода и трбуха пехара конвексних страна благо разгрнутог, задебљаног обода. Промер отвора 9 цм;
бело, провидно стакло, дебелина 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 73;
инв. бр. 29, 1987.
4. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 9 цм;
бело, провидно стакло, дебелина 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 66;
инв. бр. 12, 1987.
5. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 10 цм;
бело, провидно стакло, дебелина 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 58;
инв. бр. 8, 1987.
6. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 11 цм.
маслинасто зелено стакло, дебелина 0,05 цм;
западни део северног брода;
инв. бр. 4, 1986.
7. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 10 цм;
зелено стакло, дебелина 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 74;
инв. бр. 6, 1987.
8. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и обода прстенастог пресека. Промер отвора 14 цм;
зелено стакло, дебелина 0,15 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 66;
инв. бр. 7, 1987.
9. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и обода прстенастог пресека. Промер отвора 12 цм;
зелено стакло, дебелина 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 67;
инв. бр. 5, 1987.
10. Фрагмент пехара коничних страна и обода изразито прстенастог пресека благо увученог ка унутра. Промер отвора 10 цм;
маслинасто зелено стакло, дебелина 0,10 цм;
северни део нартекса;
инв. бр. 3, 1986.
11. Фрагмент изразито конкавног дна стаклене посуде;
светло зелено стакло, дебелина 0,15 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 73;
инв. бр. 32, 1987.

НАЛАЗИ СТАКЛА СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ

12. Фрагмент равног дна стаклене посуде;
светло зелено стакло, дебљине 0,15 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 57;
бб.
13. Фрагмент конкавног дна стаклене посуде;
светло зелено стакло, дебљина 0,20 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 66;
инв. бр. 10, 1987.
14. Фрагмент трбуха веће стаклене посуде;
светло зелено стакло, дебљина 0,20 цм;
олтарска преграда у јужном броду;
бб.
15. Фрагмент конкавног дна стаклене посуде;
светло зелено стакло, дебљина 0,15 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 67;
инв. бр. 5, 1987.
16. Четири фрагмента трбуха стаклених посуда;
бело, провидно стакло, дебљине 0,05 цм;
средњи део северног брода, ката 796, 67;
инв. бр. 5, 1987.
17. Фрагмент трбуха стаклене посуде;
бело, провидно стакло, дебљина 0,05 цм;
средњи део северног брода;
бб.
18. Фрагмент трбуха стаклене посуде;
бело, провидно стакло, дебљина 0,05 цм;
средњи део северног брода.

Базилика Б

19. Фрагмент обода прстенастог пресека и трбуха стаклене лампе с аплицираном коленастом дршком, висине 3,4 цм, која полази од обода до трбуха суда, где се завршава дугметасти задебљањем;
маслинасто зелено стакло, дебљина 0,10 цм;
јужно од базилике, ката 794, 65;
инв. бро. 28, 1987.
20. Фрагмент дна стаклене ампуле. Промер дна 1,5 цм;
маслинасто зелено стакло, дебљина 1,30 цм с траговима горења,
спољна страна апсиде, ката 795, 12;
инв. бр. 25, 1987.
21. Фрагмент дна стаклене ампуле. Промер дна 1,70 цм;
маслинасто зелено стакло, дебљина 1,30 цм;
спољна страна апсиде, ката 795, 18;
инв. бр. 81, 1987.
22. Фрагмент чаше цилиндричног реципијента с благо задебљалим ободом. Промер отвора 8 цм;
светло зелено стакло, дебљина 0,05 цм;
југоисточни сегмент, ката 795, 80;
инв. бр. 52, 1987.
23. Фрагмент зделе незнатно конвексних страна с благо разгрнутим ободом, задебљалим. Промер отвора 13 цм;
светло зелено стакло, дебљина 0,05 цм;
југоисточни сегмент, ката 795, 72;
инв. бр. 26, 1987.
24. Фрагмент зделе незнатно конвексних страна с благо разгрнутим, задебљалим ободом. Промер отвора 14 цм;
бело, провидно стакло, дебљина 0,05 цм;
југоисточни сегмент, ката 795, 18;
инв. бр. 35, 1987.

25. Фрагмент обода и трбуха пехара у облику правог конуса с благо разгнутим, задебљалим ободом. Промер отвора 9 цм;
маслинасто зелено стакло, дебелина 0,1 цм;
југоисточни сегмент, ката 795, 61;
инв. бр. 69, 1987.
26. Фрагмент обода и трбуха пехара у облику правог конуса с благо разгнутим, задебљалим ободом. Промер отвора 7 цм;
жућкасто стакло, дебелина 0,05 цм;
јужно од базилике;
инв. бр. 75, 1987.
27. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 7 цм;
бело, провидно стакло, дебелина 0,1 цм;
јужни обод, ката 795, 33;
инв. бр. 27, 1987.
28. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 8 цм;
светло зелено стакло, дебелина 0,05 цм;
југоисточни сегмент;
инв. бр. 44, 1987.
29. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 8 цм;
светло зелено стакло, дебелина 0,05 цм;
југоисточни сегмент, ката 796, 45;
66.
30. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода. Промер отвора 10 цм;
жућкасто стакло, дебелина 0,05 цм;
претпостављени средњи део нартекса, ката 795, 43;
инв. бр. 64, 1987.
31. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и благо задебљалог обода;
бело, провидно стакло, дебелина 0,06 цм;
претпостављени средњи део нартекса, ката 795, 42;
инв. бр. 67, 1987.
32. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и обода прстенастог пресека. Промер отвора 10 цм;
маслинасто зелено стакло, дебелина 0,1 цм;
источни део базилике;
инв. бр. 19, 1987.
33. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и обода прстенастог пресека. Промер отвора 7 цм;
жућкасто стакло, дебелина 0,05 цм;
јужно од базилике, ката 795, 24;
инв. бр. 16, 1987.
34. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и обода прстенастог пресека. Промер отвора 14 цм;
бело, провидно стакло, дебелина 0,04 цм;
југоисточни сегмент, ката 795, 70;
инв. бр. 56, 1987.
35. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и обода прстенастог пресека. Промер отвора 11 цм;
жућкасто стакло, дебелина 0,03 цм;
јужно од базилике, ката 795, 20;
инв. бр. 17, 1987.
36. Фрагмент обода и трбуха пехара коничних страна и обода прстенастог пресека. Промер отвора 8 цм;
зеленкасто стакло, дебелина 0,05 цм;

НАЛАЗИ СТАКЛА СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ

- јужно од базилике;
инв. бр. 75, 1987.
37. Фрагмент дна веће стаклене посуде;
Маслинасто зелено стакло, дебљине 0,30 цм;
југоисточни сегмент, ката 795, 42;
инв. бр. 24, 1987.
38. Фрагмент врата и рамена стаклене боце;
маслинасто зелено стакло, дебљина 0,20 цм;
југоисточни сегмент, ката 795, 27;
инв. бр. 37, 1987.
39. Фрагмент врата и рамена мање стаклене посуде;
бело, провидно стакло, дебљина 0,05 цм;
контролни ров 1/588;
инв. бр. 48, 1987.
40. Фрагмент трбуха стаклене посуде;
светло зелено стакло, дебљина 0,05 цм;
јужни брод;
бб.
41. Фрагмент трбуха стаклене посуде;
бело, провидно стакло, дебљина 0,10 цм;
контролни ров 1/588;
инв. бр. 46, 1987.
42. Фрагмент трбуха стаклене посуде;
бело, провидно стакло, дебљина 0,01 цм;
контролни ров 1/588;

Базилика Ц

43. Фрагмент пехара коничних страна и обода изразито прстенастог пресека благо увученог ка унутра. Промер отвора 9 цм;
маслинасто зелено стакло, дебљина 0,10 цм;
североисточна просторија, ката 789, 09;
инв. бр. 51, 1988.
44. Фрагмент трбуха посуде;
светло зелено стакло, дебљина 0,05 цм;
североисточна просторија;
бб.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Andelić, T., 1974, »Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara«, GZM BiH, n. s. XXIX, Sarajevo.
- Andelić, T., 1977, »Kasnoantička dvojna bazilika u Žitomislčićima kod Mostara«, GZM BiH, n. s. XXXII, Sarajevo.
- Berger, L., 1960, »Römische Gläser Aus Vindonissa«, Basel.
- Bierbrauer, V., 1986, »Invillino—Ibligo in Friaul«, I, München.
- Burger, A. Sz., 1966, »The Late Roman Cemetery at Sagvar«, »Acta Archeologica«, XVIII.
- Calvi, M. C., 1968, »I vetri Romani del Museo di Aquileia«, Padova.
- Caričin grad, I, 1984, edité per Noël Duval et Vladislav Popović, Collection de l'école Française de Rome, Belgrade—Roma.
- Цермановић—Кузмановић, А, Срејовић, Д, Велимировић, О, 1975, Античка Дукља — некрополе“, Београд.
- Цермановић—Кузмановић, А, 1981, „Античко стакло из Сирмиума“, „Граба за проучавање споменика културе Војводине“, Нови Сад.
- Chavane, M. J., 1975, »Salamine de Chypre«, VI, Les petits objets, Paris.
- Dautova—Ruševljan, V., 1973, »Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku«, Diadora, 6, Zadar.
- Дероко, А, Радојчић, С, 1950, „Откопавање Царичиног града 1947. године“, „Старинар“, н. с. I, Београд.
- Forbes, R. J. 1966, »Glass in Greece and Rome«.
- Гавриловић, Е, 1989, „Римско стакло са локалитета Диана“, „Бердапске свеске“ V, Београд.
- Harden, D. B., 1936, »Roman Glass from Karanis«, University of Michigan Studies, Humanistic Series XLI.
- Isings, C., 1957, »Roman Glass from Dated Finds«, Groningen—Đakarta.
- Јанковић, Б, 1983, „У суну антике, Гамзиград — касноантички царски двораци“, Београд.
- Kirigin, B., 1984, »Roman Glass Bowls from the AM at Split«, VAHD LXXVII, Split.
- Kolašek, 1972, »Inventaria Archaeologica«, 16, Београд.
- Марјановић—Вујовић, Г, 1973, „Два рана хришћанска полиелеја из Народног музеја“, Зборник Народног музеја, VII, Београд.
- Милинковић, М, 1986, „Градина на Јелици“, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак.
- Nurit, F., 1985, »Potery, Glass and Coins from Magen«, BASOR, 258.
- Paškvalin, V., 1976, »Antičko staklo sa područja BiH«, »Arheološki vestnik«, XXV, Ljubljana.
- Petru, S., 1972, »Emonske nekropole«, Ljubljana.
- Plesničar—Gec, Lj., 1972, »Severnoemonsko grobišće«, Ljubljana.
- Стојановић, Д, 1978, „Античко стакло на подручју СР Македоније“, магистарски рад, Београд.
- Светек—Шарановић, В, 1986, „Античко стакло у југословенском делу провинције Горње Паноније“, Нови Сад.
- Šubic, Z., 1976, »Tipološki in hronološki pregled rimskog stekla v Poetovini«, »Arheološki pregled«, XXV, Ljubljana.
- Trowbridge, 1928, »Philological Studies in Ancient Glass«, University of Illinois Studies in Language and Literature, XIII, Nos. 3—4.
- Vessberg, O., 1956, »Glass — The Hellenistic and Roman Period in Cyprus«, The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV, part III, Stockholm.

НАПОМЕНЕ

1. Милинковић, 1986, 47—60.
2. Милинковић, чланак у часопису.
3. Isings, 1957, Form 134.
4. Isings, 1957, 162.
5. Марјановић—Вујовић, 1973, 13—22.
6. Isings, 1957, 162.
7. Forbes, 191.
8. Дероко, Радојчић, 1950, 139, фиг. 47; Царичин град, I, 1984, 140—143, фиг. 145—147; Анђелић, 1974, 206, Т. XVI, 67; исти, 1977, 307, Т. XV, 6—8, ради се о уломцима дршки стаклених лампи које аутор датије у V—VI век; Стојановић, 1978, тип 81, 82, Т. XXVII, 3—8, XXVIII, 1.
9. Chavane, 1975, 62—66; Nurit, 1985, 33—41, Fig. 3:5.
10. Bierbrauer, 1986, Т. 155/9—14.
11. Царичин град, I, 1984, фиг. 145/6, 7, 146, 148; Стојановић, 1978, Т. XXVII, 2, 3; Анђелић, 1974, 206, Т. XVI, 10; исти, 1977, Т. XV, 2, налаз опредељује у групу стаклених балсамарија.
12. Isings, 1957, Form 116a; Bierbrauer, 1986, Т. 158/8, 9, Т. 159/1, 2, 4, 5.
13. Isings, 1957, 144.
14. Vessberg, 1966, 193.
15. Светек—Шарановић, 1986, кат. 8, Т I/1, тип I/2.
16. Шубиц, 1972, У 138, 8, гроб 9; Гавриловић, 1989, тип III/2A.
17. Isings, 1957, Form 85 B.
18. Исти, 162.
19. Шубиц, 1976, Т. VI, 48; Петру, 1972, гроб 34; Даутова—Рушевљан, 1973, Т. X, 145; Колашек, 1972, У152, 68, гроб 4; Киригин, 1984, 123; Цермановић—Кузмановић, Срејовић, Велимировић, 1975, 160.
20. Isings, 1957, Form 109 A, 109 B; Berger, 1960, Т. XV/231, Т. XXII/107.
21. Isings, 1957, Form 34.
22. Шубиц, 1976, 45, Т. VII, 55; Цермановић—Кузмановић, 1981, 162.
23. Isings, 1957, Form 106 Д.
24. Harden, 1936, 159—161.
25. Isings, 1957, 130.
26. Шарановић—Светек, 1986, Т. IV/4, кат. 47, тип III/8Ц, сматра их производима панонских стаклара; Шубиц, 1976, Т. VII, 53.
27. Isings, 1957, Form 106 A, 106 B.
28. Исти, Form 29.
29. Исти, 127.
30. Цермановић—Кузмановић, 1981, 16, Т. III, 45, 46; Пашквалин, 1976, 118, Т. VIII, 2; Плесничар—Гец, 1972, гробови 328, 578; Шубиц, 1976, 46, Т. VII, 53, 58; Анђелић, 1977, Т. XV, 3; исти, 1974, 179, 224, Т. XVI, 2, 3; Јанковић, 1983, 103; Манојловић, Брукнер, 1976, кат. 3, Т. III/8.
31. Burger, 1966, 135.
32. Trowbridge, 1928, 200.
33. Calvi, 1968, 174—175.

GLASS FINDINGS FROM GRADINA IN JELICA

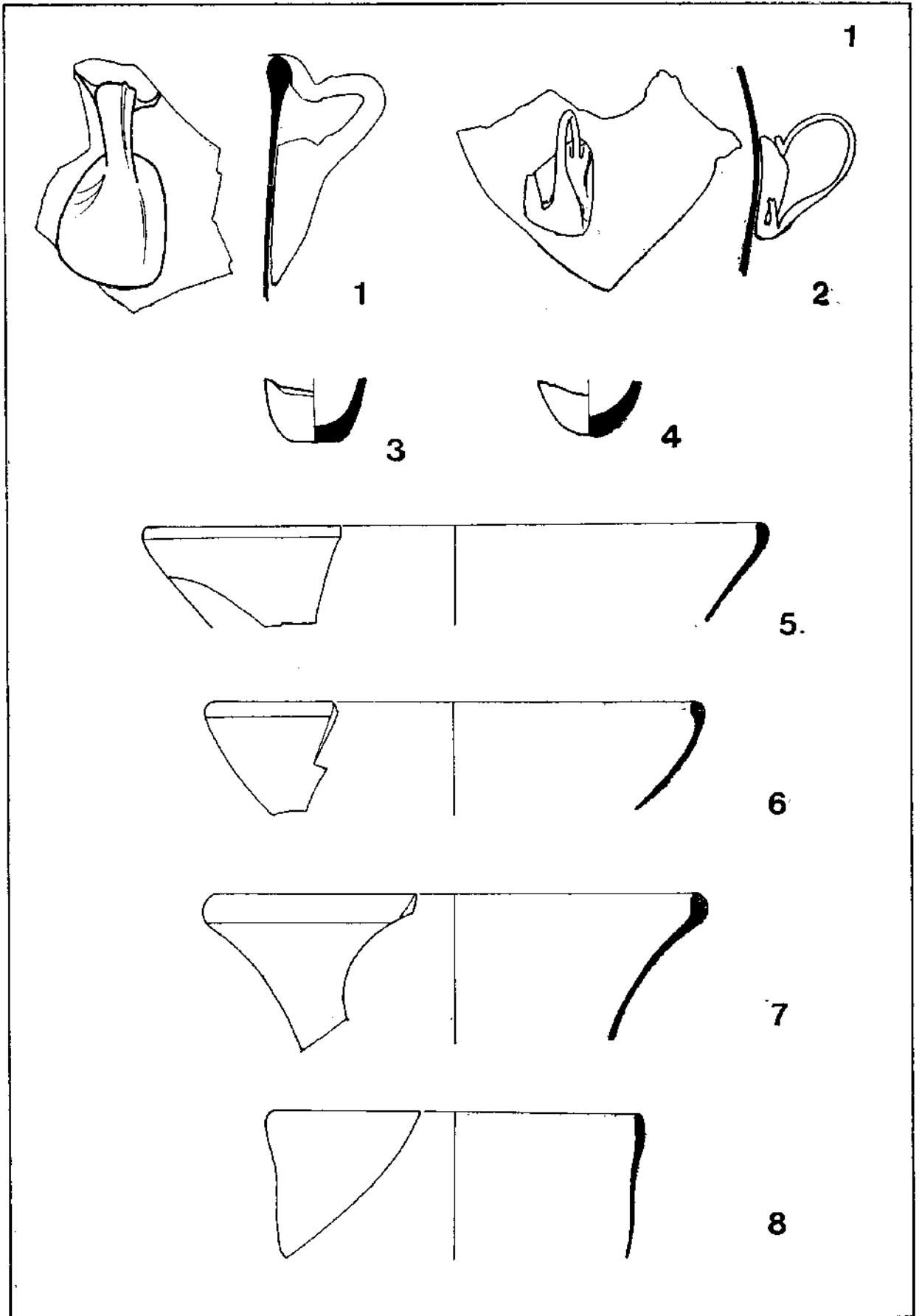
Archeological excavations of the site Gradina in Jelica, which were held from 1984—88., discovered the fortification walls (on north side) and remains of three basilicas A, B and C. This work is about the glass vessels and window glass which were found within the walls of the basilicas mentioned before, while there are not enough pieces of the flat glass around the fortification walls which could give ground for any kind of analysis or comparison. According to the form and function, the material has been classified into two groups: A — glass (vessels (lamps, bowls, cups and beakers) and B — window glass.

From the 323 fragments only 43 pieces have been registrated as sherds of glass vessels. The largest number (18 pieces) belongs to the type of beaker with conical sides and slightly thicker or rounded rim (type IV/3A, IV/3B, T2/3,5,6). This type was often made in all workshops of the Empire and that's why it is impossible to determine its origin. Type IV/2 (T1/7) is in conical shape with slightly thicker rim. Both types appeared in 4th century and their shape remained the same till the end of the 6th century. IV/2 probably appears later, too, cause its shape was convenient to replace the glass lamps for polileia. A convex type of beaker IV/1 (T2/2) whose rim was slightly thicker also appeared in the 4th century. This type was probably produced in Rhineland and it could be found in the pannonian and western parts of our country. The Rhineland workshops were also thought of have produced a type of bowls with slightly convex sides (type II, T1/5) determined in period from 4th to 6th century. Some time earlier in 3rd century there appeared glasses whose shape was cylindrical (type III, T1/8) and they remained till the 6th century. In the end of the 4th century started the production of glass lamps for polileia, first in the East and later in the other parts of the Empire. These lamps (type I, T1/1—4) were used by cler, and later by citizens, till the mediaeval period.

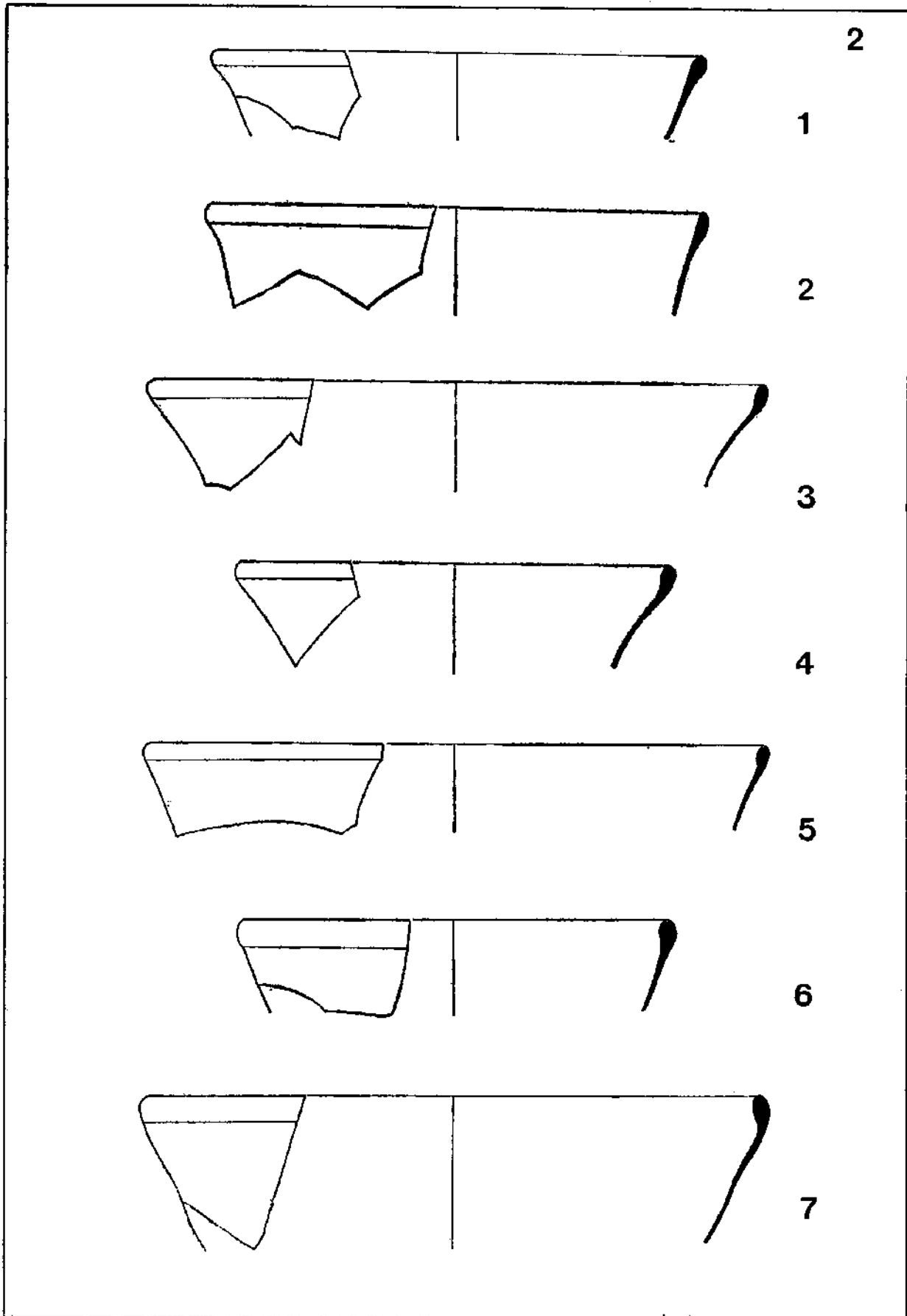
Macroscopical analysis of the window glass has shown that the pieces are 0.1—0.3 cm thick and the colours were pale green, yellowish green and yellowish brown. The quality of this glass is not high. Most of the fragments are with bubbles and layer (irisation). Some of them have traces of burning and three fragments are with traces of mortar.

Summaring the data we concluded that this site is poor in glass vessels fragments from 4th to 6th century. According to the material this 4—6th period can not be classified into phases. Poor material is due to the fact that this area was rather far away from the big city centers so that the luxury of any king couldn't reach its gates.

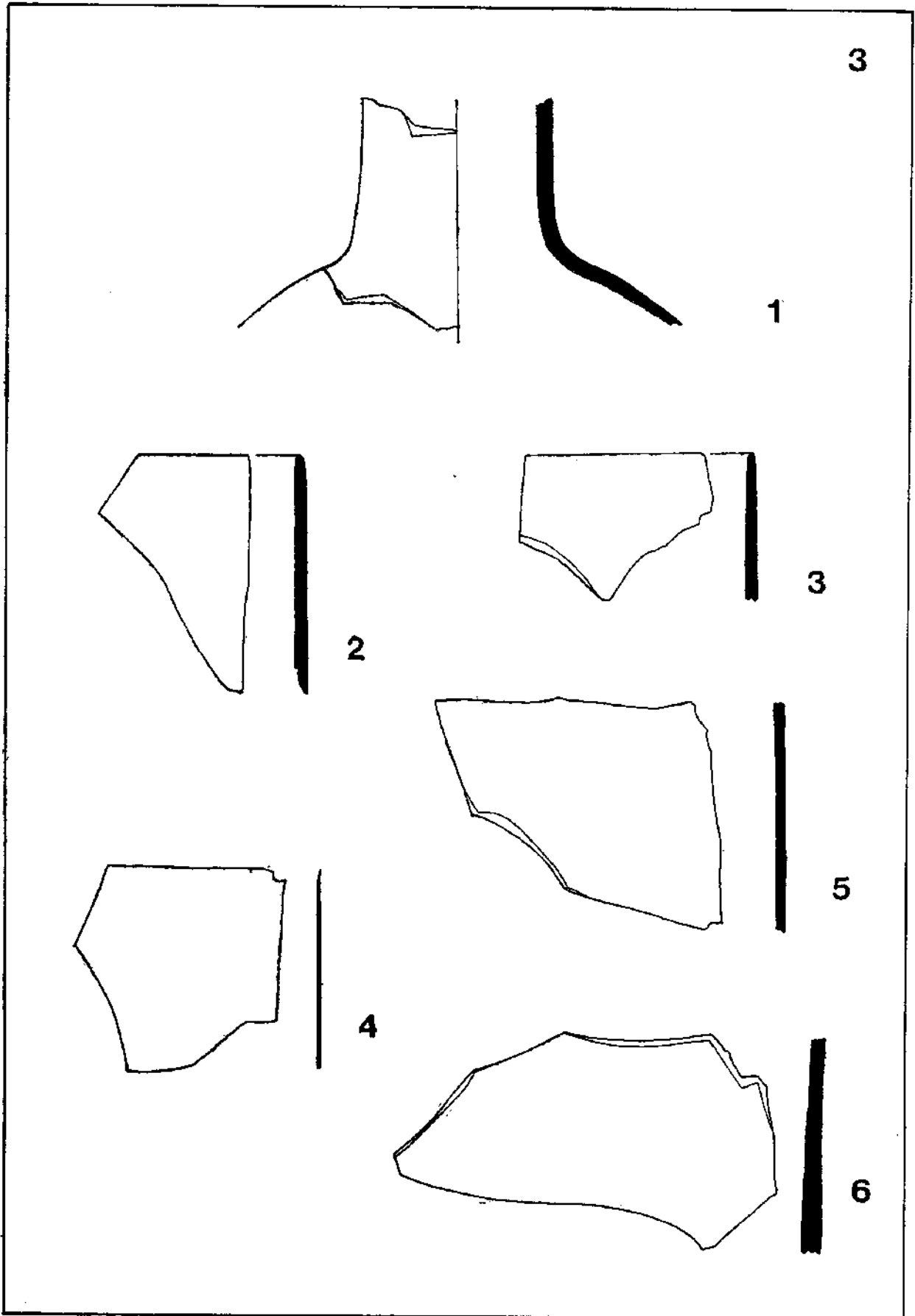
Eliana Gavrilović

Т 1: 1—4 тип I; 5, 6— тип II; 7— тип IV/3Б; 8— тип III
 1—4 type I; 5, 6— type II; 7— type IV/3B; 8— type III

Г 2: 1, 4— тип IV/2; 2— тип IV/1; 3, 6, 7— тип IV/3Б; 5— тип IV/3А
 1, 4— type IV/2; 2— type IV/1; 3, 6, 7— type IV/3B; 5— type IV 3A

Т 3: 1— крчаг; 2—6 — прозорско стакло
 1— jug; 2—6 — window glass

ТАТЈАНА ЦВЈЕТИЋАНИН

РИМСКА КЕРАМИКА ИЗ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ

ТАТЈАНА ЦВЈЕТИЋАНИН
УУ 11000 Београд

UDK 903 (497.11)
„02/03” : 738.8

Римски насеобински комплекси на територији општине Чачак, на које су раније индицирали спорадични налази,¹ потврђени су резултатима археолошких истраживања,² обављеним у последњих неколико година. Уобличавање финалне слике догађања у античком периоду, на овом степену истражености још није могуће, али истраживања већ погодују изради посебних анализа одређених објеката и материјала.

У целини испитани објекти, као терме у Бељини,³ терме у Чачку,⁴ објекти на локалитетима Пријевор — Питомине и Пријевор — Чуљевина, где нема више могућности за нека већа истраживања, могу да пруже податке потребне за синтетички приказ развоја овог подручја, поготову када је у питању античка керамика.

Керамички материјал пронађен у току ових истраживања обрађен је статистички и типолошки,⁵ уз покушај да се утврде, колико је то могуће, карактеристике грнчарије сваког објекта посебно и фаза унутар њих, као и комплетне керамичке продукције античког периода.

Обрађени узорак броји 452 фрагмента обода. На локалитету Бељина — Јанковине регистровано је 359 фрагмената (у слоју А — 100 фрагмената, у слоју В — 81, јаме 1 и 2 — 178), на локалитету Чачак — терме било је 83 фрагмента, а изузетно је мало грнчарије на преостала два локалитета: Пријевор — Питомине — шест фрагмената, Пријевор — Чуљевина — четири фрагмента. Супротно малобројности керамике, репертоар посуда је изузетно велик (113 типова).

Зделе (Т 1, 2)

У току дужег временског периода од II до IV века израђују се зделе у имитацији технике *tetta sigillata* у различитим облицима. У Бељини срећемо имитације форме Drag. 37 као што су I/18 (Брукнер, зделе тип 2),⁶ израђена од квалитетне глине, тамноцрвено печена, глачане површине; I/15 (Брукнер, зделе тип 2, T71/17) исте израде, али се јавља и сиво печена варијанта, регистрована у Чачку и Бељини; I/19 (Брукнер, у оквиру здела тип 2, вар. форме Drag. 37), такође сиве боје печења, глачане површине, забележена у Бељини. У току II и до средине III века израђује се и имитација форме Drag. 30 (Брукнер, пехар тип 8), овде I/30, нађена у Чачку, у сивој варијанти.

За рану продукцију античког периода везујемо зделу нађену у Бељини и Чачку I/14 (Брукнер, варијанта зделе тип 52, II век), рађену од квалитетне глине, сиве или наранџасте боје печења, глачане површине. Овом периоду припада и I/16 (слична Брукнер, T90/130, али декорисана урезима), квалитетне израде, мрке боје печења, глачане површине, нађена у Бељини. Производњи II—III века припада посуда нађена у Чачку I/29 (слично Брукнер, зделе тип 22), благо бикоичне форме, троугласто профилисаног обода, која се развија из форми I—II века, црвено или сиво печених.

Производња IV века је најбогатија, углавном настављајући производњу форми познатих у римско-провинцијалној изради II—III века. Из облика III века (Брукнер, пехар тип 18) развија се облик I/20, здела у форми цилиндричног пехара, но много већих димензија, глеђосане површине, рељефно декорисана. Ова здела пронађена је на Бељини и један је од ретких облика луксузне стоне грнчарије раног IV века. На почетку IV века производи се и I/17 (Сирмијум I/21.), католаста здела, оштро профилисаног, споља закошеног обода, рађена од квалитетне глине, тамноцрвене боје печења, рељефно де-

корисана. Нађена је у Бељини. I/1 (слично Брукнер, T95/191; Сирмијум I/12) биконична здела троугласто профилисаног и благо, са унутрашње стране, ужљебљеног обода, везана је за продукцију IV века, пронађена само у Бељини. Ту налазимо и благо биконичну зделу разгранутог обода I/2 (Сирмијум I/13б, ц), у основи латеноидне форме, карактеристичну за IV век, престаје да се производи крајем века. Рађена је од песковите глине, сиве боје печења, необрађене површине или са глачаним орнаментом. Калотаста здела, хоризонтално разгранутог обода I/3 (Сирмијум I/10), рађена је, такође, од песковите глине, сиво или сиво-мрко печена, глачана или са глачаним орнаментом. Производи се у IV веку, нађена је у Бељини. Најбројнији облик зделе, коришћен и у Чачку и у Бељини, је I/4 (Сирмијум I/11; Гудеа, фиг. 26/29, 30), калотаста здела, хоризонталног обода, рађена од песковите глине, сиве боје печења. Ова форма карактеристична је за IV век. Биконична здела дужег врата, разгранутог обода, нађена у Бељини, I/5 сведенија је форма зделе коју налазимо у току IV века (Сирмијум I/6, са наглашеном пластичном траком). Калотаста здела, ка унутра повијеног обода, наглашеног дна, I/6 (Сирмијум I/7; Диана I/15) рађена је од песковите глине, сиво, сиво-мрко или мрко печена, глачане површине. Развија се из форми II—III века, у оваквој изради карактеристична за крај III и IV век. Нађена је у Бељини и Чачку. Из форми израђиваних током II—III века (Понтес I/33а) развија се калотаста здела I/8 (Брукнер, здела тип 27, али маслистано-зелено глеђосана), нађена у Бељини. Рађена је од слабо пречишћене глине, са крупним зрнима песка, мрке боје печења, необрађене површине, опредељена у IV век. Мања калотаста здела непрофилисаног обода I/11, нађена на Бељини, рађена је од песковите глине, сиво печена, глачане површине. Овај облик сусрећемо у продукцији дужег временског периода II—IV века, различитог третмана: у току II—III века (Попилиан, зделе тип 1) оне су најчешће бојене или фирнисоване, а у IV веку глеђосане (Брукнер, зделе тип 88) или глачане, као наши примерци. Слично је и са калотастом зделом I/12 (Брукнер, здела тип 27), која је нађена у Бељини у сиво печеној варијанти. Настављајући, такође, производњу облика познатих у продукцији III века, израђује се и калотаста здела, незнатно разгранутог, прстенасто профилисаног обода I/13 (Брукнер, вар. зделе тип 62, T95/190). Пронађена је само у Бељини, рађена од добро пречишћене глине, сиво печена, углачане површине. Карактеристична је за I/2 IV века. Калотаста, плића здела, већих димензија, увученог обода I/22 у форми је познатој у римској продукцији (Брукнер, тањира тип

10, III век), а у току IV века производи се под утицајем медитеранских радионица. Овакав облик срећемо у Панонији (Брукнер, тањира тип 12), али, за разлику од нашег примерка са Бељине, квалитетне израде, сиво печеног и глачаног, ове посуде су најчешће црвено печене и декорисане печатним орнаментом. I/23 сачувана нам је, нажалост, само једним фрагментом обода, рађена од добро пречишћене глине, сиве боје печења, глачане површине. Профилација обода позната је у производњи II—III века (Брукнер, варијанта Drag. 36, тањира тип 4), а касније у IV веку срећемо и маслинасто-зелено глеђосане посуде овог облика. Наш примерак је вероватно везан за 1/2 IV века. Карактеристична за продукцију IV века је здела I/24 (Диана I/3) ублаженог биконитета, хоризонтално разгранутог обода, сиво печена, рађена од лошије пречишћене глине. Нађена је у Бељини. Овом периоду припада и I/43 (Сирмијум I/7, мањих димензија), калотаста здела, ужљепљене спољне површине, рађена од песковите глине, сиво печена, забележена на Бељини. Занимљива је посуда I/27, у основној линији у форми пехара, разгранутог, тракасто профилисаног обода, рађена од добро пречишћене глине, светломерно печена, необрађене површине. Сличне форме везане су за продукцију III—1/2 IV века (Брукнер, пехари тип 17). Нађена је само у Чачку.

Зедла I/32 (Кузманов, зделе тип II, IV—VI век; Понтес слично I/27a, средина III века) производи се у дужем временском периоду, мање квалитетне израде у рановизантијско време. Нађена је у Бељини, песковита, сиво печена, необрађене површине. I/28 (Царичин град II/1, цео VI век) производи се од слабо пречишћене глине, са примесама лискуна и кварца, необрађене површине. Нађена је у Чачку.

Прецизније аналогije нисмо успели да пронађемо за неке од форми здела забележених на овом подручју. Ипак, поједине њихове карактеристике омогућују грубље хронолошко опредељење. Калотаста здела прстенасто задебљаног обода I/7 рађена је од песковите глине, светлосиво печена, плавичастог сјаја, глачане површине. Везана за производњу краја III — 1/2 IV века (?). Нађена је у Бељини исто као и I/9 (Брукнер, зделе тип 57, II век), здела-sassabus, рађена од песковите глине, мрко печена, глачане површине, вероватно везана за период краја III и 1/2 IV века. У форми зделе-тарионика (Брукнер, T61/23, II век) калотаста здела извучене хоризонталне крајне I/10, нађена, такође, само у Бељини, производи се у две варијанте: у имитацији технике terra sigillata, опредељено у II век (из јаме 2), и од песковите глине, наранџасто или сиво печена, необрађене

површине, везана вероватно за продукцију III века или краја III века. За посуде I/21 (здела у основној линији везана за судове са две дршке) нађена у Бељини, као и за I/25 (у форми биконичног пехара, али већих димензија), нисмо пронашли ближе аналогије. Посуде су рађене од песковите глине, сиво печене, глачане површине или са глачаним орнаментом (продукција краја III — 1/2 IV века ?).

Лонци (Т 3,4)

Римско-провинцијалној продукцији III века припадају облици: II/26 (сличан Брукнер, лонци тип 12, средина III века), троугласто профилисаног обода, сиво печен, песковит, необрађене површине; лонци високо постављеног трбуха, наглашеног врата, благо косо разгранутог обода II/7 (сличан Понтес II/42) или разгранутог, споља ужљебљеног обода II/12 (сличан Брукнер, T105/14, III век). III/7 рађен је од песковите глине са примесама лискуна, док је II/12 квалитетније израде, сиво или сивомрко печен, понекад глачан. Овој старијој продукцији припада и II/6 (сличан Понтес II/86) сферичне форме, благо разгранутог обода, рађен од песковите глине, сиво печен, глачане површине са плавичастим сјајем, као и II/20 (Брукнер, T128/22; Диана II/50, III век), сивопечен, песковит, у форми питоса. Сви фрагменти ових типова пронађени су у Бељини, сем II/12, који је регистрован и у Чуљевини.

Лонце у форми питоса хоризонтално разгранутог обода, различито профилисаног, срећемо и у продукцији IV века. Овој групи припадају II/1 (Брукнер, питоси тип 3; Гудеа, фиг. 25/8) нађен у Бељини; II/11 (слично Брукнер, T126/180, 181), такође из Бељине, као и II/8 (Гудеа, фиг. 26/61, 62; Диана II/57, крај III-почетак IV века) регистрован у Бељини и Чачку. Све ове посуде израђене су од лоше пречишћене глине, са примесама кварца и лискуна, сиве боје печења, необрађене површине. Лонац високог трбуха, тракасто профилисаног обода ужљебљеног са обе стране, из Бељине, II/14 (Брукнер, лонци тип 13, I—IV век; Сирмијум II/24а-ц) израђује се у дужем временском периоду, овде од песковите глине, са примесима лискуна и кварца, сиве боје печења или сиво-мрке, везан за IV век. Сличан тип, нешто ублажене профилације обода и са кратким вратом, већих димензија, II/29 (Диана II/62), развија се из форми II—III века (Брукнер, лонци тип 11), израђује се од песковите глине, сивомрко печен, необрађене површине. Пронађен је само у Бељини.

Ту налазимо и најбројнију врсту лонаца II/3, (слично Брукнер, лонци тип 29, T123/149; Диана II/3, IV век) високог трбуха, благо троугласто профилисаног обода, карактеристичан за провинцијску продукцију IV века. Нешто наглашеније троугластог пресека обода је тип II/2, који се, много квалитетније израде, јавља од I—III века (Брукнер, лонци тип 12), овде везан за производњу IV века, пронађен у Чачку и Бељини. Лонци хоризонтално разгрнутог обода, кратког врата, сферичног трбуха, јављају се у више облика: II/13 (Сирмијум II/26; Брукнер, варијанта лонаца тип 10, IV век); II/23 (Брукнер, T124/163, IV век, глеђосан), II/24 (Брукнер, варијанта лонаца тип 29, IV век); II/34 (Брукнер, лонци тип 5, III—IV век), сви из Бељине; а из Чачка је II/35 (Брукнер, лонци тип 29). Слични форме, али косо разгрнутог обода, усне различито профилисане су: II/45 (Брукнер, лонац тип 22, IV век; Сирмијум II/25) пронађен у Бељини и Питоминама; II/4 (Брукнер, лонац тип 5, III—IV век; Гудеа, фиг. 26/54) други по бројности међу лонцима, пронађен у Бељини и Питоминама; II/32 (Брукнер, лонац тип 22; Сирмијум II/25), регистрован у Чачку и Бељини; II/16 (Сирмијум II/25б; Брукнер, лонац тип 22), такође нађен у Чачку и Бељини. Лонци сферичне форме, косо разгрнутог, равног обода су: II/33 (Брукнер, T117/92), нађен у Чачку; II/39 (Брукнер, T117/93, IV век), нађен у Бељини, Чуљевини и Питоминама, као и II/31 (Брукнер, T117/94), нађен у Чачку. Лонац високог трбуха, кратког врата, прстенасто задебљаног обода II/28 (сличан Сирмијум II/34, IV век) пронађен је у Бељини. Сви лонци рађени су од песковите глине, често са примесама кварца и лискуна, сиве или сиво-мрке боје. У форми суда са две дршке су типови: II/22 (Брукнер, суд са две дршке тип 9, III—IV век), пронађен у Бељини, рађен од песковите глине, сиво печен, глачане површине или са глачаним орнаментом, као и II/30 (Диана II/71, IV-поч V века), израђен од квалитетне глине, сиве боје печења, нађен у Чачку.

Рановизантијској продукцији припадају типови: II/5 (Кузманов, тип I, вар. 4) који се израђује по касноантичким узорима (Диана II/17; Гудеа, фиг. 26/52), високог трбуха, косо разгрнутог обода, нађен у Чачку, Бељини и Чуљевини; II/9 (сличан Царичин град I/4, поч. VI века), кратког врата, ужљебљеног обода, регистрован у Чачку и Бељини; II/10 (Царичин град, вар. 1717, поч. VI века), високог трбуха, вертикално извученог, прстенасто задебљаног обода, нађен у Чачку и Бељини; као и II/15, за кога немамо ближе аналогије сем Лиса, на коме је сав материјал рановизантијски,⁷ специфичне форме, прстенасто задебљаног обода, нађен у Бељини. Сви примерци рађени

су од лоше пречишћене глине, са примесама кварца и лискуна, печени у нијансама сиве, сиво-мрке или тамномрке, необрађене површине.

Ближе аналогије нисмо нашли за облике: II/21. сферичне форме, благо вертикално извученог обода, нађен у Бељини; II/18, цилиндричног врата, непрофилисаног обода, великих димензија, рађеног од песковите глине, светлосиво печен, пригачане површине, плавичастог сјаја; II/19, сличне форме, али прстенасто задебљаног обода, исте израде, гачане површине, оба нађена у Бељини. Начин израде омогућује да II/18 и II/19 вежемо за продукцију краја III и 1/2 IV века.

Лонци II/49, II/50, II/51, II/52, и II/53, регистровани у Бељини, са по једним фрагментом, нису обухваћени овом анализом због недостатка података. Убрајају се у хронолошки неопређене посуде.

Тањери (Т 5)

III/1 (Сирмијум I/16; Брукнер, тањери тип 1, II—IV век), калотасте форме, равног дна, заравњеног обода, израђује се од песковите глине, сиво печен, гачане или необрађене површине. Најбројнија је врста посуде у целој типологији (47 фрагмената), нађена у Чачку и Бељини, карактеристична у IV веку. Слична форма, ка унутра повијеног обода III/2 (Брукнер, тањери тип 12), такође је резултат одржавања керамичких традиција и у IV веку настаје под утицајем медитеранских радионица. Наши примерци су рађени од песковите глине, сиве боје печења; нађени су у Чачку и Бељини. У дужем временском периоду од II до почетка IV века израђује се плитак тањир, косих или благо конвексних зидова, прстенасто задебљаног обода III/4 (Брукнер, тањери тип 1; Сирмијум I/21), нађен у јамама у Бељини, рађен од песковите глине, црвене боје печења, фирнисоване површине. Квалитет израде га овде опредељује у III век. Плитак, калотаста тањир, обода повијеног ка унутра, благо ужљебљене спољне површине при ободу, III/5 (сличан Сирмијум I/7) пронађен је у Бељини и Чачку, у изради која га везује за IV век; сиво или сиво-мрко печен, песковит, гачане или необрађене површине. Дубљи тањир III/6 (Брукнер, здела тип 27, IV век) веома је сличне профилације, нешто наглашеније ужљебљен, израђен, такође, од песковите глине, сиво печен, гачане површине. Нађен је у Чачку и Бељини. По утицајем медитеранских радионица израђује се калотаста тањир благо троугласто профилисаног обода III/10 (Hayes, тип 61, IV век), пронађен у Чачку и Чуљевини, израђен од песковите глине, црвен-

касте или наранџасте боје печења, примерак из Чуљевине бојене површине. Облици „S“ профилације III/7 (Брукнер, тањира тип 4) и III/9 (Брукнер, варијанта тањира тип 4) производе се у форми која имитира познати облик израђиван дуже време у техници *terra sigillata* Drag. 36. Оба типа нађена су само у Бељини. Рађени су од песковите глине, III/7 црвенкасто-мрко печен, док је III/9 светлосиве боје, оба глачане површине. Благо биконична форма, плићег тањира хоризонтално разгранутог обода III/3 среће се често у продукцији IV века (Брукнер, тањира тип 16; Сирмијум III/36), али глеђосане површине. Наши примерци нађени у Бељини су песковити, сиве боје печења, глачани или необрађене површине. Калотаста тањир, косо разгранутог, с унутрашње стране ужљебљеног обода III/8, нема ближе аналогије и показује само далеку сличност са облицима (Брукнер, T90/132, 133, зделе тип 766) који се јављају у току II—III века. Рађен је од песковите глине, сиво печен, глачане површине, припада вероватно крају III — почетку IV века. III/11, калотасте форме, такође нема ближе аналогије. Нађен је у Чачку, рађен од песковите глине, црвенкасто-мрко печен, фирнисоване површине (III век ?)

Шоље (Т 5)

Забележена су само три облика шоља, које у основној линији подсећају на судове са две или три дршке, али далеко мањих димензија. Биконичне форме, са дршкама које прелазе прстенасто профилисан обод, IV/1, (слична Сирмијум IV/40, глеђосане површине, IV век) нађена је само у Бељини, рађена од песковите глине, сиво-мрко печена, необрађене површине. У форми суда са две дршке такође је IV/2 (Кузманов, чаше тип VI, крај IV века), хоризонтално разгранутог обода и спуштеног трбуха, нађена у Чачку и Бељини. Рађена је од слабије пречишћене глине, са примесама кварца и лискуна, сиво-мрко печена, глачане површине или са глачаним орнаментом. IV/3 (слично Брукнер, суд са две дршке тип 9, III—IV век) нађен је у Чачку и Бељини, веома доброг квалитета, светлосиво печен, глачане површине.

Питоси (Т 5)

Питоси се јављају у малом броју, регистровани само у Бељини, углавном у слоју А. Питос сферичне форме, троугласто профилисаног обода VI/1 (слично Диана VI/4; Брукнер, питос тип 3, крај III—IV),

рађен је од песковите глине, сиво или светло печен (са плавичастим тоном), необрађене површине. Најбројнији је од свих облика питоса. Питос спуштеног трбуха, хоризонтално разгранутог обода VI/3 (Брукнер, у оквиру питоса тип 3, IV век; Царичин град VI/8, I фаза, касноантичка традиција) израђује се од добро пречишћене глине, или са ситним зрнима песка, сиво или мрко печен, глачане или необрађене површине. VI/2 (сличан Брукнер, T128/22, IV век), хоризонталног, ужљебљеног обода, рађен је од добро пречишћене или песковите глине, сиво или сиво-мрко печен, необрађене или глачане површине. VI/4, обода повијеног ка унутра, нема блиске аналогије. Рађен је од песковите глине, сиво печен, глачане површине (IV век ?).

Крчази (Т 7)

У Чачку је забележен један тип крчага VII/1 (Брукнер, крчаг тип 48, II—III век), тролисног отвора, уског цилиндричног врата. Рађен је од квалитетне глине, сиво печен, глачане површине. По начину израде могао би да припада продукцији краја III — 1/2 IV века.

Крчаг VII/5, нађен је у Бељини, нисмо анализирали због недостатка података. Убраја се у хронолошки неодређене типове.

Поклопци (Т 6)

Репертоар поклопаца чини 15 облика. Сви примерци рађени су од песковите глине, понекад са примесама кварца или лискуна, сиве, сиво-мрке или црвенкасто-мрке боје печења, необрађене површине.

Конични поклопац, равног дна (?), обода оштро профилисаног и ужљебљеног, VIII/1 (сличан Брукнер, поклопац тип 8, IV век), нађен је у Бељини, карактеристичан за IV век. Истом периоду припада и VIII/2 (Брукнер, поклопац тип 14а), сличне профилације, забележен, такође, само у Бељини. Коничан поклопац с дугметастом дршком, оштро профилисаног обода VIII/7 (Брукнер, варијанта поклопаца тип 9) производи се у дужем временском периоду од II—IV века, у Бељини представља једини облик квалитетније израде, неки примерци глачане површине. Везан је за продукцију краја III—1/2 IV века. Конични поклопац троугласто профилисаног обода, нађен у Чачку, VIII/14 (Брукнер, поклопац тип 14) такође се производи током II—IV века, овде везан за IV век. VIII/12 (сличан Гудеа, фиг.

36/7), коничан поклопац прстенасто профилисаног обода, с крагном, нађен је у Чачку и Бељини, опредељен у IV век. Калотаста поклопац са дршком прстенасто задебљаног и споља профилисаног обода VIII/13 сличан је типовима II века (Брукнер, поклопац тип 7), али га начин израде опредељује више у касноантичко доба. Калотаста поклопац засеченог обода VIII/15 (Сирмијум VIII/49б) пронађен је у великом броју у Чачку, док се слична форма, ка унутра повијеног обода VIII/5 (Сирмијум VIII/49ц) јавља само у Бељини, обе везане за IV век.

Конични поклопац са дршком, благо прстенасто профилисаног обода VIII/4 (Сирмијум VIII/48а-ц), пронађен у Бељини и Питоминама, најбројнија је врста поклопаца. Сличне форме (Брукнер, поклопац тип 5) производе се и у III веку, а његов се развој наставља и током рановизантијског периода (Царичин град VIII/2). Поклопац коничне форме, равног дна (?), благо заобљеног обода VIII/6 из Бељине, нема ближе аналогије, али сличне форме (Диана V/14; Царичин град варијанта типа VIII/1) производе се у дужем периоду од IV до VI века. Плитак, коничан поклопац, равног, благо наглашеног дна VIII/8, пронађен у Бељини, нема блиске аналогије, али га грубља израда, песковита глина са примесама лискуна и кварца од које је израђен, крајња сведеност форме, везује за локалну израду IV—VI века. Настављајући производњу у форми познатој у току II—III века (Брукнер, поклопац тип 3а) у касноантичком и рановизантијском периоду израђује се коничан поклопац са дршком, непрофилисаног обода VIII/10 (Диана V/6), нађен у Бељини.

Поред ових облика, који се израђују у дужем временском периоду IV—VI века, забележена су и два типа рановизантијске продукције: VIII/11 (Диана V/8), коничан поклопац, ужљебљеног обода и VIII/9 (сличан Царичин град VIII/1), звонолике форме, оба пронађена само на Бељини.

Ближе аналогије за VIII/3, плитак поклопац тракасто профилисаног, споља ужљебљеног обода, нисмо пронашли, али се сличне форме јављају у II веку (Брукнер, поклопац тип 7,13).

Пехари (Т 7)

Сферичан пехар, наглашеног врата, благо разгрнутог обода IX/4 (Брукнер, лонац тип 21; Попилиан, пехари тип 1), производи се у току II—III века, овде вероватно у III веку, песковите фактуре, глчане површине. IX/5, цилиндричан пехар, благо разгрнутог

обода, производи се у току II века (Брукнер, пехар тип 9; Попилиан, пехар тип 8), квалитетне фактуре, сиве боје печења, глачане површине, украшен урезима и фасетама. Оба типа регистрована су у Чачку и Бељини.

Пехар сферичне форме, благо разгрнутог обода, IX/2 (Брукнер, пехар тип 17) производи се у току III — 1/2 IV века. Нађен је у Бељини, песковите фактуре, светлосиве боје, глачане површине. Касноантичком периоду припада и пехар сличне форме, споља ужљепљен при ободу, IX/3 (Кузманов, слично шоље тип 2), песковит, сиво печен, глачане површине. Нађен је у Чачку и Бељини. Ближе аналогије за IX/1, овде најбројнију врсту пехара, нађену у Чачку и Бељини, нисмо пронашли, мада се слична профилација обода и посуде (косо рзгрнут обод, спуштен трбух) среће код облика IV века (Брукнер, пехар тип 15; Кузманов, шоље тип 1), веома ретко у VI веку (Царичин град IV/1, светлосиво печен, импорт?). Израда га вежује за III—IV век: квалитетна глина, мрко печен, фирнисоване површине, или је рађен од песковите глине, сиве боје печења, глачане површине. Настављајући форму познату из репертора *terra sigillata* посуда Drag. 30, али наглашенијег прелаза у доњи конус посуде, пехар IX/6, квалитетне фактуре, сиве боје печења, израђује се и даље, вероватно у 2/2 III века. Пехар IX/7 (Брукнер, шоље тип 6), у форми лонца, косо разгрнутог обода, песковит, сиво печен, необрађене површине, производи се у току II—III века. Оба типа нађена су у Чачку.

Суд са две дршке (Т 7)

За једини примерак суда са две дршке регистрованог у Чачку, XIV/1, биконичне форме, косо разгрнутог обода, нисмо нашли ближе аналогије. Рађен је од песковите глине, сиво печен, необрађене површине.

Закључак

Типолошка анализа, већ у овом моменту, пружа могућности за утврђивање главних карактеристика керамичког материјала са овог подручја, али, пре него што укажемо на резултате значајне за општу слику грнчарске продукције, задржаћемо се на особинама керамике сваког локалитета посебно.

Чачак — терме

Керамички материјал који је резултат ископавања терми у Чачку не одликује се великом богатством посуда (свега 83 фрагмента обода), али је репертоар облика разуђен — забележена су 42 типа. Зделе чине 28,91% посуда (девет типова), лонци 20,48% (13 типова), пехари 19,28% (шест типова), поклопци 15,66% (четири типа), тањире 10,8% (шест типова), док су шоље (2,4%), крчази (1,2%) и судови са две дршке (1,2%) у малом броју. Већина посуда јавља се само у једном примерку, поготово лонци, али су неке забележене и у великом броју: VIII/15, I/4, IX/1, I/25, III/1. Хронолошка анализа, на основу поузданих аналогија, показује да је највећи број посуда везан за продукцију IV века (57,83%), са великим бројем посуда везаних за крај III и почетак IV века (18,07%). Јављају се и посуде старије продукције II—III века (14,4%), а веома је мали број посуда које су опредељене у период од IV до VI века или само у VI век (4,8%). Посуде које смо навели као најбројније везане су управо за крај III — IV век).

Квалитет израде, као и начин обраде површине посуда, указује на сличан закључак: 50% посуда рађено је од добро пречишћене глине, сиве или сиво-мрке боје печења, углавном необрађене површине или глачане, понекад са глачаним орнаментом. Овакав третман карактеристичан је за крај III и почетак IV века (1/2 IV века). Само две посуде рађене су од квалитетне глине, црвено печене и фирнисоване. Глеђосаних посуда нема.

У овом керамичком узорку не јављају се импортоване посуде, већ је у питању грнчарија локалне производње, судећи према аналогијама, углавном под утицајем панонског круга.

Бељина — терме

Керамички материјал из Бељине потиче из стратиграфски јасно раздвојених слојева А и Б и јама 1 и 2. Слој Б, како су показале анализе објекта и покретног материјала, везан је за рушење I фазе терми, слој А за рушење II фазе, док су јаме коришћене током оба периода.⁸

У слоју Б регистрован је 81 фрагмент обода, опредељен у 38 типова. Најбројнији су лонци, који се јављају у 16 облика и уједно чине најупотребљивију врсту (43,2% материјала), затим зделе, у

девет типова, чинећи 32% керамике, док је број тањира и поклопаца мањи (учествују у материјалу са по 10%). Број питоса и пехара је веома мали (2,47% и 1,23%). Већина посуда припада IV веку (61,72%) са око 11% типова везаних за III — 1/2 IV века. Ранији период II—III века заступљен је са 8,6%, док посуде млађих периода IV—VI века и VI века чине 11,07% материјала. Најбројнији су облици I/4, II/4, II/32 и III/1, које су опредељене у IV век. Већина посуда је рађена од квалитетне глине или глине са ситним зрнима песка, печене у нијансама сиве боје, у мањем броју сиво-мрке, необрађене или глачане (17,3%) површине.

Оваква слика материјала опредељује керамику слоја Б у крај III — IV век, прецизније 1/2 IV века.

У слоју А нађено је 100 фрагмената обода, опредељених у 48 облика. Зделе су најбројније (36% материјала) и јављају се у 17 типова, лонци су други по разноврсности и богатству (16 типова — 26% материјала), тањира чине 15% (четири типа), са 12% заступљени су питоси (3 типа), поклопци са 9% (шест типова), док су пехари и крчаци регистровани само са по једним примерком. Керамика је хронолошки разноврсна: највећи део посуда припада продукцији IV века (62%), са великим бројем облика III—IV века (15%) и једнаким бројем (15%) посуда IV—VI и VI века. Старије посуде II—III века јављају се само са 7%. Најбројније су I/4, III/1 и VI/1, облици који припадају IV веку. Велики број посуда рађен је од песковите глине, печене у нијансама сиве, глачане (17%) или необрађене површине.

Ова анализа показује да је слој А везан за пуни IV век, нешто млађи од слоја Б, са малом хронолошком дистанцом, вероватно 2/2 IV века.

Јаме 1 и 2 поседују велику количину типолошки индикативне керамике — 178 фрагмената, разврстаних у 67 облика (јама 1 — 106 фрагмената; јама 2 — 72 фрагмента). Најбројнији и типолошки наразуђенији су зделе (21 тип — 32,52%) и лонци (21 тип — 28,6%); број тањира је такође велик (21,9%), иако нису регистровани у великом броју облика (седам типова). Поклопци чине 7,28% материјала (седам типова), а број питоса (3,92%), шоља (2,8%) и пехара (2,8%) много је мањи. Посуде II—III века чине 19,04% керамике, док су посуде краја III—IV века и IV века заступљене са 70,74%. Мали број посуда везаних за период IV—VI века (9,52%) и VI века (0,56%). Највећи број посуда рађен је од слабије пречишћене глине са ситним зрнима песка, печен у нијансама сиве боје, глачане површине или са глачаним орнаментом (51,1%). Много мањи број је пе-

сковит, мрке боје печења, глачане површине (2,8%). Јављају се, такође, посуде квалитетне фактуре, црвене, тамноцрвене или наранџасте боје печења, бојене или фирнисоване површине (7,28%), посуде II—III века. У јами 2 забележен је и једини глеђосани обод (I/20). Најбројнији су типови III/1, II/3, I/6, VIII/4, I/7, I/9, везани, сем VIII/4, за продукцију IV века.

Јаме се употребљавају током обе фазе постојања терми, укопане у старије слојеве II—III века, где, нажалост, нису констатовани ранији објекти.

Пријевор — Питомине

На овом локалитету регистровано је свега шест фрагмената обода, везаних за четири типа посуда: II/4, II/39, II/45 и VIII/4, који већим делом припадају продукцији IV века (83,33%), сем VIII/4, који се опредељује у дужи временски период од IV до VI века. Сви фрагменти рађени су од песковите глине, сиве боје печења, необрађене површине.

Пријевор — Чуљевина

Четири фрагмента обода представљају четири типа: II/5, II/12, II/39 и III/10. 75% посуда припада IV веку, са изузетком II/12 везаног за III век. Лонци су рађени од квалитетне глине, сиве боје печења, глачане површине, док је тањир црвенкасте боје печења, бојене површине.

На основу овог прегледа резултата посебних анализа, издвајају се одређене особине грнчарије са овог подручја, које се могу узети као његове главне особине: (1) хронолошка разноврсност, (2) типолошка разуђеност и (3) униформност израде. Финална керамичка слика на овом степену не може да се утврди, али наводимо нека запажања настала на основу наведених особина.

(1) Обрађена грнчарија највећим својим делом везује се за продукцију краја III — IV века (69,69%); керамика II—III века (9,68%), заједно са посудама које се производе у дужем временском периоду од II до IV века (8,14%) чини, такође, значајан део материјала, док је учешће керамике везане за период IV—VI века нешто мање (9,29%), а рановизантијски материјал представља само 1,32%.

На основу овакве анализе, могуће је претпоставити да је најинтензивнији живот овог подручја везан управо за IV век. Грађевине овог периода вероватно су подигнуте на истом/сличном простору на коме су постојали и старији објекти, док чврстих доказа за развијене насеобинске комплексе позноантичког (V век) и рановизантијског периода на овом простору немамо — керамички материјал тог доба не указује на интензивнију продукцију и дистрибуцију.

(2) Типолошка разуђеност обрађеног материјала је велика; регистровано је 113 типова. Велики део тог богатог репертоара чине зделе (31 тип), лонци (39), поклопци (15), тањери (11), дакле, кухињска керамика, мањи део чини стона грнчарија, пехари (седам), шоље (три) и крчаци (два), док је амбалажна керамика — питоси (четири) најмање заступљена. Анализирамо ли само посуде IV века, долазимо до сличног резултата: лонци чине 32,05% репертоара, зделе 30,77%, тањери 12,8%, поклопци 11,52%, шоље, пехари и крчаци заједно 8,96%, а питоси 3,84%. Овакав репертоар посуда грнчарију ове територије чини јединственом, пошто ни један производни круг не показује сличне карактеристике: локалитети Ђердапског лимеса имају велики број посуда из групе амбалажне керамике, углавном амфора, са знатним учешћем и стоне грнчарије у IV веку,⁹ Царичин град поседује, такође, знатну количину амбалажних посуда, углавном питоса,¹⁰ док се у Сирмијуму IV века, који има највише сличности, бележи више кухињске керамике, али у њој најразуђенију врсту представљају зделе.¹¹

Разуђеност облика IV века (78 посуда) указује на веома развијену производњу и прилично јаке керамичке радионице (крака III — IV века). Врсте посуда које се највише користе повезане су са улогом/функцијом ископаваних објеката и њиховим местом у насеобинским комплексима („стамбена зона“).

(3) Униформност израде представља трећу особину обрађеног материјала. Већина посуда рађена је од квалитетне глине или глине са ситним зрнима песка, печена у нијансама сиве боје, углавном необрађене површине или глачане, често са глачаним орнаментом. Глачана сива керамика чини 26,54% (120 фрагмената) укупног материјала. Од тога је 35 фрагмената сиво печено, глачане површине, са плавичастим тоном (7,8%). Веома мали број посуда печен је у нијансама црвене боје и оне су углавном бојене или фирнисоване, а само један фрагмент је глеђосане површине. Неке од посуда, нарочито лонци и поклопци, у фактури садрже и примесе кварца и лискуна.

Висок квалитет производње указује на развијено грнчарство у овом простору већ у току III века, а мале промене у технологији израде на чување керамичких традиција и континуитет становништва. Извор и узор је вероватно панонски производни круг, првенствено Сирмијум.

Примљено 3. VII 1989.

НАПОМЕНЕ

1. М. Васић, „Римске терме у Бељини“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XIII, 1983, види напомену 1.
2. Истраживања се изводе преко пројекта код Регионалне самоуправне заједнице за науку региона Краљево — Чачак. Воде их Археолошки институт из Београда и Народни музеј у Чачку.
3. М. Васић, нав. дело, 5—18.
4. Р. Прокић, „Римске терме у Чачку“, „Рашка баштина“, 1, 1975, 167. и др.
5. Керамика је обрађена по систему који је усвојен на Сирмијуму и свим већим локалитетима у Србији (види: М. Гарашанин, М. Васић, Г. Матјановић—Вујовић, „Трајанов мост — Castrum Pontes“, „Бердапске свеске“, II, Београд, 1984). Посебна пажња посвећена је анализи типова. За потребе обраде формирана је јединствена типологија, заједничка за све локалитете на овој територији, полазећи од претпоставке о релативној хомогености материјала.
6. Аналогије за све посуде наведене су у загради поред сваког типа. Коришћена је следећа литература: Љ. Бјелајац, „Керамика Царичиног града“ (магистарски рад у рукопису); В. Böttger, »Iatrus — Krivina, Gefässkeramik aus dem kastel Iatrus«, Berlin, 1982; О. Брукнер, »Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije«, Beograd, 1981; М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић—Вујовић, нав. дело; N. Gudea, »Gornea — asezari din epoca romana si romana tirzie«, Banatica, Resita, 1977; Т. Кузманов, „Ранновизантијска керамика от тракия и дакия, разкопки и проучвања“, Софија, 1985; А. Премк, „Керамика из затворених слојева IV века у Сирмијуму“ (магистарски рад у рукопису); G. Popilian, »Ceramica romana din Oltenia«, Craiova, 1976; J. W. Hayes, »Late Roman Pottery«, London, 1972; Т. Цвјетићанин, „Касноантички радкопису“; Т. Цвјетићанин, „Касноанти-уу рач, чака и рановизантијска керамика Диана-е“ (у штампи).
7. М. Милинковић, „Рановизантијско утврђење на Лишкој Бави код Гуче“, ЗРНМ Чачак, XVI, 1986.
8. М. Васић, нав. дело, 16.
9. Т. Цвјетићанин, нав. дело; Љ. Бјелајац, нав. дело, 160.
10. Љ. Бјелајац, нав. дело, 152—161.
11. А. Премк, нав. дело; О. Брукнер, нав. дело.

ROMAN POTTERY FROM ČAČAK AND VICINITY

The results of the archeological research complitly excavated sites Beljina — Jankovina, Čačak — Terme, Prijevor — Čuljevina and Prijevor — Pitomine, give possibilites for special analysis, already at this stage, of objects and material, particularly pottery, convinient for making a synthetical survey of occurences in this area in antique period.

There are certain characteristics of the ceramics which can be taken as it essential characteristics: (1) chronological variety, (2) large number of forms and (3) uniformity of making.

(1) The most of wares belong to the end of III and IV century production (69,69%), a large majority of the material occurs as creamics from II—III century (9,68%), and pottery which was being made from II to IV century (8,14%). 9,29% is the ceramics connected with the IV—VI century period and early byzantine pottery makes only 1,32% of it. On the site Čačak-terme large majority of material are wares from III and IV century (75,9%), on the site Beljina-Jankovina stratigraphically clearly detined levels A and B are determined in the end of III and the first part of IV century (level A) and (B) in second part of IV century. There are also material from II—III century represented specially in pits. On sites Prijevor — Čuljevina (IV century) and Prijevor — Pitomine (IV century) chronological variety is less present.

The analysis has shown that it was just the IV century when the life in this area was the most intensive. Edifices from the IV century were probably built inthe similar/same locus where there were also objects from earlier periods, but there are no evidences for developed pottery production in this area in the VI century.

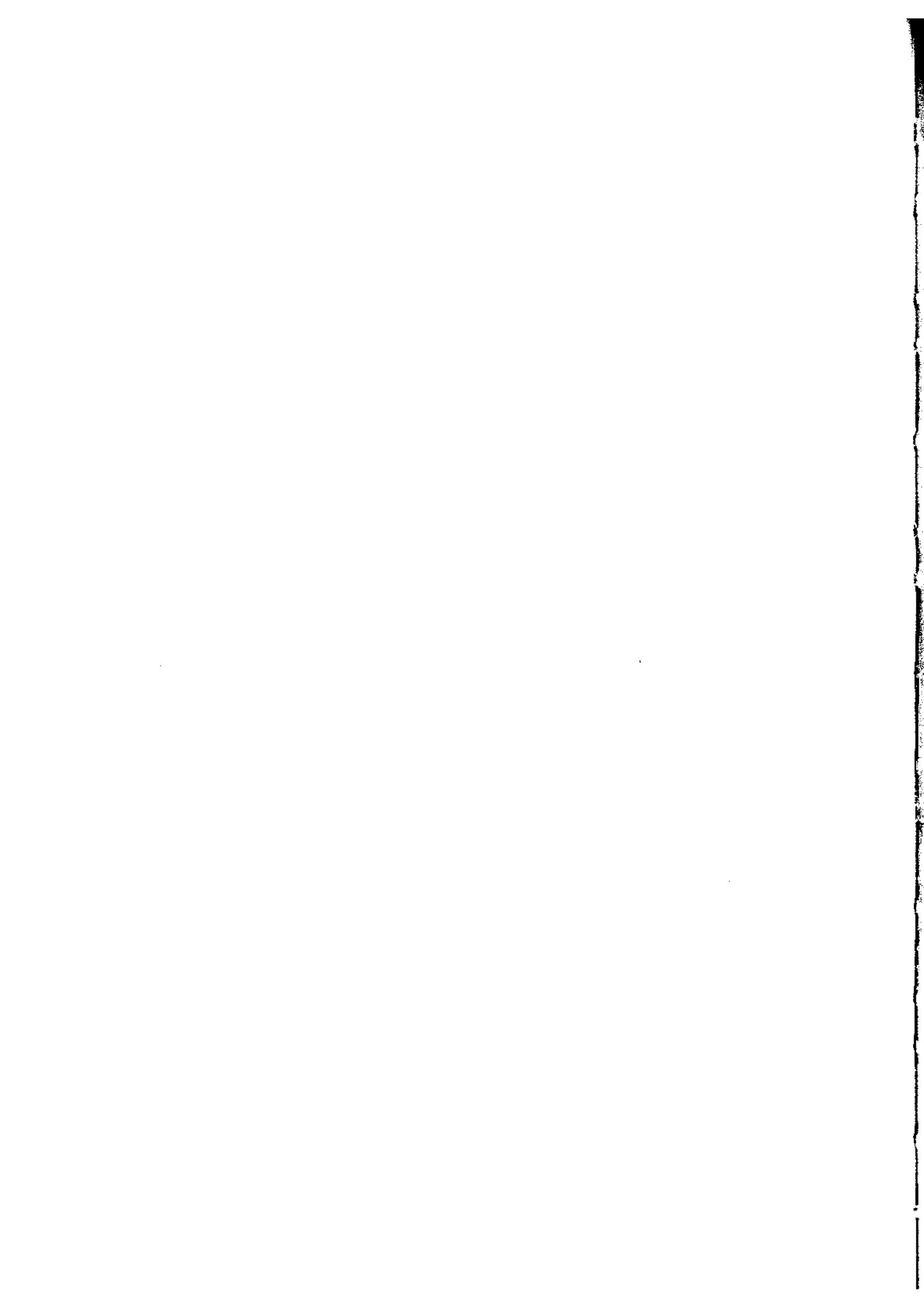
(2) Large number of forms were recorded: 113 vessels. Most of them are bowls (31 types), then pots (39 types), lids (15), plates (11) — all kiltchen ceramics; the smaller number belong to table-wares: beakers (7 types), cups (3), jugs (2), while the minority of this vessels belongs to the storage pottery (4 types of pitoi). This dispaly makes the pottery from this area unique because there isn't any production area where similar characteristics can be found, neither Iron Gate, nor Caričin Grad.

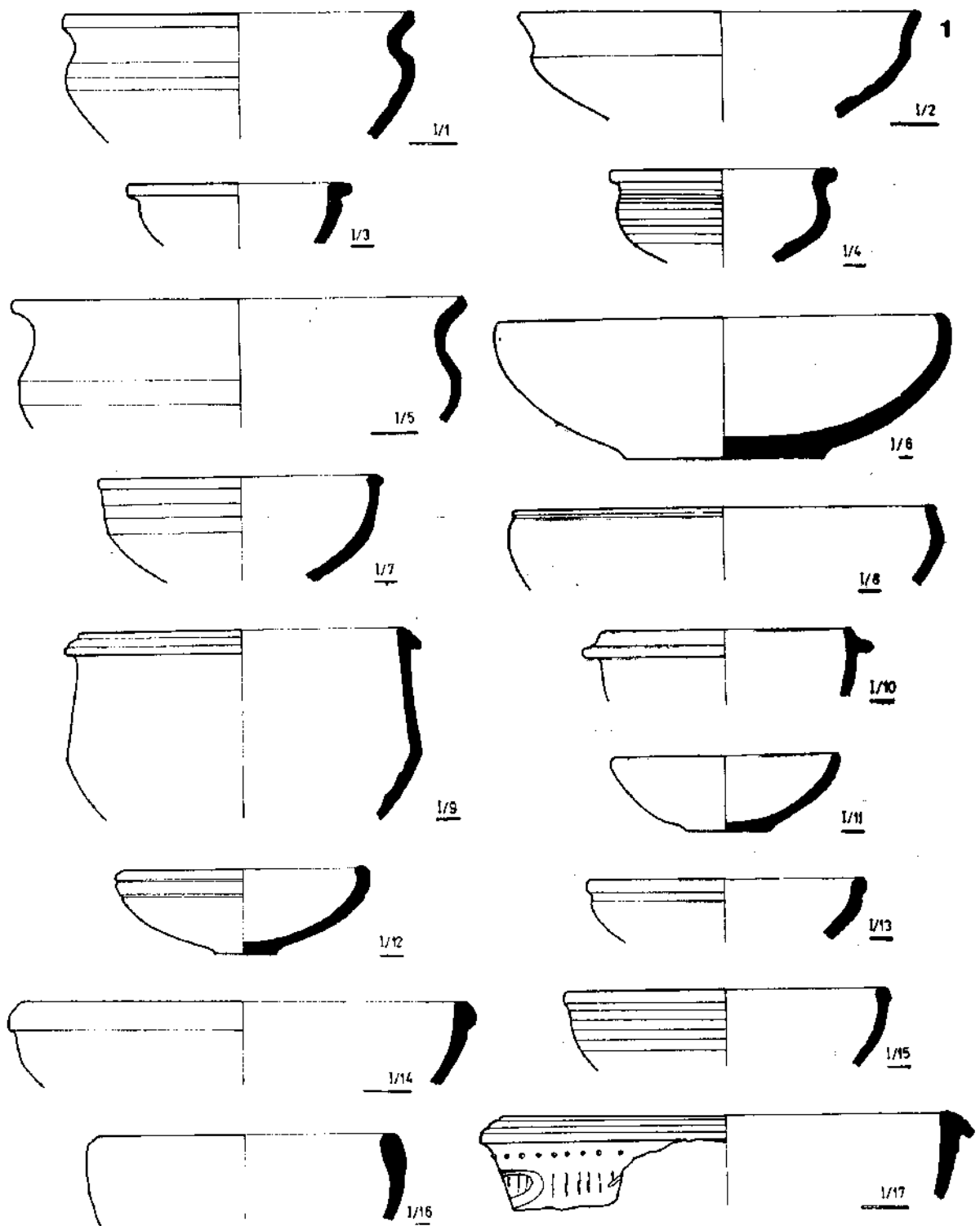
Variety of forms from IV century indicates a highly developed production with good workshops in that time. The types which had been used can be explained by the function of excavated objects.

(3) The uniformity of production is a third characteristic of this cremacies. A majority of the vessels were made of pure clay, colour of paste in the snades of gray, polished surface or with polished decoration (26,54%) or with no surface treatment (typical for the end of III and beginning of IV or first part of IV century). A small number of this wares have red colour of paste and painted or varnished surface. Only one sherd is with glazed surface. Some of vessels, particulary pots and lids are coarse, with temper (quartz or slate).

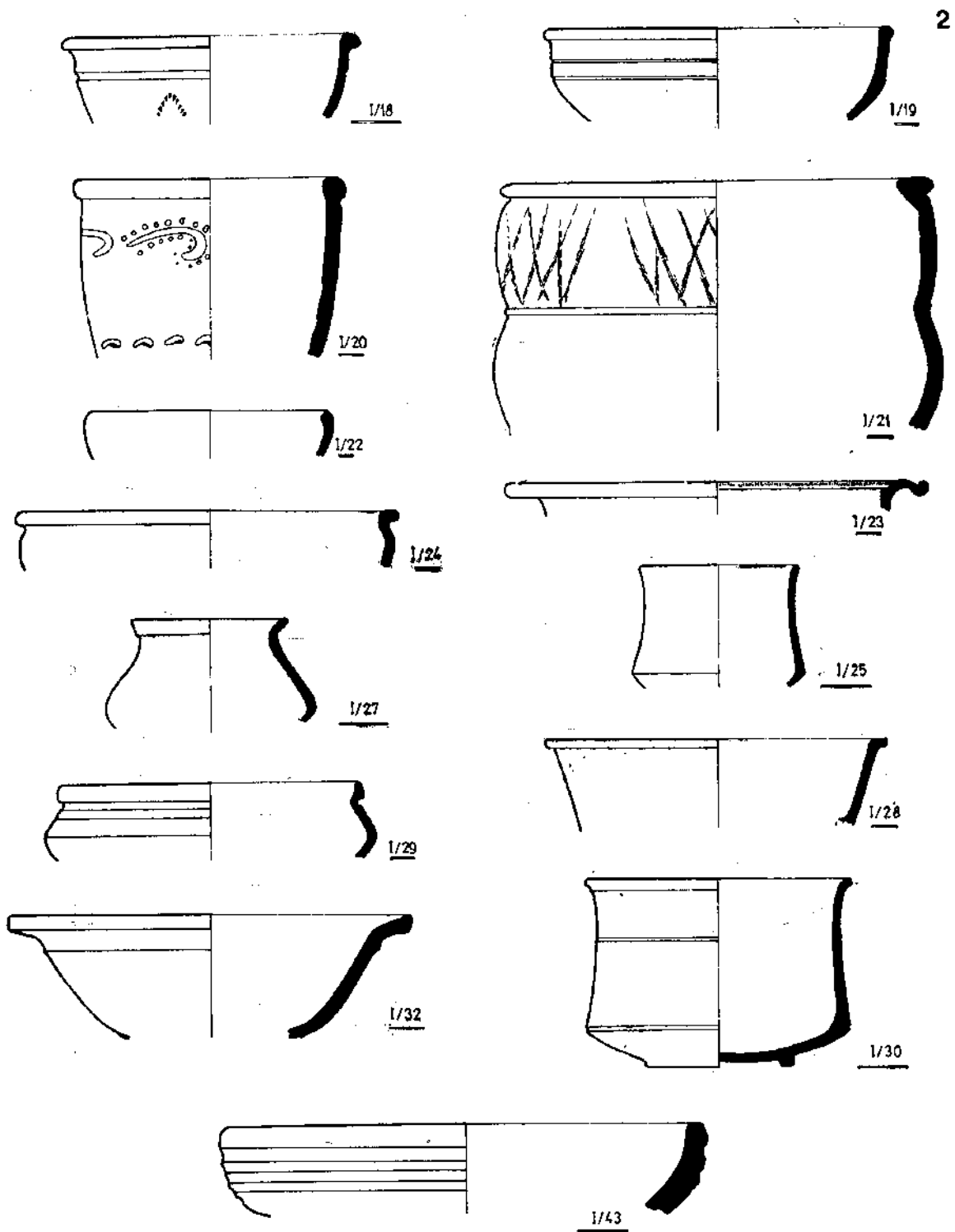
The high quality of production indicates developed pottery manufacture already in III century, and the small changes in technology are due to the protection of ceramical tradition. The pattern and source is probably from pannonian area — mostly Sirmium.

Tatjana Cvjetičanin

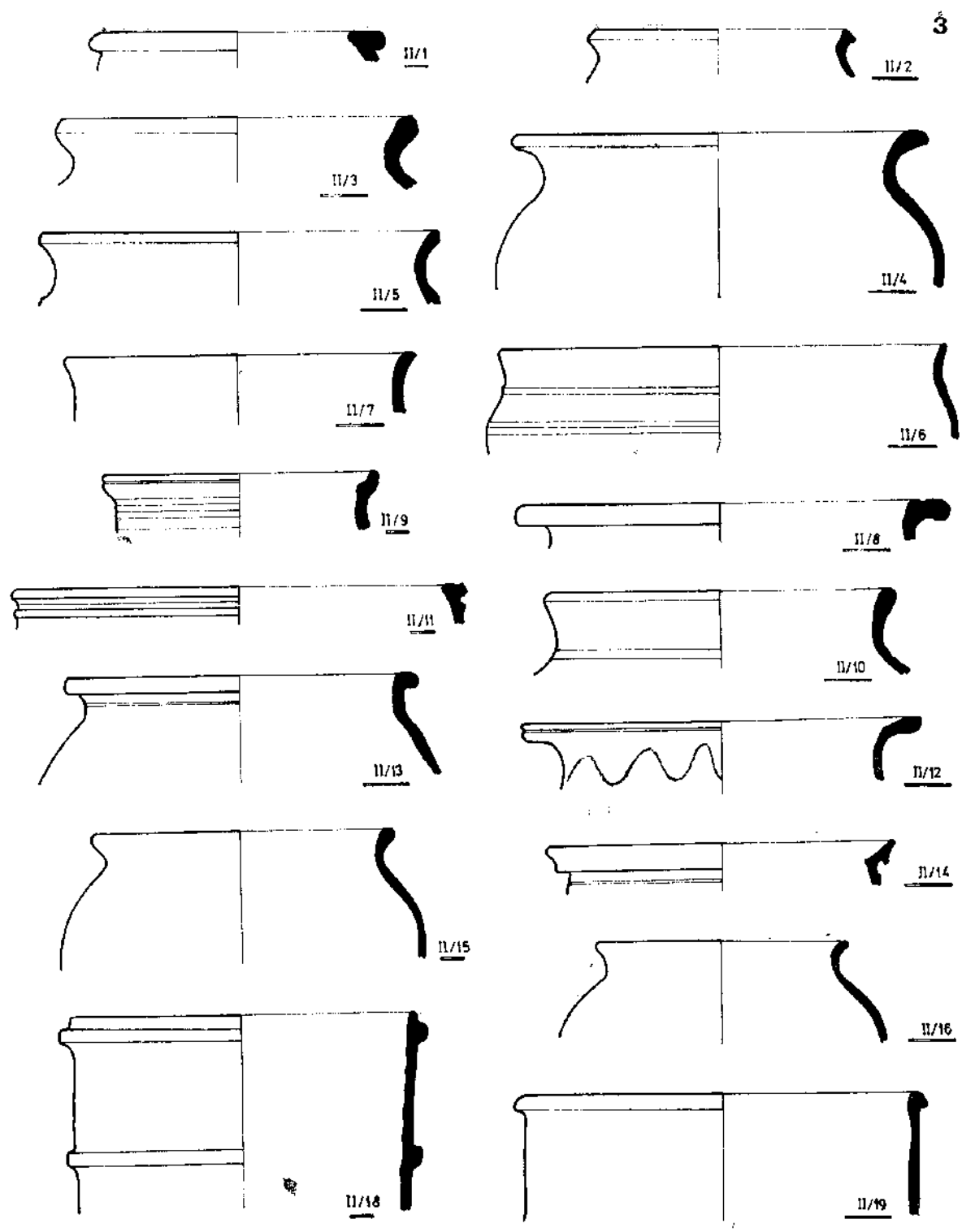

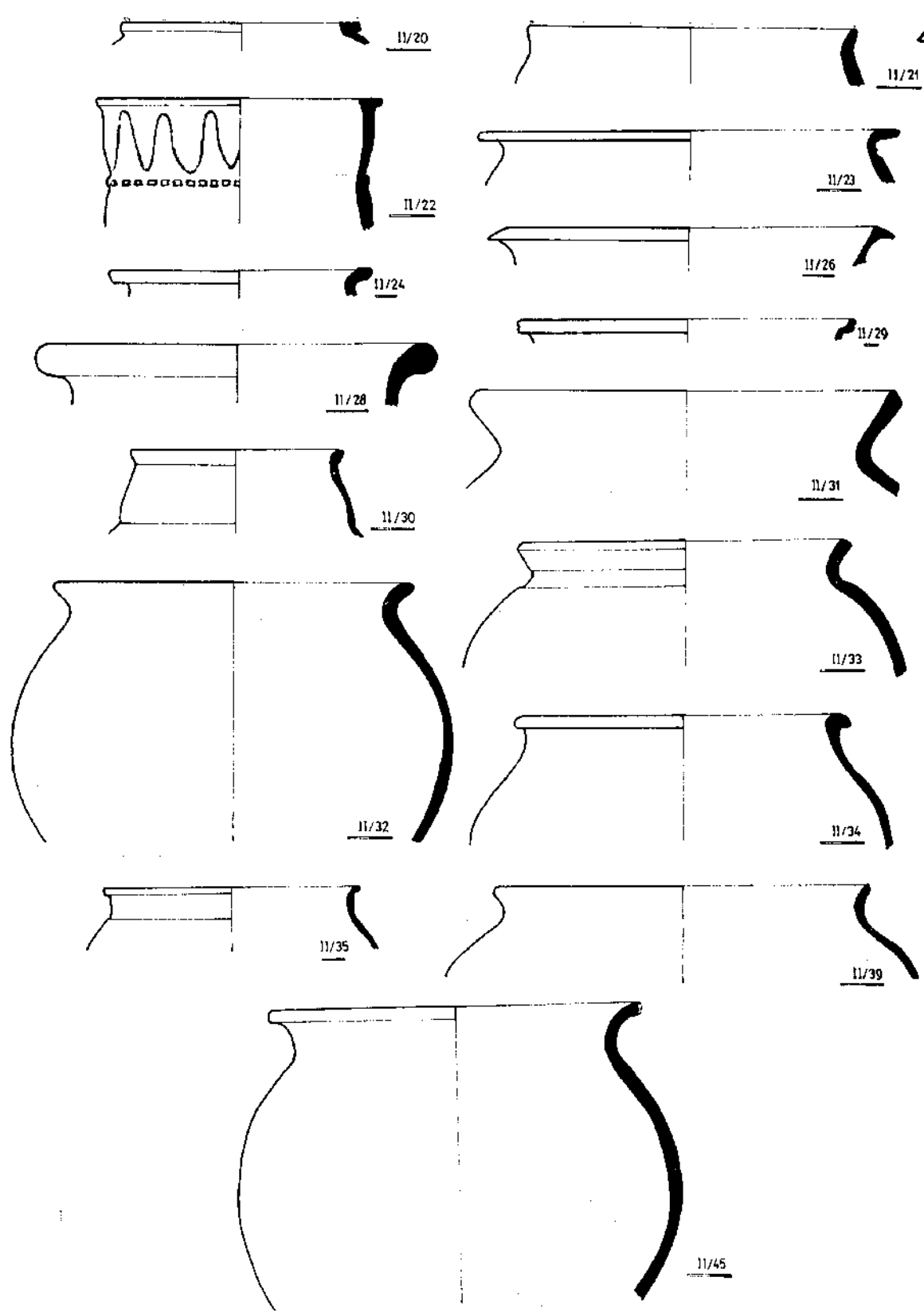
Т 1: зделе (I)
bowls (I)

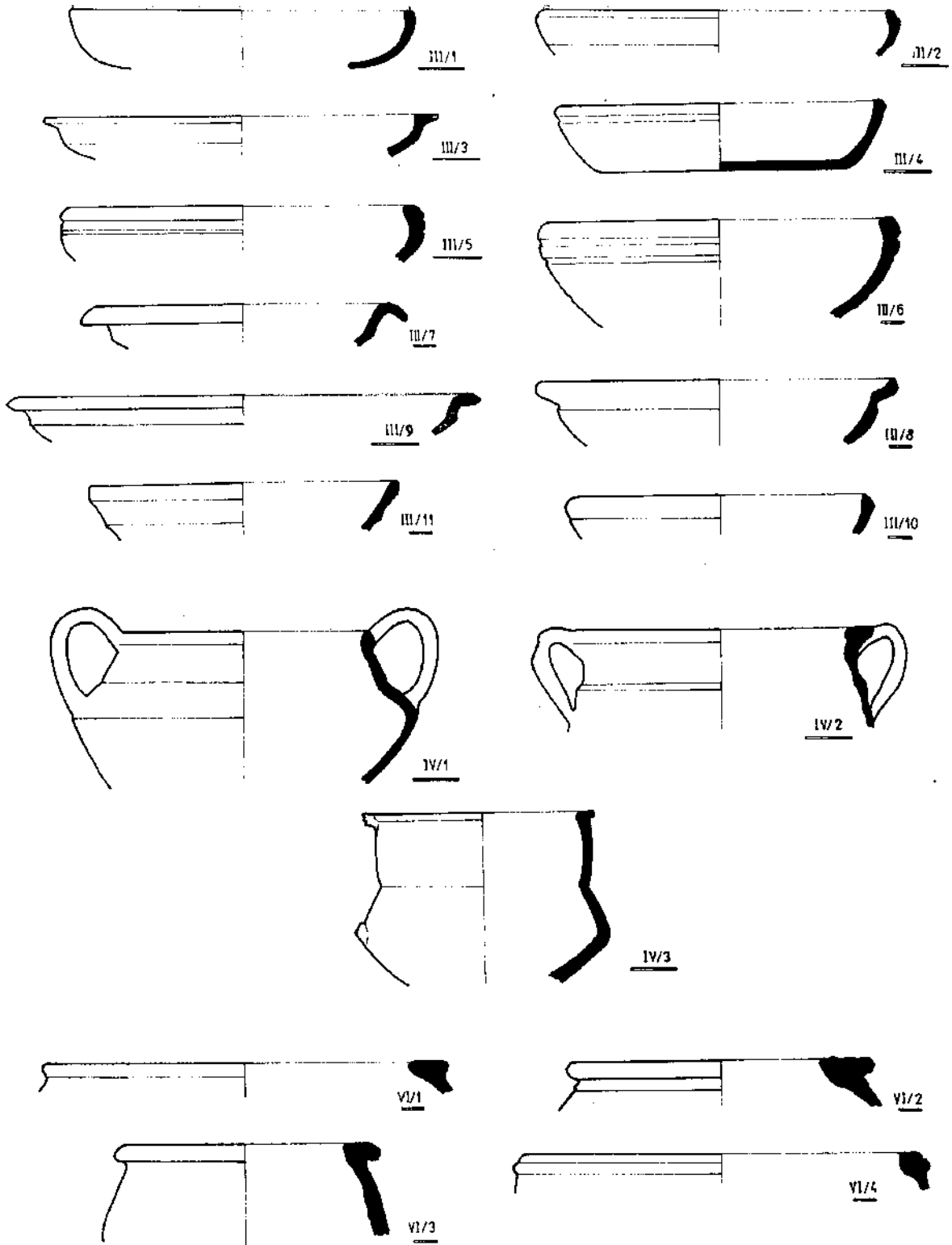
Т 2: зделе (I)
bowls (I)

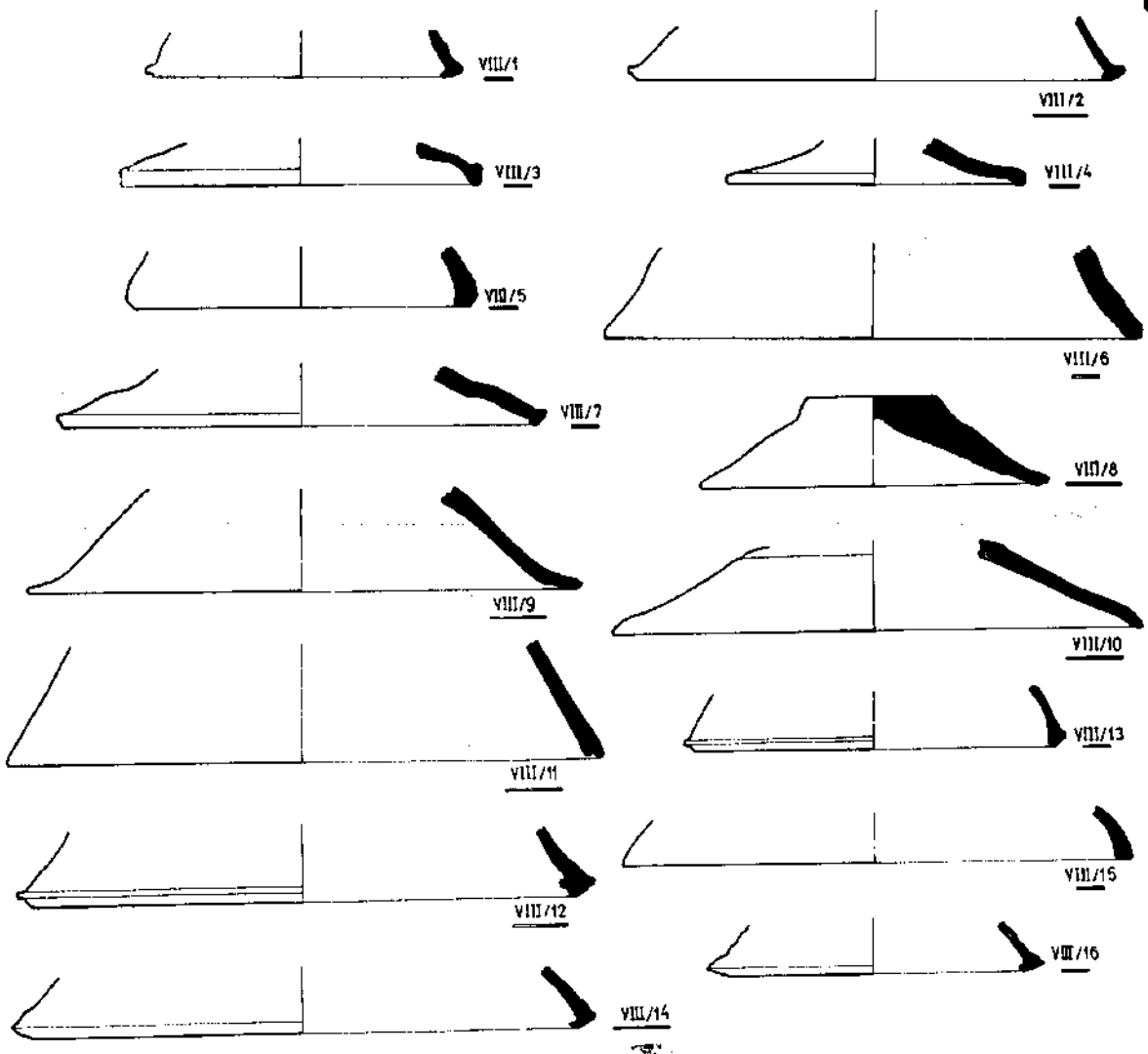
Т 3: лонца (II)
pots (II)

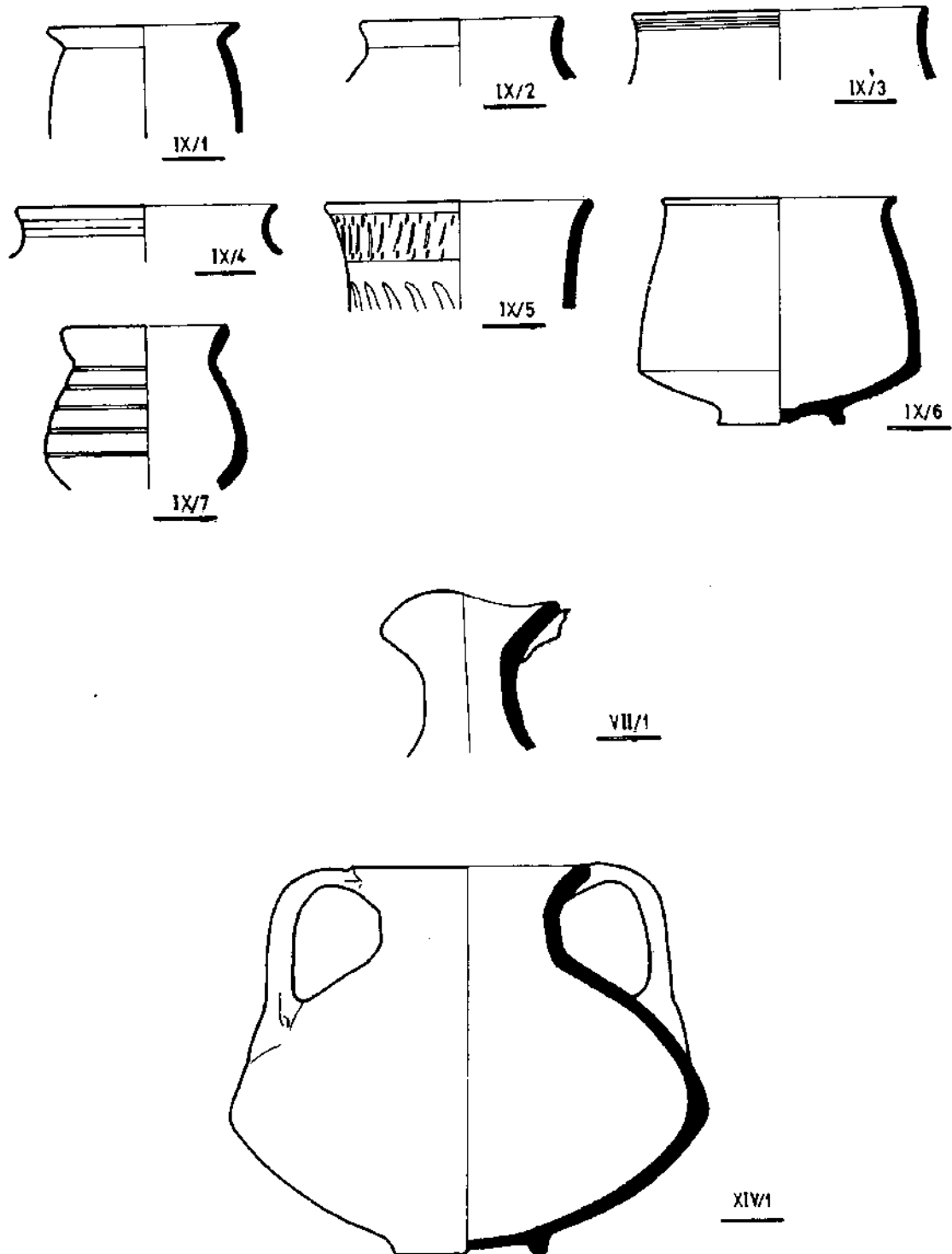
Г 4: лонци (II)
pots (II)

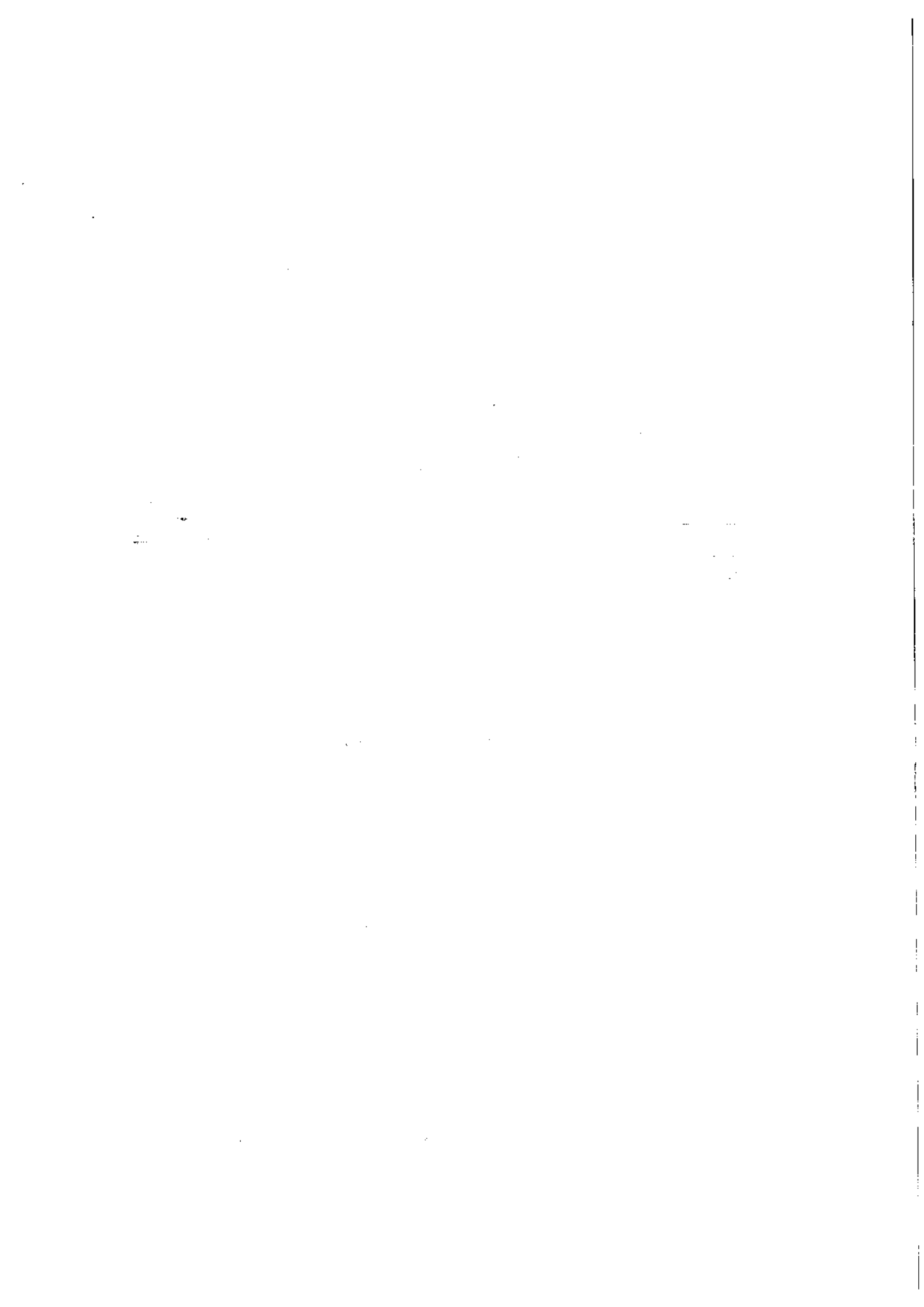
Т 5: тањери (III), питоси (VI)
plates (III), storage jars (VI)

Т 6: покlopци (VIII)
lids (VIII)

Т 7: пехари (IX), крчаг (VII), куд са две дрике (XIV)
 beakers (IX), jug (VII), ware with two handles (XIV)

ТАТЈАНА ЦВЈЕТИЋАНИН

**КАСНОАНТИЧКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА КЕРАМИКА СА
ГРАДИНА ИЗ ОКОЛИНЕ ЧАЧКА**

ТАТЈАНА ЦВЈЕТИЋАНИН
УУ 11000 Београд

УДК 903 (497.11)
„01/05“:738.8

Керамички материјал обрађен у овом раду потиче са локалитета — градина из околине Чачка, истражених, већим делом, у периоду од 1984. до 1988. године, у оквиру пројекта „Истраживање средњовековних градова на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“,¹ као и са локалитета Остра, испитаног 1974. и 1977. у оквиру радова Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Народног музеја у Чачку.²

Керамика са свих ових локалитета подвргнута је истом поступку статистичке и типолошке обраде, с тим да је за потребе типолошке анализе формиран јединствен репертоар посуда који обједињује грнчарске облике са целог назначеног простора. На овај начин, могуће је, без посебних потешкоћа, на било ком степену истраживања, имати увид у сличности и разлике керамичког материјала појединих локалитета.

ЈЕЛИЦА — ГРАДИНА

Систематска ископавања врше се на локалитету Јелица — Градина у току 1984. и 1988.³ Малобројни керамички материјал (свега 1.187 фрагмената) може се грубо одредити у неколико периода: највише је заступљена керамика касноантичког и рановизантијског доба (46,25%), потом средњовековног (39,42%), док је праисторијска керамика заступљена са 14,23%. Површински налаз једног фрагмента турске керамике суделује са 0,09% у укупном материјалу.⁴

Касноантички и рановизантијски материјал броји 549 фрагмената, међу којима је најмањи део типолошки осетљивих уломака. Углавном, керамику чине фрагменти трбуха и дна посуда, а свега 7,1% ове грнчарије (39 обода) могуће је типолошки анализирати. Најбројнију врсту чине лонци (74,3%), затим поклопци (20,48%), а зделе и амфоре јављају се у веома малом броју (по 2,56%).

Заступљени су различити облици лонаца једноставне профилације, настали, углавном, из познатих типова везаних за продукцију II—III века, али сведених линија. Лонци су махом сферичног трбуха, равног дна, кратког или веома благо наглашеног врата, обода најчешће косо разгрнутог. Типови карактеристични за продукцију IV века су: II/39 (Гудеа, фиг. 25/44; Брукнер, Т 117/92),⁵ II/45 (Брукнер, лонац тип 22), II/23 (Сирмијум II/30) — занимљив као једини обод мрко глеђосане површине (слично Брукнер, Т 124/163). У току IV века производи се и II/5 (Диана II/17, Кузманов, лонац тип I, вар. 4), али је његов век израде много дужи — и током VI века. Слично је и са II/57 (Диана II/41, Гудеа, фиг. 25/76) и II/58 (Брукнер, у оквиру лонаца тип 8, сиво печен, IV век; Бицхир, Т XXIII/2) који се израђују у периоду од IV до VI века, овде карактеристични за VI век. У VI веку израђује се II/9 (Царичин град I/4). Ближе аналогije за II/15 и II/48 нисмо нашли, али је њихово хронолошко одређење могуће на основу поређења с другим локалитетима са ове територије: II/15 јавља се на Лису, локалитету на коме је забележен само рановизантијски материјал, а II/48 појављује се на Јеринином граду, где преовлађује материјал са наглашеним касноантичким цртама.

Плићи, конични поклопац (Т 3) VIII/4 (Сирмијум VIII/48а-ц) карактеристичан је за производњу IV века, али се израђује и у току VI века (Царичин град вар. VIII/1), једнако као и овде најбројнији тип калотастог поклопца VIII/5 (Сирмијум VIII/49ц), чија продук-

КАСНОАНТИЧКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА КЕРАМИКА СА ГРАДИНА ИЗ ОКОЛИНЕ ЧАЧКА

ција је, такође, везана за дужи временски период од IV до VI века (Диана V/20).

Једини забележени тип зделе (Т 1) је I/32 (Царичин град II/2). Производи се у VI веку имитирајући форме познате из касноантичке продукције (Кузманов, зделе тип II, IV—VI век; слично Понтес I/27а.) Једини је примерак рађен од песковите глине светломрчко-црвенкасто печен.

На Јелици је регистрован и један тип амфоре (Т 1) V/2 (Scorpan врста XVI C; Диана IV/13), једини представник амбалажне керамике ове врсте на целом подручју. Ова мања, цилиндрична амфора, прстенасто задебљаног обода, производ је црноморских радионица, карактеристична за понтски круг V—VI века, у наше крајеве импортује се најчешће у VI веку.

Готово целокупна керамика рађена је од глине, која је слабо пречишћена, са крупним зрнима песка, често са примесама кварца и лискуна, лоше печена у нијансама сиве, сивомрке до црвенкасто мрке боје. Са изузетком глеђосаних посуда (5%), површина грнчарије је необрађена. Све посуде, сем амфоре, припадају кухињској керамици локалне производње. Од типолошки осетљивог материјала трећину је било могуће одредити у касноантички период.

ГОРЊА ЦРНУЋА — ЈЕРИНИН ГРАД

Са мањих сондажних ископавања локалитета Јеринин град⁷ потиче мноштво керамичког материјала (1.066 фрагмената). Праисторијска керамика заступљена је са 69,13%, а готово трећину материјала чини керамика IV—VI века (30,77%), док је 0,09% фрагмената турског порекла. Средњовековна керамика на истражном делу локалитета није уопште пронађена.

Касноантички и рановизантијски материјал Јерининог града типолошки је богатији од осталих локалитета: 19% уломака могуће је типолошки анализирати (63 фрагмента). Најбројнији су лонци, који чине 53,96% материјала, затим поклопци (25,4%) и зделе (20,6%).

Неке облике лонаца који су регистровани на Јеринином граду сусрели смо већ и у керамичком материјалу Јелице: II/39, II/45, II/48, који припадају продукцији IV века и II/57 и II/58 везани за дужи временски период од IV до VI века. Најбројније врсте лонаца су II/58, II/48 и II/57. II/13 (Сирмијум II/26; Брукнер, варијанта лонца тип 10), хоризонтално разгрутог обода, сферичног трбуха, опреде-

љен је у IV век, једнако као и II/32 (Сирмијум II/25; Брукнер, вар. лонца тип 22), благо косо разгрнутог обода, заобљене усне.

Најбројнији тип поклопца VIII/2 (Брукнер, поклопац тип 14а; Диана V/7), обода повијеног ка унутра, троугласто профилисаног, карактеристичан је за производњу IV века, заједно са VIII/14 и VIII/16 (оба типа су варијанта Брукнер, поклопац тип 14). Сва три облика настају из основне форме каолинског поклопца, који се производи дуже време од II до IV века. За IV век везан је и VIII/12 (Гудеа, вар. фиг. 36/7), прстенасто задебљаног обода, као и калотаста поклопац VIII/15 (Сирмијум VIII/496), равно засеченог обода. У VI век опредељен је VIII/11 (Диана V/8), ужљебљеног обода.

У току IV века израђују се и посуде I/4 (Сирмијум I/11; Диана I/36), I/45 (Брукнер, здела тип 85), калотасте зделе глеђосане површине, као и I/24 (Диана I/3; слично Сирмијум I/11), благо биконичне форме, хоризонталног обода. I/24 је најбројнији тип на Јеринином граду.

Керамика Јерининог града рађена је, такође, од слабије прецишћене глине са примесима лискуна и кварца, печена у нијансама сиве, сиво-мрке до црвенкасто мрке, необрађене површине. Анализе показују да 71,4% типолошки одредљивих фрагмената припада продукцији IV века.

ЛИС — ГРАД

Керамички материјал пронађен на мањим сондажним ископавањима локалитета Лис — Град,⁸ за разлику од осталих локалитета градинског типа у околини Чачка, припада само једном периоду: сви уломци грнчарије везани су за рановизантијско доба.⁹ Карактеристике ове грнчарије истоветне су осталој овог периода — најбројнији фрагменти који су типолошки индикативни припадају лонцима (71,4%), а зделе и поклопци су заступљени са по 14,3%. Сва ова кухињска керамика лошег је квалитета, сиво печена, необрађених површина.

Типове лонаца II/9, II/15 и II/57 упознали смо у оквиру керамичког материјала Јелице. Из форми III—IV века (сличан Сирмијум II/35; Понтес II/86, средина III века) развија се лонац II/10 (Царичин град, варијанта типа I/17), такође карактеристичан за локалну продукцију VI века.

Рановизантијском периоду припада и поклопац VIII/9 (Царичин град, варијанта VIII/1), који се израђује у облику познатом из

репертоара римско-провинцијалне продукције II—IV века (Брукнер, поклопаца тип 12).

Здела I/1 позната је, такође, у продукцији IV века (Сирмијум I/12), али веома лош квалитет израде указује пре на рановизантијски период.

ВУЧКОВИЦА — ГРАДИНА

Малобројни керамички материјал са сондажних ископавања Вучковице¹⁰ припада већим делом праисторијском периоду (82%), док је остала грнчарија рановизантијског доба. Малобројности овога материјала (свега 25 фрагмената) одговара и његова типолошка разурњеност: регистрована су само два типа лонца II/57 и II/58, оба са по једним фрагментом, лошег квалитета глине, сиве боје печења, необрађене површине. Типови су нам познати на основу керамичког материјала Јелице.

ВИЧА — СТОЈКОВИЋА ГРАДИНА

Већи део керамичког материјала Виче¹¹ чини рановизантијска керамика (97,7% — 126 фрагмената), док три фрагмента припадају праисторијском периоду. Типолошки је било могуће одредити само 12% грнчарије: 73,33% чине лонци, 13,22% поклопци, а зделе и крчази учествују у грнчарији са по 6,66%. Сви уломци су исте израде — рађени су од слабије пречишћене глине, често са примесама кварца и ликуна, сиве и сиво-мрке боје печења, необрађене површине. Касноантичке посуде чине 53,3% анализираниог материјала.

Типови лонаца II/45, II/39, II/15 и II/57 познати су нам из материјала Јелице, прва два опредељена у IV век, друга два везана за рановизантијску продукцију. Најбројнији типови посуда у Вичи су II/45 и II/57. Лонац II/24 (Брукнер, варијанта типа лонца 29; Гудеа, фиг. 25/11, 12; Диана вар. II/1) сусрећемо у продукцији IV века.

Из материјала Јелице позната нам је и здела I/32, а на основу грнчарије Јерининог града упознали смо се са поклопцем VIII/11.

Крчаг (Т 1) VII/2 (Кузманов, крчаг тип VII), неправилног тролисног отвора, прстенасто задебљаног обода, коничног врата и сферичног трбуха, сусрећемо у продукцији 2/2 IV века и почетка V века. Развија се из тролисних крчага познатих у римско-провинци-

јалној продукцији II—IV века (нпр. Брукнер, крчаг тип 48). Ово је једини облик крчага који је забележен на локалитетима у околини Чачка.

ОСТРА — СОКОЛИЦА

Ископавањима на локалитету Остра — Соколица откривени су објекти из различитих периода, а керамички материјал, који је том приликом нађен, већим делом (65,65%) чини средњовековна грнчарија. Остали део керамике су фрагменти касноантичког и рановизантијског доба.

Типолошки индикативно било је 14% материјала: 50% чине лонци, зделе су заступљене са 28,56%, поклопци са 14,28%, а једини тип пехара регистрован на овој територији учествује у грнчарији Остре са 7,14%. Сви уломци рађени су од слабо пречишћене глине, сиве или сиво-мрке боје печења, необрађене површине, са изузетком зделе I/45, која је глеђосана. Рановизантијске посуде чине 57,15% овог материјала.

Сви типови лонаца забележени на Остри познати су нам из керамичког материјала Јелице — II/5, II/9 и II/57, који је уједно и најбројнија врста посуде на овом локалитету, сви опредељени у VI век.

Зделе I/45 и I/4 регистроване су и на Јеринином граду, везане за продукцију IV века, за разлику од дубље коничне зделе I/28 (Царичин град II/1), опредељене у VI век.

Поклопац VIII/2 присутан је, такође, на Јелици, датиран у IV век, као и VIII/7 (Брукнер, поклопац тип 9), повијеног, оштро профилисаног обода.

Ближе аналогије за пехар (Т 1) IX/1 нисмо нашли, мада се слична профилација обода и основна линија посуде среће код облика IV века (Брукнер, пехар тип 15), и веома ретко код облика VI века (Царичин град IV/1, један примерак светлосиво печен). Рађен је од песковите глине, сиве боје печења, глачане површине.

ЗАКЉУЧАК

Анализа релативно малог узорка керамичког материјала касноантичког и рановизантијског периода са локалитета — градина из околине Чачка не може да понуди финалну слику керамичке про-

дукције овога доба и због природе ископавања (углавном се ради о мањим сондажним истраживањима у оквиру рекогносцирања), и због стратиграфске ситуације на поменутиим локалитетима, која не пружа могућности за прецизнију интерну хронологију керамичког материјала. Међутим, битне карактеристике ове грнчарије, упознавање са основним облицима, стварање опште слике о керамичкој продукцији касноантичког и рановизантијског периода на овој територији, могуће је утврдити и на овом степену истраживања.

На основу аналогија 51,43% типолошки осетљивог материјала спредељено је у касноантичко доба, 48,57% у рановизантијско. С обзиром на готово истоветан квалитет израде посуда, тешко је једноставним увидом у материјал направити јасну разлику између ова два периода, тако да облик посуде и профилација обода у највећој мери одређује наше опредељење. Сва керамика је рађена од слабије пречишћене глине, са ситним или крупним зрнима песка, често са примесама кварца или лискуна, сиве, сиво-мрке или црвенкасто мрке боје печења, најчешће необрађене површине. Изузетак представља пехар IX/1 глачане површине, као и неколико фрагмената стоне грнчарије (I/45, II/23) — глеђосане у нијансама зелене и мрко-зелене боје, веома лошег квалитета глеђи, али су и ове посуде ретке. Декорација је сведена на прост линеарни орнамент, који се најчешће изводи на трбусима рановизантијских лонаца, али и она се врло мало појављује. У обрађеном керамичком материјалу не срећу се квалитетно израђене посуде карактеристичне за крај III и почетак IV века, сиво печене, глачане површине или са глачаним орнаментом, као ни луксузне посуде Јустинијанове епохе настале под утицајем медитеранских радионица. У питању је само кухињска керамика произведена у локалним радионицама.

Грнчарија се не одликује нити бројношћу, нити разноврсношћу. Репертоар облика је неразуђен и броји само 32 типа. Све посуде су веома сведене основне линије, наглашено функционалне. На свим локалитетима лонци представљају најупотребљивију керамичку врсту, затим поклопци, за зделе, а амфоре, крчазе и пехари су заступљени само са по једним примерком.

За касноантичку продукцију карактеристични су типови здела I/24, I/45 и I/4, лонаца II/39, II/45 и II/48, поклопаца VIII/2 и VIII/4, као и пехар IX/1 и крчаг VII/2. Углавном су то посуде настале из облика познатих у римско-провинцијалној продукцији II — III века. Већина ових посуда јавља се на неколико локалитета, утичући на сличност репертоара на појединим локалитетима, ука-

зујући нам тако на производно јединство и блискост, исте узоре и изворе.

Рановизантијски керамички материјал, за разлику од грнчарије Царичиног града¹² или Ђердапског лимеса,¹³ не бележи ревитализацију грнчарства Јустинијановог доба, покушај враћања на квалитетну производњу римског периода. Ниво продукције остаје истовестан, побољшање није видљиво, а у репертоару посуда и даље су веома јаке римске и касноантичке црте, поготово у основној линији облика. Лонци II/57, II/58, II/15 и II/9, поклопац VIII/11, јављају се на већини локалитета, показујући и даље исто производно јединство карактеристично и за ранији период, блиске или исте радионице. Изузетак је амфора V/2, импорт из црноморског круга.

Основна карактеристика обрађеног керамичког материјала, како следи из наведеног, јесте јако чување керамичких традиција, дакле, континуитет становништва, присуство истог или сродног етничког елемента. Керамички материјал обухвата две фазе: прву, пун IV век и други VI век, у оквиру којих не долази до већих промена, нити су видљиви јаки утицаји различитих производних кругова. У току касноантичког периода керамички материјал има највише сличности са доњепанонским кругом, првенствено керамиком Сирмијума, а све своје карактеристике задржава и током друге фазе. Овакву „конзервативност“ у керамичкој продукцији можемо да вежемо за положај ове територије у оквиру рановизантијског Царства, удаљеност од главних трговачких путева и важних пунктова провинције.

Недостатак луксузних посуда, квалитетне стоне грнчарије, као и амбалажне керамике (и амфора и питоса), донекле је у вези са функцијом ископаваних објеката на локалитетима, али несмемо заборавити да су откривени само мањи делови насеља и утврда на градинама.

Примљено 3. VII 1989.

НАПОМЕНЕ:

1. Носилац пројекта је Археолошки институт у Београду, а радовима руководи М. Милинковић. Систематска ископавања врше се на Јелици — Градини, а у оквиру рекогносцирања околине Чачка, обављена су мања сондажна ископавања Лиса, Вучковице, Јерининог града, Виче и Јабланице — Тријеске.
2. Радовима су руководиле О. Вукадин и М. Икодиновић.
3. М. Милинковић, „Градина на Јелици“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XVI, 1986; види од истог аутора извештај са ископавања на Јелици у овом броју Зборника.
4. Присуство керамике различитих периода у укупном материјалу утврђено је за сваки локалитет и процентуално изражено. Ови подаци, сем за Јелицу на којој се ископавања обављају више година и покривају различите пунктове, требало би да се прихвате са резервом. Однос између назначених периода утврђује се на тај начин само за истражени део градина, али не мора бити тачан за локалитет у целини. Сонде из којих потиче материјал постављене су да би се утврдила врста локалитета и стратиграфија, а не нужно и габарит објеката.
5. Коришћена је следећа литература: Љ. Бјелајац, „Керамика Царичиног града (магистарски рад у рукопису)“; Gh. Bichir, »Geto—Dacii din Muntenia in epoca romana«, Bucuresti, 1984; O. Brukner, »Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije«, Београд, 1981; N. Gudea, »Gornea — asezari din epoca romana si romana tirzie«, Banatica, Resita, 1977; Г. Кузманов, „Ранновизантијска керамика от тракија и дакија, разкопки и проучвања“, Софија, 1985; А. Премк, „Керамика из затворених слојева IV века у Сирмијуму“ (магистарски рад у рукопису); С. Scorpan, »Origini si evolutive in ceramica romano-bizantina (sec. IV—VII) din Spatiul Mediteranean si Pontic«, Pontica, IX, Constanta, 1976; Т. Цвјетићанин, „Касноантичка и ранновизантијска керамика Диана-е“ (у штампи).
6. Ова врста амфоре веома је честа на Бердапу. Види: Б. Јанковић, „Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века“, Београд, 1981.
7. Н. Лудајић, С. Поповић, М. Милинковић, „Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град — Горња Црнућа код Горњег Милановца“, ЗРNM, Чачак, XVI, 1986.
8. М. Милинковић, „Ранновизантијско утврђење на Лишкој Бави код Гуче“, ЗРNM, Чачак, XVI, 1986.
9. Ibid, слој је прецизно датован налазом Јустинијановог новца.
10. М. Петрашиновић, Н. Лудајић, „Сондажна истраживања вишеслојне градине на Вучковици код Гуче“, ЗРNM, Чачак, XVI, 1986.
11. О. Марковић, М. Петрашиновић, В. Михајловић, „Резултати сондажних истраживања Стојковића градине у Вичи“, ЗРNM, Чачак, XVI, 1986.
12. Љ. Бјелајац, оп. цит.
13. Т. Цвјетићанин, оп. цит.

LATE ROMAN AND EARLY BYZANTINE POTTERY FROM VICINITY
OF ČAČAK

Late Roman and Early Byzantine ceramics presented in this work results from the systematical excavations of the site Gradina in Jelica and probing excavations of Jerinin Grad, Lis, Viča, Vučkovića, which were held from 1984—1988, and, also, the research of Ostra-Sokolica in 1974. and 1977.

The sample of the analysed pottery is very small. Within 140 pieces from these six sites, analysed using pottery type-variety system, a large majority is connected to the Jerinin Grad (63 sherds) and Jelica (39). The small amount of the pottery is also due to the small number of the wares: 32 forms. The largest number belongs to the pots (14 types), lids (10 types) and bowls (5 types) while the jugs, beakers and amphoras are represented by one item only. The largest number of vessels was made of coarse clay consisting small and big grains of sand, often with temper (quartz or slate), colour of paste in shades of gray, with no surface treatment. The same quality of making can't give ground for clear difference between the production of these two periods so that our dating is mostly relied on the vessel forms and shape of rims. In this way it has been found out that 51.43% of the material belongs to Late Roman period and the rest is Early Byzantine.

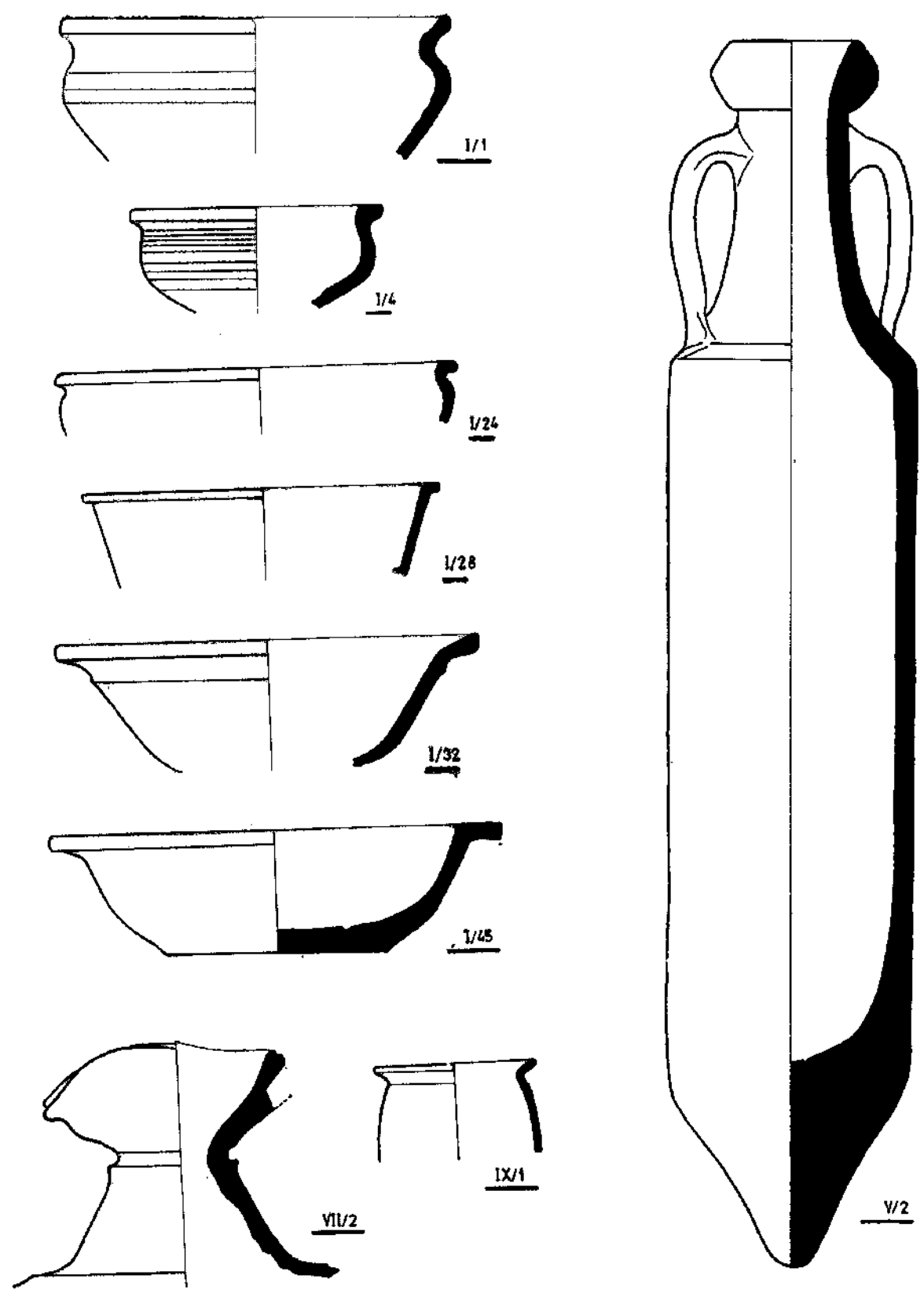
The characteristic of the Late Roman production is ware making which derived from the forms known in II—III century, but simplified shape and the functionality emphasized.

This vessels are mostly kitchen wares; exceptions are »table dishes« differently made: glazed or polished surface. The similar shape repertoire from all sites indicates the close or unity production, same patterns or sources.

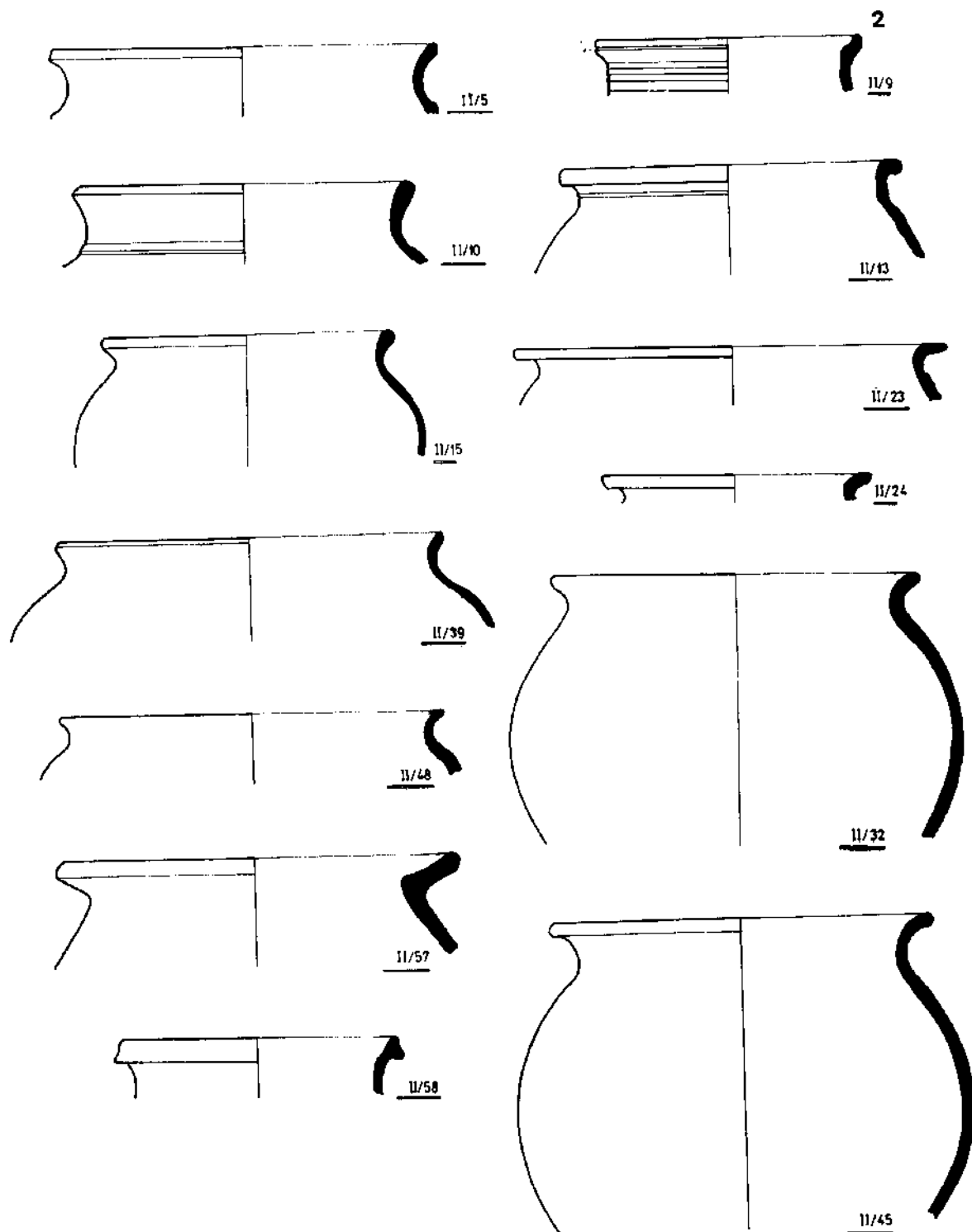
Early Byzantine pottery didn't suffer any great changes. The level of production remained the same, Roman and Late Roman characteristics were still present, specially in the main shape-line, similar forms appeared at all sites. The same production unity can be seen. The exception is amphora V/2 — import from Black Sea.

The main characteristic of pottery in this area is a strong protection of ceramic tradition, which relies mostly on the production of Lower Pannonia, particularly Sirmium, which could indicate the continuity of inhabitants. »Conservativity« in production corresponds to the position of this territory within the boundaries of the Early Byzantine Empire — far from the main centers and trade roads of the Province.

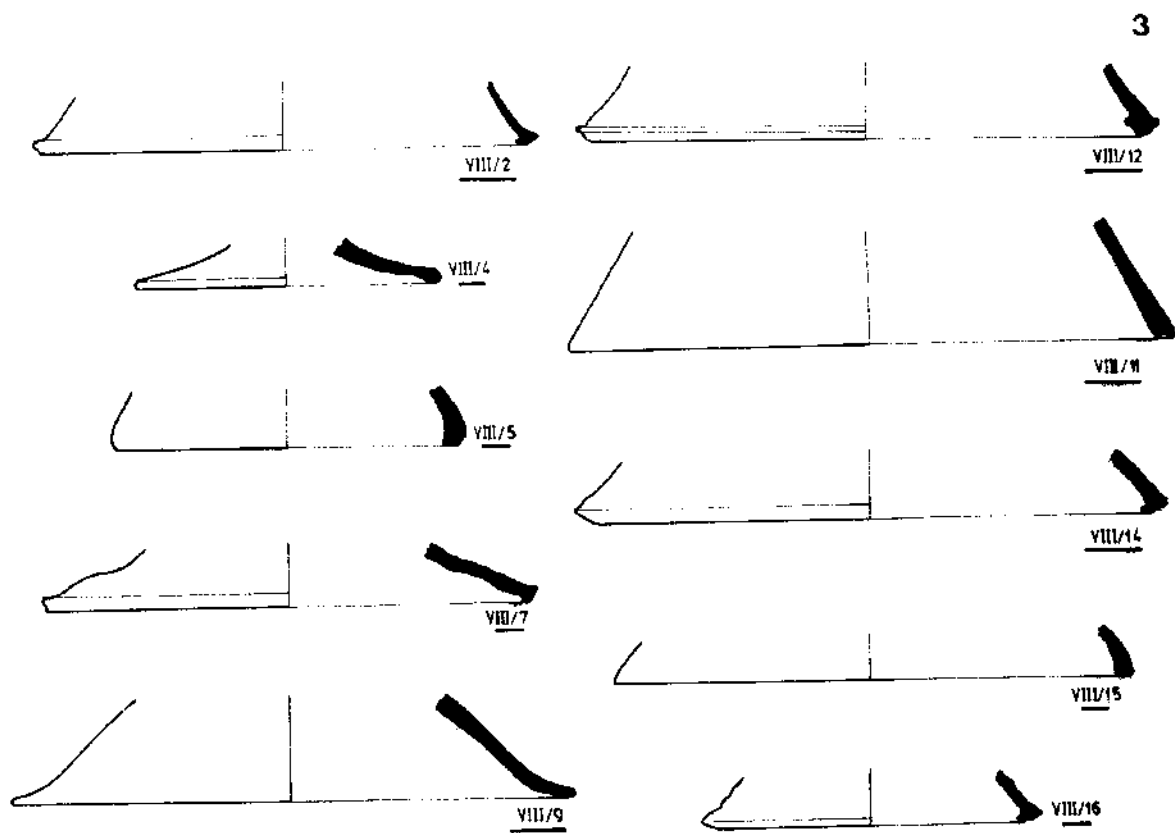
Tatjana Cvjetićanin

Т 1: зделе (I), амфора (V), крчаг (VII), пехар (IX)
 bowls (I), amphora (V), jug (VII), beaker (IX)

Т 2: лонци (II)
pots (II)

**Т 3: покलोंи (VIII)
8ds (VIII)**

МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ

**СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ НА ТРИЈЕСКИ КОД
ГОРЊЕГ МИЛАНОВЦА**

МР МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ
УУ 11000 Београд
Филозофски факултет
Чика Љубина 18—20

УДК 903 (497.11)
„653” : 738.8

У оквиру пројекта „Истраживање средњовековних градова на територији општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац“ извршено је у току 1987. године рекогносцирање градина на територији општине Горњи Милановац.¹ Том приликом евидентирана је и безимена градина на брду Тријеска, у близини Горњег Милановца (Т. I). Припремајући се за овај обилазак, екипа је следила податке Јована Мишковића, који је још 1872. године донео кратак помен о траговима утврђења на врху Тријеске.² Мишковић описује остатке куле на најузвишенијем положају, пречника десет корака и дебљине зида један корак. Он, такође, уочава трагове обимних бедема, знатно слабије очуваних. Бележи предање по коме је утврђење изградила Јерина.

Стање, које је затекао наш познати испитивач старина, није се битно изменило за више од једног века. Године 1987. констатовани

су остаци веће кружне куле, високи неколико метара, као и сразмерно лако уочљиви трагови трасе бедема.

У 1987. предузето је и прво, мање сондажно ископавање локалитета.³

Тријеска је купасто, 735 м високо брдо. Оно се својим стрмим странама, а при врху и литицама, доминантно уздиже изнад околног предела. Од Горњег Милановца удаљено је ваздушном линијом око пет километара у правцу југоистока. Положај за изградњу утврде изабран је на самом врху, окруженом са јужне и југоисточне стране литицом, а са осталих стрмим, тешко приступачним падинама (Т. I).

Основа утврђења је прилагођена конфигурацији терена (Т. I). Овакав приступ при изградњи бедема одредио је њен издужен облик, са извесним проширењем на југозападној страни. Тако дужина брањеног простора износи нешто преко 100 м, максимална ширина око 26 м. Унутрашњост тврђаве се постепено сужавала према североисточном углу, како изгледа, брањеном посебном кулом. На најзвишенијој тачки уздижу се неколико метара високи остаци велике кружне куле, пречника око осам метара. По свој прилици, овде се ради о донжон — кули. Њено унутрашње лице скоро је у потпуности сачувано. Спољна лица бедема видљива су на неколико места. Напомињемо да у североисточном делу тврђаве конфигурација терена индицира и остатке грађевина.

За време по обиму скромних сондажних радова, предузетих 1988. године, постављена је једна сонда уз унутрашњу страну бедема, у североисточном делу утврде. Поред тога, вршено је праћење бедема у деловима његове западне, југозападне и источне трасе. Рапчишћавана су површински спољна, а местимично и унутрашња лица. При том је констатована ширина југозападног и источног бедема, у оба случаја подједнака: 1,40 м. Висина очуваности источног бедема (установљена мањим контролним ископом) износила је такође 1,40 м. Лица бедема формирана су од крупног притесаног и ломљеног камена, слаганог у неправилне редове и везаног малтером. Језгро је чинио крупан и ситан ломљен камен, заливен малтером.

Сонда 1 постављена је уз унутрашњу страну североисточног бедема, са димензијама 2 м x 4 м. Испод танког површинског слоја хумуса (око 0,15 м) копано је у јединственом културном слоју мрке земље. Ипак, уочена је разлика између његовог горњег дела — растреситије земље са ситнијим камењем (дебљина око 0,50—0,60 м) и доњег, са компактнијом земљом у којој се, поред ситног, налазило

и на крупно камење (дебљине од 1,20 м до 2,40 м). Културни слој покривао је делом стену, делом здравицу, светломрку земљу (Т. II).

У целокупном културном слоју се наилазило на покретан археолошки материјал. Налажени су бројни уломци грнчарије, оруђе и оружје, стакло, малобројни комади згуре и друго.

Готово сав керамички материјал чине уломци лонаца, са изузетком једног фрагмента поклопца и дела обода посуде, чија се намена не може сасвим поуздано одредити (можда црепуља). У свом највећем делу, ови фрагменти потичу од касносредњовековне грнчарије, чинећи 94,61% укупног броја уломака. Они се оквирно могу датовити у крај XIV — XV век. По својој хронолошкој припадности издваја се неколицина уломака трбуха античке зелено глеђосане посуде финије фактуре (3,89%), као и мали број уломака халштатске керамике (1,49%). Међу керамиком старијег гвозденог доба карактеристичан је орнаментисан део обода (Т. III, 1).

Средњовековна керамика у свом репертоару садржи искључиво функционалне форме. Мали број уломака је украшен (Т. III—V): као орнамент су присутне валовнице и хоризонталне канелуре, уз пластична украсна ребра и беличасту енгобу (Т. III, 2—3). И поред одсуства сваке разноликости у заступљеним типовима, мора се подвући бројност керамичких налаза. Са сасвим незнатне површине потиче више од 330 уломака. Уколико бројот поменутих налаза није последица случајних стицаја околности,⁴ она се, уз сав потребан опрез, може сматрати за евентуалне показатеље интензитета којим су тврђава или њен један део коришћени.

Поред керамичких уломака, нађен је и један фрагмент стаклене посуде. Ради се о сасвим ситном делу заобљеног и задебљаног обода, од прозирног стакла.

Од поменутог оруђа наишло се на мањи део гвоздене алатке неодређене намене, чија је једна ивица била назубљена.

Поред одређеног дела керамичког материјала, међу атрактивније налазе свакако спадају и два врха стрела од гвожђа. Један је ромбоидног облика, са трном за насађивање правоугаоног пресека (Т. II). Потребно је скренути пажњу на сам врх, који је оштећен, вероватно од ударца. Ова околност упућује на претпоставку да је стрелу ка бадемима тврђаве одапео непознати непријатељ њеног такође анонимног господара. Други врх издуженог је облика, ромбоидан у пресеку. Његов трн за насађивање јако је оштећен (Т. II).

Као што произилази из претходног текста, пробни радови из 1987. године дали су тек прве, најосновније податке о овом без сум-

ње занимљивом утврђењу у централној Србији. Главни ослонац за његово временско одређење био је керамички материјал, као хронолошки најосетљивији у иначе скромном репертоару налаза. И поред тога, предложено датовање у крај XIV и XV век мора за сада остати оквирно. Важно је да средњовековна грнчарија припада краћој, релативно затвореној временској целини, без уочљивог присуства ранијих форми. То упућује на закључак о коришћењу тврђаве у периоду после битке на Марици, као и у време Деспотовине. Без детаљнијег испитивања свих расположивих података, и топономастичких, и историјских, али и археолошких, не може се ништа поуздано рећи о господарима овог утврђења. Оно се могло налазити у склопу островичке или борачке власти.⁵

Познато је да су у другој половини XIV века око Рудника вођене борбе између моћног жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара, коме су ове области после 1373. године коначно припале.⁶ Након мирнијег периода 1389. године војска краља Жигмунда у свом наступу према Борачу и Честину пролази на далеко од Тријеске.⁷ У којој мери је у ове сукобе могла бити укључена и наша тврђава, не знамо. У сваком случају, њену судбину треба посматрати у контексту збивања везаних за околне касносредњовековне утврде: Островицу,⁸ Јеринин град у Буревцу,⁹ Борач и Честин.¹⁰ Приликом ових разматрања свакако се не сме испустити из вида рударски карактер области, у којој Тријеска представља једну од доминантних тачака на њеним јужним странама. Коначно, њено утврђење је било истовремено и са манастиром Враћевшницом, задужбином великог челника Радича Поступовића,¹¹ који „са мало речи много свршава“.¹²

Примљено 3. VII 1989.

НАПОМЕНЕ

1. Ближе податке о пројекту види у чланку М. Милинковића о истраживањима на Јелици, у овом броју часописа, нап. 1. Рекогносцирање је организовано потписани, екипу на терену чинили су дипломирани археолог Милош Петрашиновић и апсолвент архитектуре Зоран Михаиловић.
2. Ј. Мишковић, „Опис рудничког округа“, „Гласник СУД“, књ. XXXIV, Београд, 1872, 243—244.
3. Екипа на терену: М. Петрашиновић и Љиљана Милошевић, дипломирани археолог. Археолошка екипа је наишла на разумевање и помоћ од стране предузећа „Таковски грм“ из Горњег Милановца, а нарочито од дипл. инжењера песј. арх. Михаила Симоновића. Свима који су помогли успешно одвијање ископавања потписани и чланови екипе и овом приликом изражавају захвалност.
4. Ово би се могло проверити једино систематским ископавањем.
5. М. Динић, „Област централне Србије у средњем веку“, у: „Археолошки споменици и налазишта у Србији“, II, Централна Србија, Београд 1956. (надаље: Споменици), 54.
6. Исти, „За историју рударства у средњовековној Србији и Босни“, II део, Београд, 1962., 6.
7. В. Јовановић, „Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији“, „Историјски гласник“, 1—2, Београд, 1985, 15.
8. М. Динић, н. д. 21; Б. Б[ошковић], Б. В[уловић], М. В[уловић], Ј. Н[ешковић], „Средњовековни градови (Островица)“, у: „Споменици“, 99—100; ископавања М. Милинковића 1985, необјављено, документација Археолошког института у Београду.
9. Д. Мадас, „Резултати сондажних испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику“, „Гласник САД“, 2, Београд, 1985, 198—199. Аутор средњовековну грнчарију из овог утврђења датије у време краја XIII и прве половине XIV века.
10. В. Јовановић, н. д. 7—34.
11. Б. Б[ошковић], Б. В[уловић], Ј. Н[ешковић], М. В[уловић], „Средњовековне цркве и манастири (Враћевшница)“, „Споменици“, 157—159; уп. и Г. Бабић, „Друштвени положај ктитора у деспотовини, Моравска школа и њено доба“, Београд, 1972, 152—153.
12. Константин Филозоф, „Живот деспота Стефана“, изд. Ј. Мирковић, СКЗ, књ. 265, Београд, 1936, 106.

DIE MITTELALTERLICHE BURG AUF DER TRIJESKA BEI
GORNJI MILANOVAC

Die Ruinen der in diesem Fundbericht kurz besprochenen Burg befinden sich auf dem Gipfel des Berges Trijeska (735 m ü. M.), auf einer dominanten Lage über der umgebenden Landschaft (s. T. I). Von Gornji Milanovac sind sie in Luftlinie ca. 5 km in Richtung Südosten entfernt. Die Überreste wurden innerhalb einer planmässigen Prospektion 1987. besichtigt, um im gleichen Jahr durch Probegrabungen kleineren Ausmasses untersucht zu werden. Diese Arbeiten fanden in der Organisation des Archäologischen Instituts in Beograd statt. Dabei waren die Angaben des serbischen Generalstabsleutnants Jovan Mišković von Nutzen, der 1872. hier die Ruinen besichtigte und darüber Bericht erstattete.

Die Situation, die Mišković vor mehr als einem Jahrhundert vorfand, änderte sich bis vor zwei Jahren nicht wesentlich. Die Beschaffenheit der Terrainoberfläche und der Erhaltungszustand der Mauern und Türme erlaubte wie damals so auch Heute einen ersten Einblick in den Grundriss der Befestigung. Dieser war den Geländegegebenheiten angepasst, was seine längliche Form zu Folge hatte. Die Burg war über 100 m lang, mit einer maximalen Breite von ca. 26 m. Auf dem höchsten Punkt innerhalb der Burg stehen die immer noch gut erhaltenen Überreste des im Grundriss kreisförmigen Burgfriedes.

Im Jahre 1987. wurde eine kleinere Sonde an der Innenseite der Abwehrmauer im nordöstlichen Teil der Befestigung gelegt. Ausserdem wurden streckenweise die Abwehrmauern untersucht. Dabei wurde festgestellt, dass sie 1,40 m breit waren und das sie teilweise ebenso hoch erhalten sind. Ihre Aussenseiten wurden von grösseren unbehauenen oder teilweise bearbeiteten Steinen formiert, in unregelmässigen Reihen gegliedert. Das Innere war mit meist kleinerem Stein gefüllt und mit Möрте übergossen.

In der Sonde wurde in einer einheitlichen Schicht brauner Erde gegraben. Diese Schicht überdeckte teilweise den Felsen, teilweise die sterile Erdschicht. Aus ihr stammen die Kleinfunde. Hauptsächlich handelt es sich um Keramikfragmente, um Teile von Waffen, Werkzeugen und Glasgefässen.

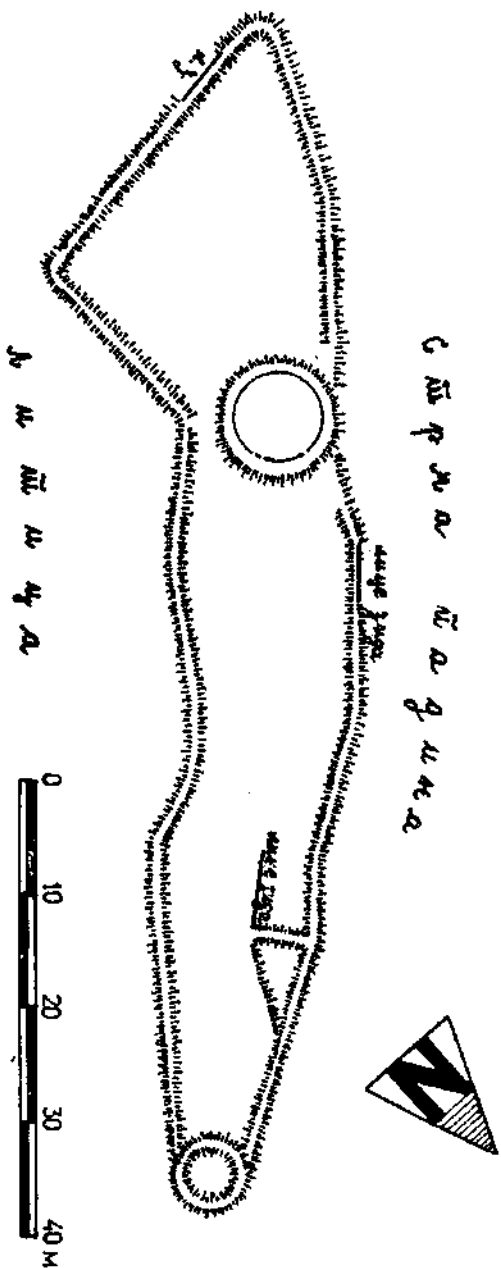
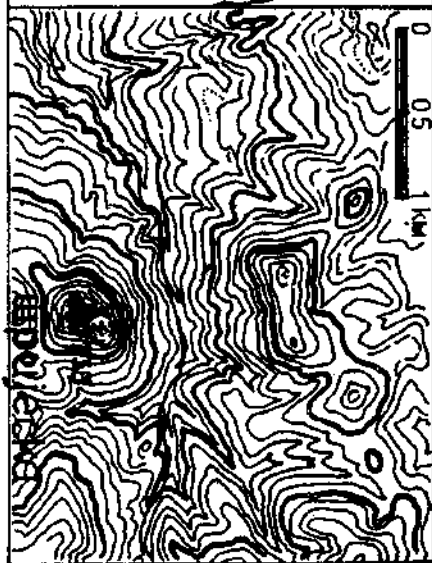
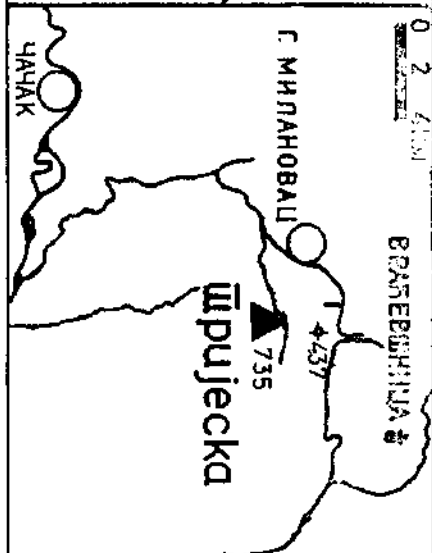
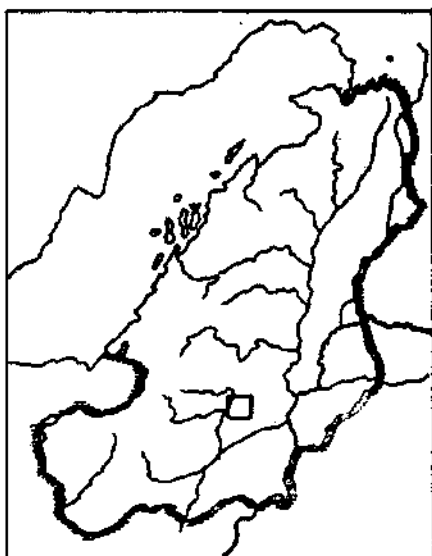
Der Grossteil der Keramik ist spätmittelalterlich (94,61%) und gehört in die Zeit des XIV—XV Jh. Dass die Trijeska auch in früheren Zeiten sporadisch benutzt wurde, zeugen einige wenige Hallstattzeitliche Fragmente (1,49% — s. T. III), wie auch Teile eines antiken grün glasierten Gefässes (3,89%).

Die mittelalterliche Keramik besteht fast ausschliesslich aus Töpfefragmenten. Nur ein kleinerer Teil der Gefässe war geschmückt (s. T. III—IV). Im Gesamten betrachtet wirkt das Material chronologisch einheitlich, repräsentiert durch Gefässe, die in ihrer Form strikt der Funktion unterstellt waren.

Neben den Keramikfragmenten fand man auch ein Glasgefässfragment und zwei Pfeilspitzen, wie auch ein beschädigtes gezähntes eisernes Werkzeug, dessen Funktion nicht genau bestimmt werden kann.

Die Kleinfunde datieren die Erbauung und Benutzung der Burg in des Ende des XIV und in das XV Jh., wahrscheinlich in die Zeit nach der Schlacht an der Mariza (1371.). In der zweiten Hälfte des XIV Jh. wurden in diesen Gebieten Kämpfe zwischen dem mächtigen Nikola Altomanović und dem Fürsten Lazar um Rudnik gefochten, das 1373. Lazar zufiel. Nach einer etwas ruhigeren Zeit durchquerte 1389. diese Teile Serbiens das Heer des ungarischen Königs Sigismund, gegen die Burgen Borač und Čestin vordringend. Auf welche Art und Weise unsere Feste in diese Zusammenstösse verwickelt war, bleibt unbekannt. Jedenfalls muss ihr Schicksal im Zusammenhang mit jenem der umgebenden spätmittelalterlichen Burgen betrachtet werden: Ostrovica, Jerinin Grad in Đurevac, Borač und Čestin. Dabei soll beachtet bleiben, dass sich Trijeska auf einem der dominantesten Punkte an den südlichen Zugängen zu einem der wichtigsten serbischen mittelalterlichen Bergbaugebiete befindet.

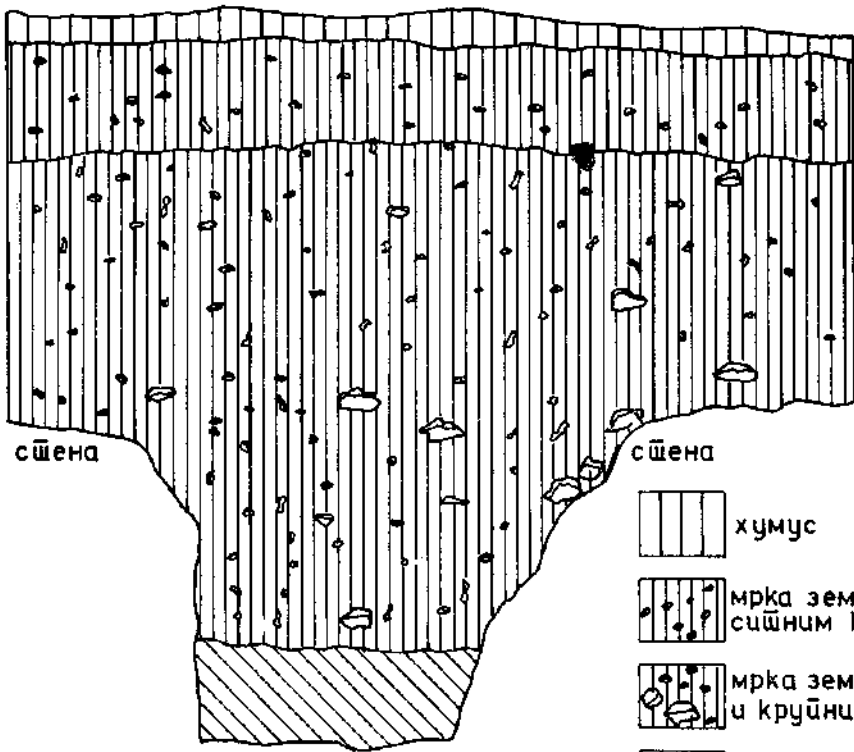
Mr Mihailo Milinković

Т. I Макро — и микролокацијске карте, скица основе утврђења
Makro — und Mikrolokationskarten, Skizze des Grundrisses der Burg

б

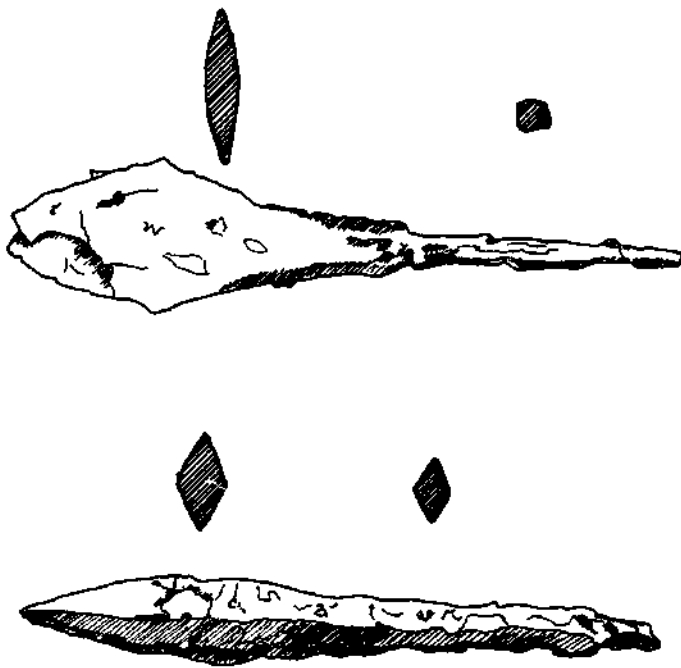
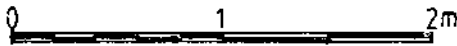
с

сшена

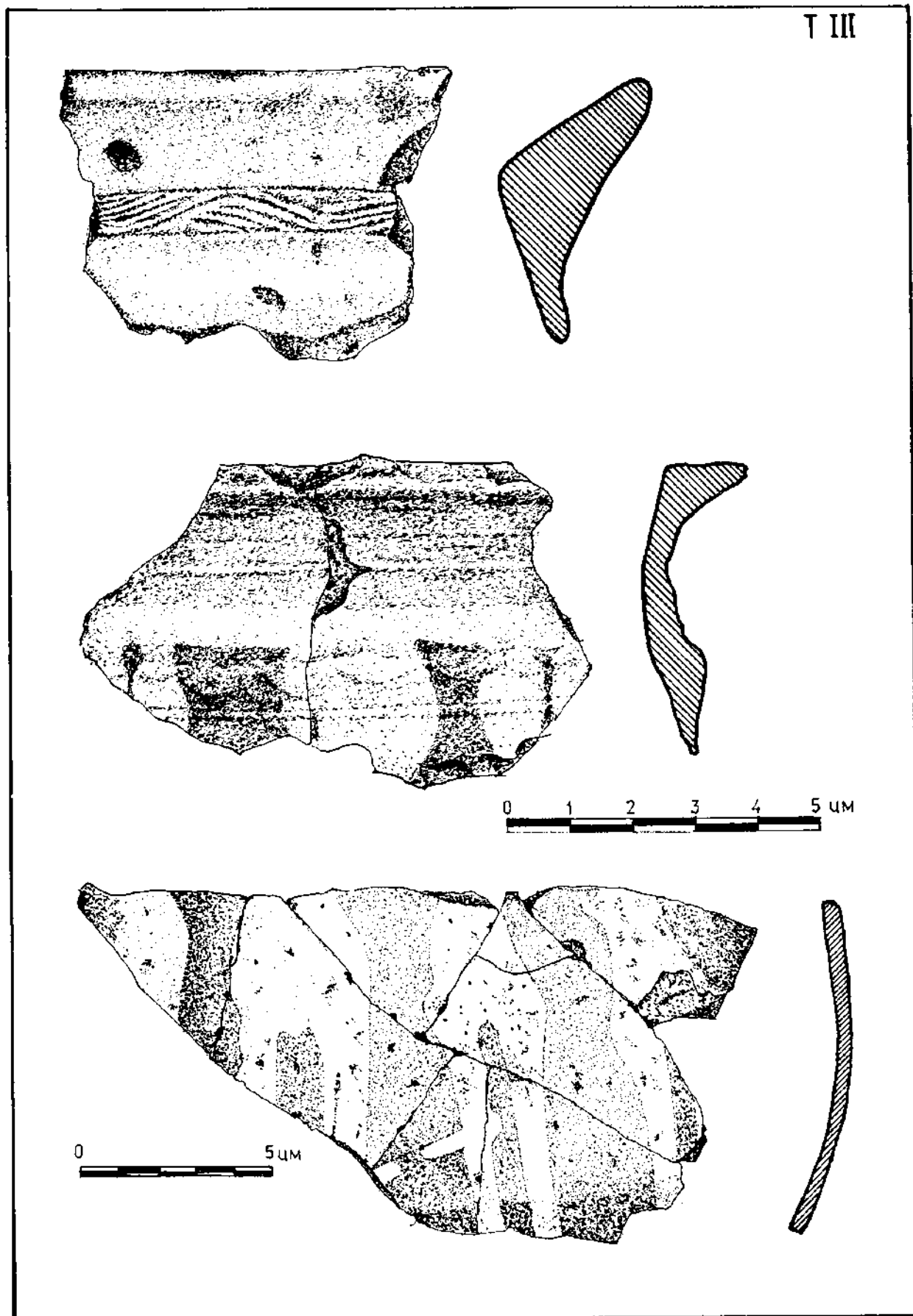
сшена

- хумус
- мрка земља са сишним камењем.
- мрка земља са сишним и крујним камењем
- свешло мрка земља

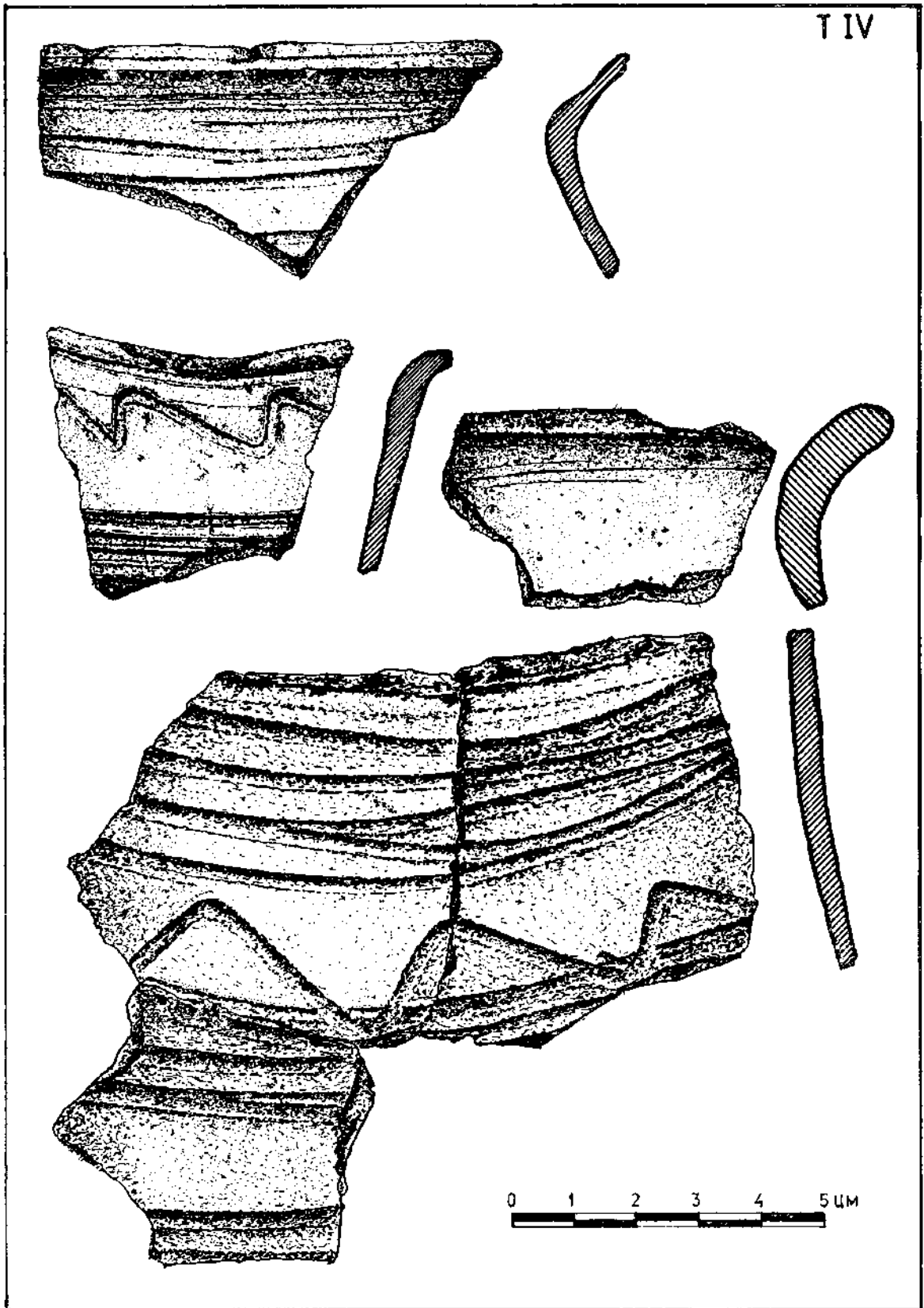

T. II Профил сонде 1 и врхови стрела
 Profil der Sonde 1 und die Pfeilspitzen

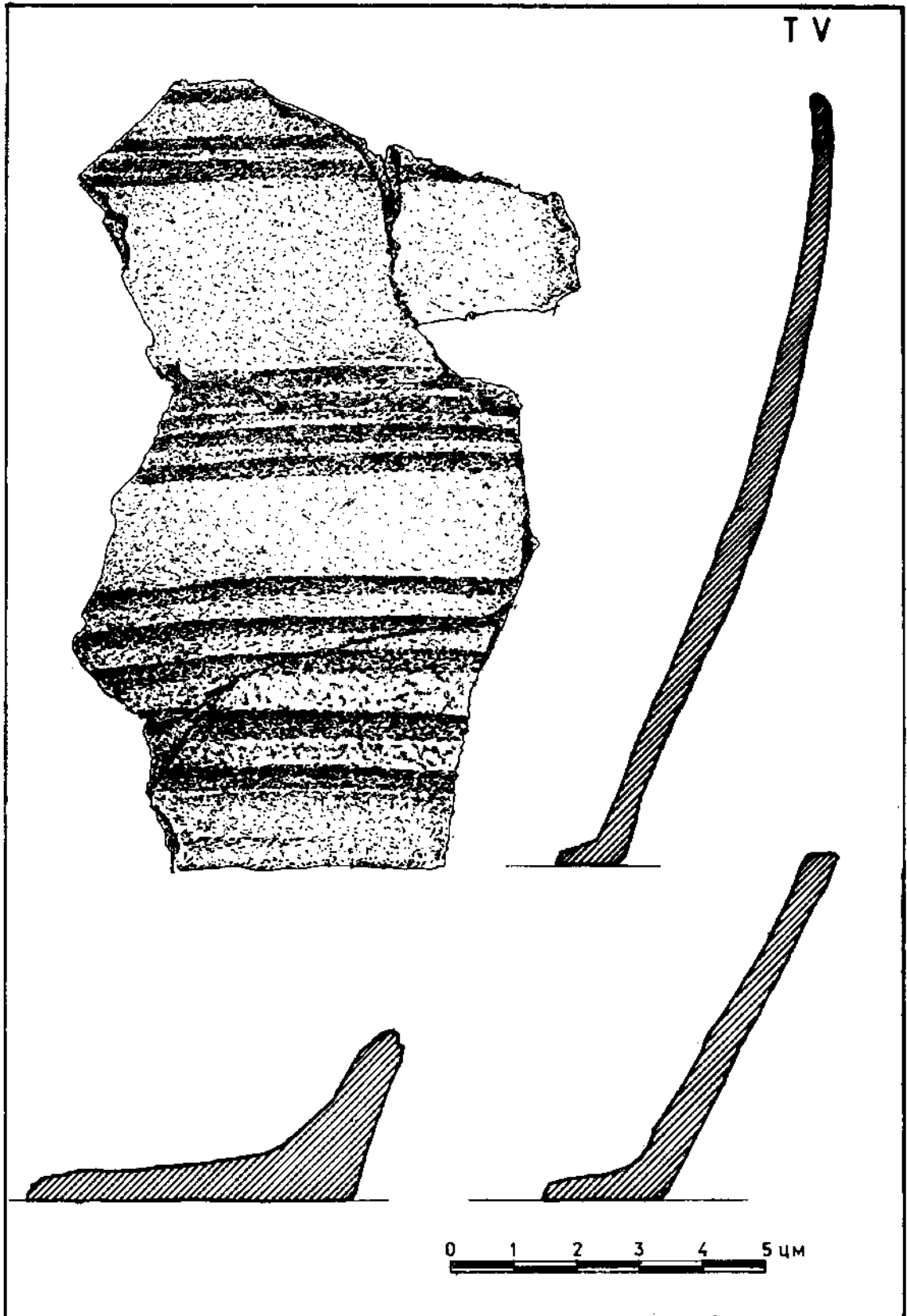
Т III

Т. III Фрагменти керамике из сонде 1
Keramikfragmente aus der Sonde 1

T. IV Фрагменти керамике из сонде 1
Keramikfragmente aus der Sonde 1

T. V Фрагменти керамике из сонде 1
Keramikfragmente aus der Sonde 1

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ

СРЕДЊОВЕКОВНИ МАЧЕВИ ИЗ ОКОЛИНЕ ЧАЧКА И КРАЉЕВА

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј
Цара Душана 1

УДК 903 (497.11)
„653“:623.444

Средњовековни мачеви спадају у ретке археолошке налазе на територији Србије. У кориту реке Западне Мораве, на релативно малом географском растојању, пронађена су четири примерка. Два се чувају у Народном музеју у Чачку, а друга два припадају Народном музеју у Краљеву.¹ Изузев једног, мачеви имају тауширане знаке на сечиву.² Околност да су пронађени у речним наносима и одсуство пратећег материјала обавезује нас да их посматрамо у контексту средњовековног наоружања.

Мач из околине Чачка (Т. И)³ пронађен је у кориту Западне Мораве у близини Чачка под непознатим околностима. Његова укупна дужина је 107,5 цм. Сечиво је двобридо, према врху благо се сужава, дуго 90 цм, највеће ширине 5,5 цм. Са обе стране има плитак жљеб у дужини од 59 цм. На сечиву, ближе дршци, са обе стране налази се тауширан цртеж са остацима месинга, који представља ознаку радионице (Т. V, 3). Дужина дршке је 17,5 цм. Пљосната крсница, дуга 12 цм, облика издуженог трапеза, сужава се на уласку у јабуку. Накрсница је округлог пресека, дуга 24,5 цм и хоризонтално

постављена у односу на сечиво. Јабука је округла, пљосната, без изражених ивица. Гвоздени мач је релативно добро очуван. Недостаје само оплата крснице, која је вероватно била од неког материјала склоног пропадању.

Директну аналогију за овај мач немамо. С обзиром на облик јабуке, дужину мача и релативно малу дужину крснице, мач се може оквирно датовати у другу половину XIV века.⁴

Мач из Заблаћа (Т. II)⁵ пронађен је у старом кориту Западне Мораве. Његова укупна дужина је 114 цм. Сечиво је двобридо, постепено се сужава према оштећеном врху, дуго 90 цм, највеће ширине 5,4 цм. Са обе стране налази се плитак жљеб дужине 53 цм. Дужина дршке је 24 цм. Пљосната крсница, дужине 18 цм, облика је издуженог трапеза и сужава се на уласку у јабуку, која је елипсаста, пљосната, са брушеним ивицама и вертикалним ребром по средини обе стране. На врху је купаста нитна. Накрсница са вертикално раскуцаним крајевима дуга је 20,5 цм и косо повијена према сечиву. Сечиво је деформисано — благо увијено по вертикалној оси. Гвоздени мач је релативно добро очуван. Недостаје оплата накрснице.

Према облику и димензијама најсличнији овом је „мач вуковац“, пронађен на локалитету Ковачнице у селу Каленићки Прњавор, који је датован у XIV—XV век.⁶ Јабуку овог типа има и мач из Дубочца на Сави, датован у исти период.⁷

Мач из Сирче (Т. III)⁸ нађен је у песку Западне Мораве под непознатим околностима. Његова укупна дужина је 114,5 цм. Двобридо сечиво постепено се сужава према оштећеном врху, дуго је 89 цм, највеће ширине 5,4 цм. Са обе стране има плитак жљеб у дужини од 56 цм. Дужина дршке је 25. цм. Пљосната крсница трапезоидног облика дуга је 18,5 цм. На горњем крају улази у пљоснату четвртасту јабуку, са заобљеним угловима и брушеним ивицама. На горњој страни налази се раскуцана нитна. Накрсница, дужине 19,5 цм, са вертикално проширеним крајевима, благо је повијена према сечиву. Са обе стране сечива ближе дршци тауширан је цртеж који на једној страни представља вука са отвореним чељустима и предњим ногама избаченим унапред (Т. V, 1). На другој страни оштрице је тауширана представа инорога у покрету (Т. V, 1 а).

Сличан знак вука употребила је једна непозната радионица у Немачкој на мачу израђеном око 1520. године.⁹ Аналогну представу инорога имамо на мачу из XIV века пронађеном у Дунаву код села Вишњице.¹⁰

Мач из Пекчанице (Т. IV)¹¹ нађен је у речном наносу Западне Мораве под непознатим околностима. Његова укупна дужина је 85,5 цм. Двобридо сечиво дуго је 61 цм, највеће ширине 4,7 цм. Сужава се према оштећеном врху. Дршка је дужине 24,5 цм, а пљосната крсница трапезоидног облика 19 цм. Накрсница са вертикално раскуцаним крајевима, дужине 19 цм, лучно је повијена према сечиву. Јабучица је пљосната, елипсаста, заобљених ивица, са раскуцаном нитном на горњем крају, која одступа од осе крснице за 0,7 цм. На обе стране сечива налази се тауширани знак „руже“ (Т. V, 2). Гвоздени мач је релативно добро очуван. Недостаје оплата накрснице.

Мачеве са овим знаком производила је непозната радионица у јужној Немачкој у XIV веку.¹²

У збиркама музеја у Србији постоји 17 примерака мачева из XIV—XV века.¹³ Мачеви из околине Чачка и Краљева значајно употпуњавају фонд познатих примерака са таушираним знаком радионице. Они су у наше крајеве доспели заједно са другим врстама оружја трговачким путевима или заједно са страним најамницима, којих је у српској војсци било још од времена краља Милутина.¹⁴

Појава таушираних знакова на мачевима позната је још из 1340. године, када еснаф за производњу мачева града Пасау у јужној Баварској повељом херцога Албрехта Аустријског добија привилегију стављања заштитног знака у облику вука на своја сечива.¹⁵ Чињеница да су квалитетни мачеви пасауских радионица били цењени у читавој Европи, доводи до тога да многи мачари у Немачкој и другим земљама стављају на своја сечива као доказ квалитета знак вука или друге ознаке, од којих многе још увек нису одгонетнуте.

Еволутивни развој мачева са крстоликим балчаком од XIV века прате промене у облику и димензији појединих делова: издужују се сечиво и крсница, врх постаје зашиљен, а накрсна се повија према сечиву. Ове карактеристике заступљене су на нашим примерцима и на основу њих мач из Заблаћа, рад вероватно неке локалне радионице, датујемо у XV век. Мач из околине Чачка, са ознаком непознате радионице, вероватно је немачког порекла. Он је, као и мач из Пекчанице, датован у другу половину XIV века. Мач из Сирче има представе аналогне оним на мачу из Вишњице и из Немачке, мада се од последњег по облику потпуно разликује, па према томе и по времену настанка. Настао је најкасније у првој половини XV века.

Примљено 26. VI 1969.

НАПОМЕНЕ

1. Најљубазније се захваљујем колегиници Вери Богосављевић, кустосу Народног музеја у Краљеву, на материјалу уступљеном за публикавање.
2. Рендгенско снимање мачева извршено је у Фабрици вагона у Краљеву уз свесрдну помоћ дипломираног инжењера машинства Душка Марјановића.
3. Народни музеј Чачак, инв. бр. А 1093.
4. Г. Шкриванић, „Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику“, Београд, 1957, стр. 42—43.
5. Народни музеј Чачак, инв. бр. А 1297; Оливера Марковић, „Средњовековни мач из Заблаћа“, Гласник САД, 5, Београд, 1988, стр. 154—155.
6. С. Ветнић, »Medieval Weapons and Implements Deriving from Middle Moravia«, *Balkanoslavica*, 10, Београд, 1983, п. 143, пл. V, 2.
7. Марија Шерцер, „Мачеви, бодежи, ножеви“, Каталог музејских збирки XIV, Загреб, 1976, стр. 45, кат. бр. 15.
8. Народни музеј Краљево, инв. бр. А 59; „Обрада неплеменитих метала на тлу Србије“, Београд, Музеј примењене уметности, 1986, стр. 117, кат бр. 289.
9. Н. Müller—Н. Kölling, »Europäische Hieb — und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte«, Berlin, 1981, p. 373, kat. nr. 107.
10. Марија Бирташевић, „Мачеви, 'вуковци' у југословенским збиркама“, *Весник Војног музеја*, 13—14, Београд, 1968, стр. 81, 87, т. I, 1.
11. Народни музеј Краљево, инв. бр. А 60.
12. М. Glosek, »Miecze srodkowoeuropejskie z. X—XV, Wydawnictwa Geologiczne«, Warszawa, 1984, p. 142, t. V.
13. Захваљујем колегама из Народног музеја у Београду, Историјског музеја Србије у Београду, Народног музеја у Титовом Ужицу, Народног музеја у Крагујевцу, Народног музеја у Шапцу, Музеја Крајине у Неготину, Завичајног музеја у Светозареву и Музеја Косова у Приштини, који су ми дали податке о мачевима из својих збирки.
14. К. Јиречек, „Историја Срба“, књ. II, Београд, 1952, стр. 110.
15. Марија Бирташевић, н. д, стр. 83.

DIE MITTELALTERLICHE SCHWERTER AUS DER UMGEBUNG
VON ČAČAK UND KRALJEVO

Im Bett von Fluss Zapadna Morava hat man vier Schwerter mit dem Gefäss in der Kreuzform entdeckt, welche aus dem XIV und XV Jahrhundert datieren. Alle, ausser eines haben tauschierte Kennzeichen and der Klinge.

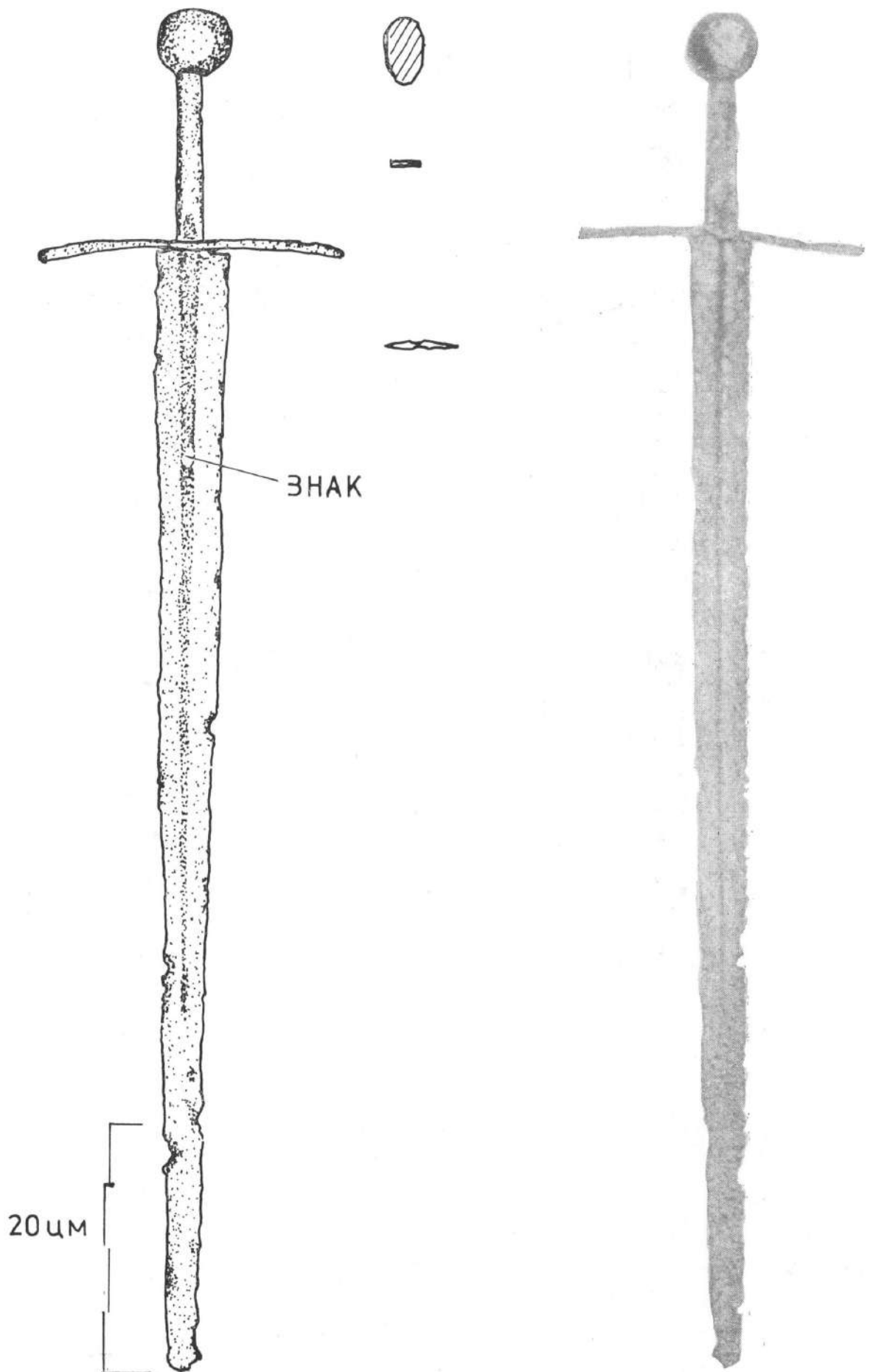
Schwert aus der Umgebung von Čačak — Die gesamte Laenge 107,5 cm zweischneidige Klinge, Laenge 90 cm, die groesste Breite 5,5 cm, an den beidem Seiten, naeher dem Knauf, gibt es eine tauschierte Zeichnung mit dem Kennzeichen einer, unbekannten Werkstatt (T. V, 3). Die Knauf-laenge betraegt 17,5 cm, an der Spitze gibt es der runde, flache Apfel, mit runden Kanten. Parierstange ist horizontal im Bezug auf die Klinge.

Schwert aus Zabláče — Die gesamte Laenge ist 114 cm. Die Klinge ist zweischneidig, 90 cm lang, die groesste Breite 5,4 cm. Die Knauf-laenge ist 24 cm, an der Spitze ist ein Apfel in der Elipsform, flach, mit der vertikalen Rippe in der Mitte. Parierstange ist schraeg zur Klinge gewunden.

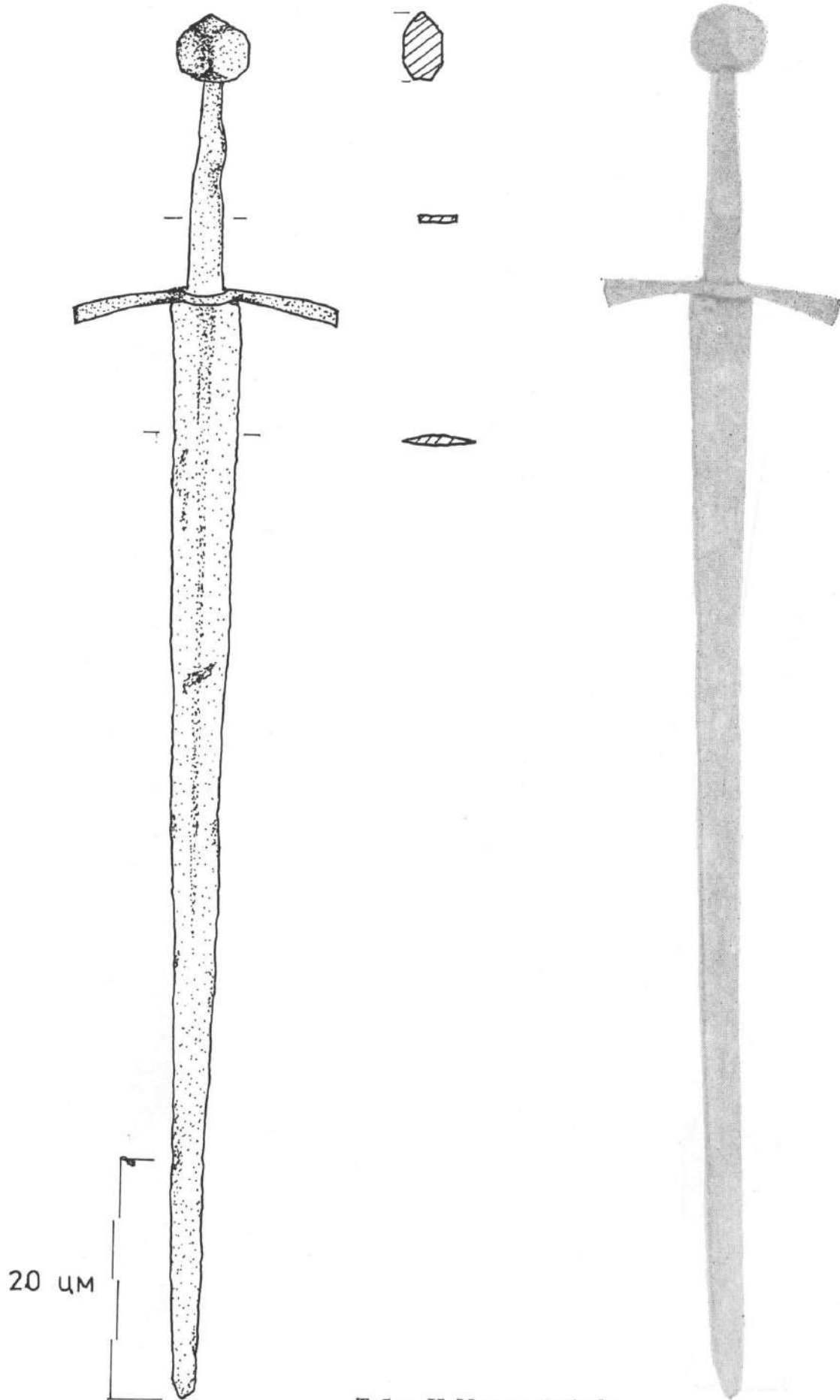
Schwert aus Sirča — Die gesamte Laenge ist 114,5 cm die zweischneidige Klinge ist 89 cm lang, die groesste Breite ist 5,4 cm, an den beiden Seiten gibt es die tauschierte Zeichnung, an einer Seite-Wolf mit der offenen Kiefer, an der anderen-Einhorwal (T. V. 1 und 1a). Die Knauf-laenge ist 25 cm, an der Spitze ist viereckiger Apfel mit den abgerundeten Ecken und mit den scharfen Kanten. Parierstange ist sanft zur Klinge gewunden.

Schwert aus Pekčanica — Die gesamte Laenge betraegt 85,5 cm. Die zweischneidige Klinge ist 61 cm lang, die groesste Breite ist 4,7 cm, an den beiden Seiten gibt es tauschierte Zeichnung, »Rose« (T. V 2) Knauf ist 24,5 cm lang mit dem flachen Apfel in der Elipstorm mit dem abgerundeten Apfel und Parierstange welche bogig zur Klinge gewunden ist.

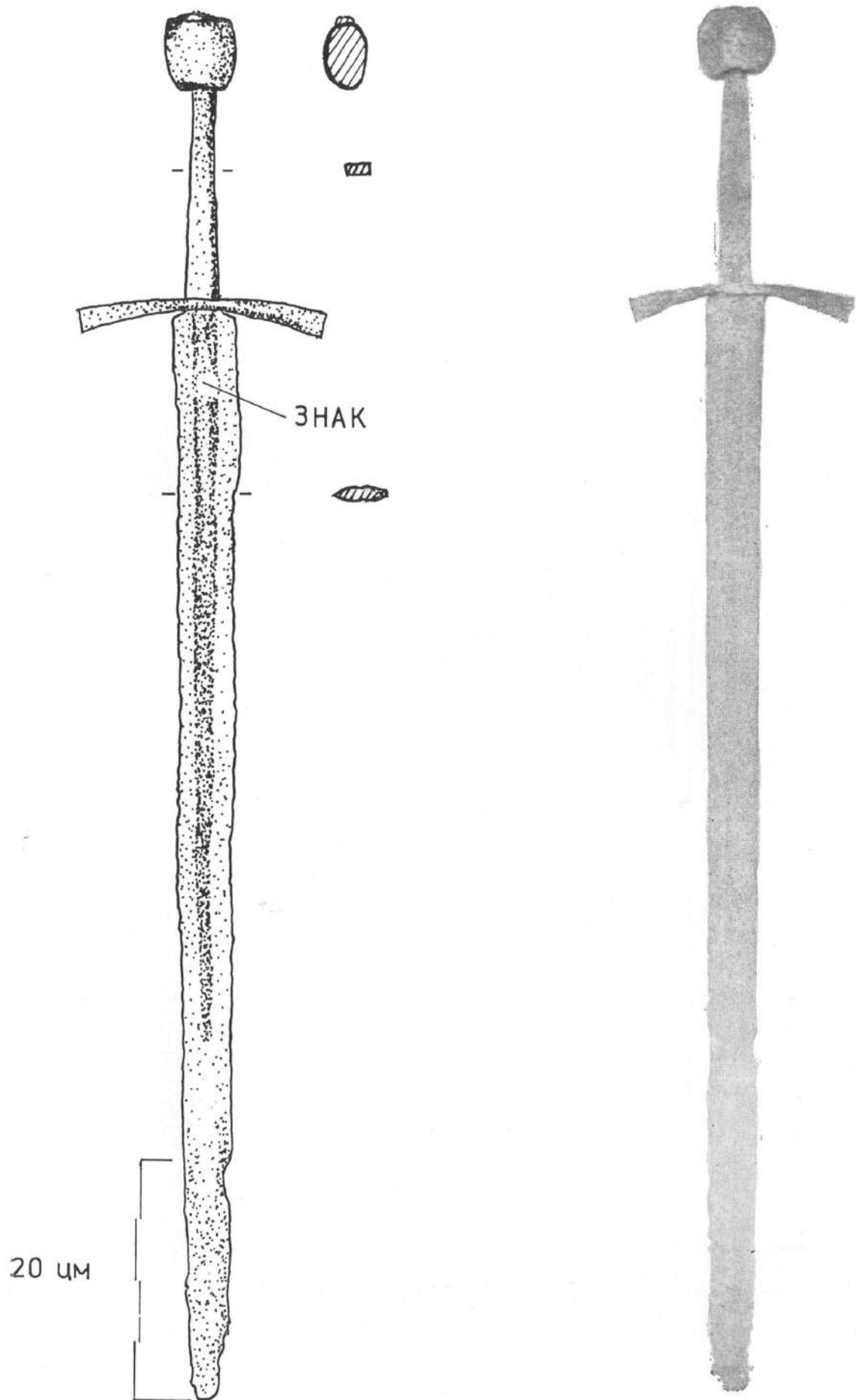
Olivera Marković

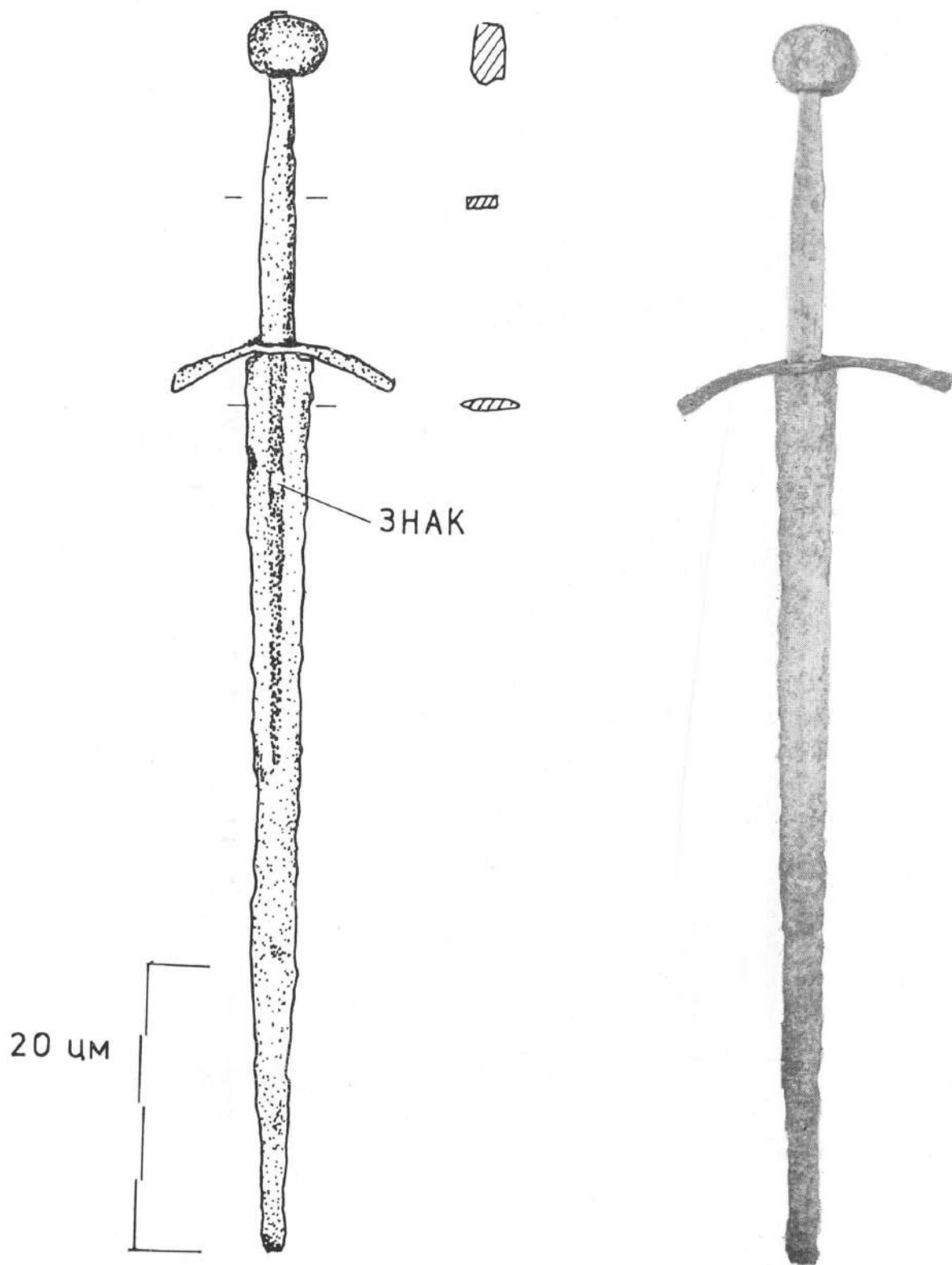
Табла I Мач из околине Чачка
Table I Épée des environs de Saçak

Табла II Мач из Заблаћа
Table II Epée découverte à Zablaće

Табла III Мач из Сирче
Table III Épée découverte à Sirča

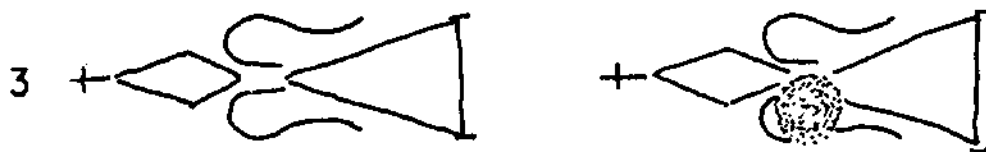
Табла IV Мач из Пекчанице
Table IV Épée découverte à
Pekčanița

KARTA:

SR SRBIJA

1. Barič, 2. Višnjica, 3. Vučitrn-Sudimlja, 4. Dunav kod Zemuna, 5. Zablacé, 6. Klokočevac, 7. Lajkovac, 8. Opovo, 9. Pekčanica, 10. Priština, (nepoz. mesto nalaza), 11. Rekovac, 12. Sirča, 13. Slankamen, 14. Užice — »Stari grad«, 15. Užice — Lipski potok, 16. Čačak — okolina, 17. Šabac u Savi

Табла V 1. Ознака са обе стране сечива мача из Сирче
Table V 1. Marque des deux côtés de la lame de l'épée de Sirča

2. Ознака са обе стране сечива мача из Пекчанице
2. Marque de deux côtés de la lame de l'épée de Pekčanica

3. Ознака са обе стране сечива мача из околине Чачка
3. Marque des deux côtés de la lame de l'épée découverte aux environs de Čačak

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

МИЛИЋ ДРИНЧИЋ — ВОЈВОДА ПОДГОРСКИ

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј
Цара Душана 1

UDK 949.711
„1804/1815“

Један од ратника чије је име везано за сва значајнија догађања у првом и другом српском устанку био је војвода Милић Дринчић из Теочина. У овом селу, у потесу Црквена коса, постоји заселак Дринчића, у коме је сачувано неколико кућа из средине XIX века и нешто доцнијег времена. На једној полубрвнари, која припада Славиши Дринчићу, урезана је, на надвратнику, 1720. година. Кућа није толико стара, а урезивање поменуте године указује на предање, које се негује у Весковићима и Дринчићима, да су се они 1720. доселили у Теочин.

Овим се улази у разматрање порекла и досељавања Дринчићевог рода у Теочин. По једном казивању¹ Дринчићи су пореклом Васијевићи из Црне Горе. Други казивач² даје нешто више података наводећи да је први дошао у Теочин Милоје са три сина: Веском, Гаврилом и Јочом. По казивању Душана Дринчића, Милојев брат се населио у околини Косјерића, где и данас има Дринчића. Милоје се најпре настанио на месту званом Водица, јер се ту налазио извор.

Тај потес био је под шумом, која данас припада Весковићима и у којој је видљив закоп кућног места величине 8 x 6 м. Још се могу видети два камена са јужне стране, на које су биле постављене греде — подвале куће брвнаре. Ту, где је имало храстове шуме за прављење куће и чесма са водом, настанио се Милоје са синовима. Има, пак навода³ да је у Теочин дошао Милоје са презименом Васојевић са три сина. Да су се доселили из Васојевића, потврђује податак да и данас у Васојевићима постоји род Дринчића. Што се тиче кућа, у предустаничко доба оне су у рудничкој нахији обично биле увучене у потоке, тамо где има вода и шума. „У сваком селу показују се стара кућишта из тог времена“.⁴ Највеће насељавање таковског краја извршено је између 1739. и 1804. године. Тада су се населила и до данас одржала 184 рода са 3.374 домаћинства, док је до 1739. године у таковским селима живело само седам родова са непознатим бројем домаћинстава. После велике сеобе у 1690. години, када су се бројни житељи таковског краја иселили у Војводину и Мађарску, аустријска окупација Србије од 1718. до 1739. довела је до извесног смиривања прилика, што је условило насељавање таковских села, дотле запустелих, досељеницима већином из источне Херцеговине и Босне. Ваља још додати да „откако су се 1737. године кнезови северне Србије, изашавши пред султанову ордију која је снажно потискивала аустријску војску... ујемчили пред Турцима у Нишу да ће се држати закона... Београдски пашалук, који је био запустео, постао је обећана земља за многе појединце, породице или мање групе“.⁵ Тако је после 1737. године извршено масовније насељавање Србије. Насељеници су долазили са свих страна, а највише из динарских предела: из Херцеговине, Црне Горе, старовлашких предела, од Сјенице и из Драгачева. Преци Милића Дринчића кренули су у Србију највероватније 1737. године, када су били „растерани“ Кучи и нарочито Васојевићи, па су се тако нашли у Дубници код Сјенице, одакле су дошли у Теочин. „Тврди се да су од истог племена од кога је био и Јован, дед Карађорђевић“,⁶ као и да су Васојевиће напустили заједно са Карађорђевићима. Досељавање Дринчића од 1791. до 1802. мало је вероватно, иако се у то време јавља „знатан број нових дошљака, привредна производња и трговина забележиле су видан напредак и с тим у вези почело је јаче друштвено раслојавање у дотле прилично хомогеној сеоској маси“.⁷ Овакву могућност одбацују и породично предање и Милићевић,⁸ који наводи да је Милић Дринчић родом из Теочина, што се може протумачити — да је рођен у Теочину.

Доласком у Теочин Милоје се, са синовима, потрудио да створи услове за живот. Тако се латио крчења шума и стварања њива, ливада и пашњака, јер је гајење ситне и крупне стоке најзаступљенија грана делатности у таковским селима кроз читав XVIII век. У фамилији Весковића очувало се предање о економском развоју задруге, коју су сачињавали Милоје и његови синови Веско, Гаврило и Јочо. Када су се Милојеви синови скућили, крчењем земље, дошли су у сукоб са Турцима, јер су избегавали да плаћају пореске обавезе. Због тога су често бежали у источни део села, на Црквену косу, на којој су се све више задржавали, крчећи и ту храстову шуму и стварајући основу за ново домаћинство, које ће „када су почели да троје племена“,⁹ тј. када је дошло до поделе браће, настанити млађа браћа Гаврило и Јочо, док је Веско имао да остане на старом кућном месту, које и данас припада Весковићима. Предање даље говори да је јачање задруге и имовинско снажење, у коме су браћа имала земљишни посед који се простирао од кућа Божића у Лозњу и Црквене косе, па све до гробља у Брајићима у непрекинутом ланцу од неколико километара, доводило до све јачих и чешћих сукоба са Турцима, па су браћа принуђена да напусте Теочин. Дошавши у село Бождаревац у београдској нахији, браћа су поседовала воденицу, имање, а Веско се можда ту почео бавити трговином са Аустријом; ту се и оженио. Постоји, пак, легенда¹⁰ да је Милоје бежао од Турака чак до Смедерева. Но, и тамо су наставили да пружају отпор, па су „кад им је дојадио зулум“,¹¹ одлучили да се врате у Теочин. У том циљу послали су двојицу својих људи под оружјем да се обавесте о стању у Теочину. Ова су двојица затекли на старом кућном месту, под крушком крај чесме, дивљу свињу и медведа, што говори о запустелости овог дела села после одласка Милићевих предака из Теочина. Тако се браћа из Бождаревца врате у Теочин, где је убрзо дошло до поделе браће и оснивања фамилија Весковића, Дринчића и Јочовића. Можда тада Гаврило није био у животу, па су се Милићева мајка Дринка и Милић настанили на Црквеној коси. Очигледно, Милић је презиме добио по мајци Дринки. Према забележеном предању,¹² причало се да је много времена пре буне на Турке у Теочину била по отмености и речитости позната жена Дринка. По тој, у много чему изузетној, жени цео њен род добио је презиме Дринчић. И сада се на Црквеној коси, на имању Радивоја Дринчића, могу видети камени темељи и рушевине Милићевог чардака, прављеног од ломљеног камена, довлаченог из теочинског мајдана. По легенди,¹³ кућа Милића Дринчића била је највећа и најпространија

у селу. Причало се да је имала дванаест врата, па кад би Турци опколили кућу, не би могли да запоседну сва врата и униште Дринчића и његове хајдуке. Уз ово, ваља навести и податак да су и данас најстарије очуване куће у Теочину оне које су припадале роду Дринчића.

Ако се пође од чињенице да је сточарство било главно занимање у предустаничкој Србији, извесно је да се и Милић Дринчић на свом великом поседу бавио сточарством и стварао вишак за тржиште, па и сам трговао свињама и стоком — како се преноси предање у Дринчићевој фамилији, или помагао у трговини неком од виђенијих трговаца. Јер, сточарство је уочи и у време српских устанака, поред трговинског значаја, омогућавало и набавку оружја, праха и олова, али је обезбеђивало и исхрану устаника. Како је свињарство, захваљујући обиљу храстових шума, носило превагу, разумљиво је што се на заставама устаничких војвода, поред других симбола, нашла и глава свиње; она се налази и на застави војводе Милића Дринчића.

УОЧИ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

О животу Милића Дринчића у предустаничком времену мало се зна. Из предања, сачуваног у Весковићима и Дринчићима, произилази да је он, са двојицом својих сусељана, склопио заверу о убиству некаквог Турчина, који је често долазио у суседство. По једном казивању, то су били Милић Дринчић, његов рођак Милош Весковић и Милутин Недић, а по другом, уместо Милоша Весковића, помиње се Милош Живановић, припадник фамилије у најближем суседству. По забележеном предању,¹⁴ Милић се договорио са два своја поверљива човека да убију ханцију и субашу у Теочину. Иако су се другачије договорили, Милић сам убије оба Турчина и одметне се у гору, у хајдуке. У другој легенди,¹⁵ Дринчић је убио само теочинског ханцију, а убиство је извршио на месту где су данас Недића куће. Легенда ово убиство везује за почетак Карађорђевог устанка. Овај сукоб, ако се уистину и догодио, морао би се везати за време дахијске управе у београдском пашалуку, тим пре што је, по предању, у Теочину постојало имање Сали-аге, брата Кучук Алије, које се налазило у месту званом Велико врело, и што је за дахијску управу везано присуство представника дахијске власти у селима. Предање наводи да се после овог убиства Милић Дринчић морао одметнути у хајдуке. Постоји податак¹⁶ да су Турци убили Милићевог

оца Гаврила, па се Милић, ради освете, одметнуо у хајдуке. По забележеном предању¹⁷ о старој теочинској цркви св. Димитрија, која се налазила у потесу Црквена коса, у месту званом Ђелије, на граници Теочина и Лозња, ова црква премештена је у време када се Дринчић одметнуо у хајдуке. По легенди, Милић Дринчић, са својим људима, за ноћ је пренео теочинску цркву у Брезну, где се и данас налази. У сваком случају, Дринчић је био у сукобу са Турцима настављајући тако фамилијарну традицију пружања отпора. О његовом хајдуковању постоји легенда¹⁸ — да Турци, када су, с јесени, по таковским селима сакупљали харач, никако нису смели да дођу у Теочин, пошто су се плашили Дринчића. Знали су да је он прек и опасан хајдук, па су у Брусници чекали да им он пошаље онолико харача колико сам одреди.

О учешћу Дринчића у Кочиной крајини и раду у време реформи султана Селима III нема директних података. У опису Карађорђевог ратног пута у време Кочине крајине¹⁹ и његовом проласку кроз руднички и чачански крај, не помиње се учешће ниједног од бројних устаничких војвода из поменутих крајева, па ни Милића Дринчића. После Кочине крајине, реформама Селима III из 1793. године, стање у београдском пашалуку видно се поправило. Дошло је до организовања сеоских и кнежинских самоуправа, стварања народне војске на челу са Станком Арамбасић (у којој се налазио и Карађорђе као буљукбаша), слободне трговине са Аустријом, која доживљује велики полет и у којој се ствара слој крупних трговаца (међу којима и Милан Обреновић и Никола Милићевић—Луњевица из рудничке нахије). Поред тога, и занатство је било слободно и доживљавало је процват, што је искористио Лазар Мутап као мутавџија. Највећа опасност оваквом стању у пашалуку долазила је од видинског одметника од султана Пазван Оглуа, који је жудео за преотимањем београдског пашалука од Хаџи Мустафа-паше, па је, у том циљу, водио више ратова, у којима је учествовала и српска народна војска милицијског типа. Тако су обор-кнезови били војни заповедници у нахији; кнезови у кнежини, а под командом кнезова биле су буљукбаше, сваки са по 70 војника. Нема података да је Дринчић учествовао у ратовима против Пазван Оглуа, који су вођени 1793, 1795. и од 1797. до 1799. године, мада је Теочин у време аустријске управе од 1718. до 1739. дао највише „хајдука“, тј. народне милиције, па се исто опредељење Теочинаца могло поновити и у време Хаџи Мустафа-паше. Ипак, мало је вероватно да су ови догађаји прошли без учешћа Милића Дринчића. На то наводи

податак да Карађорђе, позивајући га да приступи устанку, 1804. назива буљукбашом. Ово би могло значити да је Дринчић поменути чин могао стећи баш у ратовима против Пазван Оглуа, јер је то уочи устанка био једини начин стицања чина буљукбаше. Можда је још тада био познат Карађорђу, који, позивајући виђеније људе на устанак 1804, од 13 писмених позива — једанаести адресира на буљукбашу Милића Дринчића из Теочина. Забуну уноси навод²⁰ да је крајем 1803. године Милан Обреновић добио од Карађорђа поруку да припрема људе у рудничкој нахији на устанак, да се он повезао са бројним људима рудничке нахије, али се међу њима не помиње Дринчић.

Када су се 1799. године јаничари вратили у београдски пашалук, Хаџи Мустафа-паша, да би их удаљио од себе из Београда, постављао их је као харачлије по нахијама. Тако се на Руднику нашао Кучук Алија Ђеврљић, један од четворице будућих дахија-носилаца власти у београдском пашалуку од 1801. до 1804. Ови јаничари чинили су „све већа насиља“.²¹ Тада је убијен Станко Арамбашкић, командант српске народне војске у поменутих ратовима на страни Хаџи Мустафа-паше. Када је, 15. децембра 1801, убијен Хаџи Мустафа-паша, нестало је бранитеља српских повластица. У току 1802. распламсала се борба међу јаничарима, из које су као победници изашла четворица дахија. Када је султан 1803. године опростио јаничарима убиство Хаџи Мустафа-паше, практично су укинуте све повластице које су биле дате Србима ферманом из 1793. „Но за 10 година слободног живота, слободне трговине, избора обор кнезова и кнезова те ратовања 1793, 1795. и 1797. до 1799. године у Србији се створила основица новим правима српским, која се нису могла лако уништити“.²² Овакав султанов став још више осили дахије, па они поделе пашалук на четири дела и почну управљати. Најзлогласнији међу њима, Кучук Алија, постави на Руднику свог брата Сали-агу, „који је био муселим и један од највећих насилника којег Шумадија памти из овога несрећног времена.“²³ Он се прочуо „скотским навршењем своји похотни жеља.“²⁴ Дахије су у селима поставиле по једног субашу са по десетак момака и хаџију („махом најомрзнутијих и најгорих зликоваца“).²⁵ Протеравши спахије и одузевши судску власт од кадија, дахије су постале апсолутни господари над српском рајом. У жељи да се брзо обогате, завели су страшну пљачку и терор. Тада су и манастире палили, а свештенике растеравали. Претила је опасност и цркви у Теочину, која је одатле кришом пренета у Брезну. Тада је вероватно Милић Дринчић убио једног од субашиних

људи у Теочину и одметнуо се у хајдуке. (Већ је поменуто да се одметање Дринчића у хајдуке везује и за премештање теочинске цркве са Црквене косе).

Неуспех београдских спахија да из Земуна, где су се склонили, уз помоћ српске народне војске, изврше преврат 1802. године у Београду и Шумадији, показао је да се Срби морају у борби против дахијске страховладе ослонити на сопствене снаге, јер ће само тако моћи да врате стање какво су имали по ферману из 1793. године. Тако су кроз читаву 1802, а нарочито у 1803. години вршене тајне припреме за устанак, у чему је Карађорђе заузимао централно место. Он је у току 1803. године прокрстарио Шумадијом и Моравом, не само да би упознао пределе и природне заклоне у њима, већ и да се упозна са сваким виђенијим домаћином у селима кроз која је пролазио. Тако се Карађорђе могао упознати и са Милићем Дринчићем и придобити га за устанак, јер у току српског устанка готово сви учесници у њему међусобно су се знали.²⁶ Могућно је да су се Карађорђе и Дринчић овом приликом срели и упознали и да је Карађорђе, учивши у Милићу борца против Турака, адресирао једно од 13 писама и на његову адресу, позивајући га у устанак.

Ваља још додати да се у време турске владавине рудничка нахија делила на две кнежине: моравску, чији ће кнез, односно војвода, у време устанака бити Лазар Мутап, и Црну Гору, чији ће буљукбаша до 1811. бити, вероватно као велики буљукбаша, Милић Дринчић, који у 1811. години постаје војвода подгорске кнежине. (У време Карађорђевог устанка нахије су се делиле на срезове, над којима је управљао велики буљукбаша. Тако је Дринчић до 1811. могао бити велики буљукбаша). У време, пак, устанка рудничка нахија имала је четири кнежине: брусничку (на чијем се челу до 1810. налазио Јован из Сврачковаца), Мораву (са Лазаром Мутапом), Качер (са Арсенијем Ломом) и Црну Гору (са буљукбашом, а од 1811. војводом Милићем Дринчићем). Милан Обреновић био је врховни војни заповедник над све четири кнежине.

Када је Карађорђе после сече кнезова отпочео, у фебруару, борбу против јаничарске управе најпре у свом крају, до којих је дошло пошто је 1. фебруара 1804. у Орашцу изабран за вођу устанка, јавио је свим виђенијим људима да купе војску и пале ханове по својим нахијама. Тако је у рудничкој нахији послао писмени позив на устанак Милану Обреновићу, Милићу Дринчићу и Лазару Мутапу, као „Карађорђу познатим и чувеним у народу људима“.²⁷ Милићево име се нашло у малом броју позваних не случајно: та чиње-

ница упућује на закључак да је Дринчић Карађорђу не само био познат, већ због некаквих заслуга и признат. Дакле, Дринчић је био укључен у припреме устанка 1804.

На припреме Срба за устанак дахије су одговориле сечом кнезова, у јануару 1804. године, негде са већим, негде са мањим успехом. У време сече кнезова рудничка нахија се помиње као једна од ретких, у којој су народни прваци, склонивши се у планину, избегли физичко уништење. Тако је и Милић Дринчић преживео сечу кнезова и био спреман да се појави са Миланом Обреновићем и Карађорђем у првој већој борби устаника на Руднику. Када је Карађорђе, на скупштини у Орашцу, 1. фебруара 1804. године, изабран за вођу устанка у Шумадији, отпочеле су прве акције устаника: паљење ханова, ликвидирање субаша. Карађорђе је наложио Милану Обреновићу, Дринчићу и Мутапу „да и они скупе доста са оружијем војске и да чекају Турке око Рудника и око Чачка, ако би куд по селима излазили, да бој бију и да буду готови кад Карађорђе дође и на Рудник најприје да удари“.²⁸ Позивајући виђеније људе на устанак, Карађорђе је наложио „да ханове турске по селима пале, и ханције и субаше затиру и из народа прогоне“.²⁹ Карађорђев позив на устанак позване вође су „једва дочекале“,³⁰ а то би се морало понајприје односити и на Дринчића, који је и пре устанка био у сукобу са Турцима. Може се рећи да је Карађорђе од почетка укључио у устанак сав српски народ и да су „упоредо с тим на свим странама ницали нови јунаци“,³¹ а уз њих брзо је расла снага устаничке војске. Што се тиче освајања Рудника, постоји вероватноћа да су Милан Обреновић и Милић Дринчић вршили његову опсаду и пре Карађорђевог доласка, мада има навода³² да је Милан Обреновић са 70 Рудничана притекао Карађорђу у помоћ. (Међу њима се, извесно, налази и Дринчић). Милан Обреновић опседао је Рудник у првој половини фебруара 1804. Он је позвао у помоћ Карађорђа и старешине рудничке нахије. Дринчић се не помиње међу позванима, јер је, свакако, већ био са Миланом на Руднику. Изведен је успешан напад 1. или 2. марта, али Рудник је заузет тек 6. марта 1804. По заузимању Рудника Карађорђе остави Милану да пази на рудничке Турке, а Мутапа и Лому пошаље на Чачак, што они и учине палећи и пленећи све што је турско. Мутап и Лома, поред ширења устанка у чачанском крају, повежу се са устаницима Драгачева, које су предводили Милутин Илић — Прота Гучанин и Новак Бошковић—Петковић, познат као Новачић из Горачића. Тако се здружена устаничка војска нашла на Љубићу. Имала је око 700 бораца. Очекивана

је одлучна битка устаника са чачанским Турцима. Када је до ње требало да дође на Љубићу, приспео је у помоћ Дринчић са око 300 коњаника. „Његов долазак охрабри српску војску, која свом сиљном нападне Турке и разбије их“.³³ Ова борба, у којој су учествовали Драгачевци и Рудничани моравске, црногорске и качерске кнежине, упућује на то да је Милић Дринчић, после освајања Рудника, као Миланов буљукбаша, упућен да шири устанак у оним деловима рудничке нахије у којима се споро развијао и да је на тај начин прикупио одред од око 300 коњаника, са којима је стигао на Љубић. Како се из свега види, Дринчић је био веома активан и у припремама устанка, и у првим устаничким борбама почетком 1804. године.

Борба на Чачку у марту 1804. завршила се тако што су Турци, после целодневне битке, претрпели велике губитке у људству, а устаници, међу којима и Дринчић, успели да очисте варош од Турака. Но, дахијске присталице успеле су да у току 1804. године поново заповедну Чачак, па је тако у марту 1805. дошло до нове борбе устаника за његово ослобађање.

Карађорђе после заузимања Рудника „расупсти рудничку војску, која је под буљукбашом Арсенијем Ломом, Милићем Дринчићем из Теочина и Мутапом Лазаром из Прислонице у боју била, да на три дана кући оду, да узму што им је потребно.“³⁴ Тако се Дринчић нашао на краћем одмору у свом Теочину. У борби на Руднику Дринчић, Лома и Мутап су се „као добри јунаци показали, те их Карађорђе именује старешинама рудничким“.³⁵ Дринчић је тада именован за буљукбашу ондашње подгорске кнежине, а Милана Обреновића Карађорђе постави за старешину целе рудничке нахије.

УСТАНИЧКИ БУЉУКБАША

После ослобођења Рудника и борби на Чачку, устанак се све више ширио. Показало се да дахије нису у стању да спрече његово прерастање у општенародни устанак. Када је, у марту 1804, Кучук Алија пошао из Београда да гуши устанак у београдској и крагујевачкој нахији, Карађорђе га је јурио до Јагодине. После победе на Баточини, Карађорђе се крајем марта поново нашао под Јагодином. Међу позванима ради појачања свог одреда налазио се и Милан Обреновић са Рудничанима. Јагодину је требало заузети тако што би Карађорђе са војском из београдске и смедеревске нахије извео напад од Ђурђевог брда, а Милан и Младен Миловановић, са Крагујевчанима, појавили би се на Црвеном брду и унели забуну код Ту-

рака, што би Карађорђе искористио да заузме варош. Али, Милан је са Рудничанима задоцнио и, због изливања Мораве и Белице, није могао да изврши свој задатак, што је најпре довело до пораза Карађорђевог одреда, а потом и Миланових Рудничана. Ова се битка одиграла 31. марта по старом календару. Да ли је у њој учествовао и Милић Дринчић? На ово питање тешко је одговорити. Зна се само да је он учествовао у свим устаничким догађајима заједно са Миланом Обреновић, тј. „војевао је свуда с њим“.³⁶

После скупштине у Остружници (6. маја 1804), Карађорђе дође на Врачар са београдском, рудничком и крагујевачком војском, чиме је почела битка за Београд. За време опсаде Београда Карађорђе је узео нешто војске, у којој је било и Рудничана са Миланом Обреновићем, и кренуо на Пожаревац, који се предао устаницима 12. маја 1804. Претпоставци да је Дринчић учествовао у опсади Београда иде у прилог податак да се у пролеће и лето 1804. године у поменутој опсади налази готово сва устаничка војска. Веома је вероватно да је Дринчић, заједно са Миланом Обреновићем, учествовао у ослобађању Пожареваца. Уствари, после скупштине у Остружници, борба за Београд добила је у интензитету и масовнијем учешћу устаника. То показује пример Рудничана, који су после борби на Јагодини пуштени кућама, па их је Карађорђе почетком маја позвао да дођу под Београд, на Врачар, одакле их је, у новом распореду устаничких снага, поставио на Топчидеру. Тако су Рудничани држали положај на левој обали Топчидерске реке, од Цареве ћуприје до Ледарнице. До оваквог размештаја устаничке војске дошло је после неуспелих преговора са дахијама. У овој војсци налазио се и буљукбаша Милић Дринчић, који је био учесник у „жестоким вишедневним борбама под Београдом, у Топчидеру маја 1804, јер се на том сектору, поред других старешина, налазио и Милан Обреновић са својим Рудничанима“.³⁷ Борбе за Београд вођене су до јула 1804. године, до преговора устаника са Бећир-пашом.

Погубљење дахијских вођа, извршено 1804. године, није значило потпун слом дахија и њихових присталица, који су се сконцентрисали у Београд, у соколској, ужичкој и пожешкој нахији тј. у Београду, Соколу, Ужицу, Чачку и Карановцу. Тако се крајем 1804. и почетком 1805. године у Ужицу и Карановцу прикупили дахијски пријатељи: кабадахије, субаше и други, протерани и бегунци испред устаника, приграбивши у поменутиим градовима сву власт онако како је учинио Гушанац Алија у Београду. Оваквим развојем ситуације и пропашћу преговора са Бећир-пашом, устаници су ушли у

1805. годину, у којој су имали циљ да ослободе поменуте три нахије и да заузму Београд. Због припремања Турака за напад на Србију, Карађорђе је у јануару 1805. устаничку војску поставио на Дрину, Београд, на Мораву, код Гроцке и у Остружници. У овом распореду рудничка војска се не помиње, сем ако није била у резерви. Активност устаника почела је када су Лазар Мутап и Милић Дринчић напали 24. марта, дан уочи Благовести, чачанске Турке. „Бој је читав дан трајао и Турци ноћу искраду се и побегну... А Срби варош заузму.“³⁹ Из овога се види да се Дринчић налазио у одреду који је мотрио на Чачак, јер Карађорђе, при распоређивању војске 11. јануара 1805, „код незаузети вароши и градова намести по један омањи одељак Срба, да на Турке мотре.“³⁹ Тежња устаника да се у току 1805. године у потпуности ослободе дахијске управе, довела је до одржавања скупштине у Пећанима код Остружнице, 17. априла, на којој је донета одлука о ослобађању преостале три нахије. Ово тим пре што су дахије крајем априла 1805. у све три нахије побиле велики број Срба. Поред тога, „отимали су имање путника, жене и децу робили, цркве палили а свештенике убијали и најпосле су деветорици браће у Карановцу руке и ноге одсекли и страшним их мукама уморили.“⁴⁰ Док је Хафис-паша, остављен за управника Београдског пашалука, прикупљао војску којој је имао да заведе мир, сукоб са устаницима започели су, почетком јуна, карановачки Турци. Стога је Карађорђе почетком јуна 1805. прикупљао војску у Тополи, коју је 11. јуна отпремио преко Грузе ка Карановцу. Борба на Карановцу трајала је од 17. до 29. јуна, када се варош предала Карађорђу. За време ових борби ужички Турци побиле су српску стражу, која је мотрила на Ужице. Отуда је Карађорђе послао део војске да пази на Ужице док он заврши са Карановцем. Овој војсци, која се сакупљала у селу Глумач код Пожеге, у прво време били су именовани за старешине Милић Дринчић и Периша Савић из Миоковаца. Одавде произилази да Дринчић није могао бити учесник у борбама на Карановцу, а уколико је и био, то се могло односити само на почетна дејства. Кад је Карађорђе заузео Карановац, поставио је на чело повећег устаничког одреда Јакова Ненадовића, који је имао задатак да нападне Ужице. Јакову Ненадовићу су се придружили прота Матеја и Милан Обреновић са циљем да онемогуће ужичким Турцима да Карађорђа нападне с леђа „док он не би Хафиспашу разбио.“⁴¹ После пада Карановца и Трстеника, сви се Турци прикупе у Ужицу. Податак да су Милан Обреновић и Јаков Ненадовић између 1. и 8. јула 1805. водили борбу са ужичким Турцима

говори да се Дринчићу придружила остала рудничка војска. Чувши за приближавање проте Матеје са војском и топовима, Милан и Јаков „привуку се с целом војском што су под руком имали, близу Ужица, и после великог боја пограде око Ужица тврде заседе, заузевши око њега најзгоднија места.“⁴² Пресудна битка одиграла се 19. јула и трајала је два дана и једну ноћ. „Сви команданти, војводе и старешине стајали су сваки са својом војском и храбрили.“⁴³ Међу њима налазио се и Дринчић. Другог дана Турци одлуче да се предају, што су и учинили али 22. јула 1805. после чега Милан са Рудничанима остане да уреди границу. Битком за Ужице, у којој се, као и на Чачку, истакао Милић Дринчић, завршена је борба против дахија и јаничарских насилника, чиме се окончава и Дринчивећа улога у борбама против дахијске страховладе у Србији.

Од лета 1805. устанички покрет, одлуком о отпору султановој власти над Србијом, добија нов садржај. У доношењу одлуке у пружању отпора султановој војсци устаници су се ослањали на наду у помоћ Русије, али и на своју добро уређену војску, на способне офицере, на своје војводе и буљукбаше, па и Дринчића, који су се истакли у борбама против дахијске власти.

На вест о кретању Хафис-паше од Ниша и Турака из Босне, Карађорђе напушта опсаду Београда и „скоро сву војску“⁴⁴ најпре шаље у Мачву, у помоћ проти Матеји и Луки Лазаревићу. До боја је дошло на реци Јадру; учествовали су и Рудничани, самим тим и Дринчић. Био је то сукоб устаника са оном турском колоном која се од Сокола кретала ка Палезу и Шапцу.

После боја на Иванковцу одржана је скупштина народних и војних старешина, најпре у Борку, а 30. септембра у ослобођеном Смедереву. Међу учесницима из рудничко-чачанског краја били су Милан Обреновић, Лазар Мутап и Милутин Илић-Прота Гучанин. Дринчић се не помиње, што значи да највероватније није присуствовао поменутиим скупштинама.

Динамичан развој устанка омогућио је проширивање устаничких активности и ван граница београдског пашалука. Већ почетком 1806. године, на основу ратног договора из средине децембра 1805, Милан Обреновић „са капетаном Радичем и другим на оном крају старешинама“,⁴⁵ требало је да се упути у Стари Влах и новопазарску нахију, да тамо устанак развије и омете сакупљање Турака и њихову сарадњу са Бећир-пашом. Тако се Милан Обреновић, са својим Рудничанима, међу којима и Милићем Дринчићем, нашао у Старом Влаху, где је, на основу Карађорђевог плана о ширењу устанка, по-

дигао шанчеве на Катићима и Деретину. Поменути шанчеви, у којима је Милан оставио Драгачевце са Милутином Илићем Гучанином и Новачићем из Горачића, били су прва устаничка утврђења ван граница београдског пашалука. Рудничка војска, на челу са Миланом Обреновићем, Дринчићем и другим старешинама, кретала се ка Вишеграду и Новој Вароши, Танаско Рајић и капетан Радич Петровић продирали су долином реке Студенице; Миленко Стојковић и Петар Добрњац нанели су тежак пораз Пазван Оглуу; борбена активност устаника нарочито је испољена у ваљевском крају, Мачви и на Дрини. Може се рећи да је од почетка 1806. дошло до ширења устанка, у коме је значајну улогу и допринос дао и Милић Дринчић. Борбе су у јануару-фебруару вођене са успехом. Једини пораз доживели су у марту 1806. на Дежеви Танаско Рајић и капетан Радич. Тежиште ратних операција, после успеха у борбама на Морави, преноси се у пролеће-лето на ваљевски крај, ка Мачви и Дрини. Журећи ка Дрини, Карађорђе је поручио војводи Милану Обреновићу, Курсули и Мутапу да пожуре пред Турке, који су намеравали да нападну Ваљево и Палеж. Дринчић и Лома се не помињу, што не искључује њихово присуство у саставу рудничке војске. Рудничке војводе сакупиле су се у Осечини, одакле су преко Ваљева кренуле према Братачићу у сусрет Хаџи-бегу, који је предводио одред од 7.000 војника. До боја на Братачићу, у коме су учествовали Рудничани, дошло је 20. јула 1806. Био је жесток, са доста обрта, али најпосле Рудничани, који су нарочито страдали, однесу победу. После ове борбе Карађорђе је позвао Милана Обреновића — да му своју војску доведе на Мишарско поље, где је Карађорђе крајем јула подигао шанац.

У свим овим борбама на ширењу устанка, које су претходиле сукобима на Мишару и Делиграду, и које су са успехом трајале на свим фронтovima, „изишли на глас и јунаштвом својим задобију част и уважење“⁴⁶ многи устанци, који, због тога, од Карађорђа буду „именовани за војводе и постављени за старешине у народу... у Старом Влаху кнез Максим Рашковић... Милић Дринчић из Теочина; прота Милутин из села Гуче; Јован Курсула из села Цветака... Арсеније Лома из села Драгоља...“⁴⁷ Сви они истакли су се приликом продора у Стари Влах под заповедништвом Милана Обреновића, што указује да се Дринчић налазио уз Милана и да је са њим учествовао у борби на Братачићу и Мишару. (Једино се време именовања Милића Дринчића за војводу не слаже у бројним изворима који то именовање стављају у 1811. годину).

Напади турске војске из Босне од априла, а затим од јуна из правца Ниша на Делиград, довели су до великих бојева на Мишару и Делиграду. Очекујући рат са Русијом, Порта је журила да се ослободи српског фронта. Но, тек у јулу Сулејман-паша Скопљак прешао је Дрину са 50.000 војника у намери да разбије устаничку блокаду Шапца и прође за Београд, што је довело до мишарске битке. Бој се одиграо 1. августа 1806. и завршио сјајном победом устаника. У боју на Мишару учествовао је и Милан Обреновић са својим Рудничанима, међу којима се морао налазити и његов буљукбаша Милић Дринчић, јер је ова битка захтевала ангажовање свих расположивих устаничких снага. Бој на Делиграду одиграо се 22. августа 1806. без учешћа Рудничана, мада је Милан Обреновић био повео своју војску ка Делиграду, али, чувши за победу Карађорђевић устаника и по Карађорђевој наредби да рудничка, чачанска ужичка и старовлашка војска нападну и држе под опсадом Ужице, Рудничани, међу њима и Милић Дринчић, нашли су се у опсади ужичке тврђаве. Сви ови успеси устаника, у којима је Дринчић уградио себе као борца и старешину, довели су до склапања Ичковог мира 30. октобра и предаје Београда у децембру 1806.

Борбе устаника за градове, вођене са успехом 1806, настављене су од почетка 1807. године. Тако је у јануару ослобођен Шабац. У јануару те године вратио се у Србију Петар Ичко доносећи одредбе мира са Турском. Но, на народној скупштини, одржаној између 24. фебруара и 6. марта 1807, превагнуо је руски утицај, што је довело до одбацивања Ичковог мира и ступања у поновни рат са Турцима, заједно са Русијом која је објавила рат Порти. Милан Обреновић већ 8. марта напушта Београд журећи да скупим војску у својој нахији. Карађорђе крене кроз смедеревску, део грочанске нахије, кроз Гружу, Јасеницу и рудничку нахију и већ 2. априла са 7—8.000 људи стигне у Брусницу. Одатле позове Јакова Ненадовића да нападне Ужице, а војводу Милана одреди да са делом Рудничана заузме положаје према Босни — од Сокола до Нове Вароши. Извршавајући ову наредбу, Миланова устаничка војска подигла је шанчеве на Пониквама, Кремни, код Таламбаса, на Златибору и Торнику. На овај начин спречена је било каква могућност слања помоћи из Босне ужичким Турцима. Пошто у мају није могао да заузме Ужице, Карађорђе је напустио опсаду овог града и кренуо у источну Србију, где је 19. јуна 1807. дошло до прве заједничке руско-српске победе на Штубику. По Карађорђевој одласку са Ужица, „Срби су непрестано притешњивали Турке у ужичкој тврђави“.⁴⁸ Користећи

руско-турски рат, Рудничани су у току јуна појачали нападе на Ужице. По народној песми, види се да се рудничка војска са топовима налазила на Крушчици и одатле вршила напад на Ужице. Турци су се упорно бранили у тврђави очекујући помоћ из Босне. Када је послата помоћ доживела слом на Златибору, Рудничани почну храбрије нападати на ужичку тврђаву. У једном од тих напада рањен је Милош Обреновић. Милић Дринчић се веома истакао у заузимању Ужица. Тако су храброст, упорност, као и преговори на којима је највише радио Никола Милићевић-Луњевица, довели до предаје ужичких Турака 29. јуна 1807.⁴⁹ Победа на Златибору и Ужицу у којима су велику заслугу имали Рудничани, међу њима и Милић Дринчић, Лазар Мутап, Милош Обреновић и други, оглашене су 1. јула пуцњем из топова у Смедереву, које је извршено по Карађорђевој наредби. Но, мир у Тилзиту, потписан између Русије и Наполеона 7. јула 1807. довео је до склапања мира у Слобозији 12. августа 1807. између Русије и Турске, где је затражен и прекид српско-турског рата. На тај начин устанички покрет улази у фазу примирја.

Користећи настало примирје, Карађорђе и Правитељствујушчи совјет обратили су се 3. јануара 1808. писмом Милану Обреновићу у вези са одлуком да се у свакој нахији образује по једна чета, која ће се обучавати по правилима регуларне војске. Ова чета у рудничкој нахији требало је да броји 250 људи. Добивши ову диплому, Милан Обреновић „позове све поглавице рудничке“⁵⁰ ради проучавања писма. Овом састанку морао је присуствовати и Дринчић (који се од наступања примирја налазио у Теочину), јер му је по војничком положају ту било место. Дринчић се, извесно, од средине 1807. па до настављања борби 1809. налазио у свом селу, уз стално одржавање веза са Миланом Обреновићем.

Преговори између Русије и Турске, вођени у Јашију крајем 1808. и почетком 1809, завршени неуспехом, што је водило поновном руско-турском рату. Ступивши у рат, у марту, Руси су позвали српске устанике да им се придруже. У таквим околностима усвојен је ратни план, који је одредио правце кретања устаничких снага — према Дрини, Санџаку и Нишу. У ратном плану Србије као главни правац наступања одређен је продор кроз новопазарску и сјеничку нахију и даље преко Пријепоља и Бијелог Поља у Црну Гору. Због важности овог правца, за главног команданта бораца из смедеревске грочанске, крагујевачке, рудничке и пожешке нахије постављен је Карађорђе. У саставу војних старешина рудничке нахије, поред ос-

талих, помиње се и Милић Дринчић⁵¹ и Владимир Стојанчевић⁵² наводи да су рудничке војводе кренуле 1809. заједно са Карађорђем, који је располагао са око 9.000 одабраних устаника, нешто топова и довољно муниције. Борбе су почеле крајем априла и вођене су за Сјеницу, Нову Варош и Пријепоље. Кључни бој у рејону Сјенице одиграо се 27. маја 1809. на Суводолу. С обзиром на снагу Нуман-паше и важност битке, Карађорђе је употребио целокупно расположиво људство. У овом боју, у коме је учествовао и Дринчић, погинуло је око 3.000 Турака, а само 70 Срба. Турци су тако разбијени да су у великом страху бежали „не знајући један за другог“.⁵³ После победе Карађорђе остави у Сјеници Милана Обреновића, а у Васојевиће „пошаље Хаџи Продана, Милића Дринчића, Чолак Анту Симеуновића, Илију Поповића за сојединити се са Црном Гором“.⁵⁴ Има, пак, података да су у овом походу на челу одреда од 3.500 људи били Милан Обреновић и Рака Левајац, што не искључује ни учешће Милића Дринчића. Очигледно, после победе на Суводолу, Карађорђе је део Рудничана послао да, преко Увца, Бијелог Поља и Колашина, упадну у Васојевиће, док је део рудничке војске, Ужичане, Драгачевце и Старовлашане оставио на подручју Нове Вароши—да одржавају ред и пазе на босанско-херцеговачке Турке, како би Карађорђе имао сигурно залеђе при нападу на Нови Пазар, који се предао устаницима. На овај начин извршена је успешна експлоатација победе на Суводолу. О боју на Суводолу сачувана је легенда — да је некакав Турчин изашао на мегдан Милићу Дринчићу. Кад су се приближили један другом, препознали су се: супарник је био потурчењак из Васојевића.

Пораз на Чегру, до кога је дошло 31. маја 1809, приморао је Карађорђа да напусти Санџак и да преко Новог Пазара пожури на угрожени део фронта. Био је принуђен да мобилише „све што може да носи оружје за одбрану отаџине“,⁵⁵ али и да се обрати за помоћ Русији, која би, слањем војске преко Дунава, растеретила Србију од притиска Турака „који су нагрнули са свих страна на Србију“.⁵⁶ Уследила је противофанзива, па су у јуну и јулу вођене жестоке борбе на Морави, Делиграду и на линији Нови Пазар — Санџак — Дрина. Милан Обреновић, командант овог дела фронта, налазио се средином јуна на Јавору, према Сјеници и Новој Вароши, држећи положај све до Раче на Дрини. После пораза на Чегру, Карађорђе је наредио Милану Обреновићу и Антонију Пљакићу да се на свом делу фронта за неко време ограниче на одбрану. Али, турска противофанзива довела је 13. јула до боја на Кукутници — између Чиготе

и Муртенице. По М. Ђ. Милићевићу, 15.000 Турака под командом Сулејман-паше дочекали су на Кукутници Милош Обреновић, Милић Дринчић, Лазар Мутап, Јован Мићић, Максим Рашковић и Новачић из Горачића са Драгачевцима, који су Турцима нанели страховит пораз. После овог боја на Златибору је остао Милош Обреновић, а Милан Обреновић се, са око 2.000 Рудничана, већ 19. августа по новом календару придружио Карађорђу на Јасици, одакле заједно дођу ближе Ћуприји. Рудничани су направили шанац на Црном врху, на месту званом Табориште, где су вероватно заједно са Карађорђем разбили око 12.000 крцалија Алије Гушанца, који су из Јагодине кренули ка Крагујевцу. У овој борби истакли су се Танаско Рајић и Јован Курсула, а учествовали су Милић Дринчић и Арсеније Лома. Победа на Таборишту била је од огромног значаја, јер је после пораза на Чегру турска офанзива левом и десном обалом Мораве ка Београду коначно заустављена. У томе су велики допринос дали Рудничани, па и Милић Дринчић. Активност устаника рудничке нахије није овим престала. Има вести да су Лазар Мутап и Милан Обреновић прешли са 2.000 пешака 10. септембра ноћу преко Мораве и напали одељење Арнаута у Чашику код Крушевца. Арнаути су се разбежали мислећи да је на њих кренула цела српска војска. Овде се свакако могао и морао налазити и Милић Дринчић. У исто време, због упада руске војске у Бугарску у септембру 1809, Хуршид-паша напушта Ћуприју и Делиград, а у октобру Пожаревац. После тога устаничка војска вратила се кућама. Може се рећи да се тада и Милић Дринчић нашао у Теочину, где се, по Карађорђевог распису од 30. децембра 1809, упућеном старешинама, међу којима се помињу и буљубаше, бавио прикупљањем пореза за војне потребе, трговином са Аустријом, извршењем казних мера за разне преступе, уз напомену да је Милош Обреновић био овлашћен да пресуђује. Ово је и година расанка Милића Дринчића од свог претпостављеног у свим протеклим устаничким годинама и догађајима, од Милана Обреновића. Ово стога, јер је крајем новембра 1809. Милан Обреновић постављен за српског посланика у Главном стану руске војске у Влашкој, коју је функцију успешно обављао све до своје смрти 16. децембра 1810. Тиме је престала руководећа улога над рудничком војском, па и над Милићем Дринчићем. Наместо Милана, свој војнички положај учврстио је његов полубрат Милош Обреновић.

Све до септембра 1810. године није било већих бојева устаника са Турцима. Срби су чували границе, на којима је долазило до повремених сукоба. Али, у септембру и октобру 1810. дошло је до боја

на Варварину и Лозници. У боју на Варварину, 6. септембра, Карађорђе је командовао устаничком војском, у којој се налазио и Милан Обреновић. Да ли је Милић Дринчић био учесник у овом боју, тешко је тврдити. Извесно је да се није налазио уз Милоша Обреновића на Златибору. Појава, пак, Милана Обреновића у боју на Варварину тешко је замислива без учешћа његових Рудничана, па и Милића Дринчића. Нејасноћу око учешћа Дринчића у боју на Варварину отклања запис мрчајевачког пароха Стефана Продановића из 1869. поводом смрти Станка Ковачевића из Доње Горевнице код Чачка, учесника у првом и другом српском устанку. У овом запису наведен је податак да поменути Ковачевић „као војник у време преласка Руса у Србију са војводом Дринчићем био је на Дунаву где је Русе дочекао“.⁵⁷ Пошто су Руси дошли у Србију још и у јуну 1807, а Дринчић се све до краја јуна те године борио за ослобођење Ужица, овај запис о његовом дочекивању Руса на Дунаву може се једино одредити у 1810. годину. После победе на Варварину, Карађорђе је кренуо на Дрину, мобилишући успут нове борце. Једно је сигурно: у боју на Тичару код Лознице, 5. и 6. октобра 1810. године, учествовали су и Рудничани под командом Лазара Мутапа, међу којима се налазио и Милић Дринчић. Другог дана боја развила се двочасовна борба прса у прса голим сабљама („жешћега боја никад није било“)⁵⁸ у којој Срби победе, али многе српске војводе, капетани и буљубаше буду рањени, међу којима и командант рудничке војске Лазар Мутап, што указује на пуно ангажовање Рудничана у овом боју. Произилази из овога, да је Дринчић у току 1810. године учествовао у бојевима на Варварину и Лозници и да га је 1811. затекла у Теочину.

ВОЈВОДА ПОДГОРСКИ

У првим годинама устанка постојало је јединство међу устаничким вођама, које је, према писању Константина Ненадовића,⁵⁹ трајало до јуна 1806. када је у Србију стигао митрополит Леонтије, Грк, који почне завађати војводе са Карађорђем. Када су му се као руски изасланици придружили Родофинкину (1807) и Недоби (1808), наступили су сукоби између војних старешина, односно Карађорђевих присталица и удружене опозиције. Они су дошли до изражаја у току 1809. и 1810. и дали су неповољне резултате (као што је пораз на Чегру). Отуда је питање јединства власти разматрано на скупштини устаничких старешина, одржаној 20. и 22. јануара 1811. у Београду. Карађорђе је успео да умањи улогу Совјета и скупштине војних ста-

решина и да пространа војводства својих противника раздели на кнежине, на чије је чело постављао нове војводе и капетане. Све новоизабране војводе по правима и обавезама изједначене су са великим војводама и непосредно повезане са Карађорђем и попечитељствима, која су се састојала из шест ресора, од којих су примали наређења, добијали задатке и остало. У Србији за време првог устанка помиње се 156 војвода... „само као штур помен, а иза сваког је толико снаге, рења и крви, изгарања и борбе без узмака“.⁶⁰ По Вуку Караџићу, у рудничкој, пожешкој и ужичкој нахији постављено је „нових војвода може бити и десет“. Међу њима и Милић Дринчић из Теочина. Именовање нових војвода у Рудничкој нахији олакшано је смрћу Милана Обреновића у децембру 1810. Карађорђе је нове војводе именовао и стога да ослаби утицај великих војвода, који су господарили над више нахија и као такви супротстављали му се, а „с друге стране трудећи се да привуче к себи најслабије војводе да би их у случају потребе употребио против најјачих.“⁶² На поменутој скупштини су новоизабране војводе и остале војне старешине положили заклетву Карађорђу и Совјету. Дринчић је том приликом добио диплому о постављењу за подгорског војводу (са списком села над којима има власт), уз указивање обавезе према Карађорђу и Совјету, и обавезу сарадње са војводама из суседства. Имао је и обавезу да се за сва упутства за рад обраћа Совјету, тј. попечитељу војних и унутрашњих дела, и Карађорђу и да више ничију власт не признаје. Карађорђе је, додељујући Дринчићу војводску диплому, истакао његове заслуге у борбама 1809. године. На овај начин истакнут је Дринчићев допринос јачању централне устаничке власти, што је било од великог значаја за државност устаничке Србије. Када је 1811. године Милошу Обреновићу суђено за заверу против Карађорђа, одузета му је власт над пожешком, ужичком и већим делом рудничке нахије. Због тога је у расподелу ове последње Милош добио само Брусницу и околна села, а остали део Карађорђе је поделио Лазару Мутапу, Милићу Дринчићу, Арсенију Ломи и Јовану Курсули. Када је 1. јуна 1811. године Милош Обреновић постављен за „главног командира“ рудничке, ужичке, пожешке и старовлашке нахије, као и драгачевске војске, истог дана послате су заповести свим војводама ових нахија и Драгачева, па и Дринчићу, да се имају покорити. На овај начин Милош је постао непосредни Милићев старешина, преко кога се могла одржавати веза Дринчића са Карађорђем и Совјетом.

Као војвода Дринчић је обавезан да у свом војводству подиже мензулане, да у сваком селу поставља кнеза и сарађује са сеоским

кметовима. Поред сакупљања пореза и судске функције, имао је обавезу да јавља Сенату и Карађорђу „за зло и за добро“⁶³ на својој територији. Тако је Дринчић у току 1811. и 1812. године убирао десетак у сваком селу, организовао поштанску службу, пратио и обелодањивао све догађаје у подгорској кнежини. Хватао је и кажњавао војне бегунце, старао се о џебани и њеном коришћењу, убирао свадбарину, обезбеђивао предају ћумура и дрва и извршавао остале послове и налоге.

У 1811. није било већих сукоба са Турцима, изузев према Нишу и Видину. Ипак, крајем године дошло је до окршаја на дринском фронту, где је Милош Обреновић са војском из нахије која су биле под његовим војним заповедништвом водио борбу, 1. новембра 1811, на Баурићу. Четири дана доцније удружене су Милошева војска и одреди Луке Лазаревића и проте Матеје Ненадовића, ради заједничког напада на Турке. Да је Милош испунио своју обавезу, говори податак да 14. новембра „јесте остао са својом армадом под Баурићем у мисли да се Турци не би натраг вратили.“⁶⁴ Поред тога, Милош Обреновић се са Рудничанима у току 1811. године три пута успешно супротстављао насртајима турског паше из Албаније на Милошеву територију. Поименице Дринчић се не помиње у овим сукобима, мада је у њима вероватно учествовао.

У току 1812. Русија је водила велики рат са Наполеоном, а на српском фронту владало је затишје. У таквим условима Дринчић је наставио да врши своју војводску дужност. Неангажован у војним пословима, прикупљао је порез, дрва, ћумур, сено, стоку и остало што затраже Совјет и Карађорђе. У исто време сарађивао је са Магистратом рудничке нахије, уз немешање у судске послове. Али, био је дужан и да хвата кривце и предаје их суду. Бројна су документа⁶⁵ о умешаности Дринчића у имовинске спорове између староседелаца и досељеника, којих је, по свој прилици, било доста у то време. Изгледа да је Дринчић у тим споровима био на страни староседелаца.

Пошто је (16/28. маја 1812) закључен мир између Русије и Турске у Букурешту, Карађорђе је, тим поводом, сазвао Народну скупштину, која је одржана 15/27. августа 1812. у Враћевшници. Позвао је све војводе, капетане и буљукбаше, извесно — и Дринчића. На овој скупштини руски изасланик, гроф Ивелић, упознао је српске војне старешине са садржајем Букурештанског мира и његове VII тачке, која се односила на уређење српско-турских односа.

Захваљујући бројности извора, постоји доста података о учешћу Дринчића у устаничким збивањима у 1813. години.

Очекујући појачана непријатељства у 1813. години, Карађорђе је већ 20. јануара упутио писма Милошу Обреновићу, Мутапу, Дринчићу и Ломи са налогом да у року од пет дана пошаљу „момке за капларе у Чачак“,⁶⁶ ради обуке од стране капетана Ђурковића. Милош Обреновић и Лазар Мутап, требало је да упуте по 50, а Дринчић и Лома по 20 момака. Почетком 1813. Карађорђе је сазвао скупштину свих војвода у Крагујевцу, на којој је објавио одредбе Букурештанског мира о обавези покорвања Србије Турцима, предаји оружја и градова и враћању у положај раје. На овој скупштини све војводе, па и Дринчић, положили су рачуне за свој рад. Вођена је расправа о одредбама Букурештанског мира и о припремама за одбрану од очекиваног турског напада на Србију. Дринчић се налазио у својој кнежини и вршио поменуте припреме. Управљао је на својој територији, сакупљао десетак и трошио га на издржавање својих момака, топџија и добошара, на обучавање устаничких бораца „војеном занату“. У априлу су појачане припреме за одбрану земље. Карађорђе је 2. априла 1813. обавестио војводе да са војском буду спремне да одговоре на напад Турака. То је подразумевало спремност војвода да становништво и стоку склоне у збегове, а војску држе на окупу и обуци. Истог дана јављено је Дринчићу „да војску скупи сада и идушћичи понеделник и увторник и да му буде војска у гомили и на ексециру до друге наше заповести.“⁶⁷ Крајем априла су војводе, међу њима и Дринчић, обавештене да део војске задрже на обуци, а део пусте кућама на десетак дана ради обављања неопходних послова на својим имањима. Из писма од 7. маја 1813. види се да Карађорђе враћа топџије, који су били на обуци у Тополи, са напоменом да ће новим писмом затражити од Дринчића да му их поново стави на располагање. Карађорђе се писмом од 12. маја 1813. обратио Арсенију Ломи и, нарочито, Милићу Дринчићу, коме је упутио налог — „бунташе који су из апса побегли Павла Цукића и Молера побити, главе да им к нама пошаље.“⁶⁸ Ако би се Цукић и Молер појавили у Дринчићевој кнежини, „лак би живи изишли, онда ће својом главом за њи платити.“⁶⁹ Од краја маја Дринчић је имао обавезу да борце своје кнежине обучава, а топџије да шаље у Тополу. Поред тога, у Карађорђевом писму од 4. јула 1813. Дринчићу је наложено да обавести своје људство „да сваки себи заире спреми и по једне опанке и кошуље и топовске волове,⁷⁰ да тако Дринчићева

војска буде спремна да на Карађорђеву заповест одмах крене куд јој се заповеди, ради чега треба да буде „на скупу и у гомили.“⁷¹

Приближавање дана напада Турака на Србију приморало је Карађорђа да изда Прокламацију о одбрани домовине. По Константину Ненадовићу,⁷² ова прокламација издата је 21. јуна/3. јула 1813.⁷³ Карађорђе је позвао у свакој нахији „сав народ српски да ступи у народну свету војну“⁷⁴ против Турака. Он је 5. јула послао Прокламацију и Дринчићу захтевајући да са њом упозна народ своје кнежине (мада постоји податак да је Прокламација послата и Милошу Обреновићу и „прочима онога краја војводама и да знају да је војна,“⁷⁵ што укључује и Милића Дринчића).

Карађорђевим писмом од 8. јула Дринчић се упућује „да иде са његовом војском и да се састави са кнез Симом и онамо на Дрини да војује.“⁷⁶ Карађорђе је 3. августа обавестио Дринчића да, како прими писмо, „онога часа ... искупи све људе његове, који су му се са војске повратили и да са њима незадржно да иде на назначено место,“⁷⁷ с тим да сакупи онолико војника колико му је назначено, јер је Карађорђе упознат да у Дринчићевој војсци има само 200 људи, а да су се остали вратили кућама. Изгледа да је Дринчић имао потешкоћа у мобилизацији људства своје кнежине у лето 1813. На то упућује и Карађорђево писмо од 2/14. августа са налогом да Дринчић „све људе до последњег човека под командом његовом на војску истрера“⁷⁸ и да војску држи на окупу, јер му пола војске није изишло на границу на Дрини, затим да их Дринчић одмах скупи и на границу изведе. У исто време Карађорђе Дринчића обавезује да хране за војском мора довољно да шаље — „да људи не гладују и са војске од глади да не бегају.“⁷⁹ Из свега овога намеће се закључак да се Дринчић налазио у својој кнежини ради извршења мобилизације људства и да се међу последњим прикључио свом одреду на Дрини. Муке Дринчићеве око мобилизације нису биле мале. На то указује и Карађорђева претња — „да код кога војводе војску подпуно не нађемо, онај ће сваки за такве животом платити.“⁸⁰

Све ове припреме, у којима је учествовао Дринчић, трајале су на основу плана о начину вођења рата са Турцима, који је, на предлог Карађорђев, израђен на саветовању у Јагодини 9. априла 1813. Очекујући напад са три стране, Карађорђе је расподелио војску тако да је на Делиград поставио 18.000 бораца под командом Младена Миловановића; на Дрину, где је било људство рудничке војске (и Дринчић), поставио је 16.500 бораца под командом Симе Марковића; Хајдук Вељко имао је на Крајини 7.000 људи, а Антоније Пљакић нала-

зио се под Карановцем са 10.000 бораца (главна резерва). Када су од 11. до 17. јула 1813. свим војводама послата наређења у којима су назначени команданти сва три фронта, као и под чијом ће се командом налазити, Дринчић је обавештен да се „има ставити“ под команду кнеза Симе Марковића. Вероватно после 17. јула Дринчић је имао да заврши мобилизацију свог људства и да га пошаље на Дрину. Сво тим пре што су борбе на дринском фронту почеле у јулу 1813.

На основу ставова са саветовања у Јагодини, Карађорђе и Совјет поставили су 6/18. јуна Милоша Обреновића за главног заповедника границе од Моравице до Раче на Дрини, с тим да стави под своју команду одређене војводе и старешине. Милош је тог дана добио од Карађорђа заповест, да како је прими — „онај час пође на границу“⁸¹ и да „тако исто поручите Милићу Дринчићу да војску скупи и за вама дође на границу, кад и Ваша војска пође.“⁸² Ова заповест обустављена је Карађорђевим писмом Милошу од 10/22. јуна 1813, у коме је Милош обавештен да су Карађорђе и Совјет „писали и војводи Милићу Дринчићу да и он буде сасвим азуран и готов и војска да му се за сада у логору гдигод у кнежини налази.“⁸³ Уз ово писмо, послат је Милошу и план, у коме је предвиђено колико је сваки војвода, па и Милић Дринчић, на Милошев захтев морати да доведе војнике. Писмо садржи податке о Дринчићу и његовој обавези да, на Милошев позив, доведе свој одред и стави се Милошу на располагање. Могућно је да је у јулу Карађорђе издвојио Милића Дринчића и послао га кнезу Сими Марковићу, о чему је већ речено.

Напад Турака на Србију из сва три правца требало је да почне 28. јула 1813. У том времену отпочеле су и борбе на дринском фронту, на коме је турска, босанска војска, бројала око 50.000 људи. Како су Турци у офанзиви на Дрини усредсредили свој напад на Љешницу, Лозницу, Бадовинце и Засавицу, то је у овим борбама учествовао Милић Дринчић, а такође и Милош Обреновић, који је, по Карађорђевој наредби оставио обезбеђење на Златибору и са целом својом војском која је бројала 2.000 људи дошао у Јадар, где се неко време борио против Турака помажући устаницима опкољеним у Љешници, Лозници и Бадовинцима. Доцније, по новом наређењу, Милош је са својим Рудничанима, па и Дринчићем, отишао да брани положај на Засавици.

После упорне борбе на Љешници и шестонедељних окршаја на Лозници, које су заузеле, Турци су се поделили у две колоне, од којих се једна кретала ка Шапцу, а друга се спуштала низ Дрину, ка Пресеци и Засавици. Вероватно под овим околностима, Карађорђе

и Сима Марковић вршили су прегруписавање устаничке војске на дринском фронту, којом приликом је највероватније Дринчић враћен у састав рудничке војске под командом Милоша Обреновића. Могућно је да је Милошев одред од 2.000 бораца послат као помоћ проти Матеји Ненадовићу. Иако је Милош био једини војвода који је следио Карађорђево упутство о избегавању борбе у утврђењима, кретање јаке турске војске низ Дрину приморало га је на утврђивање положаја на Засавици подизањем шанца на Равњу. Поред овог шанца утврђен је и положај на Пресеци. Тако се у шанчевима на Пресеци и Засавици налазило 3.000 устаника под командом Милоша Обреновића и Стојана Чушића. Турска војска, која је извршила напад на поменуте положаје, бројала је 15.000 људи. Она је почетком септембра стигла пред шанац на Засавици, где се налазио Милош Обреновић са 2.000 Рудничана. Борбе на Засавици биле су жестоке и кржаве. Турци су непрестано јуришали 17 дана, тако да „најпосле Срби нису могли ни сести ни лећи, него су једнако уз шанац морали стајати и Турке бити.“⁸⁴ Уследио је „задњи покушај отпора српских устаника и уједно најкрвавије битке у I устанку.“⁸⁵ Устаници, међу њима претежно Рудничани, нису могли да одбране фронт на Засавици, па „после 17. дневног јуначког крвавог дневног и ноћног боја, због неспавања, умора и оскудице у џебани, у бекство се низ кључ обале савске и засавичке обрете.“⁸⁶ Може се рећи да се на Засавици одиграо такав бој између Рудничана и Турака да је то место постало „српска касапница иако су турски губици били већи од српских.“⁸⁷ Тако су у борбама на Равњу, у куту званом Засавица, Рудничани држали шанац 17 дана борећи се херојски. Много је бораца и јунака изгинуло, а оно људства што се извукло, повлачило се равницом, трпећи потеру и слушајући „халакање Турака.“⁸⁸ Доста устаника подавило се у баруштинама, а многи су се спасли препливавањем воде само са јатаганом у зубима. Из овог пакла успели су да се извуку Милош Обреновић и његове војводе из рудничке нахије; међу њима и Дринчић. Још се може рећи да су, сем бранилаца Делиграда, последњи јак отпор Турцима пре освајања Београда и Србије пружили Рудничани на Засавици. Борба се пренела у рејон Шапца, одакле су се преживели Рудничани, који нису напустили Србију, у мањим групама враћали кућама.

Одбивши да крајем септембра пређе у Аустрију, Милош Обреновић се вратио у Брусницу. Склонивши породицу у манастир Никоље под Кабларом, он оде у Ужице да се тамо бори. Пошто се на Сави нашао само са двојицом устаника, поставља се питање: са

каким се то одредом Милош затворио у Ужице, са намером да ову варош брани од Турака? Пошто су се војводе рудничке нахије такође вратиле са Засавице, Милош је могао, вероватно уз њихово учешће, да крене ка Ужицу. Али, због оскудице у храни и муницији, одбрана Ужица завршила је неуспехом. Ово тим пре што су се крајем септембра и у току већег дела октобра устаници прикривали испред страшног терора, паљења и убијања, који су, као крвав траг, пратили надирање Турака кроз Србију. Из ових разлога, када се Дринчић вратио у Подгорску кнежину, затекао је у њој тешко стање. Народ, захваћен паником, бежао је на све стране тражећи спас „по гудурама рудничких планина.“⁸⁹ И док се народ рудничке нахије делимично предавао Турцима, „неколико војвода и капетана што се још није било предало, прсло по шуми куд који, горе се боји народа но Турака.“⁹⁰ Међу овима налазио се и Милић Дринчић, који се скривао све до краја октобра 1813. Страшан терор натерао је устаничке старешине које су остале у Србији (Милош Обреновић, Антоније Пљаккић, Лазар Мутап, Милић Дринчић, Арсеније Лома, Хаџи-Продан Глигоријевић и други) да се испред турског покоља склоне у збегове. Али, пораз Наполеонове војске код Лајпцига крајем октобра 1813. приморао је Турке да, уместо терора, што пре мирнијим средствима реше прилике у Србији. Из тих разлога Рушит-паша позвао је Србе — устанике да се могу слободно предавати. Овом се позиву најпре одазвао Аврам Лукић, совјетник, који се у Београду предао команданту турске коњице Али-аги Серчесми, што је убрзо учинио у Такову и Милош Обреновић, кога Али-ага Серчесма постави за башкнеза рудничке нахије. Милош је приволео на предају Турцима до тадашње војводе у поменутој нахији: Лазара Мутапа, Милића Дринчића и Арсенија Лому. Нешто доцније предао се и Хаџи-Продан, који дође у Чачак. Овим је завршено учешће Милића Дринчића у првом српском устанку.

Да се о Дринчићу као устанику и војводи знало и у Аустрији, види се из списка српских старешина који су последњих година првог устанка обављали државне послове, а који списак је у Беч послала аустријска војна команда из Земуна 2. децембра 1813. (у рудничком сресу помињу се Милош Обреновић, као командант, и Милић Дринчић, као војвода).

Пошто је Србија умирена, почетком новембра 1813. повукла се турска интервенционистичка војска из ње. Носилац турске власти у Србији постао је Сулејман-паша Скопљак.

По угушењу првог српског устанка настали су тешки дани за српски народ. Турска освета спровођена је насиљем и терором. Отуда је на састанку Милоша Обреновића са виђенијим старешинама, 8. августа 1814, договорено да се Срби преко Петра Молера и проте Матеје Ненадовића обратe Аустрији за помоћ, с тим да у поменутом писму изнесу тешко стање у Србији. У име народа рудничког краја писмо су потписали Милош Обреновић, Лазар Мутап (као војвода чачански), Арсеније Лома и Милић Дринчић. Додуше, на једном ранијем састанку, одржаном у манастиру Благовештењу, не помиње се име Милића Дринчића, што не мора значити да он није био учесник на том састанку.

ХАЦИ-ПРОДАНОВА БУНА

Када је, у јесен 1814. године, избила Хаџи-Проданова буна, ниједан виђенији учесник у првом српском устанку, осим неколицине из крагујевачке нахије, није се придружио бунцијама. Кнез Милош наговарао је Хаџи-Продана да распусти људе и бежи у Аустрију, па се видело да буна неће успети. Из тврдње да је „већина српских првака мислила као и велики кнез руднички“,⁹¹ може се претпоставити да ни Милић Дринчић није имао другачији став. За Арсенија Лому зна се да је помагао кнезу Милошу у гушењу Хаџи-Проданове буне. Милош је имао око 2.000 људи, са којима је, заједно са Ашин-бегом рудничким, гушио буну. Оволики број људи морао би подразумевати учешће и Ломе, Мутапа и Дринчића у томе, поготову што је кнез Милош био њихов непосредни старешина. Тако је кнез Милош, са својим кметовима, пандурима и „одабраним људима“, пошао у Чачак, а одатле на Небош планину (део планине Јелице) против Хаџи-Проданових побуњеника. У овом одреду могао се налазити и Дринчић, као један од виђенијих људи рудничке нахије, тим пре ако се зна да се једино Мутап није слагао са Милошевим ставом о Хаџи-Продановој буни. Ипак, збуњује податак да се, уз имена Милоша, Ломе и Ђор Зука, не помињу ни Мутап ни Дринчић и што се у хватању устаника у Драгачеву помиње једино Лома.

У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Угушењем Хаџи-Проданове буне није уништен ослободилачки покрет српског народа у београдском пашалуку. Како се положај народа после буне знатно погоршао, већ крајем 1814. и почетком 1815.

године вршене су тајне припреме за нови устанак. Јер, стање у Србији било је такво да су се многе војводе, међу којима и Дринчић, криле и клониле од Турака — данима и недељама нису долазиле кућама. Пошто је Милош боравио у Београду, одржана су, у његовом одсуству, два састанка знатнијих устаничких старешина: у Рудовцима 2/14. фебруара и Вреоцима 5. марта 1815. Михаило Гавриловић⁹² на састанку у Рудовцима помиње из рудничке нахије само Лому, коме се у Вреоцима придружују Мутап и Дринчић. И В. Стојанчевић⁹³ не помиње Дринчића као учесника на састанку у Рудовцима, чиме се одбацују наводи да је у првим месецима 1815. он „био свуд с онима који су спремали нови устанак на Турке.“⁹⁴ У Рудовцима је договорено да устанак почне „чим пролеће дође“,“⁹⁵ тј. Цветне недеље. Сазнавши за састанак у Рудовцима, Сулејман-паша Скопљак затражао је од кнеза Милоша да му, поред других људи, у Београд посебно доведе војводе Мутапа, Лому, Дринчића, Ђоку Протића из Гуче, кнеза Аврама Лукића, попа Николу Костића из Мрсаћа и друге. Али, ни један од ових, предосећајући шта им се спрема, није отишао у Београд. Да су били у праву, показало је убиство Станоја Главаша.

Када се, 12. марта 1815, кнез Милош извукао из Београда и дошао у Црнућу, ту је затекао Симу Паштрмца, доцније названог Амица, Благоја из Кнића, Мутапа и своју браћу Јована и Јеврема. Прва тројица били су на страни Хаџи-Проданове буне, па су се у Црнући склањали од Турака. По доласку Милош „зовне ту и друге бивше“,“⁹⁷ „остале главније људе, које задржи око његовог дома“. Има навода⁹⁸ да је кнез Милош, када је изишао из Београда, најпре себи позвао Лазара Мутапа, а не да га је затекао у Црнући, и „чим је Мутап дошао у Црнућу он и Милош позвали су Лому, Дринчића, Јована Добрачу, Топаловића и више ваљани Срба“,“⁹⁹ који су прихватили план о устанку. Жујовић је један од ретких који Дринчићево присуство у Црнући поименице наводи. Може се рећи да се у оним нахијама (рудничка, крагујевачка и пожешка) у којима је турски терор после гушења Хаџи-Проданове буне био најжешћи, највише радило на припремању устанка. Тако су се виђенији људи из крагујевачке и рудничке нахије, међу њима и Дринчић, окупљали око кнез Милошове куће у Црнући, где су дању радили као сељаци, а по ноћи се састајали и ширили идеју устанка. Доласком у Црнућу, кнез Милош је преузео да руководи даљим припремама за устанак. Тако је одлучено да се скупља новац за куповину џебане и других потреба. У том циљу сакупљан је новац у рудничкој нахији, што је у подгорској кнежини требало да чини Дринчић. Кнез Милош је

искористио традиционални велики сабор у Такову, на Цвети, 11. априла 1815. године, за договор о дизању устанка. Да се Турци не би досетили, учесници договора долазили су породично. Тако се нашао, тог дана, у Такову, и Милић Дринчић са породицом, као и његов рођак Добрица Весковић из Теочина. Милош је већ 10. априла из разговора са људима знао да је народ расположен за устанак. Одлука о подизању устанка тада је и донета. Тога дана кнез Милош је издао наређење Арсенију Ломи да нападне Рудник, а „Милићу Дринчићу рече другу чету да сакупи и одма к Чачку поћи, камо ће и он са другом војском dospети или ће брата Јована послати.“¹⁰⁰ Тако је 11. априла Дринчић отишао у своју кнежину да сакупља чету којом ће напасти Чачак, а кнез Милош је кренуо у Црнућу. Милићевић наводи да је у Такову, на Цвети, 11. априла 1815. Милош заповедио Дринчићу да скупип „што више људи из своје кнежине и примакне се Чачку“. Ово не искључује чињеницу да је Милош на Цвети послао свога брата Јована и Лазара Мутапа „да сакупљају војску око Мораве и у Драгачеву и да опседну Чачак“,¹⁰¹ где им се доцније придружио и Дринчић.

Како се види, Дринчић је био веома активно укључен и у припреме и подизање другог српског устанка.

Када је, у априлу 1815, избио устанак, Сулејман-паша Скопљак послао је Имшир-пашу са војском да преко београдске и рудничке нахије што пре дође у Чачак и угуши буну у зачетку. Не успевши да са Качерцима задржи Турке, Милош падне у очајање. Напустивши Љубић, дође у Брусницу. Са свих страна стизала су му обавештења да су устаници прсли куд који. У том тешком тренутку, када је наговарао супругу Љубицу да се са децом склони у Аустрију или Црну Гору, дође му у Брусницу Милић Дринчић са својим 200 људи а одмах за њим и Јован Димитријевић Добрача са 500 Грузана. Милоша су Дринчић и Добрача охрабрили, па су заједно, вероватно 24. априла, кренули за Имшир-пашом ка Чачку. Тако су стигли на Љубић. Када је Имшир-паша, 24. априла, ушао у Чачак, Милош, Грузани и Таковци са Дринчићем стигли су на Љубић. Не види се дали је Дринчић дошао кнезу Милошу у Брусницу са Љубића или не, јер има навода¹⁰² да је Милош поново сакупљао војнике из црногорског среза под командом Дринчића и да је са Дринчићем пошао за Турцима ка Чачку. Тако су се кнез Милош и Дринчић нашли на Љубићу, где су им се придружили Милован Ломић са Качерцима и Јован Добрача са Грузанима. По Михаилу Гавриловићу,¹⁰³ Милош и Дринчић заступали су на Љубићу Јована Обреновића и Лазара Мутапа, што, кад се

зна да је Мутап 24. априла смртно рањен, може навести на закључак да су кнез Милош и Дринчић морали раније овде да стигну. По Сими Милутиновићу, Дринчић је био са Мутапом и Јованом Обреновићем стално на Љубићу,¹⁰⁴ одакле је отишао у своју кнежину да сакупља нове људе и стави се на располагање Милошу у Брусници. Дошавши на Љубић, кнез Милош и Дринчић затекли су празан шанец, јер је Мутап био рањен, а Јован Обреновић се повукао у шуму. Због тога је започело још боље утврђивање шанца на Љубићу. Да се то показало оправданим, потврдио је напад Турака из Чачка, извршен 25. априла 1815. На Љубићу су се одиграли крвави и славни бојеви у склопу битке за Чачак, у којима је учествовао и Дринчић са својим борцима. У овим борбама „слабо наоружан српски народ, који је пре годину и нешто више дана пропао у једном устанку, сада је тукао везирове војске једну за другом.“¹⁰⁵ Притом, поред народног морала као неисцрпне снаге, устанике су предводиле „искусне старешине, опробани борци из првог устанка . . . међу којима и Милић Дринчић“.¹⁰⁶ Бој на Љубићу, који се одиграо 25. априла, претворио се у жесток окршај, који се завршио протеривањем Турака. Турци су до почетка маја „још неколико пута прелазили преко Мораве и ударали на Србе, но Срби се утврде . . . и тако су Турке свагда добро узбијали и преко Мораве прегонили.“¹⁰⁷

Када је, почетком маја, кнез Милош одлучио да привремено напусти Љубић ради оживљавања устанка у ваљевској и београдској нахији, изласка на Саву ради набавке оружја и џебане и обезбеђивања подршке Аустрије, морао је најпре да заустави поход ваљевских Турака, који су журили чачанским Турцима у помоћ. Кнез Милош је послао Милића Дринчића у сусрет овој групи Турака. До боја је дошло у Дружетићима, где је Дринчић, заједно са Јованом Мићићем и неких хајдучким харамбашама, потукао ваљевске Турке и натерао их на бекство натраг. Тек тада је Милош, оставивши команду на Љубићу брату Јовану, Дринчићу и Јовану Добрачи, могао да са Николом Милићевићем Луњевицом крене на север. Знајући за слабу наоружаност устаника и њихову малобројност, кнез Милош је наредио поменутиим старешинама да избегавају одсудне битке на Љубићу док се он врати. (Али „закаже брату Јовану и другим старешинама да се чврсто држе у том шанцу“).¹⁰⁸

Обавивши са успехом постављене задатке, кнез Милош се са новом војском и два топа вратио 20. маја на Љубић, где устаници Николе Луњевице и Павла Цукића направе нов шанец. За време Милошева одсуства Јован Обреновић „с војводом рудничке Црне

Горе Милићем Дринчићем и неколико стотина Срба у неколему али приутврђеному шанчићу¹⁰⁹ остану на Љубићу. Али, због све већег окупљања Турака у Чачку, Јован Обреновић и Дринчић, у страху да буду опкољени, привремено напусте Љубић, што су Турци искористили за пљачку, робљење по драгачевским селима и уништење збега у Овчару и за упад у Коњевиће ради прибављања хране. Ипак, сталним покретима и премештањем устаничке војске, изазван је страх код Турака, који више нису напуштали Чачак. Доласком Милоша на Љубић извршен је нов распоред устаничке војске. У том распореду Рудничани су се сместили уз обалу Мораве, у дубоко направљен ров са грудобранима. Нешто ниже од њих били су, у новом шанцу, Грузјани, а штаб фронта, са кнезом Милошем, налазио се на Сувом брегу. Као што се види, устаници су се после 20. маја 1815, тј. од повратка кнез Милоша на Љубић, спустили у равницу крај Мораве, а међу Рудничанима ту се нашао и Дринчић. У боју 25. маја 1815. Турци, не успевши да овладају Добрачиним шанцем, зађу Рудничанима и Ваљевцима с леђа и нападну их у поменутиим рововима. У опису боја на Љубићу Младен Жујовић¹¹⁰ наводи да се кнез Милош налазио са коњицом у Трбушанима очекујући главни турски напад са те стране. Стога је Милош закаснио да помогне, па су Турци освојили шанцац у коме су се налазили Јован Обреновић, Милић Дринчић и Милован Ломић. Изненађени, Рудничани су принуђени на повлачење, које се претворило у бекство. Има података¹¹² да је Дринчић у време пораза и расула у страшној бици, у којој су Турци вршили гоњење и сечу устаника, сачувао присуство духа и храбрио борце да не беже. Али, како је у овом боју страдало и много Турака, на челу са Имшир-пашом, као и због окупљања устаника на Љубићу и претње глађу, Турци су, уместо експлоатације победе, одлучили се да беже из Чачка. До бекства је дошло 29. маја. Пут их је водио преко Јелице и Драгачева, а намера им је била да „преко Јелице умакну у Босну или Арнаутску“.¹¹² Кнез Милош, обавештен о бекству Турака, „призове све старешине“.¹¹³ што значи и Милића Дринчића, и са њима и устаничком војском са Љубића, крене за Турцима. До борбе је дошло у Ртарима, у Драгачеву. Турци су тако разбијени да су у страховитом нереду бежали ка Сјеници. Да је и Дринчић учествовао у боју у Ртарима, говори податак да Турке у Ртарима „пристиже србски господар са свом својом војском“.¹¹⁴ После овог боја и гоњења Турака до села Краварице, кнез Милош, Дринчић и устаници вратили су се у ослобођени Чачак.

После победе на Чачку, пресудне за исход устанка, кнез Милош пређе у Брусницу, где распусти војску да се одмори и припреми за нове борбе, а он оде у Црнућу. Но, за Дринчића није било предаха, ни одмора. Наиме, кнез Милош је послао из Чачка свог брата Јована са око 1.000 људи да мотри на Ужице — како Турци не би излазили из града и харали по нахији. По Константину Ненадовићу,¹¹⁵ Милош је из Чачка послао на Ужице војводу Дринчића са 2.000 бораца и са братом Јованом и Јованом Мићићем „те да ужичку и соколску нахију одметну и Ужице опседну“.¹¹⁶ На овај начин истиче се Дринчићева руководећа улога, мада преовладавају подаци о одреду од само 1.000 људи, који су са Јованом Обреновићем и Дринчићем попалили неколико кућа, Турке у Ужице сатерали, а устаници подигли шанац на Крушчици изнад града.

Сакупивши војску, међу којом и нешто Рудничана, кнез Милош је кренуо у ослобађање Шумадије и источне Србије. Тако је у јуну 1815. дошло до бојева на Баточини и Пожаревцу, који су се завршили победом устаничке војске. После тога кнез Милош дође под Карановац, кога заузме. Има навода¹¹⁷ да је Дринчић био са Милошем под Карановцем, али се овај податак мора узети са резервом, јер се Дринчић највероватније налазио у опсади Ужица. О томе говори податак да Јован Обреновић и Дринчић „држали су ужичке Турке у опсади све док их Милош није позвао у борбу против Турака у Мачви и Поцерини.“¹¹⁸

Због развоја догађаја на дринском фронту, где су Хуршид-паша и Ибрахим Али-паша никшићки нападали од Дрине на Мачву и Поцерину, кнез Милош је, после заузимања Карановца, пожуррио у помоћ Мачванима и Поцерцима. У пружању помоћи значајну улогу имали су Рудничани. Тако Милош „скупилу сву рудничку нахију и пође кроз ваљевску, коју такођер дигне и сађе у шабачку низ Тамнаву.“¹¹⁹ Милош се задржао са Рудничанима у Липолисту ради одмора. Одбио је Молеров предлог за напад устаника на Дубље 13. јула 1815. Тај је напад одложио за 14. јул. До боја на Дубљу дошло је и стога што се то место налазило на главном путу из Босне ка Шапцу и Београду. Напад на Дубље Милош је планирао да изведе усред дана, што је било неуобичајено. У боју су учествовали устаници рудничке и ваљевске нахије. Борба је вођена са циљем уништења непријатељске живе силе — како би се уочи преговора показале устаничка снага и одлучност. Милић Дринчић командовао је одредом, који је имао да на јуриш заузме шанац Ибрахим Али-паше никшићког.¹²⁰ У овом боју изгинуло је око 1.000 Турака, а

међу 50 погинулих Срба беху и две „знатне поглавице“ — Милић Дринчић и млади Сима Ненадовић, брат проте Матеје. Тако се у последњој бици другог српског устанка, која је била поразна за непријатеља, завршио живот „уважених и храбрих вођа: Милића Дринчића и Симе Ненадовића.“¹²¹ О погибији Дринчића и Ненадовића забележено је да су били „храбри јунаци, жаљења достојни“;¹²² Изгледа да су у већем делу боја на Дубљу учествовали само Рудничани, који су, се тешком муком, засипали смртоносном ватром, примакли турском шанцу, где је дошло до клања и гушања, а да су се ваљевски устаници доцније укључили у окршај. За време њиховог одсуства Рудничани су се храбро борили са Турцима, а Дринчић „једнако их на вратима истим дочекивао и пресијецао и огумак од лешева начинио, док и њега зрно у потиљак,“¹²³ вероватно из српске пушке нехотице испаљено, лишило живота. У боју на Дубљу Дринчић беше „на једна врата од шанца ударио и њих тај час освојио и запречио собом да дочекује једног по једног Турчина под мишицу и сабљу.“¹²⁴

О погибији Милића Дринчића постоје различита објашњења. Тако М. Ђ. Милићевић¹²⁵ наводи да је он при нападу на турски шанац ишао напред и примакавши се буде смртно рањен. Да не би изазвао забуну и деморализацију, прикрио је рањавање од својих бораца, а кад је бој завршен, нађен је мртав. Ово је једино објашњење тврдње по којој је погинуо и не ступивши у борбу. Али, овај аутор забележио је и друкчије објашњење погибије Милића Дринчића. По овом казивању, Срби су напали шанац Ибрахим Али-паше са свих страна, па су Турци покушали да се спасу бекством, али је Дринчић „био засео шанцу на улазу, па који год би Турчин побегао, он би га посекао и тако лешинама затворио био излазак из шанца. Али га баш ту обори тана из српске пушке.“¹²⁵ Милићевић још наводи да су Дринчића убили устаници нехотице. Постоје подаци да је најпре погинуо Милић Дринчић, па су тек после његове погибије Ваљевци извршили јуриш на турски шанац, којом приликом је погинуо Сима, син Алексе Ненадовића. Дринчић, Ненадовић и капетан Милован Зујаловић су, по казивању Јакова Ненадовића, поганули пошто се „тако онда хтело.“¹²⁶ Стога се у породици Ненадовић преносило као истинито предање да их је „Штитарац са хајдуцима по заповести кнеза Милоша побијо.“¹²⁷ Занимљиво је, у овом смислу, предање, које се и данас чува и преноси с колена на колена у Дринчића фамилији. Оно се може сажети у следеће: Милић се уочи боја на Дубљу сукобио са кнезом Милошем, што је овај прећутао, али је

наложио свом куму од Драшковића из Полома да, кад почне бој, убије с леђа Дринчића, што је овај и учинио. Поред овога, постоје три забележене легенде¹²⁸ о погибији Милића Дринчића. По једној је био љут на рад и понашање кнеза Милоша, па је дошло до свађе, коју Милош није заборавио. Уочи боја на Дубљу кнез Милош се извинио Милићу, а истовремено је припремио човека који треба да убије Дринчића. По овој легенди, убиство је извршио Марко Драшкић из Полома.¹²⁹ По другој легенди, он је био толико омиљен у народу, па је народ, кад је у Такову биран, 1815, вођа устанка, желео да то буде Милић Дринчић. Кад је Милош ово увидео, ковао је освету, коју је извршио у боју на Дубљу. По трећој легенди, заснованој на казивању Милићевог момка од Козодера из Теочина, Дринчић је рањен у стомак, а не у потиљак, и тако је погинуо.

Било шта да је од свега овога истина, Дринчићева погибија означила је, са изузетком Јована Курсуле, растанак од последњег истакнутог устаника и војводе из рудничке нахије. Већина од њих (Арсеније Ломо, Лазар Мутап и Милић Дринчић), као и Аврам Лукић из пожешке нахије, изгинула је у борбама 1815. године. Тиме се завршио животни и ратни пут Милића Дринчића из Теочина. Завршио се ратни пут ратника и војводе подгорског, који се у првом и другом српском устанку непрестано налазио у првим борбеним редовима, истицао се у сваком боју, па и у последњем, на Дубљу, великом храброшћу. Како се види, Дринчић није дочекао остваривање циља за који се неуморно борио.

Успомена на Милића Дринчића из Теочина, устаника и војводу, сачувана је у историјским изворима и литератури, али и у легендама и предањима, која су преношена с колена на колена у Дринчићима и Весковићима. Дринчић је имао сина Арсенија, о коме се зна из епитафа на споменику у теочинском гробљу: „Овде су кости Арсенија Дринчић који је умро 20. марта 1865. године. Кметовао 20 година. Спомен дигосе његови синови Јован, Никит и Стеван.“ Из епитафа се види да је Арсеније Дринчић рођен 1805. и да је, вероватно због очевих заслуга, кметовао 20 година. Ако се то кметовање односило на период прве владе кнеза Милоша и Михаила, тј. до 1842. године, онда је кметски положај морао добити као млад човек. Арсенијев син Јован имао је три сина: Миљка, Милосава и Владислава, који су изгинули на Солунском фронту. На тај се начин Јованова лоза угасила. Други Арсенијев син, Никит, имао је сина Љубисава, а овај Дмитра. Трећи Арсенијев син Стеван имао је два сина: Тихомира и Раденка. Обојица су били учесници у првом светском

рату и на Солунском фронту, где је Раденко погинуо. Из свега овога види се да су Милићеви потомци исказивали онакву храброст, каквом се одликовао њихов предак војвода Милић Дринчић. О његовим потомцима, нарочито о Јовановим синовима, говорило се да су били људи необичне физичке снаге. Стеванови потомци и данас су високог раста, стасити и снажни. Али, заселак Дринчића утонуо је у видљиву запустелост. Још само старе куће из средине XIX века подсећају на некадашњу војводину бројну фамилију. Ову слику ремети само активно домаћинство војводиног директног потомка Радивоја Дринчића.

Сем спомен-чесме, коју је у свом дворишту 1984. подигао војводин потомак Радивоје, нема других споменика Милићу Дринчићу, истакнутом устанику и војводи, ни у његовом родном Теочину, ни на територији некадашње рудничке нахије.

Примљено 17. V 1989.

НАПОМЕНЕ

1. Казивање Радивоја Дринчића из Теочина.
2. Казивање Бошка Весковића из Теочина.
3. Др Миленко Филиповић, „Таково“, САН, насеља и порекло становништва, књ. 37, Београд, 1960.
4. Миле Недељковић, „Србија Караборђева времена“, прилог Деловодном протоколу, Крагујевац — Топола, 1988.
5. „Деловодни протокол Караборђа Петровића 1812—1813“, Крагујевац — Топола, 1988.
6. Д. М. Филиповић, н. д, стр. 168.
7. Исто, стр. 115.
8. Милан Б. Милићевић, „Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба“, Београд, 1979.
9. Казивање Бошка Весковића.
10. Миодраг Јаћимовић, „Лепопље“, Горњи Милановац 1981, стр. 116.
11. Казивање Бошка Весковића.
12. М. Јаћимовић, н. д, стр. 123.
13. Исто, стр. 122.
14. Исто, стр. 119.
15. Исто, стр. 120.
16. Др М. Филиповић, н. д.
17. Исто.
18. М. Јаћимовић, н. д, стр. 118.
19. Миленко Вукићевић, „Караборђе“, књ. I, Београд, 1986.
20. Др Милвоје Урошевић, „Трећа чета — традиција отпора и устанака“, Чачак, 1984.
21. М. Вукићевић, н. д, стр. 200.
22. Исто, стр. 215, 216.
23. Исто, стр. 216.
24. Лазар Арсенијевић — Баталака, „Историја српског устанка“, део први, Београд, 1898, стр. 29.
25. М. Вукићевић, н. д, стр. 216.
26. „Деловодни протокол“, стр. 13.
27. Баталака, н. д., стр. 68.
28. Јанићије Бурић, „Историја србска“.
29. Баталака, н. д, стр. 69.
30. Исто, стр. 69.
31. „Деловодни протокол“, стр. 13.
32. Феликс Каниц, „Србија — земља и становништво“, прва књига, Београд, 1985, стр. 459.
33. Др М. Урошевић, н. д, стр. 21.
34. Константин Ненадовић, „Живот и дела великог Борба Петровића Караборђа као и живот његови војвода и јунака од 1804. до 1813. и на даље“, Београд, 1903, стр. 70.
35. Исто, стр. 610.
36. М. Милићевић, н. д, стр. 145.
37. Владимир Стојанчевић, „Милош Обреновић и његово доба“, Београд, 1966, стр. 28.
38. К. Ненадовић, н. д, стр. 110.
39. Исто, стр. 108.
40. Миленко Вукићевић, „Караборђе“, књ. II стр. 246.
41. Исто, стр. 273.
42. Исто, стр. 275.
43. Прота Матија Ненадовић, „Мемоари“, Београд, 1974, стр. 137.
44. „Причање Петра Локића о српском устанку“, СКЗ, коло LXXIII, књ. 484, стр. 201.
45. Баталака, н. д, стр. 197.
46. Исто, стр. 215.

47. Исто, стр. 215, 216.
48. Миленко Вукићевић, н. д. књ. II, стр. 528.
49. По старом календару.
50. Велибор Берко Савић, „Караборђе — документи“, 1, Горњи Милановац, 1988, стр. 450.
51. Драгољуб Павловић, „Западноморавци, Рудничани и Драгачевци у устаничким догађајима 1809“, Зборник радова Народног музеја, Чачак, XVII, стр. 124.
52. Вл. Стојанчевић, н. д.
53. К. Ненадовић: н. д. стр. 216.
54. Драгољуб Павловић, н. д. стр. 136.
55. К. Ненадовић, н. д. стр. 223.
56. Исто, стр. 223.
57. Радојко Николић, „Умирања животу једнака“, Чачак, 1988, стр. 268.
58. Константин Ненадовић, н. д. стр. 258; „Историја српског народа“, пета књига, први том, стр. 52.
59. Константин Ненадовић, н. д.
60. „Деловодни протокол“, стр. 195.
61. Вук Стефановић Караџић, „Историјски списи“, I, стр. 298.
62. Исто.
63. Константин Ненадовић, н. д. стр. 269.
64. Велибор Берко Савић, н. д. стр. 1056.
65. „Деловодни протокол“.
66. Исто, стр. 78.
67. Исто, стр. 109.
68. Исто, стр. 123.
69. Исто, стр. 123.
70. Исто, стр. 134.
71. Исто, стр. 134.
72. Константин Ненадовић, н. д.
73. По Велибору Берку Савићу: „Караборђе — документи“, 2, прокламација Караборђа и Совјета издата је 16/28. августа 1813.
74. Константин Ненадовић, н. д. стр. 302.
75. „Деловодни протокол“, стр. 142.
76. Исто, стр. 147.
77. Исто, стр. 153.
78. Исто, стр. 157.
79. Исто, стр. 157.
80. Исто, стр. 157.
81. Велибор Берко Савић, н. д. књ. 3, стр. 1261.
82. Исто, стр. 1261.
83. Исто, стр. 1263.
84. В. Стојанчевић, н. д. стр. 32; Вук Караџић, „Грађа за српску историју нашег времена“, Београд, 1898, стр. 132.
85. Међуопштински историјски архив Шабац, Годишњак, 19, стр. 178.
86. Константин Ненадовић, н. д. стр. 312.
87. В. Стојанчевић, н. д. стр. 32.
88. Сима Милутиновић Сарајлија, „Историја Србије“, I, 1813—1815, Београд, 1888, стр. 40.
89. Др Миливоје Урошевић: н. д. стр. 29.
90. Вук Стефановић Караџић, „Живот српских војвода“, Београд, 1967, стр. 86.
91. Вукашин и др Никола Б. Петровић, „Грађа за историју краљевине Србије“, књ. I, Београд, 1882, стр. 22.
92. Михаило Гавриловић, „Милош Обреновић“, књ. I.
93. Владимир Стојанчевић, н. д.
94. М. Б. Милићевић, „Поменик“, стр. 146.
95. Константин Ненадовић, н. д. стр. 352.
96. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д. стр. 125.

97. Вукашин Ј. Петровић и др Никола Б. Петровић, н. д, стр. 30.
98. Младен Жујовић, „Белешке“, Београд, 1902.
99. Исто, стр. 142.
100. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, стр. 139.
101. Михаило Гавриловић, н. д, стр. 151.
102. Младен Жујовић, н. д.
103. Михаило Гавриловић, н. д.
104. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д.
105. Владимир Стојанчевић, н. д, стр. 60.
106. Исто, стр. 60.
107. Вук Ст. Караџић, „Историјски списи“, I, стр. 59.
108. Сима Милутиновић Сарајлија: „Списи...“
109. Сима Милутиновић Сарајлија, „Историја Србије“, I, 1813—1815, стр. 293.
110. Младен Жујовић, н. д.
111. Константин Ненадовић, н. д.
112. Михаило Гавриловић, н. д, стр. 167.
113. Сима Милутиновић Сарајлија, „Историја Србије“, стр. 311.
114. Исто, стр. 312.
115. Константин Ненадовић, н. д.
116. Исто, стр. 395.
117. Константин Ненадовић, н. д.
118. Др Миливоје Урошевић, н. д, стр. 47.
119. Међуопштински историјски архив, Шабац, н. д, стр. 338.
120. Михаило Гавриловић у свом делу „Милош Обреновић“, књ. I, говори о зворничком, а не о никшићком паши.
121. Др Бартоломео Кунберт, „Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића 1804—1850“, Београд, 1901, стр. 92.
122. Михаило Гавриловић, н. д, стр. 190, Споменик XXI, стр. 10.
123. Сима Милутиновић Сарајлија, „Историја Србије“, I, стр. 365.
124. Исто, стр. 364.
125. М. Б. Милићевић, „Поменик...“
126. М. Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, књ. I, Београд, 1973, стр. 340.
127. Константин Ненадовић, н. д, стр. 412.
128. Исто, стр. 412.
129. Миодраг Јаћимовић, н. д, стр. 121, 124, 125. По свој прилици Драшковић и Драшкић су једна личност.

MILIĆ DRINČIĆ — VOIVODE DE PODGORA

Milić Drinčić, originaire de Teočin, se range parmi les participants les plus remarquables à la révolution serbe (1804—1815). Les ancêtres de Drinčić, appartenant au clan des Vasojević, avaient quitté le Monténégro vers 1737 pour s'établir à Teočin, en Serbie. Peu après leur immigration, ils entrèrent en conflit avec les Turcs. En suivant l'exemple de ses ancêtres, Drinčić forma, dès avant la première insurrection serbe, un groupe de rebelles qui terrifiait les janissaires, ceux-ci ayant usurpé le pouvoir dans cette partie de l'empire ottoman.

Il s'associa donc avec enthousiasme aux insurgés de 1804, en voyant dans l'insurrection une bonne occasion de régler les comptes avec l'occupant. Aussi était-il tout à fait naturel que Karageorges lui eût adressé l'invitation écrite à prendre part à l'insurrection. Ses exploits dans le premier combat livré aux Turcs en février-mars 1804 lui valurent le grade de commandant (boulioukbacha), accordé par Karageorges. Il participa dans les luttes pour Čačak en 1804 et 1805, pour Belgrade en 1804 et assiégea Užice en 1805. En 1806 il participa à l'extension de l'insurrection hors des frontières de la Serbie et se signala surtout par son courage dans les combats menés contre les Turcs dans la région de Stari Vlah. Le 1er août 1806, il prit part à la bataille de Mišar et, le 28 juin, il se fit remarquer dans la délivrance de la ville d'Užice. Il passa les années d'armistice dans son Teočin natal.

Lorsque, au printemps 1809, reprirent les luttes des insurgés contre les Turcs, Drinčić se trouva dans le détachement de Karageorges avec près de 9.000 insurgés choisis qui avaient pour but d'établir la liaison avec le Monténégro par la région de Stari Vlah. Drinčić combattit si bien que Karageorges se montra enclin à lui accorder le grade de voïvode. En juillet 1809 Drinčić prit part à la bataille de Kukutnica où un détachement turc de 15.000 hommes subit une défaite; il rejoignit ensuite Karageorges près de Čuprija, où il contribua à la victoire des insurgés à Taborište, en jugulant l'offensive turque qui avait succédé à leur victoire à Čegar. Dans les luttes de 1810, Drinčić participa, en septembre, à la bataille de Varvarin et, en octobre, à celle de Loznica.

Sur la proposition de Karageorges, Drinčić fut nommé voïvode de la «knéjina» de Podgora. Ce fut là la récompense de tous ses mérites, reçue pour les exploits qu'il avait réalisés dans de nombreuses batailles.

A l'époque de débâcle de la première insurrection serbe, en 1813, Drinčić combattit courageusement sous le commandement de Miloš Obrenović à Ravnje et à Zasavica. Après l'échec de l'insurrection, il regagna son pays natal où il évitait la rencontre des Turcs. Sans se résigner à la défaite, il attendait une nouvelle insurrection. Et lorsque, au printemps 1815, éclata la Seconde insurrection serbe, Drinčić fut un des premiers à attaquer les Turcs. Il prit part à la bataille de Čačak, où la meilleure armée turque du pachalik de Belgrade fut mise en déroute lors de la bataille d'Užice et se fit remarquer par son intrépidité dans celle de Dublje du 14 juillet 1815. Dans cette dernière bataille de la Seconde insurrection serbe le voïvode Drinčić perdit la vie.

Après la mort du voïvode Milić Drinčić restèrent maintes traditions et légendes. Son fils Arsenije eut de nombreux descendants qui, comme combattants pour la liberté de leur patrie se signalèrent dans la Première guerre mondiale et surtout au front de Salonique où ils sacrifièrent leur vie pour la liberté de leur peuple et de leur pays, à l'instar de Milić Drinčić.

Teodosije Vukosavljević

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

**ДРАГАЧЕВСКЕ БИОГРАФИЈЕ:
НОВАЧИЋ ИЗ ГОРАЧИЋА — ХАЈДУК И БИМБАША**

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Топличка 9

UDK 949.711
„18” :329

Крајем XVIII и почетком XIX века, у време турске управе у Србији, Драгачево је припадало пожешкој нахији, чије се седиште налазило у Пожеги или Чачку.

Јужно од планине Јелице, на простору према Моравици и Западној Морави, налазило се 36 драгачевских села и заселака, а међу њима и Горачићи. Источно од Горачића су Губеревци, јужно Живица, југозападно село Гуча, западно Рогача и Граб, а на северу, иза планине Јелице, Атеница, Трнава, Виљуша, Жежевица и Бањица.

Пре првог српског устанка Горачићи, као и друга драгачевска села, нису били густо настањени. Уз српско становништво, ту је живео и понеки Турчин, углавном представник власти.

О прошлости Горачића нема довољно писаних извора, нити других поузданијих података. Штета је што ни истраживачи Драгачева почетком XX века, др Јован Ердељановић и Коста Јовановић, нису обухватили ово насеље. Без тога, остали су карактеристични

топоними, али и памћење народа, који сведоче о људском присуству на овом простору у прошлости.

У новије време, међутим, бавећи се проучавањем прошлости Драгачева, Милисав Д. Протић Гучанин (у књизи „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940) и касније стручњаци Народног музеја у Чачку евидентирали су у Горачићима неке археолошке локалитете и пронашли поједине остатке прошлости (посуде са римским новцем, средњовековне алатке, црквишта и гробља, куће кровинаре и брвнаре).¹ Седамдесетих година нашег века започело је систематско прикупљање и бележење епитафа са надгробника и крајпуташа. Тако су настале драгоцене збирке Радојка Николића, Радована М. Маринковића и Нике — Николе Стојића. Подаци из њих пружају знанчајна сазнања о прошлости Драгачева, самим тим и Горачића.² Посебно треба истаћи социолошко-етнографски рад Радована М. Маринковића о пореклу данашњег становништва Горачића, који је објављен у Зборнику радова Народног музеја у Чачку.³ Радећи на овом послу, Маринковић је забележио и многа предања и завештања, легенде и друге народне умотворине, који сведоче, на посебан начин, трајање људског живота у овом селу.⁴

Још касније, публикавањем турских катастарских пописа неких подручја западне Србије из XV и XVI века, дошло се до драгоцених сазнања о становништву и положају према турским властима житеља четири насеља на подручју данашњих Горачића: Расовца, Шандре, Горачића и Драгачице. Али, то је већ даља прошлост, небитна за нашу тему.

Према Маринковићевим истраживањима, негде око 1730. године из Херцеговине су се у Горачиће (заселак Расовац) доселила три брата: Петко, Јанаћко (звани Јањо) и Тривун, кога су звали Траш. Досељеник Петко заузео је доста имања на потесу Цамија, па доле према потоку Рајинац и горе према планини Јелици. Јанаћко је прешао преко потока Рајинац и испод стене Врањача засновао породично огњиште. Источно, не тако далеко, ово је учинио и Тривун Траш. (Његови потомци су, нешто касније, напустили потес Врањаче и спустили се јужније у Расовац — према Драгачици).

Није поуздано утврђено из кога су херцеговачког насеља дошла браћа — помињу се Подстијење и Љубиње (у коме и данас има и Трашевића и Јањића). Неки тврде да им је старо презиме Милићевић, како се, на једном сачуваном мисалу, после 1801. године, потписивао свештеник Давид.

Потомци досељеника — Петковићи, Јањићи и Трашевићи — су се по доласку у Горачиће брзо „заимали“. За њихову стоку било је доста испаше, а воћњаци су им добро рађали. Уз то, приповедало се да су са собом донели и некакво благо.

Из Петковића и Јањића увек је понеко био свештеник. Петковићи — у црквици подно Градине на планини Јелици, према селу Грабу, а Јањићи — у црквици на самој стени Врањача, чији се темељи познају.⁵

У време њиховог досељавања, у првој половини XVIII века, у селу се налазило неколико турских кућа, претежно поисламљених мештана, али и један хан (касније називан Драшковића ме'ана — по власницима) — на караванском путу који је од Чачка водио према Јавору и Сјеници. Две-три такве куће биле су на потесу Џамија, на коси према потоку који дели Џамију од Врањаче, где се и раније налазила некаква турска богомоља. Са те косе Турци су, из обести, бацали у понор српску децу, па ју је народ прозвао Жалосним крцем.⁶ Остале турске куће биле су распоређене око извора Надинац под Врањачом и на потесу Прогони, око два километра јужније. За ова турска станишта зна се и по надгромним каменовима који су се ту задржали негде до средине XIX века.⁷

Турска управа уопште, посебно у XVII и XVIII веку, услед честих нереда и безвлашћа у Отоманској царевини, била је хаотична и несрећена. У таквим условима локална власт није задржала у сваки кут народне слободе, посебно оних који су уредно извршавали обавезе и били лојални према Турцима. Међутим, 1801. године, када су дахије постале господари у Србији, они су „судили и пресуђивали по својој вољи, људе били и убијали, глобили, отимали или узимали као своје и оружје и друго што им се допало... Најпоследње, стану силовати жене и девојке...“⁸

Главне дахије боравиле су у Београду. Имали су, међутим, и своје представнике у варошима (кабадахије), у већим селима (субаше) и на важнијим путевима (ханџије). Сви су они, сходно дахијској тактици, терорисали и глобили народ.

Дахијски органи у Горачићима, колико се памти, били су неки Мехмед-субаша и Зенил, вероватно читлук-сахибија. За њих се прича да су Петра Петровића, званог Пјевалица, када је — носећи мало жита за своју породицу — узнемирио њихове псе, вешали за ноге и тукли до бесвести.⁹ Да би застрашили мештане, дахијски Турци су запалили црквицу на Врањачи, коју је опслуживао свештеник Димитрије Недељковић — Јањић, а потом започели да обнављају бив-

шу цамију на потесу Цамија. Нова богомоља грађена је кулуком. Онога ко је слабије радио или избегавао кулук, Турци су хватали и са Жалосног крша бацили у провалију.

Досељеник Петко Милићевић имао је више синова, али су позната имена само двојице — Давида и Бошка. Давид је био свештеник у црквици на Градини, а Бошко се бавио сточарством и воћарством. Није запамћено име њихове мајке, нити Бошкове супруге, која је родила Новака Бошковића, коме је презиме образовано од очевог имена (по тадашњим обичајима).

Бошкова, односно Новакова, кућа налазила се близу Цамије. То је била брвнара са два улаза, што је уобичајено за градитељство свога времена. Доста великих димензија, она је, уједно, сведочила о богатству овог домаћинства.

Новак Бошковић био је ниског раста, због чега су га звали Новачић. Касније, као хајдук и војвода, биће познат под именом Новачић из Горачића. Био је окретан и сналажљив; никога се није плашио, али ником није ни праштао. Када је постао хајдучки харамбаша, потом и старешина устанички, одликовао се јунаштвом, али и праведним поступцима према својим људима. Немилосрдно је прогонио турске улизице и потајнике.

И пре завођења дахијске управе, Новачић се одметао у хајдуке. Међутим, када би се из „горе зелене“ враћао кући, Турци га нису дирали; знали су да се одметао од њихове власти само онда када би га зло натерало.¹⁰ Међутим, када су дахијски Турци запалили црквицу на Врањачи и почели да подижу цамију на Цамији, Новачић се поново одметнуо у шуму, у планину Јелицу, недалеко од његовог дома. Придружило му се неколики људи из Горачића и околних села. Они су све оно што би по дану било подигнуто на турској богомољи у току ноћи рушили претходно растеравши чуваре.¹¹ И поред готово свакодневних потера, Турци нису успевали да му уђу у траг.

Није познато ко се све налазио у његовој хајдучкој дружини. Предања помињу неког Спасоја из Горачића и свештеника Димитрија Недељковића — Јањића, чију су црквицу Турци запалили. Кажу да су неки од њих у сукобу са Турцима изгинули код чесме Ковчег на караванском путу који је из Чачка водио према Старом Влаху. Тај малени потес народ и данас назива Хајдучки гробови.

У време док је Новачић хајдуковао, у Горачићима је кнезовало неколико људи: Илија Поповић, Богић Богићевић и Аврам Зимоњић („Аврамчић Бурунтија“). Заједно са Турцима, они су организовали потере за Новачићем и његовим хајдуцима. Међутим, Илија Попо-

вић и кнез Богвић су све намере Турака дојављивали Новачићу преко свештеника Давида Милићевића. Међутим, Аврамчић Бурунтија играо је двојаку улогу: улагивао се Турцима, али и Новачићу, кога се плашио. Милосав Бодић и Панто Царевић често су Аврамчићу преносили Новачићеве поруке: нека, како зна и уме, штити народ од турског зулума. Иначе, кућу ће му запалити. И, страх је чинио своје.¹²

Новачић је, као хајдучки харамбаша, кажњавао турске силедије и оне који су им се у Горачићима и другим селима улагивали. Познат је случај неког Рапа Бурунтије, турског доушника. Једном приликом пред први српски устанак, Турци су, наиме, открили српски збег у потоку Рајинац под Врањачом, људе побили, а стоку отерали. Сазнавши да је збег проказао поменути Рапо Бурунтија, Новачић је наредио да буде ухваћен и убијен; место где је ова казна извршена народ и данас назива Рапов гроб.¹³

У таквој владавини терора и глобе, коју су наметнуле дахије, већ 1803. године почело се организовано радити на пружању отпора и протеривању дахијских насилника. У тим припремама видно учешће имале су и постојеће хајдучке дружине, од којих су у Драгачеву најчувеније биле оне које су водили Милић Радовић из Каоне и Новачић из Горачића. Осим дружина, било је у овом делу Србије и људи који су као појединци хајдуковали. Примерице, у Горњем Дубцу хајдук Кара Павле Милинковић, а у Грабу — неки Цикићи.

Осећајући да се припрема буна против њих, дахије су решиле да изненада посеку српске кнезове и виђеније људе по селима. Међутим, овај потез дахија само је убрзао устанак. И заиста, 14. фебруара 1804. године, на тајном збору у Орашцу, одлучено је да „устане раја к'о из земље трава“ и да „сваки свога убије субашу“ — како је певао Филип Вишњић. Већ сутрадан планули су многи ханови по селима, а Турци бежали у вароши и тврђаве. Побуњене Србе нису смели да чекају ни Турци по драгачевским селима, чије су ханове, куле и чардаке, без милости, палили устаници (Граб, Негришори, Тијање, Зеоке, Милатовићи).

После боја за Рудник и Ваљево (до 6. марта 1804. године), Карађорђе и Милан Обреновић настојали су да на оружје подигну и целу југозападну Србију. У том циљу, већ 24. марта на Турке у Чачку напали су Лазар Мутап из Прислонице и Милић Дринчић из Теочина са 250 до 300 устаника. „К њима су пристигли — писао је Л. А. Баталака — и прота Милутин Илић из Гуче и Новачић из Горачића имајући оба до 700 војника.“¹⁴ Битка је трајала цео дан. „Српска војска је надјачала турску и Чачак очистила од Турака.“¹⁵

У пролеће 1805. године Чачак и пожешка нахија били су очишћени од Турака. Почетком јула Турци су истерани и из Карановца (Краљева). Најзад, 2. августа устаничке снаге сломили су и турски отпор у утврђеном Ужицу. У свим овим борбама учествовала је и драгачевска војска проте Милутина Илића, а под њим је — према казивању Петра Јокића — војевао и Новачић из Горачића.¹⁶

У зиму 1805/6. године на јужној граници пожешке нахије и устаничке Србије, према Старом Влаху, ископани су шанчеви које су чували устаници из читавог Драгачева. У шанцу код села Лисе боравио је Новачић са својим људима. То место и данас сви називају Новачићев шанац.¹⁷

Почетком 1806. године капетан Радич Петровић је са Танаском Рајићем и одредом устаника пошао уз Ибар и продро до Студенице. Уједно је на том простору позивао нове људе да узму устаничко оружје. Милан Обреновић, прота Милутин Илић и Новачић стигли су до Нове Вароши и Вишеграда. Подигли су шанчеве на Катићима и у Деретину.¹⁸ Да је и Новачић био у том походу види се из једног писма од 30. марта 1806. године које су кнез Милић Лучић и поп Никола Костић из Мрсаћа, са студеничког фронта, упутили Новаку Бошковићу — Новачићу из Горачића и Раки Левајцу на положаје испред Нове Вароши.¹⁹

Међутим, турске снаге у Старом Влаху, предвођене Сулејман-пашом Скопљаком, биле су бројније и јаче, па су на Цвети 1806. године на Дежеви код Новог Пазара потукли Србе, којима је командовао Радич Петровић, а потом запалили Студеницу и кренули према ужичкој нахији и Вишеграду. Успут, на Радаљевској градини код Ариља дошло је до борбе између Скопљакове војске и устаника Милоша Обреновића, који је командовао одредом Рудничана и Драгачеваца. У овом боју догинуло је доста Турака, али и не мали број српских устаника, што сведоче и епитафи на споменицима које су открили истраживачи „плаве народне пластике“.²⁰

По одласку Скопљакове војске за Босну, Антоније Пљакић подигао је шанац на Дежеви код Новог Пазара, а Милутин Илић, Новачић Бошковић и Милић Радовић поседну планине од Мучња до Голије.²¹ Међутим, у мају 1806. неки Орд-ага из Сарајева, са око 1.000 војника, дође у Ужице и одатле са ужичким Турцима стигне у драгачевско село Лопаш. Ту се, на Тројице, 21. маја, сукобе са Драгачевцима, међу којима је, са својим људима, био и Новачић. После дводневне битке Турци су потучени и растерани.²² О боју на Лопашу постоји и народна песма, коју су забележили Петар Радо-

вановић (1852) и Милан Ђ. Милићевић (1876. године), а у њој се, поред осталих устаничких старешина, помиње и Новачић.²³

У 1807. години стање у устаничкој Србији било је, иако са мање ратних окршаја, и даље неизвесно. У марту је један одред Турака упао у Ужице и збио се у тврђаву на Ђетињи. После дуже опсаде, на Петровдан, 12. јула, коначно су протерани ови нападачи, чиме је Ужице ослобођено. У току ових борби устаници су ископали и ојачали више шанчева — посебно на Пониквама, у Кремнима, код Таламбаса, на Златибору и на Торнику.²⁴ У шанцу на Пониквама „дежурала“ је војска проте Милутина Илића. Са њима и Новачић из Горачића. Овде је у лето 1807. године дошло до боја са 1.500 Турака, које је предводио неки Ђул-бег.²⁵

После руско-турског примирја, склопљеног у Слобозији у августу, до краја 1807. и у току читаве 1808. године Турци су прећутно мировали на границама Србије.

Међутим, у пролеће 1809. настављен је рат између Русије и Турске. Када су Срби за ово чули, ударили су и они на Турке — на све стране. Карађорђе је са устаницима из рудничке, пожешке и ужичке нахије, уз нешто Шумадинаца, ушао у Стари Влах, заузео Сјеницу и Нову Варош и тај крај очистио од Турака — све до Лима.²⁶ Са Карађорђем су били и Драгачевци — прота Милутин Илић и Новачић из Горачића.²⁷

Нешто касније, када је Карађорђе напао на Нови Пазар, добио је вест о српском поразу 19/31. маја у Каменици код Ниша. Одлазећи са коњицом према Јужној Морави и Делиграду, он је наредио осталој устаничкој војсци из пожешке и ужичке нахије да се повуче на пређашње границе. У том времену, при повлачењу, вођено је више бојева, од којих је посебно оштар био онај на планини Кукутници, у атару села Бјелуше. У овом окршају, 12. или 13. јуна 1809. године, према народној песми, учествовао је и Новачић са својим Драгачевцима.²⁸

Следеће, 1810. године Турци су своје главне нападе на југу Србије усмерили према Крушевцу. Границу је од Голије до Јужне Мораве чувала устаничка војска из пожешке нахије. У августу и септембру, на Јасици (четири километра од Крушевца) и у Варваринском пољу устаници су имали жестоке окршаје са војском Хуршид-паше из Ниша. У овим бојевима, поред Руса (који су пристигли), затим војске Лазара Мутапа (Чачани и Рудничани), учествовали су и Драгачевци, од којих су неки и погинули (буљубаша Симо Кнежевић из Властељица, поред осталих).²⁹

На Великој народној скупштини у Београду, у јануару 1811. године, за војводу драгачевског потврђен је и Новак Бошковић — Петковић из Горачића. Тада су добиле дипломе све старе и нове војводе (са знацима њихових права и дужности).

У сачуваној дипломи проте Милутина Илића од 11. јануара 1811. пише оно што су му наредили Карађорђе и Совјет: „С тим ћеш селима [укупно 27] комендирати и рачун за свашта давати а у договору са господаром Новаком и Милићем Радовићем. Свакад ће вам једне заповести долазити а понаособ како за воину тако и за проче (остало) . . .“. Најзад, Прота се обавезује да са „Новаком и Милићем изабере судије за магистрат у Карановцу, уреди мезулане (поште), подгради кошеве и амбаре за десетак и да Карађорђу и Совјету јавља за зло тако и за добро . . .“.³⁰

Већ 20. маја 1811. Карађорђе и Совјет регулишу и војне односе у устаничкој војсци. Према наредби број 608, под командом Милоша Обреновића налазиће се и драгачевске војводе: Ђорђе Протић (син проте Милутина Илића) из Гуче, Новак бимбаша — Новачић из Горачића и Милић Радовић из Каоне.³¹

У току 1811. и 1812. године Карађорђе и Совјет донели су низ одлука, изузетно важних за устаничку Србију. Поред осталог, прописан је и начин продаје и куповине бивших турских непокретних имања и других добара. Продају и издавање тапије вршио је искључиво Совјет, а примљени новац ишао је у касу народну.³² Међутим, неке старешине и утицајни људи „присвајали су себи“ или, пак, „по својој вољи и процени узимали у закуп или куповали“ многе њиве, ливаде, забране, воденице и ваљалице, а у варошима механе, дућане, куће и друга добра.³³ Та нова добра превазилазила су потребе појединаца, који су настојали до повећају свој капитал (имања). Примера је више, а Нићифор Нинковић је записао да је идући од Моравице према Јелици и Чачку „дошао у Рогачу у бимбаше Новачића хан“.³⁴ Сузбијајући овакве и сличне злоупотребе власти, Совјет је после 1811. године судио и пресуђивао појединим старешинама. Нису изузети ни Драгачевци.³⁵ Из Карађорђевог протокола види се да се „Совјету шаљу војводе драгачевске Ђока Протић и Новак са наредбом да се испитају и обавежу“ „да поврате све баштине што су од народа одузели а само да задрже своје очевине“. У посебној наредби се види да су обојица лишени старешинства, али, „за пређашње њихове заслуге“, „јесмо их опет у части оставили“, али тако да „буду како Ђока и Новак, тако и Милић Радовић под командом војводе Антонија Пљакића и ништа без његовог знања да не изврше“. Најзад,

Протићу, Новачићу и Радовићу је наређено да скупе по 300 „добрих војника“ и да иду у Београд „да чувају стражу на смену по месец дана“.³⁶

У мају 1812. године потписан је у Букурешту мир између Русије и Турске. Његова VIII тачка односила се и на Србију. По њој, Срби су „имали“ да предају Турцима сва утврђена места, а Порта се обавезала да им да амнестију за све што се дотле, устанком, догодило; о свему осталом „Порта ће се договорити са српским народом“.³⁷

Прву вест о овом миру устаници су добили од Хуршид-паше нишког, који је захтевао да му се предају Београд и остали градови. Карађорђе је преговарао и погађао се са Турцима, али је, у исто време, мобилисао људство и држао га у граничним шанчевима и утврђењима. Од Руса је тражио детаљнија обавештења о свему што је, у Букурешту, стварно договорено.

Све ово трајало је до средине 1813. године.

Већ у јуну те године турска војска из Босне, Видина и Ниша била је спремна, пошто се прикупила, за покрет и удар на Србију. Карађорђе је 3. јула позвао Србе под оружје, а већ до 12. јула устаничка војска окупила се на границама према Турцима.

Средином јула турска нишка војска започела је ратне операције против Србије — према Делиграду.³⁸ Ту се налазило девет утврђених шанчева, од којих их је на десној обали Јужне Мораве било шест или седам, а остали су утврђени на левој обали реке — Топољак и Љубеш. У шанчевима на десној обали, поред осталих, налазили су се Гружани и Рудничани, а на левој — војска Антонија Пљакића.³⁹ Турци су започели даноноћне јурише на Делиград, али је посада пуне три седмице одолевала. У таквој ситуацији, крајем јула, у помоћ опкољеним српским устаницима на Делиграду стигли су, са својом војском, Лазар Мутап, Арсеније Лома, Милић Дринчић, Јован Курсула и Новачић. Када су схватили да не могу освојити Делиград, Турци су одлучили да га држе у опсади, а да са главнином своје војске обиђу ове шанчеве и да се низ Мораву упуте према Дунаву и Београду. Осетивши ову намеру, „Срби за ноћ на вису Пландиште до села Мозгова подигну и запоседну нови шанац, како би запречили Турцима обилажење Делиграда. У овај шанац ушли су војници драгачевског војводе Новачића и капетана Димитрија Парезана из крагујевачке нахије. Међутим, већ сутрадан у зору, у другој половини августа 1813. Турци нападну на Пландиште и после крваве борбе протерају Србе из Шанца. У том покољу изгинули су и Новачић и

капетан Парезан са већим бројем војника, а ту је тешко рањен и Јован Курсула“.⁴⁰

У историјској литератури постоји више верзија о овом догађају. Тако је Петар Радовановић 1852. године записао да је на Новачића ударио Серезлија (бег од Сереза). Устаници су „мало шанца са 400 војника имали и где су стражу од Турака чували. Овде погине 70 Срба и војвода Новачић, а Курсула са 17 рана жив дође Делиграду.“⁴¹ Милан Ђ. Милићевић писао је: „У једном нападању на шанац близу Мозгова, где се десио случајно Јован Курсула, побегне му сеиз и одведе бедевију, те се он борио на другом коњу и са 15 рана стигне у главни логор... У овом шанцу био је и војвода Новачић из Горачића“.⁴² Милићевић у „Поменику“ наводи да су у зору на Преображење (19. августа по новом календару) „Турци ударили страшном силом“, да су се Срби бранили јуначки, али „Турци шанац освоје“.⁴³ Генерал Јован Мишковић помиње сведочење учесника Павла Марковића из Вујетинаца: „Око Пантелијевдана (9. августа по новом календару) Турци нападну жестоко на шанац војводе Новачића. Овај шанац је тек те ноћи грађен био и још не беше довршен. Тога дана беше дошао на разговор у овај шанац Новачићу и Парезану Јован Курсула из Цветака који једва жив издре са 17 рана а прва двојица погинуше.“⁴⁴

О драматици тог догађаја говоре и народна предања. Тако је Владимир Тошић из Мрчајеваца записао оно што је чуо у Цветкама: да је Курсула са својим сеизом, иначе сестрићем, Љубисавом Радовановићем Туљом, отишао из свога шанца код Новачића и Парезана да су на тај шанац Турци изненада напали, да је Курсула појурио да се „дочека своје бедевије“, али му је сеиз „некуд избегао“, па је на 17 места „смртно обрађен“.⁴⁵

На једном споменику у Горачићима, подигнутом 1911. године, пише и ово: „Овде почива Петар Јоксимовић житељ села Горачића који је ратовао са Карађорђем у првом устанку 1804 и у свима ратовима учествовао све до 1813 г. када је... из шанца на Делиграду близу Алексинца искочио и кроз турски ланац пробио...“⁴⁶

У Горачићима се памти да је преживеле Драгачевце са Делиграда, израњављене, кућама вратио Петар Петковић.⁴⁷

Војводи Новачићу не зна се гроб. Нигде му нема ни споменика. На Петковића гробљу до скоро је (не)времену пркосио пешчар, на коме је писало: „Богосав Петковић, син бившег војводе Новака“.⁴⁸

Ипак, Новак Бошковић — Петковић, познатији по имену Новачић из Горачића, хајдучки харамбаша, устанички војвода и бим-

ДРАГАЧЕВСКЕ БИОГРАФИЈЕ: НОВАЧИЋ ИЗ ГОРАЧИВА — ХАЈДУК И БИМВАША

баша, остао је да живи у свести народа, не само потомака. Око његовог имена испредене су и легенде, попут оне да се једног дана, у лето 1813. године, над планину Јелицу наднела страшна олуја, која је разносила чобанске колибе и чуцала дрвеће; три дана и четири ноћи падала је киша, а када је престала, стигао је један ратник из рода Петковића и јавио да је војвода Новачић јуначки погинуо.⁴⁹

Примљено 6. VI 1989.

НАПОМЕНЕ

1. Душанка Ранковић и Милена Икодиновић у Зборнику радова Народ-
ног музеја, Чачак, 1977, стр. 177—194.
2. Радојко Николић, „Камена књига предака“, Београд, 1979, и Никола
Стојић, „Драгачевски епитафи“, Чачак, 1986.
3. Радован М. Маринковић, „Становништво Горачића“, Зборник радова
Народног музеја, Чачак, 1977.
4. Радован М. Маринковић, „Јеличке легенде“, Чачак, 1977.
5. Казивање Драгүтина Јањића из Горачића Радовану М. Маринковићу
(записано 1960. године).
6. Казивање Рада Петковића из Горачића Радовану М. Маринковићу (1963).
7. Радован М. Маринковић, Извори за хронику Горачића, рукопис код
аутора.
8. Вук Караџић, „Прва година српског воевања на данје“, Сабрана дела,
VIII, Београд, 1969, стр. 326.
9. Казивање Илије Главоњића из Горачића Радовану М. Маринковићу
(1981).
10. Казивања Рада Петковића из Горачића Радовану М. Маринковићу
(1963).
11. Исто.
12. Као под 9 и 10.
13. Као под 4, стр. 54.
14. Ј. А. Баталака, „Историја српског устанка“, I, 1898, стр. 88—89.
15. Миленко Вучићевић, „Караборђе“, II, Београд, 1912, стр. 51.
16. „Казивања о српском устанку 1804“, приредила Драгана Самарџић,
Београд, 1980, стр. 230.
17. Милисав Д. Протић Гучанин, „Драгачево и његови славни синови“,
Ниш, 1940, стр. 91.
18. Као под 15, стр. 357.
19. „Први српски устанак, акта и писма“, I (1804—1808), у редакцији Ра-
дослава Перовића, 1977, стр. 172—173.
20. Радојко Николић, н. д, стр. 107—108.
21. „Казивања о српском устанку 1804“, стр. 258.
22. Као под 15, стр. 375—376.
23. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II, Београд, 1876, стр. 674.
24. Као под 15, стр. 508.
25. Као под 23, I, стр. 609.
26. Вук Караџић, „Историјски списи“, Сабрана дела, II, Београд, 1969,
стр. 69.
27. „Казивање Буре Милутиновића Црногорца 1841“, „Наша прошлост“,
IV—V, Краљево, 1971.
28. Вук Караџић, „Српске народне пјесме“, IV, стр. 206.
29. Као под 16, стр. 301.
30. Милан Б. Милићевић, „Поменик“, Београд, 1888, стр. 116—117.
31. Документ у збирци Мите Петровића у Архиву Србије.
32. Душан Перовић, „Из историје првог српског устанка“, Београд, 1979,
стр. 88.
33. Као под 14, стр. 254—255.
34. Ниџифор Нинковић, „Жизниописанија моја 1807—1842“, Београд, 1972.
35. Др Драгослав Јанковић, „Правитељствујушчи совјет“, „Историјски
гласник“, 1—2, Београд, 1954, стр. 67.
36. „Караборђев деловодни протокол од 21. маја 1812. до 5. августа 1813“,
Београд, 1848.
37. Др Алекса Ивић, „Из доба Караборђа и сина му кнеза Александра“,
Београд, 1984, стр. 51.
38. Исти, „Катастрофа Србије 1813“, „Нови живог“, V, к. XVIII, Бео-
град, 1924.

39. Јован Мишковић, „Географско-историјске слике“, „Годишњица Николе Чушића“, Београд, 1901, стр. 104, 134.
40. Као под 38.
41. Петар Радовановић, „Војне Срба с Турцима“, Београд, 1852, стр. 56.
42. Као под 23, стр. 796, 801.
43. Као под 30, стр. 513.
44. Као под 39, стр. 104, 134.
45. Владимир Тошић, „Мрчајевци и околина“, Мрчајевци, 1978, стр. 329, 333.
46. Радојко Николић, н. д, стр. 109.
47. Казивања Рада Петковића Радовану М. Маринковићу (1982).
48. Као под 46, стр. 111.
49. Казивање Илије Ракићевића, земљорадника из Губереваца, Радовану М. Маринковићу, „Чачански глас“, Чачак, 15. септембар 1978.

BIOGRAPHIES DU DRAGAČEVO:
NOVAČIĆ DE GORAČIĆI — HAÏDOUŌUE ET COMMANDANT

Quoique héros légendaire, glorifié par des chants populaires, Novak-Bošković-Petković, chef de haïdouks et voïvode de Karageorges, n'est guère mentionné dans les documents historiques. Il devait son surnom de Novačić (petit Novak) à sa taille courte, alors que c'est son courage qui lui valut le grade de commandant et le titre de voïvode. En opposant une résistance héroïque aux Turcs dans la tranchée de Mozgovo, près de Deligrad, le voïvode Novačić tomba en 1813, mais on ne sait pas où il fut enseveli . . .

L'auteur du présent texte donne une courte biographie du voïvode Novačić (incomplète, faute de sources), en mettant l'accent sur le rôle, que celui-ci joua au cours de la lutte contre les Turcs dans son pays natal, le village de Goračići et dans la région de Dragačevo (Serbie occidentale) à la veille de la Première insurrection serbe et en signalant les exploits que Novačić accomplit pendant les guerres soutenues sous Karageorges.

Dragoljub M. Pavlović

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

ШКОЛЕ У ТАКОВСКИМ СЕЛИМА ОД 1804. ДО 1912. ГОДИНЕ

КОВИЉКА ЛЕТИЋ
УУ 11000 Београд
Расинска 9

УДК 371 (497.11)
„1804/1912“

Међу најстарије школе у таковском срезу спадају савиначка (радила од 1804. до 1842. као приватна), љутовничка (од 1812. до 1840. такође приватна), брусничка и враћевшничка. Брусничку школу је, о свом трошку, отворио Јован Обреновић. Манастирску школу у Враћевшници је основао Мелентије Павловић, а она је његовом смрћу (1833) престала да ради. Отворена је тек после 30 година. Брусничка школа одласком Јована Обреновића из Бруснице у Чачак није такорећи ни престајала да ради, јер је убрзо постала „правитељствена“. Овај статус имала је до 1841. године, када је постала општинска. Наредне године отворена је школа у Брезни, коју је, такође, издржавала школска општина (брезанска). Од народа црногорског среза купљен је два пута годишње, заједно са „правитељственим“ данком, и школски прирез, из кога је давана плата учитељима, али и издржавана школа. До 1852. народ црногорског среза давао је два, а потом четири гроша годишњег приреза. Овај школски прирез, који је стално повећаван, није се водио одвојено од општин-

ског, па су општине прво подмиривале своје трошкове, а школама давале што остане. Најчешће није остајало ништа! Осим ове невоље, села и општине из других срезова избегавале су да дају прирез таковским школским општинама у чији састав су, због близине школе, по одобрењу министра, улазиле.

До 1891. таковски срез се звао црногорски. Године 1891, када је отворена школа у Такову, прозван је таковским. Имао је школске 1892/93. девет школа, а требало је да их буде много више, тим пре што је таковски срез био међу највећима у рудничком округу. Једну школску општину сачињавало је пет и више села, из којих се, због удаљености школе и скученог школског простора, већина мушке деце није могла школовати. Школе су једна од друге биле удаљене више од два сата хода, већина их је имала само једну учионицу, због чега се годишње могла уписати тек петина првака. Школске 1902/03. у целом таковском срезу наставу је похађало само 28 девојчица.

Наставу је ометало превасходно то што многи ученици, због велике удаљености нису стизали, нарочито зими, на време у школу. Главна сметња су, међутим, биле лоше школске зграде, неопремљене, без уређених књижница, о чему су општинске и среска власт слабо бринуле. Учитељ у Брезни је, рецимо, за свој новац куповао креду, писаћи материјал и послужитељу помагао да се прехрани. Иако претежно сиромашни, становници овога среза су желели да школују, не само мушку, него и женску децу. Број ђака је, из године у годину, повећаван, па је школске 1911/12. године у 12 таковских школа уписано 1.643 дечака и 205 девојчица.

ШКОЛА У БРУСНИЦИ

Када је ратовима Аустрије и Турске у XVIII веку разорено насеље Рудник, седиште рудничке нахије премештено је у Брусницу. Које због насељавања новоселаца, које због притешњености међу брдима и стрминама, Брусница, седиште старешине рудничке нахије Јована Обреновића до 1832, није могла да се шири, па ће овај статус након 1856. године изгубити. Јован Обреновић ће у њој, у једној од својих кућа (близу дворца), отворити школу, чијег ће учитеља Филипа Еуфимијевича „из сопствене касе“ плаћати. Сем тога, учитељ и ученици (којих беше 26) добијаху у његовом дому бесплатно храну („препитаније“).¹ Међутим, ова је школа, по Јовановом одласку (1832) у Чачак за старешину и пожешке нахије, престала да

ради. Брусница три наредне године није имала школу да би 1835. одлуком Попечитељства просвештенија (по којој се у сваком округу могу основати по две државне школе) добила државну школу. За смештај је купљена кућа близу суднице. Њен први учитељ био је Јефтимије Косировић, родом из Бановаца (варадинска регимента у Цесарији), 35-годишњак, брачан, средњих способности, доброг владања.² Пре тога је шест и по година учитељевао у Чачку. Учио је 42 ученика „млађе класе“. Плата му је (учитељи државних школа примали су много боље и редовније плате од оних у општинским и приватним) била 100 талира годишње све до 1840, када је кнез Михаило Обреновић издао решење „да општине саме издржавају своје школе и да то важи од идућег Ђурђевдана“. О томе је начелник рудничког округа обавестио брусничку општину додавши „да она сада треба са учитељем да се погоди око плате“, што је, дабоме, и учињено.³ Косировић је учитељевао три године у Брусници. Потом је премештен, не знамо где, а наследио га је Петар Недељковић из Лозња (округ руднички), двадесетчетворогодишњак, који је основну школу завршио у Брусници, а богословију у Београду. Брусница му је била прво учитељско место. За девет месеци службе показао се способним и достојним свога позива. На његово место школске 1841/42. године долази Радоје Јовановић, свршени богослов из Топионице, (округ крагујевачки). Број ученика се смањио на 23 од како је општина почела финансирати школу и родитељи били обавезни да сноси део трошкова школовања.

Имамо и списак ученика из ове школске године.⁴

То су „букварци“, класа прва: Александар Милутиновић из Синошевића (12 година), син Марка земљоделца „худог стања“; Илија Ивановић из вароши Бруснице (11), син Вучка, абаџије, добростојећег; Евстратије Григоријевић из Калиманића (13), синовац Неше Стефановића, абаџије, средњег стања; Милан Протић из села Бруснице (14), стипендиста („благодејанац“) Томе Миловановића, протопресвитера, доброг стања; Јаков Протић из села Бруснице (13), „благодејанац“ Томе Миловановића, протопресвитера, доброг стања; Марко Георгијевић из вароши Бруснице (13), „благодејанац“ Господина Милинка Георгијевића члана Славног Суда округа рудничког, доброг стања; Павел Вујић из села Бруснице (12), син Михаила Вујића, земљоделца, средњег стања. „Часловци“, класа друга: Александар Миловановић из Луњевице (11), син Димитрија, средњестојећег земљоделца; Воин Георгијевић из вароши Бруснице (11), син добростојног Милинка, „члана Славног Суда округа рудничког“; Василије Радојловић (15), син Милана Радојловића из Мајдана, земљоделца средњестојећег; Василије Вујић из села Бруснице (11), син Михаила, земљоделца, средњег стања; Димитрије Василијевић из села Бруснице (15), син Василија, земљоделца — „худника“; Иван Томић из Луњевице (13), син Радована, земљоделца — „худостојећег“; Милан Томашевић из Лочеваца (15), син Петра, земљоделца — средњака; Милија Миловановић из вароши Бруснице (12), брат Арсенија Миловановића, кафеџије средњебогатог; Максим Протић из села Бруснице (12), стипендиста — „благодејанац“ Томе Миловановића, прото-

пресвитера брусничког, доброг стања“. Псалтирци — класа трећа: Андреј Јевтовић из села Бруснице (12 година), син Ефимија Маријановић, земљоделца „средњег имућа“; Вељко Христић из вароши Бруснице (7), син Христифора Бобића, терзије који добро стоји; Димитрије Пауновић из села Бруснице (10), син Пауна Мартиновића, „худног земљоделца“; Јефрем Нешковић из села Бруснице (11), син Ивана Нешковића, земљоделца — „худника“; Марко Теодоровић из села Бруснице (12), син Теодора Николајевића, „худностојећег земљоделца“; Милош Михаиловић из Мајдана (11), брат Милисава Михаиловића, „земљоделца худног стања“, и Радивоје Јевтовић из вароши Бруснице (7), син Остоје Јевтовића, терзије добростојећег.

Ђаци су, видимо, дељени по књигама из којих су учили (на „букварце“ — први разред, „часловце“ — други разред, и „псалтирце“ — трећи разред). Ђака је било највише из села Бруснице, чији су родитељи „земљоделци худог стања“ (седам). Тома Миловановић, протопресвитер (први свештеник) доброг имовног стања, издржавао је три ђака из села Бруснице. Из вароши Бруснице наставу је похађало шест ђака, чији су родитељи били добростојеће занатлије (абација, кафеџија, двојица терзија). Милинко Георгијевић, „члан Славног Суда округа рудничког“ добростојећи издржавао је два ђака из вароши Бруснице. Преосталих седам су долазили из ближних и удаљенијих села рудничког округа (Луњевица, Мајдан, Лочевци, Синошевићи и Калиманићи), а родитељи су им земљоделци (три средњег, три „худог стања“, један абација). Здравље ученика било је добро, изузев двојице: Павел Вуић, првак „од ватре добио чурук у леву ногу“, а његов брат Василије, другак, био је „косноречив, тапав“. Ученици су били различите старости (од седам до 15 година).

Јовановићу, способном и вредном учитељу (раније је учитељевао у Чачку), начелник рудничког округа обећао је плату од 100 талира годишње, али му је брусничка општина давала само 42 талира, због чега се, узалуд, жалио Попечитељству просвештенија и због чега се, после трогодишњег учитељевања, запопио. Тада су жители црногорског среза, у циљу даљег просвећивања своје младежи, одлучили да драговољно скупају по грош за издржавање учитеља.⁵ О томе ће дознати начелник рудничког округа од среског начелника (црногорског) и обавестити Попечитељство просвештенија, које ће у Брусницу послати Обрада Георгијевића, свршеног богослова, родом из Ботуња (округ крагујевачки), двадесетогодишњака, „приличних способности и владања доброг“. Брусничка општина плаћаће му 60 талира годишње. Имаће, уз то, обезбеђен стан и огрев. Учиће 29 ученика, који ће лепо рачунати, читати, писати и певати. Њихов успех ће школске 1845/46. године бити „приличан“. Међутим, брусничка школа се налазила на незгодном месту — у близини тамнице окруж-

ног начелства.⁶ Прозори су били окренути према апсани, која је одвлачила ученичку пажњу. Прваци и другаци су учили у веома малој, мрачној и прљавој соби, широкој 11 а дугачкој осам стопа, „прокишњавајућој“. Трећаци и четвртаци учили су у унајмљеној кући, која, такође, није одговарала за наставу. Али, Брусничани, чекајући премештање варошице на реку Деспотовицу, нису размишљали о грађењу нове школе, која је требало да буде код општине.

Брусничка школа, једина у рудничком округу, школске 1848/49. године била је четвороразредница. Први разред (са 42 ученика) и други (са 36) учио је Тодор Недељковић, а трећи и четврти (са 34 ученика) Петар С. Марјановић. На Недељковића су се жалили ђачки родитељи Попечитељству просвештенија — да је немаран и суров. Истицали су да код њега, који није ни за једну службу народну, неће да шаљу децу. Тражили су да се он уклони и да им дође блазнавски учитељ Јаков Миливојевић, кога народ овог краја одлично познаје, честит и „добронараван“, човек; плаћаће му 100 талира годишње. Међутим, на место премештеног Недељковића, постављен је Милош Марисављевић, који ће, убрзо, отићи из Бруснице. Учитељ III и IV разреда Петар С. Марјановић жалио се Попечитељству просвештенија да му брусничка општина није дала стан, који му по закону припада. „А ја сам — рећи ће — оптерећен фамилијом и као сирот не би могао плаћати квартир. То што општина брусничка каже да нема откуда да ми плаћа стан није истина јер има прихода од пан-ађура светосавског који се сваке године одржава у Брусници, па приходе од кантарине, меанске аренде, а нигде не троши осим што млађем учитељу даје 60 талира годишње плате.“⁷ И овај учитељ је морао да оде из Бруснице, а новопостављени је био Петар М. Средојевић, родом из Враћевшнице, свршени богослов, дотадашњи учитељ у Моравцима (срез качерски). Од 1856. године у брусничкој школи су службовали Стефан Костић (рођен у Сремским Карловцима, где је изучио основну српску и немачку школу и целу гимназију) и Милан Ружић (из Негришора, срез драгачевски, који је изучио основну школу у Чачку и богословију у Београду). Костић је постављен за учитеља старијих разреда (трећег и четвртог), а Ружић је учио прваке и другаче. Међутим, ова два учитеља су остала само две године у Брусници, јер је, те 1856. након решено „измештање варошице Бруснице“ на десну страну реке Деспотовице. Седиште начелничества округа рудничког више није било у Брусници, него у новоподигнутој варошици Деспотовици (названој по имену реке која кроз њу протиче). Брусничка школа ће престати да ради када су

њени учитељи Стефан Костић и Милош Ружић, премештени у новоотворену школу у Деспотовици (од 1859. године — Горњи Милановац).

Све до 1894. године Брусница ће бити у саставу горњомилановачке школске општине. У тој години ће се разгруписавањем општина у рудничком округу, формирати као засебна школска општина, којој ће припасти села: Брусница, Семедраж, Луњевица, Јабланица и Грабовица. Са овим селима чинила је и политичку општину. Али, при брусничкој школској општини била су и два села која су припадала мајданској политичкој општини: Неваде и Велереч.

На основу извештаја учитеља Радослава Ђукнића од 1. новембра 1895. године, дознајемо да школа ради у горњомилановачкој школској згради (заједничкој) и да 79 првака и другака у једној учионици учи Василија Арнаутовић, а у другој учионици 34 трећака и четвртака. Учионица првог и другог разреда била је тескобна за тако велики број деце, па је један број њих отпуштен. Наредне школске године број ученика нарастао је на 145, па ће министар просвете и црквених дела одобрити „отварање трећег одељења“. За трећег учитеља ће доћи Велимир Цветковић, који ће учити трећаке и четвртаке, а новопостављена учитељица, Лепосава Ристић, другаке. Милева Радвановић учиће прваке. Светислав К. Матић, надзорник за школе у рудничком округу, известиће министра просвете да су се школске 1901/02. године у брусничку школу уписала 123 првака и да за њих треба оформити два одељења и поставити још једног учитеља. Та два одељења првака учиће новопостављени учитељски брачни пар Роксанда и Драгутин Зисић, другаке (61 ученик) — Милева Радвановић, трећаке (61 ученик) — Лепосава Ристић и 67 четвртака — Велимир Цветковић, управитељ.

Будући да је брусничка школа имала право на половину горњомилановачке школске зграде, она није могла да смести овако велики број ученика. Због тога су се школски одбори брусничке и горњомилановачке школе састали у фебруару 1903. године и погодили да цела зграда припадне брусничкој школи. Пошто је одбор горњомилановачке школе одлучио да се ученици горњомилановачке мушке школе од 1. септембра 1903. године сместе у зграду Грађанске школе (јер је тамо било довољно учиниоца за све ученике), продао је своју половину зграде са плацем брусничкој школи за 4.000 динара у сребру и са исплатом у три рате.⁸

Школске 1902/03. брусничку школу похађало је 300 ученика и само једна ученица. Учило их је шест учитеља. Прваке (два одељења) — Драга Главашевић и Марија Кишпатић, другаке (два оде-

љења) — Милева Поповић и Јулијана Лазић, трећаке — Милан Лазич, а четвртаке — Велимир Цветковић, управитељ. Оба учитеља су изучила учитељску, а све четири учитељице — вишу женску школу.

Брусничка школа није имала собу за ноћевање, па су ученици из удаљенијих села (Грабовице, Јабланице, Семедража и Сврачковаца) неуредно долазили на наставу. Међутим, у пролеће и јесен неуредно су долазили и ђаци из оближњих села — родитељи су их задржавали да им помажу у пољу и на њиви. Брусничка општина ништа није чинила да такве родитеље натера да уредније шаљу своју децу на наставу. Осим нередовног похађања наставе, велику бригу учитељима задавале су болести ученика. Тако је у новембру 1906. године за кратко време умрло пет ђака из Бруснице и пет из Јабланице — од шарлаха, који се ширио на сва села.⁹ Окружни физикус, др Милан Дамјановић, прегледавши ђаке, предложио је министру просвете да се настава обустави три месеца. Међутим, Милан Лазич, управитељ школе, препоручио је министру просвете да због тога што је скоро целе 1903. године „школа била распуштена“ услед епидемије шарлаха и што је то одсуство много штетило настави, да у овој, 1904. не треба целу школу распуштати, него само отпустити оне ученике у чијим кућама је зараза. Министар просвете је ово одобрио.

Када је Петар Ј. Поповић, надзорник, прегледао школе у таковском срезу крајем школске 1907/08. године, стање брусничке овако је описао: „Прозори и врата су много рабатни, прилаз школи неподесан а степениште веома стрмо, али ако би се све ово оправило школа може још послужити“. Наставу су походили: 304 дечака и 16 девојчица. Учили су их: два одељења првачића — Марица Ивановић и Марија Кишпатић, два одељења другака — Милева Поповић и Милица Милићевић, трећаке — Милан Лазич, управитељ, и четвртаке — Велимир Цветковић. Школске 1911/12. године уписано је 254 дечака и 28 девојчица, а учили су их исти учитељи и учитељице.

ШКОЛА У ВРАЂЕВШНИЦИ

Пре првог српског устанка школе у Србији биле су веома ретке, па су због тога они који су желели да буду попови или калуђери учили да читају и пишу по манастирима код калуђера или код попова по селима. У манастирима су учили многи познати људи Србије крајем XVIII и почетком XIX века. Мелентије Павловић је око 1786. године био ђак манастира Враћевшнице, где се (не знамо кад)

закалуђерио и где је 1810. постао игуман.¹⁰ Потом је, у Београду, био први митрополит Србин, после бројних митрополита Грка. Оно се заузимао за набавку штампарије за штампање српских књига.

Манастир Враћевшница, задужбина Радича Поступовића, великог челника деспота Ђурђа Бранковића, саграђен је 1431. године на јужном подножју планине Рудник. Недалеко од манастира била је, према опису Јоакима Вујића (који је 1826. путовао по Србији) лепа манастирска школа, коју је „високопреподобни“ Мелентије Павловић, архимандрит, „својим иждивенијем (издавањем) и трудом благоизволио основати и у којој је 12 ученика учио Симеон Зорић из Цесарије“. Зорић је од Мелентија Павловића годишњу плату и храну добијао. Око 1830. године у овој школи био је ученик Вићентије Кресојевић (рођен 1824. године у Горњој Црнући, изучио две године богословије у Београду), који је 1870. постао ту у манастиру архимандрит, а три године потом — ужички владика.¹¹ За живота (умро је 1882. године у Београду и сахрањен у Враћевшници) одлучио је да своје имање остави у задужбину, из које би се најпре издржавали добри сиромашни ђаци из његове родбине. Ако таквих не буде у његовој родбини, ни у Горњој Црнући, задужбина би издржавала такве из целе Србије и ма откуда. Задужбином би управљало Министарство просвете „уз припитивање“ Просветног савета. После смрти Мелентија Павловића (умро од водене болести 1833. и сахрањен у великој београдској цркви) манастирску школу код Враћевшнице више није имао ко да издржава и она је престала да ради.

Тек после 30 година, почетком 1864, председници општина белопољске, доњоцрнућке и липочке, које су припадале враћевшничкој школи, обавестили су министра просвете и црквених дела да је школско здање у Враћевшници у посве рђавом стању и неупотребљиво и да што пре треба подићи нову школу.¹² Градња је почела у пролеће 1865. и за нешто више од годину дана Враћевшница ће добити, код самог манастира, стамену школску зграду, у којој ће почетком 1867. бити уписано 70 ученика. Учитељ ће им бити Милан В. Поповић из Прњавора, који је завршио три разреда полугимназије у Крагујевцу. Службоваће у Враћевшници три године. Уместо њега ће, на две године, доћи Јеврем Маринковић, а уместо Маринковића, на пет година, Арсеније Јовановић. Од 1880. године у Враћевшници ће се заучитељити Хранислав Петровић, који ће обавестити министра просвете и црквених послова да у школи борави 20 ученика и да им је потребан даноноћни надзор. Тај надзор би, по њему, требало да буде брига општине, којом је незадовољан, јер од ње није добио „дан

ораће земље“, што му по закону припада.¹³ Иако врло добар учитељ, морао је, закавжен с председником општине и школског одбора, напустити Враћевшницу, у коју ће, потом, доћи Мирко Пејић из Крагујевца, „трудољубив младић“, свршени богослов. Учиће сам 70 ученика и све предмете лепо предавати. Међутим, Пејић је у августу 1886. молио министра просвете да га разреши дужности, пошто је решио да продужи духовне науке у Русији, што му је одобрено.¹⁴ Пејићев наследник Мијаило Красојевић учио је преко 100 ученика, који су се просто гушили у једној учионици. Многи су, стога, отпуштени. Уз то, школа је била на месту склоњеном од сунца, кога, ни у сред лета, није имала више од седам — осам сати. Због тога је требало изградити другу и на другом месту. Председник враћевшничке општине предлагао је да се зграда постави у близини главног пута Крагујевац — Горњи Милановац, где су суд враћевшничке општине, манастирска механа, неколико кућа и дућана.¹⁵ Међутим, од грађења нове зграде се одустало, јер је општина била у новчаној оскудици. Стога је школски одбор предложио да се школа код манастира прошири станом (учитељу би се, при школи, саградио нови стан) и општинском судницом, удаљеном 15 минута, која је од тврдог материјала. Овај предлог министар просвете је 18. августа 1889. одобрио. Од општинске суднице, без велике преправке, начињени су учионица, стан за једног учитеља и кујна са собом за боравак ученика. Прваци и четвртаци, којих је било укупно 47, премештени су у ову учионицу преправљену од општинске куће, а за учитеља им је одређен Мијаило Красојевић. У школу код манастира дошао је Јеврем Маринковић, са 24 године службе (премештен из прањанске школе, која је, због рђаве зграде, била затворена), за учитеља 54 другака и трећака. Он ће после неколико месеци молити министра просвете и црквених дела за премештај жалећи се — да се школа налази на незгодном месту, у дубодolini, и да је учитељски стан сасвим мемљив, због чега му је седморо деце, откако је овде, болешљиво.¹⁶ Маринковић је био незадовољан и слабом оценом коју је добио на испиту претходне школске године у прањанској школи од изасланика Стеве Давидовића.

„Киша је напољу јако пљуштала — писао је министру просвете — па су, како деца, тако и присутни, дрмали, а изасланик је нешто био зловољан, те ми је, баш када треба да добијем повишицу плате, утрапио двојку коју за мојих 24 године службе никад нисам добио. Тиме ме је збунио и памет ми помакао. И још ме месечном платом казнио да сам морао месец дана ићи код добрих домаћина и леба просити како би седморо своје деце хранио. Уз то, напредњаци су ме без трага отерали те нисам стигао да јавим министру како је изасланик погрешно у оцењивању“.¹⁷

Маринковић није добио премештај, јер је 9. августа 1890. (видимо то из његовог извештаја) обавестио министра просвете „да враћевшничка школа није оправљена, да цела зграда прокишњава, штукатур је опао, двориште разграђено. Велики број првака и другака (преко 90) није могао да стане у једну учионицу па је школски одбор одлучио да се 10 ученика који су најмлађи отпусти за ту школску годину што је министар просвете одобрио“.¹⁸ Да би се сва деца спремна за школу могла уписати, начелник таковског среза је 13. фебруара 1892. известио министра просвете шта је са окружним инжењером учинио да се ученици враћевшничке школе сместе у кућу покојног владике Вићентија у Горњој Црнући, „која потпуно одговара за школу“.¹⁹ Та зграда је потпуно одговарала новој намени, јер су у њој, поред две учионице и учитељског стана, постојале и две собе за преноћиште ученицима. Ову су школу Рудничани звали „Горња“, а ону, која је 1889. године смештена у зграду бивше општинске суднице — „Доња“. Једна од друге биле су удаљене један пешачки сат. У фебруару 1894. године за учитељицу првака и другака у „Доњој школи“ постављена је Лепосава Ђорђевић, која је школске 1894/95. године службовала само два месеца, због чега су њени ђаци на годишњем испиту добили слабу оцену и сви понављали разред. Школски одбор молио је министра просвете и црквених дела да се ова учитељица премести из враћевшничке школе пошто су родитељи поноваца незадовољни што им деца понављају разред, поготову они сиромашни, који децу једва школују.²⁰ Новопостављени учитељи Доње враћевшничке школе били су брачни пар Јулијана (учитељица првака и другака) и Милан Лазић (учитељ трећака и четвртака), из чијег извештаја о стању школе дознајемо: да је бивша општинска судница, у којој је „Доња школа“, била раније кућа једног враћевшничког трговца и да је враћевшничка општина, купивши ту кућу, купила и неке дворишне грађевине, које су, осим једне сушнице за шљиве, распродате. Сушница не би сметала школи да у њој није радило 20—30 радника, који су викали и псовали, што је учитељу и ученицима сметало у настави. Свему овоме беше крив председник школског одбора, односно председник општине, који није знао или није хтео да зна да у самој близини школе тако нешто није смело да постоји. У октобру 1896. министар просвете наредио је начелнику рудничког округа да заповеди суду враћевшничке општине да уклони сушницу из школског дворишта чим се сушење шљива заврши.²¹

Школске 1897/98. у „Доњој школи“ службовали су Арсеније Радовановић (учитељ трећака и четвртака и управитељ школе) и

Анка Обреновић (учитељица првака и другака), а у „Горњој школи“ Недељко Бакић (учитељ другака, трећака и четвртака) и Косара Обреновић (учитељица првака). У обе школе ђаковало је преко 220 ученика: у „Доњој“ 136, а у „Горњој“ 92. Међутим, много ученика, нарочито у „Доњој школи“, нередовно је долазило на наставу, због чега је Арсеније Радовановић, управитељ, кривио председника општине, који није ништа учинио да се, због тога, изрекну казне њиховим родитељима.

До почетка школске 1899/900. године враћевшничку школску општину су чинила села из две политичке општине: горњоцрнућке (срез таковски, округ руднички) и баранске (срез грузжански, округ крагујевачки). Села из баранске политичке општине (Љуљаци, Брестовац и Баре) веома су неуредно предавала школски прирез враћевшничкој школи, због чега је горњоцрнућка општина захтевала од школског надзорника за руднички округ да „подејствује“ код министра просвете да се ова села издвоје из заједнице враћевшничке школе и образују засебну школску општину. Сретен Пашић, школски надзорник за руднички округ, писао је министру просвете: „Мишљење горњоцрнућке општине је умесно — да се села из баранске политичке општине која чине враћевшничку школску општину издвоје и образују засебну школску општину — јер би тиме било прекинуто тужакање због приреза који ова села из друге политичке општине не предају“,²² што је усвојено. Међутим, Љуљаци и Брестовац ће се жалити министру просвете да им је школа у Барама, којој су требало да припадну, удаљена преко два пешачка сата хода, да би им деца морала прелазити преко воде и беспутних брда до ове школе, па желе припадати много ближеј враћевшничкој школи, у чијој су оправци учествовали. Брестовчанима је молба усвојена. Сем њих, у враћевшничку школску општину улазила су села: Враћевшница, Горња и Доња Црнућа, Бело Поље, Липовац, Доња и Горња Врбава, Каменица, Кнежевац и Коњуша. Доња и Горња Црнућа удаљене су три, Липовац два, а најудаљенија су: Доња Врбава — 10, Горња Врбава — седам, Кнежевац — седам, Каменица — шест, Бело Поље, Коњуша и Брестовац — по пет километара. Љуљаци су припали баранској школској општини.

Почетком школске 1900/01. у „Доњој школи“ учитељевао је Арсеније Радовановић, а у „Горњој“ Недељко Бакић. Учитељицама Анки и Косари Обреновић одобрено је одсуство до свршетка учитељског распореда. Радовановић и Бакић, заузети својим разредима, нису могли да уче разреде ових учитељица, па је у „Доњу школу“ до-

шла Марија Станишић, свршени ђак више женске школе, а у „Горњој“ — нико услед недостатка учитељског кадра, због тога су прваци и другаци распуштени до краја школске године. Пошто је наредних неколико година ова школа „измењала неколико учитеља“, школске 1904/05 овде је радила „стална учитељица“ Надежда Зебић са изученом вишом женском школом. Управитељ враћевшничке школе, Арсеније Радовановић, обавестио је министра просвете да установи није предат школски прирез ни за ову, ни за претходне три године, због чега је школа у крајњој беди па не може ни послужитељу да изда плату.²³ Нарочито је у лошем стању била „Доња школа“: ограда на дворишту пала, скамије првог и другог разреда сасвим „поништене“, па су ученици морали да стоје или седе на патосу. Бројност ученика непрестано је расла, што је доказ да се мењала свест њихових родитеља и да их је све више желело да школује децу. Тако се почетком школске 1906/07. у „Доњој школи“ пријавило за упис више од 100 првачића, због чега је за њих требало обезбедити посебну учионицу.

У јулу 1907. године у „Горњој школи“ одржан је испит, о чему надзорник Димитрије Ћосић извештава министра: хвали Божидара Топаловића (родом из Липовца, срез таковски), дипломираног учитеља, који је учио трећак и четвртаке и који је све предмете лепо обрадио. Сви ученици су лепо писали, читали, разумевали прочитано и лепо се понашали: „Овај млади наставник био је пример својим друговима — учитељима и пример целој околини“.²⁴

Када је крајем школске 1907/08. године Петар Ј. Поповић, надзорник у таковском срезу, прегледао 12 школа овога среза, нашао је да „Доњу школу“, иако најбројнију са ученицима, треба затворити, јер је „најгора у рудничком округу“. Нарочито учионица првачића (бивша ђачка соба за спавање), која је веома ниска, са малим прозорима. Обе школске зграде налазиле су се с леве стране главног пута (насипа) Крагујевац — Г. Милановац, у подножју планине Рудника, близу кућа са кошарама, шталама и оборима, одакле се сливала нечистоћа према школској згради. Двориште је било сувише мало за игру преко 150 ученика. Претварањем ђачке собе у трећу учионицу за првачиће, ученици више нису имали собу у којој би ручавали и склањали се од рђавог времена. Надзорник Поповић је предлагао министру просвете да се каменичкој општини, која материјално не помаже враћевшничкој школи, не дозволи школовање деце макар на неко време и да се враћевшничкој општини нареди да што пре почне градњу нове школе.²⁵

Школске 1911/12. у обе школе уписано је 194 ученика и 46 ученица. Преко четири године у њима су учитељевали: Љубомир Недељковић, управитељ, Наталија Зебић, Милица Марковић и брачни пар Недељковић (Надежда и Божидар) и постизали леп успех из свих предмета.

ШКОЛА У БРЕЗНИ

Почетком 1842. године брезанска црквена општина (села: Брезна, Леушићи, Срезојевци, Бершићи, Теочин, Коштунићи, Брајићи, Дренова, Лочевци и Љеваја) саградила је код брезанске цркве школу од слабе грађе, са просторијама непопатосаним. Овде се, почетком јуна 1842, уписало 11 „буквараца“ и један „часловац“. Први учитељ био је Никола Јеремић из оближњег села Прањана, двадесетчетворогодишњак са завршеном основном школом. Пронашли смо и ученички списак од 30. јуна 1842. године.²⁶

„Букварци“ су били: Арсеније Павловић (шест година син земљоделца из Брезне, у школу дошао 1. јуна 1842, у букварцу добар, на испиту средњи), Вељко Поповић (10, син свјештеника из Бершића, у школу дошао 1. јуна 1842, у букварцу добар, на испиту средњи), Јован Павловић (10, син земљоделца из Брезне, у школу дошао 1. јуна 1842, у букварцу добар, на испиту средњи), Петрија Пантелић (6, син земљоделца из Брезне, у школу дошао 2. јуна 1842, у букварцу „кудо“ лоше, на испиту „кудо“), Димитрије Павловић (8, син земљоделца из Брезне, у школу дошао 17. јуна 1842, у букварцу средњи, на испиту средњи), Јован Теодоровић (13, син земљоделца из Коштунића, у школу дошао 17. јуна 1842, у букварцу средњи, на испиту слабо), Танасије Георгијевић (10, син земљоделца из Прањана, у школу дошао 23. јуна 1842, у букварцу средњи, на испиту слабо), Димитрије Поповић (7, син свештеника из Бершића, у школу дошао 2. јуна 1842, у букварцу добар, на испиту добар), Велимир Павловић (9, син земљоделца из Полома, у школу дошао 9. јуна 1842, у букварцу слаб, на испиту слаб), Вукосав Ивановић (8, син земљоделца из Леушића, у школу дошао 9. јуна 1842, у букварцу средњи, на испиту средњи), Јефрем Георгијевић (12, син земљоделца из Лочеваца, у школу дошао 1. јуна 1842, у букварцу средњи, на испиту одсуствовао). „Часловци“: Василије Гавриловић (14, син земљоделца из Брезне, у школу дошао 9. јуна 1842, у часловцу добар, у рукопису добар, на испиту добар, познавање „цивра“ — бројева, добар).

Као што видимо, ученици су различитих година, а родитељи су им, изузев једног („свјашчесник из Бершића“), земљоделци. Успех им је, углавном средњи.

После трогодишњег учитељства у Брезни Јеремић је премештен у Трnavу (срез трнавски, округ чачански), а заменио га је Јеврем Дамјановић, свршени богослов из Теочина, двадесетогодишњак личних способности, владања доброг, али небрижљив, који је годиш-

ње примао 60 талира и имао бесплатан стан и огрев. Учио је млађи разред од 48 ученика, који су школске 1845/46. показали слаб успех. Начинио је злоупотребу продајом књижице „Разговор за образовање срца и душе“ Вула Дамјановића, трговца из Чачка, због чега је кажњен губитком јдномесечне плате.²⁷ Убрзо се запопио, а у брезанску школу требало је поново да дође Никола Јеремић. Међутим, против тога су били житељи брезанске, теочинске и бершићке општине, јер је он — истицали су — учитељујући раније овде „произвео такво замешатељство“ због кога се „и данас парница с њим води“.²⁸ Желели су да им учитељ буде Василије Петровић из Срезојеваца, који је врло доброг понашања. Али, Попечитељство просвештенија ипак им је послало Јеремића, који је првог течаја школске 1849/50. учио 36 првака и другака, а другог течаја — 35. Ђаци су му постигли добар успех. Задржао се у Брезни девет година. Након тога, по годину дана, учитељевали су у Брезни Милоје Поповић и Будимир Митровић. После њих Стојан Николић из Бањана (срез таковски), који је изучио три разреда гимназије и два богословије у Београду. Наследиће га Сава Шкрбић, родом из Лешнице (округ шабачки), са завршена два разреда гимназије у Београду, прилично способан учитељ. Међутим, старатељу школе Стевану Поповићу, свештенику, није одговарао, па ће га тужити начелнику таковског среза истичући да обавља учитељску дужност како не треба, што је ислеђењем сведока доказано, да, и кад нису празнични дани, напушта школу и одлази у околна села на свечарење, свадбе и преславе, често и у механу да се карта, а на чистоћу и ред у школи не пази, због чега је кажњен укором.²⁹ После две године, због неслагања са школским старатељем, морао је да оде из Брезне, а новопостављени учитељ беше Љубомир Павловић, родом из Пожаревца, са изучена четири разреда гимназије и седам месеци богословије. Из његовог извештаја о стању школске 1869/70. сазнајемо да је брезанска школа за време ферија оправљена, прозори су застакљени, соба за коначење ђака проширена и да је дограђена још једна соба за учитеља, па може служити још две године док се нова школа сагради. У августу 1872. године Павловић је, „по својој молби“, премештен у прџиловачку школу (алексиначки округ), а у Брезну је дошао Миливоје Смиљанић, богослов из Љубиша (округ ужички), и остао само шест месеци. Одобрен му је премештај у Каран док је карански учитељ Давид Петровић премештен на годину у Брезну, одакле је отишао у Белу Реку. И Љубомир Јаковљевић из Бершића ће учитељевати годину дана, након чега ће наставити изучавање богословије у Београду. Први брезански учитељ

са завршеном учитељском школом био је Владимир Љубичић, родом из Заграђа (срез качерски). Он ће у октобру 1875. извести министра просвете и црквених дела да је школа направљена пре 30 година (од слабе грађе), да је у низини, па се зими после подне, „због невиделице“, не држе часови, да су пећи у учионици и спаваћим собама изобијане и испрскале, да на вратима учионице и кујне нема браве. Затим: школа нема сунђер, креду, сат (због чега „отприлике“ почињу и завршавају се часови), огрев (па деца, слабо обучена, оболевају).³⁰ „Родитељ“, — каже учитељ — „доведе дете упише га и више о њему не брине“. Љубичић се више пута жалио министру на старатеља школе и општинске кметове, који за школу нису набавили најнужније ствари и нису јој обезбедили послужитеља. У мају 1877. Љубичић је, „по својој молби“, премештен у Коцељеву, а привремено га је заменио Стеван Поповић из Добриње (ужичке), који ће, после молбе Добрињана, да им се врати. Из извештаја Лазара Благојевића, следећег брезанског учитеља, види се да је школска зграда још непоправљена, прокишњава, нема учила, ни дрва. Потом је председник брезанског школског одбора обавестио министра просвете да је узет новац за набавку учила и огрева из општинске касе, да је општина, — да би јој се тај новац вратио — разрезала на сваку пореску главу шест чаршијских гроша, да је тај разрез покупљен од житеља Леушића, Бершића и Љеваје, а кметови Теочина, Коштунића, Брајића, Брезне, Дренове и Лочеваца нити су купили, нити „мисле да купе“ разрез.³¹ Брезанској школи ни наредне зиме није обезбеђен огрев, нити су дотрајале земљане пећи замењене гвозденим.

Грађењу нове школе у Брезни противила се Дренова, која је са Лочевцима до 1879. године припадала брезанској школској општини, а од тада ова два села су издвојена и са Шаранима планирала су да подигну школу на Савинцу. Када су изабрали место, направили план и предрачун (које су послали министру), чули су да краљ Милан Обреновић намерава да подигне школу у Такову, која им је ближа и чије грађене их, ако се придруже таковској школској општини, неће коштати.³² Због тога су упутили молбу министру тражећи да уђу у састав ове школске општине. Министар им је молбу одобрио и поручио начелнику рудничког округа да „подејствује“ да се кметовима Дренове изрекне казна због тога што нису предали пререз брезанској школи. И Љеваја је, потом, из истог разлога, тражила да се присаједини Такову, али Брезна није пристала на то: не би могла сама да доврши нову школску зграду. У томе је Брезну подржао министар просвете и препоручио начелнику рудничког округа

на нареди левајској општини да мора сносити сразмеран део трошкова за брезанску школу и да своју децу уредно у њу шаље, с тим да опет може тражити одобрење за припајање таковској школи кад буде готова.³³

У дотрајалој брезанској школи здравље учитеља Благојевића је нарушено, због чега је измолио министра просвете за премештај у Шутце. Наредни учитељ у Брезни био је Петар Дивнић, богослов, постављен је „на привремено“, јер није имао положен учитељски испит. Министар просвете је, не знајући да је нова школа у Брезни довршена, почетком 1886. препоручио начелнику рудничког округа да саопшти брезанском школском одбору да трошну, тескобну, мрачну и по здравље ученика штетну брезанску школу треба да затвори а да ученике, ако нова школска зграда није готова — преведе у околне школе.³⁴ Школски одбор у Брезни брзо је јавио министру да је у децембру 1885. отворена нова школа, у којој деца уче. Међутим, „у новом школском здању од тврде грађе с пространим и удобним учионицама дангубило је преко 70 ученика јер је учитељ Петар Дивнић рукоположен за ђакона у горњомилановачкој цркви“³⁵ Од јануара 1889. за „заступника учитеља“ постављен је Живко Анђелковић, несвршени ученик учитељске школе, који је био заузимљив, за кратко време постигао је леп успех у раду са ученицима. Међутим, он ће се у Брезни задржати само годину дана: пошто је намеравао да настави учитељску школу, умолио је министра да му уважи оставку на учитељско место.

Школске 1889/90. у Брезни су, због бројности ученика (постојала је и друга учионица), постављена два учитеља: Гавра Петровић, учитељ 61 првака и другака (који је, иако са завршеном учитељском школом, предавао механички, због чега су ученици на испиту те школске године показали слаб успех), и Јевта Радовић „заступник учитеља“ (који је постигао врло добар успех учећи 47 трећака и четвртака). Наредне школске године дошла су два нова учитеља: Зорка Стојковић (са изученом вишом женском школом) за прваке и другаке и Димитрије Марковић (са изученом учитељском школом) да учи трећаке и четвртаке. Сва четири разреда уредно је похађало 127 ђака. За седам година број ученика је нарастао на 157, па је министар одобрио „отварање трећег одељења и постављање трећег учитеља“. Нови учитељи су били: Даница Душмановић, учитељица првака, и брачни пар Купчевић — Живана, учитељица другака, и Михаило, учитељ трећака и четвртака, уједно и управитељ школе. Из Михаиловог извештаја од 26. фебруара 1898. дознајемо да је у

претходној школској години 18 четвртака завршило разред и да је требао да упишу продужну школу, која је, због тога што ју је похађало само шест ученика из оближњих села, затворена.³⁶ Председник брезанског школског одбора обавестио је министра просвете да се „школски прирез неуредно скупља и предаје школи“ и да се „неки председници општински покупљени прирез од народа потрошили на своје личне потребе и школу оставили у великој оскудици“. Министар просвете је препоручио начелнику таковског среза да свим председницима општина, које улазе у састав брезанске школске општине, нареди да измире дуг према школи — одмах.

Од 1901. године у Брезни учитељује само брачни пар Купчевић док је Даницу Душмановић министар просвете и црквених послова „по потреби“ преместио у Враћевшницу. Будући да је у тадашњој Србији број дипломираних учитеља био недовољан у односу на потребе, за учитеље су постављани и богослови, па је у Брезни школске 1902/03. Сима Ђорђевић, богослов, био учитељ трећака и четвртака и управитељ школе, а његова супруга Лепосава (са изученом вишом женском школом) — учитељица првака и другака. Ђорђевић се у свом извештају о стању школске 1903/04. жалио министру да је школа, због небриге председника брезанске општине Крсте Солујића, у очајном стању.

„Иако је овај председник — писао је Ђорђевић — примио у касу пореског одељења таковског среза 1893 динара општинског приреза школи је дато само 40 динара због чега сам још данас хтео прекинути предавања ма и по цену свог опстанка у служби, али су сами ученици обећали да ће носити воду и школу чистити, дрва цепати и пећи ложити, само да их учим, а све ово је била дужност послужитеља који је постављен, али је школу напустио јер му општина није издавала плату“.³⁷

Нека села брезанске школске општине — Коптунићи и Брајићи — веома су неуредно измиривала школски прирез. Брајићи су 1903. отворили своју школу, али су прирез брезанској школи из претходних, измирили тек после три године. Школске 1904/05. брезанску школску општину чинила су села: Брезна, Бершићи, Леушићи, Теочин и Срезојевци. Школа је имала собу за ноћивање ђака из удаљених села. Те школске године у Брезни је отворена продужна школа, у којој су предавани српски језик и писање, рачун и пољопривредне поуке.

Пошто је брезанску основну школу похађало преко 200 ђака, поново су формирана три одељења: прво је чинило 50 првака, друго — преосталих 12 првака и 38 другака и треће — 57 трећака и 21 четвртак. Прво и треће одељење учио је управитељ Ђорђевић, а друго

његова супруга Лепосава. Трећи учитељ Владимир С. Смиљанић постављен је тек почетком другог полугодишта 1906/07. Смиљанић је 28. марта 1907. у листу „Одјек“ овако описао стање брезанске школе:

„Већ месец дана како у школи нема плајваза, сунђера, ни парчета креде. Учионички прозори су полупани, пећ је пукла па унутра дим а споља зима смета настави и учењу. Школска зграда је у таквом стању да је опасно у њој радити јер је подрум који се налази испод саме учионице пун воде, а с крова, од отопљеног снега млазеви воде падају у учионицу па су зидови до пола влажни а због влаге и мемле деца падају у несвест. Управитељ ми је објаснио и званичним документима уверио да села која чине брезанску школску општину дугују брезанској школи 3.156 динара а од те суме брезанска општина је незаконито расхатовала 1.173 динара уместо да је оправила школу, платила учитељима станарину, послужитељу плату. Школски одбор је изрицао новчане казне баџким родитељима који су нередовно слали децу у школу, али општински суд уопште их није наплаћивао. Управитељ школе Сима Ђорђевић се због свега овога жалио начелнику таковског среза, окружном школском одбору па и самом министру просвете, али ни од кога није добио стварну помоћ и школи није омогућен правилан рад“.

Да се брезанска школа налазила у оваквом стању потврђује и Петар Ј. Поповић, надзорник за школе у таковском срезу школске 1907/08, наводећи, у свом извештају, да школи није предаван прирез и да је управитељ Ђорђевић принуђен да за свој новац купује креду и писаћи материјал, а служитељу, пошто му општина није давала плату, да не би оставио школу која има три одељења са више од 150 ученика, помагао да се прехрани. Уз то, брачном пару Ђорђевић није дата станарина у износу већем од 2.000 динара. После седам година Сима и Лепосава Ђорђевић премештени су у Прањане, а за нове учитеље постављени су Теофило С. Петровић и Милева Окановић. Милева Окановић је била учитељица другака, а Петровић трећака и четвртака. Владимир С. Смиљанић учитељ првака, од 1910. године био је и управитељ школе.

Јован Калић, изасланик школа у таковском срезу јуна 1912. године одржао је испит, на коме је управитељ Владимир С. Смиљанић оцењен одличном, а Теофило С. Петровић и Милева Окановић врло добром оценом. У свом извештају министру просвете и црквених послова он је забележио: „У Брезни учитељи станују у „шатри“ (мале зградице које сељани праве око цркве и ту се о саборима скупљају). принуђени су да ту станују јер други стан не могу да нађу“.³⁸

ШКОЛА У МАЈДАНУ

Мајдански свештеник, кметови и трговци, у име мајданске црквене општине, 24. јула 1851. по други пут су се обратили начелнику црногорског среза молећи га да пренесе начелнику рудничког округа како намеравају изградити школу у близини мајданске цркве и „да поради“ код њега да им од Попречитељства просвештенија прибави за то одобрење.³⁹ Попечитељство је одобрило градњу, послало план зграде будући да су у рудничком округу тада радиле само две школе: у Горњем Милановцу и Брезни. Кад је с јесени 1852. године школа изграђена, мајданска општина замолила је управитеља основних школа Петра Радовановића да јој нађе способног и вредног учитеља истичући да ће му исплаћивати 150 талира годишње. Радовановић је препоручио Василија Степановића, који је знао немачки језик и био веома способан. Мајданска општина ће му, иако је сам учио 80 ученика, исплаћивати свега 60 талира годишње. Пошто није имао никакве друге приходе, а издржавао је супругу и двоје деце, жалио се Попечитељству просвештенија „како је у Мајдану, као и у Београду, скупоћа велика и да учитељ овде с малом платом не може живети“. Попечитељство је, у вези с овим, писало начелнику рудничког округа, који је отписао да ће онда кад се буду поставили један учитељ у качерском а три у моравском срезу, начелништво покупити од свег народа овога округа по један цванцик приреза и потом повисити плату свим учитељима у рудничком округу, а нарочито мајданском, ако буде оволико ученика учио⁴⁰. После трогодишњег боравка у Мајдану, Степановић је премештен у неку другу школу, а за новог учитеља постављен је Светозар Жарковић из Новог Сада са изучених пет разреда гимназије и изученим немачким језиком у Петроварадину. Није прошла ни година дана, а на овог учитеља се жалио председник мајданске општине — „да уместо да учи ђаке проводи се и карта у механи, свађа са кметовима а о свецима скоро да никада не одлази у цркву.“⁴¹ Међутим, и Жарковић је, као и његов претходник, остао три године у мајданској школи. Од другог полугодишта школске 1857/58. његов наследник био је Сретен Величковић из Липнице (срез црногорски, округ руднички), који у једном свом извештају наводи да је школска зграда у добром стању, прозори су застакљени, направљена је земљана пећ, али се број ученика у троразредници смањио на 16. Иако је овај учитељ од среског начелника уредно примао 100 талира годишње, на испиту школске 1858/59. оцењен је као неспособан, због

чега је отпуштен из учитељске службе. Новопостављени Вучко Башић се после три године, запопио. Нови учитељ, Димитрије Јовановић, родом из Бабине Луке (округ ваљевски), са завршене две године земљоделске школе у Топчидеру, у мајданској четвороразредници са 47 ученика постигао је леп успех и за свој учитељски рад похваљиван од мајданске општине и препоручиван за награду. Међутим, учитељ Јовановић није био задовољан: сиромашна мајданска општина није му могла дати ни законом одређено парче земље за обрађивање. Молио је министра да „подејствује код мајданске општине“ да му, као вредном учитељу, повиси плату пошто је три пута препоручиван за награду. Бесхлебна мајданска општина ни у чему није му могла да удовољи, па је добио премештај у београдску основну мушку школу за учитеља трећака и четвртака. У Мајдану је у новембру 1874. године за привременог учитеља дошао Антоније Тодоровић, дотадашњи сумраковачки учитељ, родом из Богојевића (округ ужички), са завршена два разреда гимназије у Београду. Из његовог извештаја 1875/76. дознајемо да је школа сасвим запуштена и да у њој учи само девет ученика, који немају учила. Министар просвете је препоручио начелнику рудничког округа да саопшти мајданској општини да ће, уколико не изврши све оправке на школској згради и не упише потребан број ђака, школу затворити.⁴² Изасланик за школе у рудничком округу написао је у свом извештају да је мајданска школа веома неусловна, да због малих прозора и високих скамија ученици у сред дана не виде да читају и пишу, због чега је министар просвете препоручио мајданској општини да прошири прозоре, а скамије поткрати. Учитељ Тодоровић је, као и његов претходник, молио за премештај због тога што се старатељ ни мало није бринуо о школи. По одласку учитеља Тодоровића, председник мајданске општине је молио министра просвете и црквених дела да се за учитеља у Мајдану постави Коста Недић, дипломирани учитељ, који ће, после три године, као одличан предавач, бити премештен у Горњи Милановац. На његово место доћи ће дотадашњи шутачки учитељ Алекса Радојевић, који ће мајданску школу затећи у очајном стању: прозори полупани, кров пропао — свуда прокишњава. И овај учитељ ће се веома кратко задржати у Мајдану. Од јануара 1882. године наследиће га Дионисије Ковачевић, дотадашњи учитељ лисанске школе (срез драгачевски), који ће, након месец дана, молити за премештај у своје родно место Доброселице, што му није одобрено пошто није положио учитељски испит. Његовим понашањем нису били задовољни општинска власт и ђачки родитељи,

па је премештен у Бањане, а бањански учитељ Јеротије Вујић дошао је у Мајдан. Вујића ће без икаквог повода усред дана напасти мајдански сељаци и пребити му десно ребро, због чега ће тражити и добити премештај у неку другу школу, а у Мајдан ће из Бањана поново доћи Ковачевић. И он ће брзо бити премештен у Заграђе док ће заграђски учитељ Коста Недић у новембру 1883. доћи у мајданску школу.⁴³ Недића су красиле педагошка умешност и благост у понашању, па је на годишњем испиту школске 1883/84. оцењен одличном оценом. У септембру 1884. је, „по потреби“ премештен у Врчин (округ београдски), а на његово место у Мајдан требало је да дође Максим Радовановић, који се у међувремену запопио. Председник мајданске општине молио је министра просвете и црквених дела да им за учитеља пошаље богослова Ђорђа Поповића, учитеља рудничке школе, смерног човека, који је пазио само на свој рад и у друге послове се није мешао.⁴⁴ Дакле, мајданској општини је одговарао учитељ који се неће мешати у политику већ ће се само бавити учитељским послом. После трогодишњег врло доброг рада, Поповић је премештен у Чачак, а у Мајдану се није журило са постављањем ново учитеља. Потом ће у јулу 1888. министар просвете обавестити начелника рудничког округа да се мајданска школа мора затворити, јер је влажна и нездрава⁴⁵. Начелник рудничког округа препоручио је мајданској општини да нађе другу, бољу зграду и да се најозбиљније заузме за грађење нове. Међутим, мајданска општина, пошто није успела да нађе бољу и удобнију зграду за школу, сматрала је и да постојећа може послужити, па је о томе обавестила начелника рудничког округа уз молбу да „подејствује“ да се у што краћем року, о трошку школске општине, изврши комисиони преглед.⁴⁶ Окружни инжењер и лекар, прегледавши школску зграду, у свом извештају написали су да је она боља од свих постојећих, дотрајалих школских зграда у рудничком округу. Пошто се упознао с комисијским извештајем, министар просвете послао је у новембру 1889. учитеља Ђорђа Милошевића, на кога ће се, због лошег понашања, жалити један сељак из Мајдана истичући „да од ђака изискује по један грош претећи затвором ако се новац не донесе, да ђаке не учи како треба па многи понављају разред и да се опија док је на учитељској дужности“. Милошевић је убрзо премештен у неку другу школу, а у Мајдан је, по казни, послат Живојин Крстић, учитељ у Липолисту (срез мачвански), због тога што су га двојица грађана оптужила код власти да се мешао у општинске изборе. Учитељ Крстић је уверио министра просвете да није крив и измолио да га

врати у Липолист „пошто му је ту жена учитељица а деца су код куће остала болесна“⁴⁷ Дошао је овде потом Петар К. Марић, дипломирани учитељ, који је, након две године, „по потреби“, премештен у Дудовицу (срез колубарски). Пошто је био одличан учитељ, грађани мајданске општине молили су министра да им га врати. „Прошле године — писали су — иако школа није радила три месеца, учитељ Марић је добио одличну оцену а нову школу би нам лакше било подићи пошто је учитељ у томе врло заузимљив“.⁴⁸ И сам учитељ Марић обратио се министру просвете: „Био сам до на Цвети 1895. у Мајдану а тада сам премештен у Дудовицу али сељани Мајдана долазили су а и молбе вам неколико пута слали да би ме опет вратили у Мајдан где сам за мог двогодишњег рада стекао лепо поштовање па због тога молим да ме тамо вратите“. Марићева молба је испуњена. У мају 1894. председник мајданске општине обавестио је министра просвете и црквених дела о намери ове општине да подигне нову школу, „а пошто грађани Мутња и Сврачковца који са Мајданцима чине једну школску општину не пристају да граде школу у Мајдану и нису прикупљали прирез за грађење и за издржавање овдашње школе молимо министра просвете да овим селима, која припадају другој политичкој општини одобри да сами за себе подигну школу“.⁴⁹ Међутим, министар просвете није одобрио одвајање ова два села од мајданске школске заједнице. Препоручио је начелнику качерског среза, коме припадају Мутањ и Сврачковци, да им нареди да прикупе прирез за подизање нове школе у Мајдану и предузму све законске мере да се то изврши.

Школске 1896/97. године мајдански ђаци су слушали наставу у две простране и удобне учионице новоизграђене школе.⁵⁰ Учитељи су им били брачници: Христина, са завршеном вишом женском школом, учитељица првог и другог разреда, и Петар Марић, управитељ школе и учитељ трећег и четвртог разреда. Марићи су 1902. године, „по потреби“, премештени у Прањане, а у Мајдан су дошли нови брачници Голубовић: Катарина (са завршеном шест разреда гимназије) учила је прваке и другаче, а Сретен, дипломирани учитељ, био је управитељ и учитељ трећака и четвртака. Четвороразредницу је похађало 58 дечака и само две девојчице.

Средином 1903. године Мутањ и Сврачковци су се одвојили од мајданске школске заједнице, па се број ученика у Мајдану смањивао, због чега су у другом полугодишту школске 1904/05. Голубовићи премештени у Бањане, а у Мајдану је постављен Радован Дивац, који се задржао четири године. Пошто мајданска општина са

њим није била задовољна, премештен је у октобру 1908, „по својој молби“ у новоотворену школу у Белом Пољу, а мајданска школа је неко време остала без учитеља. Потом су по једну годину овде службовали Љубомир Стојковић и Андрија Лојаница, а 1911. заучитељио се Јован Станковић, који ће у јулу 1911. обавестити министра да је број ученика порастао на 97, због чега је њему самом било немогуће да учи ђаке сва четири разреда. Стога је министар просвете одобрио поделу разреда на два одељења и поставио још једног учитеља кога је „чекао“ стан удаљен од школе 250 метара. На почетку школске 1911/12. новопостављена учитељица Лепосава Д. Максимовић учила је ђаке првог и другог разреда, а Јован Станковић, управитељ, трећи и четврти.

ШКОЛА У ПРАЊАНИМА

Почетком јула 1858. године начелник црногорског среза известио је начелника рудничког округа „да ће школа, која се већ годину дана по плану гради бити до краја јула завршена због чега је потребно да подејствује код попечитељства просвештенија да се за ову школску годину одреди учитељ“.⁵¹ Доласком Николе Јеремића из Прањана, са завршеном нормалном (основном) школом, за учитеља, прањанска школа је почела да ради. На крају првог полугодишта школске 1858/59. Јеремић је известио министра просвете и црквених дела да школа нема огрева и да због тога ђаци, којих је у тро-разредници 42, неуредно долазе на наставу. Након годину и по дана Јеремић је умро, а на његово место министар просвете и црквених дела поставио је Нестора Живчевића, свршеног богослова, који ће се после трогодишњег учитељевања, засвештени. Новопостављени учитељ Миленко Кушић, родом из Ариља, прве године службе, обавестио је министра: да је школа неоправљена, рамови на прозорима полупани, браве на вратима покварене, да нема ормана, стола, столице, ватраља, фуруне, школског сата, звона, креде, сунђера, а ни послужитеља.⁵² У септембру 1861. године прањанска општина се жалила министру — како не може сама да сноси трошкове оправке школске зграде пошто има само 200 веома сиромашних пореских глава. Молила је за одобрење да јој припадну села из ужичког округа: Гојна Гора и Дружетићи, а из рудничког округа: Коштунићи и Леушићи. Пошто ова села нису пристала да иступе из својих општина (Гојна Гора и Дружетићи из добрињске, Коштунићи и Леушићи

из брезанске), министар просвете је обавестио начелника рудничког округа да прањанској општини не преостаје ништа друго него да школу издржава сама, а ако то не може — нека је затвори; додао је да нову зграду треба подићи онде где људи покажу више ревности да је одрже.⁵³ У јуну 1865. општинари, кметови, школски старатељ и ђачки родитељи присуствовали су испиту у овој школи. Уверили су се да је Кушић одлично научио децу у свим предметима и да је одличан човек, па су писали министру: „Усуђујемо се замолити вас да нашем учитељу Миленку Кушићу за одличан рад по висите плату како би могао да издржава седморо укућана“. Пошто није имао за повишицу довољно година учитељског рада, Кушић је молио министра да га макар премести у Ариље, где му је имање, како би лакше могао да издржава породицу или пак у Ивањици или Ужице — места која су ближа Ариљу. Премештен је у Ужице, а на његово место у Прањане дошао је Милосав Јеремић (брат ранијег учитеља, који је умро, Николе Јеремића) дотадашњи учитељ у Рамићи, са завршеном основном школом у Чачку, који, показало се на годишњем испиту школске 1866/67, није задовољио у раду: ученици су показали лош успех, због чега је кажњен укором.⁵⁴ У новембру 1870. Јеремић се разболео, па је за привременог учитеља постављен Сава Живчевић, такође Прањанац (завршио основну школу у Прањанима и једну годину реалке у Чачку). Међутим, и овога учитеља је министар, након петогодишње службе отпустио, јер својим радом није задовољио, нити је положио прописани учитељски испит.⁵⁵ На место отпуштеног Живчевића дошао је Доситеј Обрадовић, свршени богослов из Саранова (округ крагујевачки), са завршена четири разреда гимназије и четири богословије у Београду. Учитељ Обрадовић био је врло добрих способности и владања. Две године је учитељевао у Старој Србији. Прањанци су били веома задовољни овим учитељем, па ће у јуну 1878. председник прањанске општине молити министра просвете да Обрадовића не премешта, „јер таквог учитеља, којим се ова школа, црква и општина поносе, прањанска школа од свог постања није имала“.⁵⁶ Али, министар је удовољио Обрадовићевој молби да буде премештен и у Прањане септембра 1878. упутио привремено Јанка Пурића, богослова из Сече Реке (срез ужички), који ће после годину дана тражити премештај у Ужице да би помогао сиромашној породици. Међутим, због оптужбе председника прањанске општине „да је учитељ Пурић пренебрего своју учитељску дужност и мешао се у опште послове, да је окупљао некакву компанију против општинске самоуправе“, премештен је у

Заграђе.⁵⁷ У Прањане је за учитеља постављен Арсеније Радовановић, из чијег извештаја видимо да се општина веома мало брине око поправке школе, која је стара, али тврда и комотна, па може још послужити.⁵⁸ Стога је министар просвете препоручио начелнику рудничког округа да нареди прањанској општини — да све хитне оправке изврши: намести дупле прозоре, врата и на њима браве, учионице и друге просторије окречи, набави дрва за огрев и да опомене родитеље да уредније шаљу у школу своју децу, коју задржавају због пољоделских радова, нарочито с пролећа када их је у прањанској троразредници само 37. Школске 1883/84. у Прањанима учитељује Јован Рафаиловић, врло добар предавач, вредан; све предмете је по програму предавао и показао лепе резултате. Наредне године учитељ Рафаиловић је молио (и добио) премештај у грузжанску Каменицу, где му је живела породица и где је раније учитељевао 12 година. Учитељ у Прањанима је по други пут Доситеј Обрадовић, који ће се већ на самом почетку жалити на старатеља школе Милосава Јеремића, бившег овдашњег учитеља — да, без икаквог разлога, отпушта ђаке из школе уместо да их што више упише и да се брине о њиховом уредном долажењу на наставу. Због оваквог старатеља Обрадовић је убрзо отишао из Прањана у неку другу школу, а његов настављач био је Јеврем Маринковић, који је министру просвете објаснио зашто је морао да оде из Мрчајеваца: „Само због тога што се моја кћер удала за једног момка за кога је Филип Јосиповић, бивши председник мрчајевачке општине, намеравао да уда своју кћер, зато се пошто-пото решио да ме премести из ове школе“. Међутим, тадашњи председник мрчајевачке општине молио је министра да одобри да се Маринковић врати у Мрчајевце, јер таквог врло доброг учитеља и човека жели ова општина.⁵⁹ Ова молба није одобрена. На основу надзорниковог извештаја о мрчајевачкој школи дознајемо „да је заслужио одличну оцену“. У децембру 1888. године окружни инжењер је, прегледавши прањанску школу, написао „да је школска зграда трошна и склона паду јер су јој зидови попуцали те је у њој опасно даље радити“, због чега је министар школу одмах затворио, а учитеља преместио у Враћевшницу.^{59а} Уместо да започну грађење нове школске зграде, Прањанци су стару поправили и прекрили. Окружни инжењер ју је крајем марта 1889. прегледао и обавестио министра да је добра, па је министар одобрио њено отварање „на привремено“. Од 5. маја за заступника учитеља постављен је Светозар Јеремић, свештеник из Прањана, са обавезом да обавља дужност до постављања сталног учитеља. На овог учитеља жалио се

председник прањанске општине министру просвете — да, због нестрпљивости, није за учитељску службу; осим тога, обавезан је да, као свештеник, свакодневно одлази у парохију, па деца губе од наставе. У септембру 1889. Јеремић је разрешен учитељске дужности, а на његово место постављен је Трифун Марић, кога ће министар просвете и црквених дела након двогодишњег учитељства, због тога што се показао неспособним, отпустити из службе. Нови учитељи — Војислав Саватијевић, Јован Гонковић и Василије Савковић службовали су по годину. Од 1895. за сталног учитеља дошао је Крста Јањушевић, веома вредан човек, који је све предмете ученицима лепо и добро предавао. Једном приликом одвео их је и на Каблар, одакле су видели пола рудничког округа и с усхићењем питали: „Зар је тако велика Србија?“ Јањушевић је ученицима омилио наставу географије пошто их је често водио по околини. Због тога што је школске 1898/99. уписано преко 90 ученика, председник школског одбора молио је министра да одобри отварање још једног одељења и постави још једног учитеља. Тако ће од ове школске године у Прањанима новопостављена Лепосава Тушановић (са изученом вишом женском школом) бити учитељица првака и другака, а Сима Јањушевић, дипломирани учитељ, био је управитељ и учитељ трећака и четвртака. Због тога што је прањанска општина, у недостатку станова за учитеље, морала учитељици да плаћа стан, молила је министра просвете да за наредну годину за учитеље пошаље мужа и жену, јер тако не би морали да плаћају стан другом учитељу. Међутим, то није удовољено, него су ова два учитеља — Лепосава Тушановић и Сима Јањушевић, који су учили преко 100 ученика, остали у прањанској школи шест година. Тек школске 1904/05. у Прањане ће за учитеље доћи брачни пар Марић: Персида (са завршеном вишом женском школом) постављена је за учитељицу првог и другог, а Петар (са завршеном учитељском школом) за управитеља и учитеља трећег и четвртог разреда. И Марићи су били веома добри учитељи и у Прањанима су остали три године да би их наследили Ајдацићи: Босиљка (са изученом вишом женском школом) — учитељица првака и другака и њен муж Драгомир (са изученом учитељском школом) — управитељ и учитељ трећака и четвртака. И они су учили преко 100 ђака. Својим одличним радом нарочито се истицао управитељ Ајдацић. Ајдацићи су у Прањанима учитељевали само једну годину, па су премештени у чачанску Јежевицу, а прањанска школа, са преко 150 ученика, остала је без и једног учитеља пошто Наталија Милетић није одмах стигла са своје учитељске дужности у Враћев-

шници. Због тога што је школске 1909/10. уписано око 200 ученика, у прањанској школи су постављена три учитеља. Осим Наталије Милетић, учитељице првог разреда, дошао је учитељски брачни пар Ђорђевић: Лепосава за учитељицу другог и Сима — трећег и четвртог разреда и управитеља. Све троје су били одлични учитељи, нарочито Сима Ђорђевић (који је предавао и у продужној школи и радио на описмењавању одраслих). У обе школе почео је учитељевати 2. октобра 1910. У продужну школу уписано је 17 ђака, али четворица су је напустили због болести, а двојица када су почели земљоделски послови. До краја школске 1910/11. учило је 11 ђака. Учитељ Ђорђевић им је сам предавао све предмете: српски језик, рачун, земљопис, историју и пољску привреду. Продужна школа радила је недељом и празничним данима пре подне и четвртком после подне. Укупно је било 90 радних дана или 270 часова. У јуну 1911. свих 11 ђака положило је испит и све их је школски надзорник оценио одличном оценом. Ђорђевић је научио писмености и 10 одраслих људи (од 17 до 35 година старости). Њих је учио недељом и „светачним данима“ после подне. Тако је овај учитељ без одмора учио ђаке редовне основне и продужне школе и одрасле људе. На испит за одрасле дошли су да слушају многи сељаци из радозналости и били задивљени када су чули да тих 10 одраслих људи, који су били потпуно неписмени, сада знају буквар, читанчицу, да пишу и рачунају до 100. Тако је учитељ Ђорђевић свим неповерљивим показао да се и потпуно неписмени људи могу описменити ако се учењу приђе са доста воље и љубави. Овај вредни учитељ, који је све стизао, имао је одлично уређену школску башту, из које је, без наплаћивања, давао сељацима, не само семе и расад, него и род неких усева и поврћа. Надзорник за школе у таковском срезу Ђ. С. Којић је 3. јула 1911. известио окружни школски одбор у Горњем Милановцу о свему што је учитељ Ђорђевић учинио и предложио је да му се додели што већа награда, коју је у пуној мери заслужио.⁶⁰

ШКОЛА У ЉУТОВНИЦИ

Љутовница је 1858. године саградила посебну зграду за школу, која није почела да ради те године, јер се томе успротивио начелник рудничког округа у Горњем Милановцу зато што би ђаци из щутовничког краја из горњомилановачке прешли у своју, знатно ближу щутовничку школу, чиме би се смањио број ђака у горњомилановач-

кој школи. Тек после пет година обратили су се министру просвете и црквених послова Петроније Весковић, парох љутовничке цркве, и кметови љутовнички, накучански, врнчански, синошевачки, калиманићки, клатичевачки, давидовачки и шилопајски, у име свијух села, молећи да им се одобри отварање школе код љутовничке цркве. Ту је школа радила од 1812. до 1840. године и тада је порушена.⁶¹ Министар просвете одобрио је отварање љутовничке школе препоручивши љутовничкој општини да за наставу набави све што треба и за учитеља је упутио Марка Петровића, Таковца, са завршена три разреда основне и три гимназије у Београду. Петровићу је љутовничка општина одредила плату од 100 талира годишње. Након његовог четворогодишњег службовања (отишао у неку другу школу) у Љутовницу је дошао Мијаило Терзић, родом из Злакусе (срез пожешки), са завршена четири основне и две реалке у Ужицу. Био је способан учитељ, лепог понашања; редовно је извештавао највишу просветну власт о стању љутовничке школе. Из вестија о стању школске 1874/75. године сазнајемо да љутовничка троразредница има 40 ученика, који је редовно похађају, да је школска зграда сасвим трошна, а врата и прозори расклиматани. У јулу 1876. године Терзић је погинуо у јаворском рату, па је школа остала без учитеља, а његова супруга и син без храниоца. Када је у марту 1877. године загорађки учитељ Витомир Николић премештен у љутовничку школу, затекао ју је у очајном стању, о чему су окружни инжењер и лекар, прегледавши је, обавестили начелника рудничког округа. Предложили су начелнику да љутовничкој школи треба што пре променити кров и подупрети настрешице новим стубовима. Међутим, Љутовничани су писали министру просвете и црквених дела да не могу оправити школу овог пролећа онако како је окружни инжењер предложио, јер су и са храном оскудевали. Али, обавезали су се да ће на идуће пролеће (1882) подићи нову зграду, а до тада — „нека се школа затвори“.⁶² Тако је љутовничка школа затворена, а њени ученици уписани су у Мајдану и Савинцу, док је учитељ отишао у неку другу школу. После две године председник љутовничке општине известио је министра просвете да је школа поправљена и да јој треба послати учитеља.⁶³ Међутим, тек је у октобру следеће године за учитеља у Љутовницу требало да дође Стеван Миличић, свршени богослов из Краљева. Али, он је боловао од „плућне болести“, па је за школску 1883/84. ослобођен учитељске дужности. Тек је наредне школске године министар просвете у Љутовницу послао Алексу Нешића, што дознајемо из извештаја Мијаила Милошевића, надзор-

ника за школе у рудничком округу, који наводи да је учитељ за непуна четири месеца показао леп резултат, али да је школска зграда најгора у Србији и да је треба опет затворити пошто Љутовничани не мисле да саграде нову. Председник љутовничког школског одбора је 22. марта 1884. обавестио начелника црногорског среза „како су одлучили да подигну нову школу до Ђурђевдана те године“.⁶⁴ Место ће јој бити у љутовничком засеоку Травник, који је тремећа веле-речке, клатичевске и шилопајске општине. Али, она до Ђурђевдана и још задуго није саграђена.

Учитељ Нешић је у септембру 1885. известио министра да је уписано у сва четири разреда 66 ученика, да сви „не могу стати у једну учионицу“, јер је веома мала, па би се у њој гушили. Стога је министар припоручио „да се број ученика смањи тако што ће се из сваког разреда отпустити по 10—15 ученика при чему ваља пазити да то буду најсиромашнији или слабуњави.“⁶⁵ У априлу 1886. године министар је Нешићу одредио да иде у Стрелац (округ пиротски), што учитељ, због породице, није учинио и због чега је дао оставку на учитељску дужност напомињући да ће и даље улагати у удовички фонд. На његово место у Љутовницу је дошао Ивко Стојшић (за заступника учитеља), који је завршио само три разреда учитељске школе. Иако несвршени ђак, Стојшић је у четвороразредници постигао леп успех. Од надзорника Ђуре Врбавца је, на годишњем испиту школске 1886/87. добио одличну оцену. Будући одличан педагог, деца је омилило учење и књигу. Све предмете су веома добро и по програму обрадили. Нарочито су добро знали српски језик (лепо су читали и разумели прочитано). Често их је изводио у околину. Једном су ишли и на Штурац, највиши врх Рудника, одакле им је показивао историјске знаменитости овог краја. Наредне школске године овај учитељ је оцењен врло добро оценом. Сам је учио 62 ученика у једној учионици, из које се, због загушљивости, после десет минута, морало просто бежати.⁶⁶ Иако је љутовничка школа била крајње неусловна, са грађењем нове се отезало. Школски одбор није испунио обећање надзорнику рудничког округа Ал. Станојевићу да ће за годину-две саградити нову школу, па је министар просвете 28. јула 1892. стару школу у Љутовници затворио а учитеља Стојшића преместио у Боговађу (округ ваљевски). Два месеца касније председник Љутовничке општине и председник школског одбора молили су министра да им одобри отварање школе наводећи „да су школа и црква у Љутовници најстарије у овом срезу“ и да им, како деца не би дангубила, треба послати учитеља. Одобрено им је да се постојећа школа поп-

рави и употреби док се нова подигне. Пошто нова није подигнута за обећано време (годину дана), стара је по трећи пут затворена. Опет су Љутовничани у августу 1895. молили министра просвете и црквених полова да им одобри држање наставе у старој школи, а они ће за две године саградити нову по прописаном плану. Министар им је одговорио: „Ако се узме да је љутовничка општина доста велика јер има 500 пореских глава и да је прирез за грађење школе одобрен крајем 1893. године, онда произлази да је љутовничка општина немарна и незаузимљива према грађењу школе“. И, одобрио им је отварање старе школе, али тек пошто је 28. новембра 1896. сачињен уговор између председника клатичевачке општине и села Калиманића, Љутовнице и Шилопаја са Марком Зарићем, трговцем из Горњег Милановца, као предузимачем, за градњу нове школе. Ученици који су, док је школа у Љутовници била затворена, похађали таковску, мајданску и горњомилановачку школу. Потом су преведени у љутовничку. Било их је у сва четири разреда 74. Од грађана Љутовнице, Калиманића и Накучана прикупљен је и ванредни прирез од 1. јула 1898. до другог тромесечја 1899. да би била довршена нова школа, која је почела да ради 1. новембра 1899.⁶⁷ Председник клатичевачке општине тек је 6. априла 1900. обавестио Свет. К. Матића, надзорника школа у рудничком округу, „да је школа у Љутовници саграђена и од комисије, која ју је прегледала, примљена“. Пошто је број ученика повећан (у сва четири разреда било их је преко 90), постављена су два учитеља: Милева Петровић (са завршеном вишом женском школом) за први и други разред и Периша А. Поповић (са завршеном учитељском школом) за учитеља трећег и четвртог разреда и управитеља.

Љутовничку школску општину сачињавала су села Љутовница, Калиманићи, Накучани, Врнчани и Шилопај. Врнчани и Шилопај су припадали качерском срезу и нису учествовали у грађењу нове школе. Врнчани су 1893. године захтевали од начелника таковског среза да им „подејствује“ код министра просвете одобрење да сами за себе саграде школу. То им није одобрено, јер је врнчанска општина мала да би школу саградила и издржавала. Шилопај се, у априлу 1904, подигавши за себе нову школску зграду, одвојио од Љутовничке школске општине.

После трогодишњег учитељевања у Љутовници учитељи Милева Петровић и Периша А. Поповић су, по потреби службе премештени у неко друго место да би Љутовничка школа скоро годину дана остала без учитеља, у којима је тадашња Србија оскудевала.⁶⁸

Потом је (школске 1904/05.) дошао за учитеља, привремено, Момчило Поповић, свршени богослов, кога је — када се, након годину дана, засвештенио — заменио на стално Добривоје С. Васиљевић са завршеном учитељском школом. Љутовничка школа је за стан другом учитељу закупила црквену кућу близу школског дворишта, а школску просторију, у којој је други учитељ до тада (1908) становао, претворила у другу учионицу. У Љутовницу ће поново доћи Периша А. Поповић да учи трећаке и четвртаке и да буде управитељ школе, а његова супруга Лепосава са завршеном вишом женском школом биће учитељица првака и другака. На годишњем испиту школске 1911/12. свих 85 ученика четвороразреднице показало је одличан успех из свих предмета.

ШКОЛА У ГОРЊИМ БАЊАНИМА

У августу 1864. године председник лозањске општине обратио се у име села Бањана, Лозња и Полома (која су сачињавала ову општину) министру просвете и црквених послова да им одобри отварање школе у Горњим Бањанима, код цркве, како им не би деца пешачила преко воде и беспутних гора у брезанску школу.⁶⁹ Две године доцније начелник црногорског среза обавестио је министра „да ће нова школа у Горњим Бањанима до почетка школске 1866/67. бити готова и да јој треба послати учитеља“. Доласком учитеља Аксентија Симића из Бањана (завршио гимназију у Крагујевцу и богословију у Београду) школа у Горњим Бањанима са, 35 ученика, почела је да ради. Овај врло добри учитељ остао је у свом родном месту три године да би потом отишао у неку другу школу, а наследио га је Маринко Челаревић, родом из Босне (завршио четири разреда гимназије и богословију у Београду). Челаревић је учитељевао само једну годину, као и његов наследник Сретен Поповић из Јованчевића (округ ужички), са завршена два разреда реалке у Ужицу. После ове двојице заучитељио се Јеротије Вујић, чијим се радом и успехом ученика у бањанској троразредници одушевио надзорник школа за руднички округ школске 1878/79. и саопштио министру просвете: „У овој школи највише је првака и другака али они читају, пишу и певају боље него трећаци у другим школама“.⁷⁰ Учитељем Вујићем били су задовољни ђачки родитељи, кметови и свештеници. Говораху да је омилио школу њиховој деци и њима. После пет година Вујић је, „по потреби“, премештен у Мајдан. Међутим, бањанска оп-

штина умолила је министра да се Вујић врати. Учио је бањанске ђаке до 1886. Онда је дошао учитељ Вујица Ковачевић, који је, после годину дана, због неслагања с свештеником, премештен у Мајдан. И новопостављеном учитељу Витомиру Николићу овај ће свештеник правити смицалице. Оптужиће га да неуредно посећује цркву, због чега је кажњен укором и доцније премештен у Горњи Милановац.

У септембру 1888. окружни инжењер Драгић, окружни физикус Нешић и начелник таковског среза Петар Јовановић били су комисија која је прегледала школу у Горњим Бањанима и у извештају забележила „да је школска зграда направљена од слабог материјала — бондрука — и да су диреци, који држе зграду, иструлили при земљи те се зграда нагнула на једну страну“. Стога није могло ништа да се преправља, него је требало да се поставе „нови дуварови“, у ком случају је било боље саградити нову зграду. У једној тескобној учионици учила су 63 ученика (на једног ученика је долазило 1,38 м² простора, а „према пропису“ морало је да буде 5 м²).⁷¹ Због тога је под крај децембра 1889. године министар просвете затворио школу у Горњим Бањанима, а ђаке разместио у околне школе. Председник бањанске општине, у име ове школске општине, по затварању школе, обратио се министру просвете с молбом да одобри окружном инжењеру да поново прегледа ову школу, предложи поправку — како би послужила док се нова озиди. Оправљена, ова школа је опет прорадила условно на две године, будући да се, потом, „ни под којим условима неће више отварати“. Становници бањанске школске општине почели су да прикупљају прирез за грађење нове школе. У ово време је у старој школи учитељевао несвршени ученик учитељске школе Јеремија Тадић. Из његовог известија дознајемо да му долазе деца из Теочина (који није припадао бањанској школској општини), чији родитељи нису учествовали у издржавању школе. Скученог простора, школа није могла да прими више од 50 ученика, због чега су многи остали неуписани. Стога је бањански школски одбор од браће Деспотовића из Полома, за шест динара, закупио зграду у коју је смештен први разред са 42 ученика, а други, трећи и четврти, са 51 учеником, остао је у старој школи, удаљеној од ове 100 м. Један учитељ морао је да учи ђаке у обе школе.

Села (која су улазила у бањанску школску општину) Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Озрем, Полом и Лозањ, иначе веома сиромашна, прилично су тешко скупљала прирез за грађење школе, због чега је бањанска општина молила министра просвете и црквених послова да продужи рок до кога треба саградити школу. После

седам година (од како је одлучено да се сагради) почела је градња у близини старе школе, на земљишту које је бивши свештеник Атанасије Симић драговољно уступио бањанској цркви.⁷² Министар просвете поручио је бањанској општини да дође до тапије на то земљиште, којим је располагала црква. Симић је, тестаментом завештао још и 300 динара за школовање сиромашних ђака.

Почетком школске 1899/90. године отворена је нова зидана школа са две простране и удобне учионице. Учитељеваће у њој Персида Сретеновић и Лепосава Мајсторовић, које су завршиле вишу женску школу. Прва је учила прваке и другаче, а друга — трећаче и четвртаке. Овим учитељицама није био задовољан свештеник бањанске цркве Ранислав М. Нешовић, „јер нису кадре да му помогну у свршавању св. литургије“. Због тога ће умолити министра да наредне године, уместо Лепосаве Мајсторовић, дође учитељ Василије П. Вукомановић.

Стара школска зграда у Горњим Бањанима, која је служила за стан учитељима, за ручавање и ноћивање ђака, трошна и склона паду, могла је да угрози живот учитељима и ђацима.⁷³ Иако је окружни инжењер, прегледавши је крајем октобра 1903. године, предложио надзорнику у Горњем Милановцу да се у њој забрани становање, надаље се ту становало, јер није било куће у Горњим Бањанима коју би општина закупила за ову намену. Новопостављени управитељ школе Јеврем Маринковић је 30. новембра 1903. обавестио окружног школског надзорника у Г. Милановцу: „Ми наставници и даље остајемо при ранијем мишљењу да би ову пређашњу школу требало затворити а да се подигну нови станови за учитеље“.

Школске 1904/05. школу у Горњим Бањанима похађали су 91 ученик и две ученице, а учитељи су им били: Катарина и Сретен Голубовић. Катарина је имала завршених шест разреда гимназије, а учила је прваке и другаче, а њен муж Сретен, дипломирани учитељ, трећаче и четвртаке, а уједно је био и управитељ школе. Овај учитељски брачни пар није становао у пређашњој старој школи него, као у Брезни, у „шатри“, код цркве, коју су сељаци направили да би се о саборима ту скупљали. Други стан нису могли да нађу, а бањанска општина тек у пролеће 1909. године припремала се да сагради станове. Због тога што није било правих станова, учитељи у бањанској школи ће се често мењати. Одласком Голубовића, од 1907. године, овде су били учитељи Живојин Цветковић и Јелица Петровић, који су се истицали вредноћом и предлагани за посебну похвалу. Али, Јелица је остала само једну годину, па ју је заменила Љубица

Кадић, коју је, после годину дана наследила Јулијана Стевановић. На место учитеља Цветковића након две године дошао је Војислав А. Нешић. Школске 1911/12. школу у Горњим Бањанима похађали су 101 ученик и четири ученице.

ШКОЛА НА САВИНЦУ

Десетог августа 1869. председник таковске општине молио је министра просвете да одобри отварање школе код савиначке цркве. У молби је рекао да је давне, 1804. на овом месту отворена приватна школа, која је са прекидима радила до 1842. године, када је, по заповести ондашњих власти, затворена и да би ту школу требало обновити да ђаци из таковске општине не пешаче око два сата до горњомилановачке школе где, за невремена, ноћевају, што је њиховим родитељима — морају им носити храну и преобуку — трошак.⁷⁴ Међутим, тек деценију касније су таковска (село Шарани) и дреновска општина (села Дренова и Лочевци), која су сачињавала таковску школску општину купиле кућу од савиначке цркве (од попа Милосава Шљивића) за школу. По мишљењу окружног инжењера, ова кућа је одговарала намени будући да је на здравом месту и скоро озидана, а по мишљењу стручне комисије, упућене из Министарства просвете, није одговарала, јер су собе мале. Послушавши стручну комисију, министар није одобрио да ова двособна кућа, у коју може да стане само 40 ђака, буде школа. То одобрење, али на привремено, добиће наредне године — када су овој кући призидане једна учионица, соба за ноћивање ученика и кујна. Препоручено је таковцима да, чим се повећа број ученика, подигну нову, планску школу. Клатичевачкој општини, која је тражила да јој деца иду у ову школу док се сагради нова у Љутовници, министар просвете је одговорио — „да пожуре око градње школе, иначе ће морати децу слати у друге удаљеније школе пошто Таковчани ни за своју децу немају довољно места у школској згради коју имају“. Из извештаја начелника црногорског среза начелнику рудничког округа од 4. маја 1883. са знајемо да би грађење школе на Савинцу стајало 400 дуката, који би се скупили тако што би свака пореска глава у Шаранима, Дренови и Лочевцима дала по 30 динара приреза. Начелник црногорског среза био је против грађења школе на Савинцу због тога што је у Такову планирано грађење школске зграде о трошку краља Милана, на месту удаљеном од Савинца само пола сата хода. Међутим, школа у Такову неће бити тако брзо саграђена, па су сељаци Шарана,

Дренове и Лочеваца тек након једне деценије (то јест почетком 1889) „догазили“ у Београд да моле министра просвете и црквених послова да им одобри отварање школе на Савинцу у оној истој кући коју су купили од попа Шљивића — како им деца не би више пешачила у горњомилановачку и брезанску школу. Пошто је ова кућа дограђена (још једна просторија је озидана), стављен дрвени под у свим просторијама и набављене гвоздене пећи, министар просвете је 12. октобра 1890. одобрио отварање школе на три године, за које време је општина дужна да сагради нову.⁷⁵ Председник савиначке општине, Јевта Милетић, молио је министра да им за учитеља постави Драгомира Петковића, свршеног ђака учитељске школе са положеним учитељским испитом. Молба им није одобрена. За учитеља је дошао Коста Ј. Спасојевић, који ће учитељевати само годину и бити премештен у Мајдан, а његов настављач Милан Ј. Лазић, такође после годину дана, упућен је у таковску школу. Новопостављени Војин Љешевић није ни годину учитељевао, па је дошао Драгутин Арнаутовић, после чијег једногодишњег службовања је, од 1894, учитељ био Миладин Стевановић, из чијег извештаја дознајемо да су у сва четири разреда учила 72 ђака, којих је могло бити два пута више ако би постојала још једна учионица. Стевановић је предложио министру просвете да ђачка соба за преноћиште, која је пространа и видна, послужи за учионицу, пошто ђаци у њој не ноћевају, јер им је близу школа. Ово није — да се не би отезало са грађењем нове школе — одобрено. Због честих промена учитеља, Савинчани су молили начелника таковског среза „да подејствују“ код министра просвете да им пошаље вредног и поштеног учитеља, а не некакве сплеткароше, какве су до тада имали.⁷⁶ Новопостављени Љубомир Н. Вукашиновић сам је учио сва четири разреда са преко 80 ученика. Због тога ће председник школског одбора молити министра просвете да одобри отварање другог одељења и постави још једног учитеља. „Како сам и сам неписмен — обавештавао је председник савиначког школског одбора — рећићу и ово: да од 240 грађана у овој школској општини једва да има 15 писмених а ни они нису прекорачили школски праг него су самоуки“. Иако малобројни и сиромашни, људи овог планинског краја желели су да им се деца школују и да им се за то обезбеди учитељ. У септембру 1898. одобрено је отварање другог одељења, у које је смештено 34 трећака и четвртака, а учитељица им је била Милица Недић, којој се наредне године придружила Марија Станишић (уместо учитеља Вукашиновића), учитељица 41 првака и другака. Ове две учитељице остале су заједно само једну школску го-

дину, а потом, пошто је председник савиначког школског одбора молио министра просвете да се на место једне од њих постави учитељ, како би се у школи одржавала већа дисциплина и како би савиначка црква — „храм светог Саве“ имала учитеља „певника“, обе су премештене. За учитеља сва четири разреда (59 ученика) постављен је Радован Дивац, богослов, који ће, зато што је сам учио велики број ученика, молити министра просвете и црквених послова да постави још једног учитеља без фамилије или неудару учитељицу пошто у школи има само један стан који би био тескобан за две фамилије.⁷ Дивац је убрзо премештен, а његов настављач Драгомир Поповић, такође богослов, такође је молио да се, због тога што четвороразредница има 77 ученика који се могу сместити у две учионице, постави још један учитељ. На ову молбу министар му је 11. септембра 1905. године одговорио „да, због оскудице у наставницима народних школа, не одобрава поделу разреда на одељења“.

Надзорник за народне школе у таковском срезу известио је министра просвете „да је школа на Савинцу у очајном стању због тога што среска и окружна власт нису приморали општинску власт и школски одбор да тачно врше своју дужност према савиначкој школи“. Због тога ће министар просвете и црквених послова наредити школском одбору да за школу набави све што јој треба и да јој се школски прирез што пре измири. Председник савиначке општине, Илија Петровић, незадовољан честим променама учитеља, молио је министра просвете да им већ једном устали учитеља, јер је и садашњи, Драгомир Поповић, „на привремено“ пошто није имао завршену учитељску школу, нити положен учитељски испит. После жалбе председника општине, која је била оправдана, 1907. године је овде упућен Растимир Перуничкић, дипломирани учитељ. Председник школског одбора, Маринко Петровић, у августу 1908. писао је окружном школском одбору: „Пошто је већина грађана савиначке школске општине била радна да школује не само мушку него и женску децу уписало би се 45 првака и 41 ученик другог, трећег и четвртог разреда“. Тако велики број ученика оптерећивао би једног учитеља, квалитет наставе и успех ученика био би веома лош, писао је, и молио да помогне код министра просвете на постављању још једног учитеља другом одељењу, за које је постојала учионица. Овога пута министар просвете и црквених послова одобрио је поделу разреда. Први разред са 45 ученика-ца учио је новопостављени Радомир Перуничкић, а други, трећи и четврти разред са 41 учеником — управитељ Растимир Перуничкић. Наредне школске године оба учитеља

су премештена, а њихови настављачи су били брачни пар Васиќић: Даница (са завршеном вишом женском школом) учила је прваке и Драгомир (дипломирани учитељ) — другаче, трећаче и четвртаке (уједно — управитељ школе). Међутим, и овај брачни пар остао је само једну годину па их је школске 1911/12. наследио учитељски пар Иќонић: Даринка — учитељица првака и другача и Милан — управитељ и учитељ трећача и четвртака. Четвороразредницу на Савинцу похађало је 85 ученика и 22 ученице, што је леп доказ да су се женска деца у све већем броју школовала. У јуну 1912. године Јован Калић, изасланик за школе у таковском срезу, одржао је годишњи испит. Том приликом је, осим о успеху ученика, писао и о њиховом здрављу: „У овом крају ове године владало је много заразних болести: мале богиње, велики кашаљ, шарлах, срдобоља и друге. У савиначкој школи више од половине ученика дошли су на испит а лица су им била осута малим богињама.“ Изасланик Калић је болесну децу „отпустио кућама“, а само здраве испитивао. Међу децом је било доста умрљаника због тога што је лекарска помоћ била недовољна. Било би их, свакако, мање да су школе, како је учитељ предлагао, распуштене, јер болест не би прелазила са ученика на ученика.

ШКОЛА У ТАКОВУ

У мају 1883, „о Цветима“, краљ Милан I Обреновић, посетио је Таково и, потом, написао министру просвете Стојану Новаковићу:

„Није потребно доказивати од коликог значаја је да се о Такову, историјски важном месту, одржи историјска свест у живој и трајној успомени јер је Таково израз свих народних жеља до 1815. и врело свих народних преображаја који су се десили након 1815. Зато обећавам да ћу о свом трошку подићи овде школу у којој ће учити потомци оних који су први прихватили велику мисао српске државе“.⁷⁸

Оснивање школе у Такову било је неопходно и стога што оближње нису радиле: на Савинцу није одобрен рад због тога што за школску зграду је одређена тескобна попова кућа, а у Љутовници је затворена, па су само најимућнији родитељи слали децу на школовање у Горњи Милановац. Стојан Новаковић је препоручио начелнику рудничког округа да образује комисију која би за школу изабрала најбоље место. Комисија је у јуну 1883. изабрала место на висоравни код таковске цркве, са које се могла видети долина и пут према „чувеном таковском грму“. Док су Таковци тражили да школа

буде на овом месту, житељи Синошевића и Лочеваца настојали су да се сагради код „таковског грма“, који је, — истицали су — средокраћа таковске школске општине. Иако је удаљеност „таковског грма“ од цркве занемарљива ова два села била су упорна у свом настојању, па је у мају 1890. вршилац дужности начелника рудничког округа известио министра просвете црквених послова да је, после пажљивог разгледања земљишта код таковске цркве и „таковског грма“, увидео да је оно код „таковског грма“ подводно и није добро да се на њему сагради школа. Међутим, када је, трећи пут, изашла нова комисија, под утицајем тадашњег начелника рудничког округа Браловића, одредила је да се школа сагради код „таковског грма“. Када је почела градња, грађани таковске општине престали су своју децу да шаљу у горњомилановачку школу — да не би учествовали у трошковима око њених оправки и издржавања. Међутим, горњомилановачка општина је, уз помоћ министра просвете и црквених послова, присилила Таковце на ове трошкове и на слање деце у њену школу док установа у Такову почне радити. Почетком лета 1891. предузимач Никола Настасијевић завршио је зграду, која је имала две простране учионице, два учитељска стана, стан за послужитеља, собу за ноћевање ђака, ђачку кухињу, књижницу и учитељску канцеларију. Градња је коштала 42.169 динара. Обавештен о овом од начелника рудничког округа, министар просвете послао је комисију да зграду прегледа. Добивши извештај да је добра, послао је, с јесени, дипломираног учитеља Војислава Саватијевића који ће учити 54 ученика. Наредне школске 1892/93. године број ученика ће се знатно повећати, јер су таковској школској општини, осим Такова, Љеваје и Лочеваца, припали Синошевићи и Клатичево — села која су се одвојила од љутовничке школске општине. Ово одвајање министар просвете одобрио је да би мала таковска школска општина могла да издржава школу. Уз то, таковска школа је могла да прими већи број ученика од љутовничке. Због повећаног броја ученика, у Такову ће бити постављена два нова учитеља: Јулијана Терзић (за први и други разред) и Петар Црнчевић (за трећи и четврти). Две године доцније — пошто су ученици школа у Љутовници и Бањанима (које су затворене) примљени у таковску школу — отворено је треће одељење и постављена нова три учитеља: Анка Зисић (за прваке), Милица Ђурђић (за другаче) и њен муж Алексије (за трећаче и четвртаке, као и за управитеља школе). Школа у Бањанима је после годину дана поново отворена, а у Љутовници није радила ни наредне, па су њени ученици надаље похађали наставу у Такову, где је у

четири разреда учило 159 ученика и седам ученица. Међутим, из извештаја Алексија Ђурђића министру просвете сазнајемо „да 33 ученика и две ученице из Љутовнице не долазе у школу никако, да је већина тих ученика старија од 16 година, да су неки отишли у службу а неки на занате и трговину“.⁷⁹ Ђурђић је предложио министру (што је овај прихватио) да се ти ученици (престарели, школа им удаљена, родитељи сиромашни) ослободе даљег школовања. Он даље пише „да се у оба подрума школске зграде појавила вода висине 80 см, како је темељ зграде, пошто се камен непрестано круни, одроњен и како ће зграда, ако се не доведе у нормално стање, пропасти“. Ова подрумска вода се појавила још пре зиме када је школа почела да ради. На могућност овакве невоље министар је упознат од вршиоца дужности начелника рудничког округа пре градње школе, али је одобрио то место, јер га је изабрала комисија. „А да ли је и с чије стране, било утицаја при избору места, у то се министар није упуштао јер се школа увелико градила, грађевина се није могла рушити“. Прегледавши зграду, окружни инжењер је израчунао да би поправка коштала 8.000 динара. Међутим, народ није могао оволику суму да прикупи пошто је град претходне године потукао усеве, па је управитељ Ђурђић молио министра просвете „да подејствује“ код краља Александра за помоћ. Министар је одговорио „да је ред да готову школску зграду одржава сама школска општина а не да то тражи од краља“.⁸⁰ Поручио је начелнику рудничког округа да нареди школском одбору у Такову и таковској општини — да одмах све предузму и од воде осигурају школу.

Заузимљивошћу управитеља Ђурђића, у јануару 1898. године отворен је први разред продужне школе, у који су уписани 13 ученика и једна ученица. Вредни учитељ и управитељ Ђурђић бавио се (попут учитеља у Враћевшници) неговањем свилене бубе. Имао је, са још неким учитељима у таковском срезу, заслуге у оснивању „Пољопривредне подружине“ у Горњем Милановцу и задруге, која је поседовала више расадника.

Поновним отварањем школе у Љутовници број ученика у таковској се смањио, због чега је укинута треће одељење. Сва три дотадашња учитеља премештени су, а за нове су дошли Даринка и Божидар Гавриловић. Даринка је била учитељица првака и другака (46 ученика), а њен супруг Божидар — трећака и четвртака (42 ученика) и управитељ. Овај учитељски брачни пар остао је у Такову само једну годину. Њихови настављачи су дотадашњи учитељи у савиначкој школи — Растимир и Радомир Перуничкић. Учитељевали

су у Такову четири године да би их заменили Зорка и Бошко Јосић. Зорка (са завршена два разреда учитељске школе) учила је први и други, а њен супруг Бошко (дипломирани учитељ) — трећи и четврти и био управитељ школе. Овај одличан и вредан учитељски нар службовао је у Такову до 1912. године.

Школске 1907/08. Петар Ј. Поповић, надзорник школа у таковском срезу, известио је министра просвете да „на таковској школи треба вршити оправке јер се камен и малтер круни зато што се у оба подрума налази вода“. Тако је таковску школу требало готово непрестано „спасавати од подземне воде“.

На почетку школске 1911/12. у таковску четвороразредницу уписало се 84 дечака и 17 девојчица.

ОСТАЛЕ ШКОЛЕ

Школске 1903/04. године отворена је школа у Брајићима.⁸¹ Школска зграда је направљена од тврдог материјала, са две учионице и учитељским становима. Једино није имала ђачку собу за ноћивање. Брајићкој школској општини (која је припадала теочинској политичкој општини) осим Брајића, припадали су и Коштунићи. Сва четири разреда, са 60 ученика, је учио Петко Петковић, дипломирани учитељ. Из извештаја надзорника Јована М. Поповића о стању школе у таковском срезу (31. децембар 1908) дознајемо да је брајићка школска зграда најлошија у таковском срезу. Кров јој је сасвим пропао. О њој нису бринуле ни општинска, ни среска власт. Срески начелник се није потрудио да, на тражење председника школског одбора, примора теочинску општину да замени кров. По угледу на њега, потпуно су је занемарили председници општина (брајићке и коштунићке) које су чиниле ову школску општину.⁸² Није имала ни огрева, па је престала да ради. После годину дана, пошто је поправљена, уведена је опет настава у њој. Имала је малу ђачку лекарницу с најпотребнијим лековима, којима је учитељ лечио болесне ученике.⁸³ Школске 1911/12. наставу су похађала 82 ученика, које су учили Петко Петковић и Даринка Павковић.

Из извештаја надзорника Поповића сазнајемо да је отворена школа у Белом Пољу.⁸⁴ На годишњем испиту школске 1907/08. у овој школи испитано је 58 ученика, од којих је девет завршило четврти разред, 49 их је „прешло“ у други, трећи и четврти разред. Сва четири разреда је учио Богдан П. Ерић, кога ће, после годину дана, заменити Радован Дивац. Нова школска зграда у Белом Пољу

довршена је у септембру 1910. године. Била је од цигле и покривена црепом. Имала је две простране и добро осветљене учионице (четири прозора), попатосане, и добро осветљен ходник. Налазила се у близини суда општине белопољске, на оцедитом месту, код добре пијаће воде.⁸⁵ Министар просвете и црквених послова одобрио је да се школа у Белом Пољу прогласи за сталну. На пола километра од ње општина је саградила кућу за учитеље, чији је темељ од љутог камена, зидови од цигле, а она покривена црепом. У потпуности је одговарала намени. Једино што се налазила преко речице, од које, кад набуја, учитељи нису могли на посао.

Од 1911. године у Белом Пољу су службовали Тихомир Маринковић и Милица Отроковић (Јоксимовић). Милица се, док је службовала у Комарицама, удала за механичара, због чега је морала дати оставку на учитељство, јер је удаја за неучитеља била у супротности са тадашњим законом.⁸⁶ Пет година је због тога била без учитељске службе, а потом — пошто је Србија оскудевала у учитељима — постављена је у овој школи за привремену учитељицу. Министар просвете је поручио начелнику таковског среза да ће Милицу, ако се буде добро владала, вратити за сталну учитељицу. Школске 1911/12. белопољску школу је похађало 94 дечака и само једна девојчица.

Почетком школске 1909/10. у таковском срезу почеле су да раде две школе: у Горњим Бранетићима и Доњој Врбави.⁸⁷ Учитељ у Горњим Бранетићима био је Милорад Пантић, а у Доњој Врбави — Константин Костић. Школа у Доњој Врбави после годину дана је престала да ради. У Горњим Бранетићима школске 1911/12. уписало се 145 ученика, а учитељи су им били: Александар Милошевић и Десанка Ристић, односно Милошевић (удала се за учитеља Александра Милошевића).

СПИСАК УЧИТЕЉА

БРУСНИЦА

Стефан Лазић (1852)
Тимотеј Борбевећ (1852),
Лука Петровић (1853),
Милан Ружић (1853—1858),
Стефан Костић (1856—1858),
Коста Спасојевић (1894)
Радосав Букнић (1894—1896),
Христина Бојовић (1894—1896),
Василија Арнаутовић (1895—1896),
Велимир Цветковић (1897—1912),
Лепосава Ристић (1897—1903),
Милева Радовановић (1897—1903),

Михаило П. Милошевић (1904),
Марија Кишпатић (1904—1912),
Драгутин Зисић (1904),
Роксанда Зисић (1904),
Драга Главашевић (1905),
Милан Лазић (1905—1912),
Милева Поповић (1905—1912),
Јулијана Лазић (1905—1907),
Јован Петронијевић (1906),
Милица Милићевић (1908),
Зорка Ракић (1909—1912),
Марица Ивановић (1909—1912).

ВРАЂЕВШНИЦА

Милан Поповић (1867—1870),
 Јеврем Маринковић (1871—1872),
 Арсеније Јанковић (1873—1878),
 Милан Јанковић (1879—1880),
 Хранислав Петровић (1881—1884),
 Мирко Пејић (1885—1886),
 Михаило Красојевић (1887—1891)
 Јеврем Маринковић (1891—1894),
 Сретен Јанковић (1892),
 Милица Ср. Тешић (1893),
 Милица Лазаревић (1894),
 Милорад Јовановић (1894),
 Чедомиљ А. Нешковић (1895),
 Лепосава Борђевић (1895),
 Милутин Ралетић (1895—1896),
 Милан Лазић (1896),
 Јулијана Лазић (1896),
 Љубисав Јовановић (1897),

Даринка Спасић (1897),
 Владислав Жеравчић (1897),
 Арсеније Радовановић (1898—1903),
 Анка Обреновић (1898—1899),
 Недељко Бакић (1898—1901),
 Војислав Милорадовић (1898),
 Косара Обреновић (1899),
 Марија Станишић (1900),
 Јеврем Матић (1901),
 Даница Душмановић (1903—1904),
 Андрија В. Станојевић (1904),
 Живојин Цветковић (1904—1906),
 Наталија Зебић (1905—1912),
 Божидар Топаловић (1906—1912),
 Љубомир Недељковић (1906—1912),
 Надежда Топаловић (1908—1912),
 Наталија Милетић (1908),
 Милица Марковић (1909—1912).

БРЕЗНА

Никола Јеремић (1852),
 Сретен Поповић (1853),
 Никола Јеремић (1855—1858),
 Милоје Поповић (1859),
 Будимир Митровић (1860),
 Стојан Николић (1861—1862),
 Максим Грбић (1864—1865),
 Сава Шкрбић (1866—1868),
 Љубомир Павловић (1869—1872),
 Давид Петровић (1873),
 Љубомир Јаковљевић (1874—1875),
 Владимир Љубичић (1876—1877),
 Стеван Поповић (1878),
 Лазар Благојевић (1879—1884),
 Петар Дивнић (1885—1888),
 (место празно) (1889),
 Јевта Радовић (1890),
 Гавра Перовић (1890—1891),
 Димитрије Марковић (1891—1892),

Зорка Стојковић (1892),
 Савко Филиповић (1893),
 Милица Филиповић (1893),
 Петар Милосављевић (1894),
 Љубица Антоновић (1894—1895),
 Крсман Пејовић (1895—1897),
 Љубица Пејовић (1896—1897),
 Даница Душмановић (1897—1900),
 Михаило Купчевић (1898—1901),
 Живана Купчевић (1898—1901),
 (место празно) 1902),
 Јован Поповић (1903),
 Сима Борђевић (1903—1909),
 Лепосава Борђевић (1903—1909),
 Петко Петковић (1904),
 Драга Барјактаревић (1906),
 Владимир С. Смиљанић (1907—1912),
 Теофило Ст. Петровић (1910—1912),
 Милева Окановић (1910—1912).

МАЈДАН

Василије Стефановић (1853—1855),
 Димитрије Букнић (1856),
 Светозар Жарковић (1857—1858),
 Сретен Величковић (1859),
 Андрија Марјановић (1860),
 Вучко Башић (1861—1864),
 Димитрије Јовановић (1865—1874),
 Антоније Тодоровић (1875—1876),
 Коста Недић (1878—1884),
 Борбе Поповић (1885—1887),
 Драгутин Димитријевић (1888—1889),
 Борбе Милошевић (1890—1891),
 Коста Ј. Спасојевић (1892),

Владимир Павловић (1893),
 Петар Марић (1894—1900),
 Анка Зисић (1895),
 Христина Миловановић (1896—1900),
 (место празно) (1901)
 Сретен Голубовић (1902—1904)
 Катарина Голубовић (1902—1904)
 Радован Дивац (1905—1907),
 Љубомир Стојковић (1908—1909),
 Андрија Лојаница (1910),
 Јован Станковић (1911—1912),
 Лепосава Д. Максимовић (1912).

ПРАЊАНИ

Никола Јеремић (1859),
(место празно) (1860),
Нестор Живчевић (1861—1863),
Миленко Кушић (1864—1865),
Милосав Јеремић (1866—1871),
Сава Живчевић (1872—1875),
Доситеј Обрадовић (1876—1878),
Јанко Пурић (1878—1880),
Арсеније Радовановић (1881—1883),
Јован Рафаиловић (1884—1885),
Јеврем Маринковић (1886—1889),
Трифун Марић (1890—1891),
Јован Гојковић (1892—1893),
Доситеј Обрадовић (1894),

Крста Јањушевић (1895—1897),
Лепосава Тушановић (1897—1903),
Миљко Богдановић (1898),
Сима Јањушевић (1899—1904),
Даринка Ристић (1904),
Петар Марић (1905—1906),
Персида Марић (1905—1906),
Драгомир Ј. Ајдачић (1907—1908),
Босиљка Ајдачић (1907—1908),
Живојин Јаковљевић (1909),
Борислава Јаковљевић (1909),
Наталија Милетић (1909—1911),
Сима Борђевић (1910—1912),
Лепосава Борђевић (1910—1912).

ЉУТОВНИЦА

Марко Петровић (1864—1868),
Михаило Терзић (1869—1877),
Витомир Николић (1878—1880),
(место празно) 1881—1884),
Алекса Нешић (1885—1886),
Ивко Стојшић (1887—1892),
Миладин Стевановић (1893),
Димитрије Марковић (1894),
Владислав Жеравчић (1895),
Љубисав Јовановић (1896),

Јованка Стаменовић (1897),
Периша А. Поповић (1898—1899),
Милева Петровић (1899—1900),
Никола А. Загорчић (1901),
Персида Сретеновић (1901—1904),
Момчило А. Поповић (1905),
Добривоје С. Васиљевић (1906—1912),
Роксанда Зисић (1909—1910),
Лепосава Васиљевић (1911—1912).

ГОРЊИ БАЊАНИ

Аксентије Симић (1867),
Маринко Челаревић (1869—1870),
Сретен Поповић (1871—1876),
Јеротије Вујић (1878—1882),
Дионисије Ковачевић (1883),
Јеротије Вујић (1884—1885),
Вујица Ковачевић (1886—1877),
Витомир Николић (1888—1889),
Јеремија Попадић (1890),
Војислав Саватијевић (1891),
Радомир Вујовић (1892—1895),
Милутин Марић (1896),

Вићентије Бировић (1897—1898),
Лепосава Мајсторовић (1899—1900),
Персида Сретеновић (1899—1900),
Василије Вукомановић (1901—1904),
Сретен Голубовић (1905—1906),
Катарина Голубовић (1905—1906),
Живојин Цветковић (1907—1909),
Јелица Петровић (1907),
Љубица Кадић (1908—1910),
Војислав А. Нешић (1910—1912),
Јулијана Стевановић (1911—1912).

САВИНАЦ

(место празно) (1882),
Коста Ј. Спасојевић (1891),
Милан Ј. Лазић (1892),
Војин Љешевић (1893),
Драгутин Арнаутовић (1894),
Миладин Стевановић (1895),
Љубомир Вукациновић (1896—1898),
Милица Недић (1898—1900),
Марија Станишић (1899),

Радован Дивац (1900—1903),
Драгољуб Петровић (1904),
Драгомир Поповић (1905—1906),
Растимир Перуничкић (1907—1909),
Радомир Перуничкић (1908—1909),
Драгомир Васиќић (1910—1911),
Даница Васиќић (1910—1911),
Милан Иконић (1912),
Живка Иконић (1912).

ТАКОВО

Војислав Саватијевић (1892),
Петар Црнчевић (1893),
Јулијана Терзић (1893—1894),
Милан Лазић (1894),
Алексије Бурђић (1895—1898),
Милица Бурђић (1895—1898),

Божидар Гавриловић (1899),
Даринка Гавриловић (1899),
Растимир Перуничкић (1900—1904),
Радомир Перуничкић (1900—1904),
Бошко Д. Јосић (1905—1912),
Зорка Јосић (1905—1912).

БРАЈИЋИ

Петко Петковић (1904—1912),
Ранка Мартиновић (1908),
Лепосава Кадић (1910),

Анка Ожеговић (1911),
Даринка Павковић (1912).

БЕЛО ПОЉЕ

Богдан П. Ерић (1908),
Радован Дивац (1909—1910),
Тихомир Маринковић (1991),

Драгомир Тешовић (1912),
Живка Радосављевић (1912).

ГОРЊИ БРАНЕТИЋИ

Милорад Пантић (1909),
Александар Милошевић (1910—1912)

Десанка Ристаћ (Милошевић) (1912)

ДОЊА ВРБАВА

Константин Костић (1909).

Примљено 26. V 1939.

НАПОМЕНЕ

1. Јоаким Вујић, „Путешствије по Србији 1826“, друга књига, Српска књижевна задруга, стр. 149.
2. Архив Србије, Министарство просвете Србије, Ф. КК XXXVIII — 140 — 1836. (у даљем тексту АС МПС).
3. АС МПС, 4 — 234 — 841.
4. АС МПС, 1 — 91 — 842.
5. АС МПС, 1 — 5 — 846.
6. АС МПС, 6 — 4 — 846.
7. АС МПС, 3 — 578 — 151.
8. АС МПС, 31 — 10 — 903.
9. АС МПС, 61 — 55 — 906.
10. Милан Б. Милићевић, „Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба“, Београд, 1888, Слово љубве, 1979, стр. 277—278.
11. Исто.
12. АС МПС, 7 — 1052 — 864.
13. АС МПС, 25 — 97 — 883.
14. АС МПС, 16 — 14 — 886.
15. АС МПС, 10 — 66 — 887.
16. АС МПС, 17 — 37 — 889.
17. АС МПС, 29 — 238 — 889.
18. АС МПС, 42 — 180 — 191.
19. АС МПС, 5 — 43 — 892.
20. АС МПС, 22 — 242 — 895.
21. АС МПС, 39 — 73 — 896.
22. АС МПС, 25 — 57 — 900.
23. АС МПС, 14 — 45 — 903.
24. АС МПС, 52 — 117 — 907.
25. АС МПС, 49 — 141 — 908.
26. АС МПС, 1 — 20 — 842.
27. АС МПС, 6 — 4 — 846.
28. АС МПС, 4 — 319 — 848.
29. АС МПС, 3 — 359 — 867.
30. АС МПС, 17 — 67 — 875.
31. АС МПС, 13 — 5 — 883.
32. АС МПС, 7 — 3 — 884.
33. АС МПС, 12 — 200 — 884.
34. АС МПС, 2 — 43 — 886.
35. АС МПС, 15 — 127 — 887.
36. АС МПС, 9 — 131 — 897.
37. АС МПС, 14 — 55 — 905.
38. АС МПС, 25 — 209 — 912.
39. АС МПС, 3 — 260 — 852.
40. АС МПС, 1 — 99 — 853.
41. АС МПС, 6 — 32 — 858.
42. АС МПС, 12 — 90 — 875.
43. АС МПС, 28 — 90 — 883.
44. АС МПС, 21 — 89 — 884.
45. АС МПС, 11 — 125 — 888.
46. Исто.
47. АС МПС, 2 — 249 — 895.
48. АС МПС, 11 — 119 — 895.
49. АС МПС, 9 — 210 — 894.
50. АС МПС, 40 — 132 — 899.
51. АС МПС, 6 — 117 — 858.
52. АС МПС, 6 — 1069 — 863.
53. АС МПС, 8 — 1218 — 864.
54. АС МПС, 6 — 1102 — 867.

55. АС МПС, 10 — 27 — 875.
56. АС МПС, 4 — 178 — 878.
57. АС МПС, 8 — 69 — 880.
58. АС МПС, 18 — 14 — 883.
59. АС МПС, 22 — 217 — 889.
60. АС МПС, 40 — 153 — 911.
61. АС МПС, 6 — 901 — 864.
62. АС МПС, 8 — 6 — 880.
63. АС МПС, 28 — 35 — 882.
64. АС МПС, 22 — 21 — 884.
65. АС МПС, 25 — 132 — 885.
66. АС МПС, 24 — 22 — 889.
67. АС МПС, 30 — 123 — 900.
68. АС МПС, 31 — 117 — 905.
69. АС МПС, 4 — 743 — 866.
70. АС МПС, 11 — 122 — 878.
71. АС МПС, 38 — 260 — 897.
72. АС МПС, 20 — 14 — 898.
73. АС МПС, 42 — 72 — 903.
74. АС МПС, 5 — 117 — 872.
75. АС МПС, 6 — 39 — 898.
76. АС МПС, 5 — 127 — 898.
77. АС МПС, 23 — 91 — 903.
78. АС МПС, 17 — 73 — 897.
79. Исто.
80. Исто.
81. АС МПС, 59 — 33 — 904.
82. АС МПС, 71 — 43 — 909.
83. АС МПС, 49 — 141 — 908.
84. АС МПС, 13 — 47 — 908.
85. АС МПС, 41 — 82 — 910.
86. АС МПС, 6 — 119 — 911.
87. АС МПС, 71 — 43 — 909.
88. Архив Србије, Државни шематизам, 1852—1912, округ руднички.

ÉCOLES DES VILLAGES DE LA CIRCONSCRIPTION SCOLAIRE DE TAKOVO ENTRE 1804 ET 1912

Le texte est consacré aux écoles qui ont fonctionné de 1804 à 1912 sur le territoire de la circonscription scolaire de Takovo, appelée circonscription monténégrine jusqu'à 1891. Parmi les écoles les plus anciennes il convient de mentionner celle de Savinac (qui fonctionna comme école privée entre 1804 et 1842), celle de Ljutovnica, également privée, qui fonctionna de 1812 à 1840, ainsi que les écoles de Brusnica et de Vračevšnica. L'école de Brusnica fut fondée par Jovan Obrenović,

à ses frais. Lorsque celui-ci quitta Brusnica pour Čačak, l'école ne cessa presque pas de fonctionner, pour être bientôt gérée par le gouvernement. L'école garda ce statut jusqu'à 1841, date à laquelle elle fut placée sous l'administration de la commune. L'école du monastère de Vračevšnica fut fondée par Melentije Pavlović, pour être fermée en 1833, après sa mort. Elle ne fut rouverte que trente ans plus tard. En 1842 fut fondée l'école de Brezna et, une décennie plus tard, celle de Majdan. Avant les années 90 du XIXe siècle furent ouvertes les écoles à Pranjani, Ljutovnica, Gornji Banjani, Savinac et Takovo, et ensuite celles de Brajići, Bijelo Polje et Gornji Branetići. Au cours de l'année scolaire 1911/1912 il y en avait douze. Cette circonscription étant parmi les plus grandes dans l'arrondissement de Rudnik, le nombre d'écoles aurait dû y être beaucoup plus élevé. Cependant, comme une école desservait au moins cinq villages, l'éloignement de celles-ci et l'exiguïté des locaux scolaires firent que la majorité des enfants ne purent pas faire leurs études primaires. Les écoles étaient éloignées l'une de l'autre plus de deux heures de marche, elles n'avaient généralement qu'une seule classe, si bien qu'elles ne pouvaient recevoir qu'un cinquième des enfants d'âge scolaire. La population de cette région étant plus ou moins pauvre, elle ne pouvait pas assurer les moyens financiers nécessaires à la construction de bâtiments scolaires. Les taxes perçues en faveur des écoles en même temps que l'impôt auraient dû permettre de payer les instituteurs et de subvenir aux frais de l'école. Mais, comme ces taxes n'étaient pas enregistrées à part, indépendamment des taxes municipales, les communes subvenaient d'abord à leurs besoins et ne cédaient aux écoles que les excédents. A cause de cette incurie, les bâtiments scolaires étaient généralement délabrés, mal équipés et ne possédaient pas de bibliothèques. Un passage du rapport présenté en 1907 par l'instituteur Vladimir Smiljanić illustre le mieux cette situation: »Depuis un mois déjà à l'école il n'y a pas de crayons, d'éponges, même pas un bout de craie. Les vitres de la classe sont cassées, le poêle fendu, si bien que la fumée au dedans et le froid au dehors rendent difficile l'enseignement. Le bâtiment scolaire est dans un tel état qu'il est dangereux d'y être; la cave au-dessous de la classe est pleine d'eau, tandis que la neige en se fondant pénètre dans la classe et rend les murs humides, si bien que les enfants s'en trouvent mal«. Le directeur de l'école, Sima Đorđević, s'en plaignit au sous-préfet de Takovo, au conseil scolaire de l'arrondissement, et même au ministre de l'éducation lui-même, mais personne n'offrit une aide substantielle, de sorte qu'un fonctionnement régulier de l'école resta impossible. Le mauvais état des bâtiments scolaires et des logements pour instituteurs faisait que ceux-ci n'y restaient pas longtemps, ce qui avait des répercussions néfastes sur l'enseignement. Comme la Serbie de l'époque ne disposait pas d'un nombre suffisant d'instituteurs, l'enseignement dans certaines écoles de cette circonscription était confié aux élèves d'écoles normales et de séminaires. Presque tous les instituteurs étaient de bons enseignants et nombreux étaient ceux qui se voyaient accorder des éloges et qui étaient proposés pour des prix par les parents d'élèves, par les autorités municipales ou les inspecteurs primaires. Il convient de mentionner l'infatigable Sima Đorđević qui dispensait l'enseignement non seulement à l'école et dans les cours complémentaires, mais qui alphabétisait aussi les adultes. Cet instituteur cultivait aussi un jardin scolaire, pour distribuer gratuitement aux paysans des semences, des plants et des produits recueillis. Nous avons déjà dit qu'à cause du petit nombre d'écoles et de l'espace scolaire exigü, peu nombreux étaient les enfants qui pouvaient faire leurs études et même ceux qui avaient pris leur inscription ne fréquentaient pas régulièrement les cours, surtout en hiver, à cause des distances qu'il fallait parcourir, et en été, à l'époque des travaux champêtres. L'enseignement était entravé également par des épidémies, à cause desquelles les écoles restaient souvent fermées pendant plus d'un mois. Compte tenu de tout cela, les succès obtenus par les élèves étaient satisfaisants. Quoique indigeants, les gens de cette région montagnaise tenaient à envoyer leurs enfants à l'école, non seulement leurs fils, mais aussi leurs filles, si bien que le nombre d'élèves augmentait d'année en année. Au cours de l'année scolaire 1911 1912, même 1643 garçons et 205 filles prirent leur inscription.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

**СТАНОВНИШТВО КОТРАЖЕ, БЕЛОГ КАМЕНА, ВУЧКОВИЦЕ
И ПШАНИКА**

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
„Чачански глас“
Булевар маршала Тита 2

УДК 314 (497.11) : 929.2

ОПШТИ ДЕО

У оквиру етнографских претрага чачанског краја,¹ подразумева се и ревизија ранијих истраживања Јована Ердељановића² и Косте Јовановића³ о пореклу становништва доњег и горњег Драгачева. Подухват такве врсте посве је логичан ако се зна да су демографска кретања у последњих осам деценија умногоме изменила структуру житеља тог дела западне Србије. Уз то, ни Ердељановић, ни Јовановић нису готово ништа прибележили о одсељавању људи из Драгачева до почетка XX века. Те миграције су биле тихе након првог, а изразито велике после другог светског рата, што је само још један разлог више за нова сагледавања кретања становништва на том простору.

Овим радом обухватили смо Котражу, Бели Камен, Вучковицу и Пшаник, села у горњем Драгачеву која су дуго чинила једно

насеље са великим засеоцима или бар једну административну јединицу (сеоску општину). Њима је Котража „матично“ село. Уз то, ни битнији историјски догађаји у сва четири насеља не могу одвојено да се посматрају.

Остаци материјалне културе из далеке прошлости сведоче вековно трајање живота на овом простору (о чему посебно у сваком насељу).

Иначе, најстарији помен Котраже (нема Белог Камена, Вучковиће и Пшаника) потиче из турских катастарских пописа — насеље је 1476. године припадало Брвенику, али подељено у три дела. Први (23 дома, 11 табија) припадао је примићуру (старешина села) Радивоју, сину Вукмира, други (пет кућа и две табије) примићуру Вукцу, сину Милоша, а трећи примићуру Станисаву, сину Радивоја (10 домова, шест табија и један примићур).⁴ Ниједног од ова три насеља нема у дефтерима из 1523. и 1628. године, а није јасно да ли су запустела или променила име.⁵ Године 1572. Вучковица је припадала Пожеги — 17 домова, три неожењена и 17 баптина. Житељи су гајили пшеницу, јечам, просо, зоб, бостан, раж; плаћали су порез и на дрва, тапије за земљу, сено и једну воденицу — укупно 2.770 акчи.⁶ У том попису, као и оном из нешто раније, 1540. године, нема Котраже, Белог Камена и Пшаника. Те, 1540. године, иначе, у Вучковици је записано 16 домова, уз пет неожењених и једног примићура, а сви су плаћали феудалне дажбине од укупно 2.999 акчи.⁷

Ни касније, у првим деценијама XIX века, не помињу се, сем Котраже, сва ова насеља. Наиме, село Котража у пожешкој нахији имало је 1820/21. године 72 куће, 100 ожењених и 239 арачких глава, а овим пописом обухваћени су и житељи Белог Камена, Вучковице и Пшаника.⁸ Истоветно је и са подацима из 1821/22. године, када је Котража улазила у састав горачког среза са 80 кућа, 122 пореске и 269 арачких глава.⁹ Нема њиховог помена ни у тевтеру чибука за 1822. годину — тада је 89 домаћинстава Котраже поседовало 3.029 оваца и коза.¹⁰

Расположива документа потврђују да су Бели Камен, Вучковица и Пшаник били засеоци Котраже двадесетих¹¹ и тридесетих година XIX века.¹² Већ у попису из 1863. године, када је, сем становника, процењивана и вредност имовине,¹³ слика је нешто другачија — села су Котража, Вучковица и Пшаник, а Бели Камен је заселак Вучковице.¹⁴ Тада и касније ова насеља чинила су котрашку општину, која је улазила у састав среза драгачевског.

Данас сва ова четири села припадају општини Лучани.

СТАНОВНИШТВО КОТРАЖЕ, БЕЛОГ КАМЕНА, ВУЧКОВИЦЕ И ПШАНИКА

Према попису из 1971. Котража је имала 1.112 становника у 270 домова, Бели Камен — 659 житеља у 149 домова, Вучковица — 730 становника у 153 домаћинства, а Пшаник — 380 житеља у 86 домаћинстава. Деценију касније: Котража — 1.050 становника у 282 домаћинства, Бели Камен — 586 житеља у 145 домаћинстава, Вучковица — 589 становника у 155 домова и Пшаник — 338 житеља у 94 домаћинства. Очито је, дакле, да се број житеља смањује.¹⁵

КОТРАЖА

Котража је једно од најпознатијих драгачевских насеља. На-лази се на старом караванском путу који је из моравичког краја пре-ко Драгачева силазио у Чачак, а то је данас већ модерна саобраћај-ница.

Село се простире на левој страни Вучковичке — Котрашке реке, на благим косама карактеристичних назива: Липовица, Мла-ђија, Тријебеж, Завршје и Велико брдо, испод којих је плодније зем-љиште на потесима Бауловац, Запис, Санков луг, Беглучки вотњак, Ограђа, Слатина, Мала и Велика Добрица, Тоиново, Средњи брег, Луг и Коси хрт.

Северно од Котраже је село Рти, источно — Вича, западно — Бели Камен, а јужно — Вучковица.

Коста Јовановић је забележио да „о имену села не знају се-љаци никаква објашњења, и веле, да је веома старо“.¹ Једна доста неуверљива легенда помиње некакве тражиоце („Ко тражи?“) из времена Душановог царства.² И, то је све.

Постојање праисторијских хумки код цркве у Котражи, неки други локалитети, па и карактеристични, чак и необични, називи по-јединих потеса упућују на трајање живота у овом крају и далекој прошлости. На то подсећа и Маџарско гробље, али и црквица у Ча-каревићима, на којој се познају остаци цркве, која је, по записима Косте Јовановића, порушена око 1870. године.³

Највећа река је Вучковичко-Котрашка, а потоци — Добрица, Трлински и Чакаревића. Осим Сумпоровите воде, најјачи извори су: Студенац, Стублина, Марића вода и Рогозача.

Центар Котраже је урбанизован — око цркве, школе, „општин-ске суднице“, кафана. Ту је и седиште Земљорадничке задруге „Во-ђар — Драгачево“.

Сеоска обетина је Недеља слепога — пета недеља после Ускрса

Осим једног изузетка, становништво Котраже у целини је до-сељеничко. При том ваља знати да су најстарији родови стигли на овај простор и пре четири века. Житељи насеља називају себе Котражанцима, а то прихватају и становници Белог Камена, Вучковице и Пшаника. Ово је и разумљиво — сва три насеља била су засеоци Котраже, у којој се некада налазило и административно се-диште котрашке (сеоске) општине.

МИЛИНКОВИЋИ (5 к, Митровдан) су најстарији род у Котражи. Опште је уверење да су старинци, „јер се не зна када су до-сељени“.⁴ Презименом чувају успомену на претке Милинка, који је живео после 1822. године — не помињу се тада у тевтеру чибука као власници оваца и коза. Једно њихово домаћинство од пре две деценије постоји и у Чачку, а одскоро и једно у Новом Саду.⁵

ЈАНКОВИЋИ (23 к, Ђурђиц) су, по пореклу, род са Пузама у Белом Камену. Њихови преци досељени су из околине Требиња пре скоро четири века.⁶ Презиме, добијено од имена претка Јанка, углавном нису мењали — што су чинили неки други родови у XIX веку. Пре 60 година основали су једно домаћинство у Лепосавићу, потом два у Београду, а после другог светског рата настанили су се и у Гучи (5 к), Титовом Ужицу (2 к), Чачку (3 к), Качареву (3 к), Старој Пазови (1 к). У овај род призетили су се Сеничани (1 к, Аранђеловдан) и Плазинићи (2 к, Никољдан) из Белог Камена.

ЂУРИЧИЋИ (4 к, Ђурђиц) су стигли пре скоро 300 година из околине Сјенице са другачијим презименом. Ново им је изведено из имена Ђурице Филимоновића, који се помиње у тевтеру чибука 1822. године.⁷ Има их и у другим местима, где су отишли у последње две деценије: Западна Немачка (1 к), Миросаљци код Ариља (1 к), Краљево (1 к) и Гуча (1 к).

(У исто време досељени су и ПЕЗЕРОВИЋИ, данас РАДИВО-ЛЕВИЋИ — ПЕЗЕРИ у Белом Камену).⁸

КУЗМАНОВИЋИ (12 к, Јовањдан, 20. јануар) су из околине Требиња стигли концем XVIII века. Предак Кузман оставио им је од свог имена презиме. Почели су се селити од пре две деценије, тако да их данас имамо у Београду (2 к), Чачку (2 к) Лучанима (1 к) и оближњем Пшанику (1 к).

МИЉИЋИ (11 к, Никољдан и Митровдан) су у исто време до-сељани „од Требиња“. Никољдан славе они са надимцима Дивљаке и Гушавци, а „митровчани“ су Траљовци и Ђаловићи. Презименом чувају успомену на неку жену Миљу, за коју не знају када је жи-

вела. После другог светског рата, односно након 1960. године, образовали су три своја домаћинства у Чачку, а једно у Новом Саду.

ПЕРИЧИЋИ (6 к, Јовањдан, 20 јануар) су такође концем XVIII века стигли из околине Требиња. Њихово презиме упућује на некаквог претка. Између два светска рата имали су једно домаћинство и у Мојсињу код Чачка, а у последње две деценије неки су се настанили и у Чачку у Француској (по једно домаћинство).

РУЖИЋИ (2 к, Јовањдан, 20. јануар) су у исто време и из истог места дошли у Котражу. Презиме им је изведено из женског имена Ружа. После другог светског рата настанили су се и у Турици — Драгачево (1 к), Гучи (1 к) и Ријечи (1 к).

РАДОСАВЉЕВИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су 1809. године досељени из околине Сјенице. Презименом чувају сећање на неког претка Радосава. По једно домаћинство имају и у Белом Камену (од пре 25 година), а одскоро и у Гучи.

МАРИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су у исто време добили „од Сјенице“. На неку жену Мару упућује њихово породично име.

ЧАКАРЕВИЋИ (43 к, Игњатијевдан) су такође у исто време досељени из околине Сјенице. Најбројнија су породица у том делу Драгачева, па потес на коме живе мештани, у шали, називају „Чакаранска држава“. Није јасно порекло овог презимена, које је можда настало од надимка који упућује на реч чакарати. Радосав Чакаревић (1898—1982) тврдио је, међутим, да су добили с планине Рудник у Шумадији убивши неког Турчина. Тај њихов предак био је „чакараст у око“, па им отуда и овакво презиме. Пре шест деценија неки су се одселили у Београд (6 к) и Чачак (4 к), а после 1955. године и у Гучу (2 к), Зајечар (2 к) и Лучане (1 к).

ЛУКОВИЋИ (15 к, Аранђеловдан) су у време Карађорђевог устанка дошли из околине Требиња. Вероватно су потомци Лука Марковића, написаног 1822. године као власника оваца и коза,⁹ од чијег им је имена образовано презиме. Пред други светски рат неки су се настанили у Београду (5 к), а последње две деценије и у Гучи (2 к) и Чачку (1 к).

МИЛУТИНОВИЋИ (6 к, Аранђеловдан) су овде стигли у исто време из околине Требиња. Презиме им је од имена претка Милутина. После другог светског рата образовали су два домаћинства у Краљеву, а једно у Чачку.

МЕЧАНИ (8 к, Ђурђиц) су после 1820. године досељени из драгачевског села Осонице. Пошто су из засеока Мечке¹⁰ у Осоници, разумљиво је порекло њиховог породичног имена. После другог свет-

ског рата настанили су се и у Чачку (2 к), Београду (1 к), Коњевићима код Чачка (2 к) и Мостару (1 к). Било их је раније и у Јездини код Чачка.

РИСТИЋИ, које помиње Коста Јовановић, више не постоје у селу. Досељени су када и Мечани из Осонице.

ВУЈОВИЋИ (3 к. Дмитровдан) су од Луковића. Милутин Вујовић, од кога датира ово презиме, син Карађорђевог војводе Вуја Белокаменца, иначе досељеника из Херцеговине,¹¹ усинио је Чедомира Луковића, дао му своје презиме и имовину.¹² После 1945. године настанили су се и у оближњем Белом Камену (4 к), Чачку (1 к) и Гучи (3 к).

ВЕСОВИЋИ (6 к, Аранђеловдан) су уствари Радосављевићи. Приликом деобе земље узели су ново презиме — од претка Веса. Почели су се селити пре 45 година, па их има, у по једном домаћинству, и у Гучи, Лукама код Ивањице и Лучанима.

СИМОВИЋИ (3 к, Никољдан) су досељени из Старог Влаха после другог српског устанка. Старије презиме Ђелкапе (како се спомињу и у чибучком тевтеру 1822. године)¹³ упућује на завичај (Ђелкапе), а ново је од имена претка Сима. Пре шест деценија образовали су једно домаћинство у Атеници код Чачка, а пре 12 година једно и у Пожаревцу.

КОНСТАНТИНОВИЋИ (1 к, Васиљевдан) су пре 100 година, као свештеници, прешли из суседне Виче. Од имена неког претка Константина добили су презиме. У последње три деценије настанили су се и у Београду (1 к) и Чачку (1 к).

ЂЕРИМАНИ (1 к, Аранђеловдан) су досељени из Ерчега (моравички крај) почетком XX века. Није јасно порекло овог презимена. Пре 15 година један Ђериман настанио се у Парменцу код Чачка.

СЕНИЧАНИ (8 к, Јелесијевдан и Аранђеловдан) су прешли из Белог Камена, а даљим пореклом су — што сведочи и породично име — из околине су Сјенице, или села Сенице у Старом Влаху. Има их, одскоро одсељених, и у Чачку (2 к) и Крагујевцу (1 к).

ИЛИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су некако у исто време прешли из Пшаника. Презименом чувају успомену на неког претка Илију. Пре две деценије образовали су и једно домаћинство у Ужичкој Пожеги.

ПЛАЗИНИЋИ (2 к, Никољдан) су од пре више од шест деценија прешлаци из Белог Камена. Презиме њихово изведено је из

речи лаз, оплазина. Недавно су формирали једно домаћинство и у Чачку.

РАДОВАНОВИЋИ (8 к, Ђурђиц) су давни досељеници незна-но откуда. Презименом чувају успомену на неког претка Радована. После другог светског рата има их настањених и у Чачку и Дубров-нику (по једно домаћинство).

МАРКОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су давни досељеници незна-но откуда. На претка Марка упућује њихово презиме. Има их од пре две деценије и у Панчеву.

КАЉЕВИЋИ (3 к, Дмитровдан) су овде дошли пре 100 година из Гривске код Ариља. Није јасно порекло овог презимена (ако не упућује на „каљавце“ — грнчаре). Пре четири деценије настанили су се и у Београду и Белом Камену (по једно домаћинство).

ЈОВАНОВИЋИ I (1 к, Јовањдан, 20. јануар) су прешлаци из суседне Вучковице пре шест деценија. После 1950. године образовали су и једно домаћинство у Београду.

ЈОВАНОВИЋИ II (1 к, Аранђеловдан): Анто из суседних Рти-ју дошао на имање деде Миливоја Марића пре 35 година. Презиме овог рода упућује на неког претка Јована.

МИЈАИЛОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су из Пшаника пре 45 година призећени у Мариће. Презименом чувају успомену на претка Мијаила. Једно њихово домаћинство постоји и у Ивањици.

ЦВЕТИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су припузи из Церове код Ариља, одакле су у Мариће стигли пре 40 година. Презиме им је образовано од имена Цвета. Има их и у Београду (3 к).

ОБРАДОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су у Мариће, пре четири деценије, призећени из Латвице код Ариља. Породичним именом сећају се претка Обрада.

МИЛИВОЈЕВИЋИ (8 к, Лазаревдан) су досељавани од 1923. до 1945. године из оближњег Пшаника. Презименом чувају успомену на претка Миливоја. После 1955. године настанили су се и у Чачку (3 к), Београду (1 к) и Трстенику (2 к).

ПРТЕЊАЦИ (1 к, Ђурђевдан) су пре седам деценија прешли из Белог Камена (опширније види у одељку о становништву тог на-сеља).

КОСТИЋИ (5 к, Никољдан) су из суседних Ртију, одакле су дошли између два светска рата: Драгиша се призетио у Милутино-виће, а Стеван у Чакаревиће. На неког претка Косту подсећа њи-хово породично име. После 1955. настанили су се и у Београду (1 к), а касније и у Чачку (1 к).

ПАВЛОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су 1938. прешли из Ртију. На претка Павла упућује њихово презиме.

АНЂЕЛКОВИЋИ (1 к, Васиљевдан) су пре 48 година стигли из Бољковаца код Горњег Милановца. Презиме им је изведено из имена претка Анђелка.

БАРАЛИЋИ (1 к, Никољдан и Јовањдан — женина слава) су призећени пре 45 година из Горње Краварице (Драгачево).

Сви остали родови су млађи. Презимена су им образована углавном од имена предака.

ТАНКОСИЋИ (4 к, Ђурђиц) су прешлаци из Пшаника. Има их и у Београду (2 к), Скопљу (1 к) и Чачку (1 к).

ФИЛИПОВИЋИ (1 к, Дмитровдан) су пре три деценије дошли у кућу Светозара Грујичића — призећени су из Латвице код Ариља.

ФИЛИПОВИЋИ II (1 к, Ђурђевдан): свештеник Милан дошао је пре шест година из Тијања (Драгачево).

МИЈАИЛОВИЋИ (5 к, Аранђеловдан) су прешли из Пшаника, пре 15 година.

ОБРЕНИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су прешли из Пшаника нешто касније.

ВИТОРОВИЋИ (3 к, Јовањдан, 20. јануар) су досељени из суседне Вучковице после 1970. године.

ВУКОЛИЋИ (1 к, Јовањдан, 20. јануар) су 1980. године стигли из Лисе код Ивањице.

МИЈАТОВИЋИ II (2 к, Јовањдан) су такође из Вучковице, из које су прешли пре 10 година.

ЈОВАНЧИЋИ (2 к, Ђурђиц) су нешто раније дошли — такође из Вучковице.

КУЗОВИЋИ (1 к, Стевањдан) су досељени 1966. године из Милићевог села код Пожеге. Није јасно порекло презимена овог рода.

МИЛЕКИЋИ (1 к): наставница Милена дошла пре две деценије из Брезовица (Чачак).

ТОДОСИЈЕВИЋИ (1 к, Арханђел Михаило) су прешлаци из Пшаника, а једно домаћинство образовали су пре 10 година и у Гучи.

РАДИВОЈЕВИЋИ (1 к, Митровдан): Властимир из Белог Камена живи на имању деде по мајци у Милинковићима. Има их и у Гучи (1 к).

МИЛИСАВЉЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су прешлаци из Виче од пре 15 година.

БОЈОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су пре деценију и по дошли из суседног Белог Камена.

БАСАРИЋИ (у к, Ђурђиц) су пре две године прешли из Белог Камена.

ПЛАЗИНИЋИ (1 к, Никољдан) су род са раније поменутих из Белог Камена, а у Котражи ово домаћинство постоји више од 30 година.

Осим радова које смо поменули у овом раду, документа помињу и неке друге (као СИМЕУНОВИЋЕ), који су у овом селу кратко живели. Неки су, као после другог српског устанка што су учинили ПЛАНИНЧИЋИ¹⁴ (селећи се у Слатину и Мршинце код Чачка), трајно отишли не остављајући у Котражи своје потомке.

БЕЛИ КАМЕН

Бели Камен је све до 1863. године био заселак Котраже или Вучковице.¹

Коста Јовановић је почетком XX века у овом селу евидентирање 100 кућа,² разасутих по џематима, названим по најстаријим и најразгранатијим родовима.

Село се са севера граничи са Котражом, са истока — Пшаником, са југа — Вучковицом и Лисом и са запада — Трешњевачким потоком. Име је добило по белом, кречњачком камену, кога овде има у изобиљу.

На трајање живота у прошлости упућује Маџарско пробље недалеко од Црквине у Пртењацима. Карактеристични су неки топоними у селу: Матник — код Пауновића, Крст и Клепетало код Пртењака, Писоња изнад Басарића, Горунац изнад Јовичића, затим — Кулаја, Луг, Голубова ливада, Баре, Стране, Росуље, Клашница, У странама, Братуњско брдо. Најважнија река је Вучковачко-Котрашка, у коју се уливају Кулијски или Ковачев поток и Милетића поток. Границом села тече Трешњевички поток, који се код села Дивљаке улива у Моравицу. Најјачи извори су: Студенац, Код глога, Филиповића врело, Николића вода и Камена чесма.

Сеоска обетина је на Недељу слепога — пета недеља после Ускрса.

Осим једног, сви остали родови у Белом Камену су досељенички, забележио је Коста Јовановић.³ Међутим, тог стариначког рода, Марковића, више нема у селу.⁴

ПУЗЕ (ФИЛИПОВИЋИ, НИКОЛИЋИ, ЛАЗАРЕВИЋИ, ДМИТРИЋИ и ДОЛОВИЋИ) један су род. Предак им се негде призетио, отуда заједничко презиме Пуза. Досељени су из околине Требиња пре скоро четири века.⁵ Пошто и они славе Ђурђиц, а судећи и по казивању најстаријих памћеника, истог порекла су и ВУЈИЧИЋИ, ПАУНОВИЋИ, ПЕТРОНИЈЕВИЋИ, ВЕЛИСАВЉЕВИЋИ, ЈЕШИЋИ, РАДИВОЈЕВИЋИ и МАРИНКОВИЋИ.⁶

Свима су презимена изведена из имена предака.

ФИЛИПОВИЋИ (15 к) су још пре другог светског рата образовали два домаћинства у Београду, а пре три деценије још два у Чачку.

НИКОЛИЋИ (8 к) — није познато да су се селили.

ЛАЗАРЕВИЋИ (6 к) имају од пре шест деценија по једно домаћинство и у Београду и Јездини (Чачак).

ДМИТРИЋИ (12 к) су пре четири деценије формирали једно домаћинство у Балуги (трнавској), а касније по једно и у Вршцу, Приштини и Чачку, уз два у Чачку. Почетком XIX века неки су отишли у Атеницу код Чачка.

ДОЛОВИЋИ (4 к) имају од пре шест деценија једно домаћинство у суседном Пшанику, од после 1960. године — и два у Чачку.

ВУЈИЧИЋИ (6 к) су још од пре другог светског рата настањивани у Чачку, где их има у три домаћинства.

ПАУНОВИЋИ (4 к) су отишли после 1925. године у Београд (4 к), потом и у Чачак (2 к), Загреб (1 к) и Ивањицу (1 к).

ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (3 к) имају једно домаћинство од пре другог светског рата и у Ивањици.

РИСТИВОЈЕВИЋИ више не постоје у Белом Камену.

ВЕЛИСАВЉЕВИЋИ (1 к) настањују једну кућу и у Београду од пре 50 година.

ЖИВАНИЋИ више не постоје у Белом Камену.

ЈЕШИЋИ (1 к) се нису, колико је познато, селили.

РАДИВОЈЕВИЋИ се деле на ПЕЗЕРЕ (3 к, Ђурђиц) и СКОБОНЈЕ (6 к, Ђурђиц). Пезери су после другог светског рата образовали по једно домаћинство у Београду, Котражи, Краљеву и Ивањици, а ови други — по једно у Гучи и Чачку.

МАРИНКОВИЋИ (1 к) живе у једном домаћинству од пре 25 година и у Светозареву.

ПЛАЗИНИЋИ (2 к, Никољдан) су, по записима К. Јовановића, досељени пре скоро три века из „Старе Србије“, најпре у драгачевске Губеревце, одакле су стигли у Бели Камен.⁷ Најновија истражи-

вања показују, међутим, да је ово досељавање било нешто касније, да су Плазинићи (скраћено: Плазине) пореклом из Конавла, а да су у Драгачево стигли преко Косова.⁸ Њихово презиме упућује на реч оплазина (крај лаза, пропланка). Има их, у по једном домаћинству, и у Котражи и Чачку.

СЕНИЧАНИ (3 к, Јелесијевдан и Аранђеловдан) су прешли пре пола века из Котраже, мада их је овде било од 1809. године, када су се доселили из околине Сјенице или села Сенице у Старом Влаху, на шта упућује и њихово презиме.⁹ Од две куће „аранђеловчана“ неки су се вратили пре 50 година у Котражу, где их има у четири домаћинства.¹⁰

БУЈОШЕВИЋИ (9 к, Никољдан) су стигли 1809. године из Трудова у Рашчиће, а одавде прешли у Бели Камен. Није јасно порекло овог презимена, ако не упућује на некакво старо име или надимак. Има их и на Косову од 1931. године, у Београду (2 к), Дубровнику (1 к) и Крстацу — Драгачево (1 к).

ПРТЕЊАЦИ (14 к, Ђурђевдан) су такође 1809. године дошли из околине Сјенице. Пртили су се, кажу, да носе велики терет, па им отуда презиме.¹¹ Пре ће, међутим, бити да ово „прћење“ потиче од неког неимара, који је градио цркве. (На сеоском гробљу зна се где је Неимаров гроб).¹² Има их и у Чачку (5 к), Ивањици (1 к), Котражи (1 к) и Гучи (1 к), али и у САД (4 к).

БОЈОВИЋИ (6 к, Ђурђевдан) су такође Пртењаци. Презименом чувају успомену на претка Боја. Пре две деценије образовали су једно домаћинство у Титовом Ужицу, а касније и једно у Котражи.

МИЛЕТИЋИ (5 к, Ђурђиц) су стигли 1820. године из Тисовице код Сјенице. Презиме им је остало од имена неког претка Милете. Пре три деценије образовали су два домаћинства и у Мрчајевцима (Чачак).

ЈОВИЧИЋИ (2 к, Савиндан) су досељени такође из Тисовице, али 1840. године.¹⁴ Раније су се презивали Братуљевићи, а ново им је од имена неког претка Јовице. Један од Јовичића се пре 70 година одселио у Београд, а две деценије касније почели су да се настањују у Чачку, где их има у три домаћинства.

БАСАРИЋИ (2 к, Ђурђиц) су пре 110 година дошли из Тисовице. Презиме им је изведено од некаквог надимка. Један Басарић је отишао у Краљево пре 15 година (2 к), а недавно један и у суседну Котражу.

МИЛИСАВЉЕВИЋИ (1 к, Савиндан): Алекса је досељен из Мусине Реке код Краљева у Котражу после 1880, а десет година касније прешао у Бели Камен.

ОБРЕНИЋИ (5 к, Аранђеловдан) су Булије из Пшаника. После другог светског рата тројица Обренића настанила се у САД.

Остали родови су касније досељени, углавном из оближњих села.

БОРОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) су прешли из суседне Лисе — на мајчевину у Николићима. Презименом чувају успомену на претка Бора.

ЂОКАНОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су дошљаци од пре седам деценија из Виче (Драгачево). Презиме им је од претка Ђока — Ђокане. Пре око 20 година један Ђокановић се настанио у Љубићу (Чачак).

ВУЈОВИЋИ (5 к, Дмитровдан) су прешлаци из суседне Котраже. Презиме им је образовано од имена Вуја Бјелокаменца, Карађорђевог војводе.¹⁵

КУВЕКАЛОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су пред други светски рат насељени из Пресеке (моравички крај). Њихово презиме упућује на некакав надимак. Овде су, иначе, призећени. Пре неколико година образовали су и једно домаћинство у Лучанима.

МИЛИЋЕВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су такође призећени у Бели Камен, али из Драгојевца код Ариља. Презименом чувају успомену на претка Милића.

ЈАНКОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) су прешлаци из Котраже — призетили су се пре 25 година. Њихово презиме упућује на неког претка Јанка.

СИМЕУНОВИЋИ (1 к, Никољдан) су такође призећени, пре тридесетак година, али из Турице (Драгачево). Њихово презиме упућује на име претка Симеуна, за кога не знају када је живео.

БУГАРЧИЋИ (1 к, Ђурђиц) су од пре 25 година припузи у Лазаревићима. У Гучу су давно стигли „из бугарских крајева“, па им отуда овакво презиме.

МИЈАТОВИЋИ (2 к, Јовањдан): Мишо пре 25 година дошао у кућу Михаила Нешовића, а Радомир се нешто касније призетио у Вујичиће. Обојица су из оближње Вучковице. Презименом чувају успомену на далеког претка Мијата. Од пре 12 година једно њихово домаћинство постоји и у Београду.

МИЈАИЛОВИЋИ (3 к, Архангел Михаило) су после 1980. године прешли из Пшаника. Презименом чувају успомену на претка Мијаила.

МИЛЕНКОВИЋИ (1 к, Јовањдан, 20 јануар): 1980. године прешли су из оближњих Лука. Њихово презиме упућује на претка Миленка.

БАБИЋИ (1 к, Никољдан): дошли су 1980. године из оближњег Доњег Дубца. Презиме им је изведено из речи баба.

КАЉЕВИЋИ (1 к, Дмитровдан), су пре три деценије прешли из Котраже. Није јасно порекло овог презимена — ако се неко од њих није бавио грнчарењем (био „каљавац“).

ДРАГИЋИ (1 к, Архангел Михаило) су у исто време прешли из Пшаника. Презименом чувају успомену на неког претка Драга.

ЛУЧИЋИ (1 к, не славе): Бартул је досељен из Витановића код Брчког 1976. године. Његови преци живели су у некаквој луци, па су од речи лука добили презиме.

Иначе, Коста Јовановић и старији памћеници помињу и неке друге родове, којих више нема у селу: РАДИСАВЉЕВИЋЕ, ЛУКИЋЕ, ЖИВАНИЋЕ, РИСТИВОЈЕВИЋЕ, МАРТИЋЕ, НЕШОВИЋЕ, МАРКОВИЋЕ, СТИЈОВИЋЕ и старе МИЈАИЛОВИЋЕ. Није јасно шта се са њима збило. Да ли су променили презимена, или су изумрли, или су се некуда давно одселили? — питање је на које је готово немогуће дати прецизан одговор.

ВУЧКОВИЦА

На две наспрамне косе, раздвојене Вучковачко-Котрашком реком, простире се Вучковица, село са неколико џемата (названих по појединим родовима), у коме је Коста Јовановић пописао 95 кућа.¹ Северно од Вучковице је Бели Камен, источно Вича (заселак Горњи Брест), јужно Доњи Дубац и Луке, а западно Лиса.

По казивању најстаријих памћеника село је добило име по планини Вуковцу, која се налази између Горњег Дубца и Вучковице. (У планини је раније живело доста вукова, чије се јаме познају).² На трајање људског живота на овом простору упућују неки топоними — Грчко гробље, Црквина поред куће Радивојевића, Чардак испод кућа Милорадовића и Виторовића, Кућиште испод куће Рајка Јовановића, Градина више Равића кућа, Стража и Просина. Не зна се на шта упућују топоними Равотине (у Јовановићима), Расимота

(у Мијаиловићима). Врањача је велика стена више Лазића кућа, а Црни врх тамо где се некада бачијарило.² За поменућу Црквину везана је легенда, која каже да је ту постојала црква, коју су Турци запалили (пуну верника). Поред Црквине налази се неколико гробова са надгробним плочама.³

Кроз село протиче Вучковачко-Котрашка река, која извире у Горњем Дубцу. У њу се улива више потока: Никшићки, Чивића, Мијатовића, Виторовића, Шулубурски и Црновршки. Село поседује и више извора: Студенац, Јеминова вода, Точак, Добра вода, Вода под Врањачом, Лазића вода, Поповића вода...

Сеока обетина је на Мали Спасовдан.

Становништво Вучковице је досељеничко, али су неки родови овде стигли веома давно.

ДУКАНЦИ (2 к, славе Никољдан) најстарији су род у селу. Не зна се када су, и одакле, досељени.⁴ Можда су и стариници. Презиме им је изведено од имена Дука. Јовановић их је пописао као Дукањце. Почели су се селити пре више од педесет година, па их има и у Београду (7 к), Чачку (3 к) и Ивањици (2 к).⁵ Изгледа да се први одселио у Београд Славко Дуканац, који је између два светска рата био познати адвокат и политичар.

МИЈАТОВИЋИ, ЈОВАНОВИЋИ, ПОПОВИЋИ, ЈАНКОВИЋИ, РАВИЋИ, МИЛОРАДОВИЋИ, ВИТОРОВИЋИ, ЛАЗИЋИ, МИЛИВОЈЕВИЋИ и МИЛОВАНОВИЋИ (славе Јовањдан, 20. јануар) један су род. Њихов се предак Богић доселио однекуд из Црне Горе пре скоро четири века.⁶

МИЈАТОВИЋИ (13 к) су потомци неког Мијата, на чијем је споменику у гробљу писало „Раб Божји Мијат“,⁷ па им је он од свог имена оставио презиме. После 1960. године образовали су домаћинства и у Белом Камену (2 к), Београду (7 к), Чачку, Ивањици и Котражи (по једна кућа). Има их и у Бединој Вароши код Ивањице.

ЈОВАНОВИЋИ (25 к) су презиме добили од имена неког претка Јована. После 1950. године неки су се одселили из Вучковице, па по два њихова дома постоје у Чачку и Београду, а једно и у Ивањици.

ПОПОВИЋА више нема у селу. К. Јовановић је забележио: „Могућно да је од Поповића био Илија Поповић парох, који је са народом 1822 год[ине] довршио стару цркву у Котражи“. Јовановић се овде послужио податком из „Путешствија по Србији“ Ј. Вујића.⁸

ЈАНКОВИЋИ (2 к) су образовали презиме од имена неког претка Јанка.

РАВИЋИ (12 к) су добили презиме од имена неког претка Рава. После 1950. године настанили су се (по једно домаћинство) и у Трешњевици (Ивањица), Вичи (Драгачево), Милатовићима (Драгачево) и Лучанима.

МИЛОРАДОВИЋИМА (1 к) је презиме образовано од имена неког претка Милорада. После 1960. године неки су се настанили и у Београду (2 к).

ВИТОРОВИЋИ (4 к) су потомци неког Витора — отуда им и овакво презиме. После 1960. године образовали су два домаћинства у Котражи, а по једно и Косјерићу.

ЛАЗИЋИ (13 к) презименом чувају успомену на претка Лаза. После 1955. године неки су се настанили у Београду (2 к), Чачку (2 к) и Ивањици (1 к).

МИЛИВОЈЕВИЋИ (6 к) су презиме добили од имена претка Миливоја. Пре 25 година образовали су и једно домаћинство у суседном Белом Камену.

МИЛОВАНОВИЋИ (5 к) су потомци неког Милована, од чијег им је имена образовано презиме. Пре две деценије настанили су се и у Балуги прељинској (1 к), а пре 15 година и у Чачку (2 к).

МИРОСАВИЋИ (7 к, Ђурђиц) су стигли „од Сјенице“ пре скоро 300 година. Њихово презиме упућује на женско име Миросава. Пред други светски рат образовали су једно домаћинство у Крагујевцу, а после 1970. године по једно и у Ивањици, Чачку, Атеници (Чачак) и Тивту.

БУМБАРЕВИЋИ (6 к, Трипундан) су досељени највероватније 1809. године из Колашина у Црној Гори. Скраћено презиме им је Бумбари, што упућује на некакав надимак. После 1955. године образовали су по једно домаћинство у Атеници (Чачак), Београду и Ивањици.

НЕСТОРОВИЋИ (3 к, Никољдан) су стигли пре 160 година из Ерчега (моравички крај). Можда су потомци Нестора Величковића, који се помиње у тевтеру чибука 1822. године и од чијег им је имена образовано презиме.⁹ Два њихова домаћинства постоје и у Чачку.

БОШЊАКОВИЋИ (3 к, Ђурђиц) су пре 110 година дошли из Лука, суседног села — као припузи. Њихово презиме указује на даље порекло — из Босне. После 1960. године образовали су једно домаћинство и у Београду.

ТОВАНИЋИ (3 к, Никољдан) су давни досељеници незнано откуда. Презиме им је образовано од скраћеног имена Теофан — Тован. После 1980. године један Тованић настанио се у Чачку.

РАДИВОЈЕВИЋ (1 к, Ђурђиц) су давни досељеници, али се не зна откуда. Презименом чувају успомену на претка Радивоја.

ТОДОРОВИЋИ (2 к, Архангел Михаило) су пре 110 година прешли из оближњег Пшаника. Презименом чувају успомену на претка Тодора. Пре две деценије један Тодоровић се настанио у Вичи (Драгачево).

КЕРКЕЗОВИЋИ (1 к, Никољдан) су се призетили из суседних Лука крајем XIX века. Није јасно да ли су черкеског порекла, или им је презиме образовано од некаквог надимка. Има их од пре три деценије и у Пули (1 к), а од пре 15 година и у Чачку.

Сви остали родови су касније досељени.

ЈОВАНЧИЋИ (3 к, Ђурђиц) су дошли из оближње Лисе пре 60 година. Потомци су неког Јованче, од кога им је остало презиме. После 1955. године настањивали су се и у Титовом Ужицу, Београду и Котражи (по 1 к).

СОЛДАТОВИЋИ (3 к, Јовањдан, 20. јануар) су прешлаци из суседне Лисе од пре 70 година. Неко им је био у прошлости солдат (војник), па и њихово презиме такву истину сведочи. Од пре 25 година има их у два домаћинства у Београду, а у једном у Крагујевцу.

СИМЕУНОВИЋИ (4 к, Арханђел Михаило) су призећени из суседног Пшаника после првог светског рата. Презименом чувају успомену на неког претка Симеуна. После 1960. године образовали су два домаћинства у Чачку и једно у Београду.

ДРАМИЋАНИ (1 к, Стевањдан) су пред други светски рат у Вучковицу стигли из Вучака (моравички крај). Није јасно порекло овог презимена — ако није родовско.

СРЕТЕНОВИЋИ (1 к, Јовањдан) су призећени у Вучковицу из драгачевске Виче. Презиме им је образовано од имена неког претка Сретена. Једно домаћинство од пре 15 година имају и у Гучи.

АЈДАЧИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су пре две деценије призећени из суседне Лисе у Равиће. Није јасно порекло овог презимена.

СИНЂЕЛИЋИ (1 к, Ђурђиц) су прешлаци од 1978. године из суседне Лисе. Презименом чувају успомену на неку жену Синђелију (Синђу).

МИЈАИЛОВИЋИ (1 к, Арханђел Михаило) су прешли из суседног Пшаника пре осам година. Од имена претка Мијаила остало им је презиме.

Коста Јовановић је пописао још неке родове, којих више нема у Вучковици. **НЕШОВИЋИ** су пре 130 година били досељени из Рапчића (моравички крај), али су се пре две деценије одселили у

Коњевиће код Чачка. Нема у овом селу више РАБРЕНОВИЋА, досељеника из Деретина (моравички крај); ни ВЕЛИМИРОВИЋА, досељених из Ерчега 1840. године; ни ВУКСАНОВИЋА, такође досељених из Ерчега 1840; ни њихових земљака (у исто време досељених) БОШКОВИЋА; ни ЈОВИЧИЋА, пореклом из Белог Камена; ни ДРАМЛИЋА, пореклом „од Голије“; ни МИЛИЋА, призећених из Доњег Дубца пре више од 100 година; ни старих ОБРАДОВИЋА и СТОЈИЋА...¹⁰

Ако се суди по пореклу родова, Вучковица је веома старо насеље, али и село из кога су миграције и даље бурне — кажу подаци из последња два пописа становништва.

ПШАНИК

Десно од обале Котрашке реке налази се малено село Пшаник, у коме је Коста Јовановић забележио 65 кућа.¹ Северно су Рти, источно Вича, западно и јужно Вучковица и Бели Камен.

Није јасно порекло овог топонима. Јовановић је записао: „О постанку имена селу нико не зна да прича, а мисле, да је веома старо и страног порекла“.² Бледим светлуцањем кроз време легенда помиње неког митског човека по имену Пшаник.³ Вучко Јанковић, пензионер из Котраже и врстан зналац прошлости насеља у овом делу Драгачева, сматра да је топоним Пшаник изведен из турске речи апсана — апшеник, па отуда Апшеник — Пшаник.⁴ Рекогносцирањем терана нису уочени остаци далеке прошлости, а поједини потеси имају карактеристичне називе, од којих су неки нејасни по значењу: Титма, Горунац. Ту су и Јошје, Боровик и Жута стијена. Мањи заселак Булије прозван је тако по томе што се на њему први настанио неки Булић.

Кроз село протиче поток Кривачица, који извире код Бумбаревића у Вучковици. Добру пијаћу воду садрже извори: Радојевића врело, Велика вода, Бањица, Извор под Литицом, Миливојевића вода, Рачина вода и Пантовића врело.

Изузев једног, сви родови у Пшанику су досељенички.

МИЛИВОЈЕВИЋИ (8 к, Лазаревдан) су, како је забележио Коста Јовановић, старинци — „овде су од када се памти“.⁵ Презименом чувају успомену на неког претка Миливоја. Почели су се селити пре шест деценија, тако да их данас има и у Котражи (8 к), Чачку (3 к), Београду (5 к) и Гучи (1 к).

БУЛИЈЕ (ИЛИЋИ, РИСТИЋИ, ОБРЕНИЋИ, СПАСОЈЕВИЋИ, РАДОЈЕВИЋИ, СИМЕУНОВИЋИ, ДРАГИЋИ, ДОБРОСАВЉЕВИЋИ и МИЈАИЛОВИЋИ) су се овде, долазећи из Мораче у Црној Гори, настанили почетком XVIII века. Дошао је неки Булић, који је дао име целом овом роду, а његови потомци су своја имена даровали за презимена наследницима.⁶

ИЛИЋИ (3 к, Архангел Михаило) од пре десет година имају и своја четири домаћинства у Балуги код Чачка.⁷

РИСТИЋИ (2 к, Архангел Михаило) се нису селили.

ОБРЕНИЋИ (9 к, Архангел Михаило) су у последњих 15 година образовали три домаћинства у Београду, а једно у Француској.

СПАСОЈЕВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су такође настањени у Београду пре деценију и по (2 к).

РАДОЈЕВИЋИ (5 к, Архангел Михаило) су после 1960. године образовали по два домаћинства и у Београду и Чачку, а једно у Трнави (Чачак).

СИМЕУНОВИЋИ (7 к, Архангел Михаило) имају, од пре две деценије, по два дома у Београду и Лучанима.

ДРАГИЋИ (11 к, Арханђел Михаило) су у последњих 30 година настањени у по једном домаћинству и у Гучи, Баричу и оближњем Белом Камену.

ДОБРОСАВЉЕВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) постоје (1 к) и у Београду од пре 12 година.

МИЈАИЛОВИЋИ (8 к, Арханђел Михаило) су у последње три деценије настањени у више места: Бели Камен (3 к), Котража (2 к), Вучковица (1 к), Миросаљци код Ариља (1 к), Чачак (1 к) и Београд (1 к).

ТАНКОСИЋИ (5 к, Ђурђиц) су 1809. године овде стигли из Трудова у Старом Влаху. Вероватно због тога што су им преци били витка стаса — добили су ово презиме. Уочи другог светског рата неки су се одселили у Београд (3 к), а после 1955. године и у Чачак (2 к) и Гучу (1 к).

Осим ових родова, Јовановић је забележио још само ТЕОДОСИЈЕВИЋЕ, давне досељенике из Мораче, којих више нема у селу.⁸

Сви остали касније су стигли у ово насеље:

ПАВЛОВИЋИ (8 к, Ђурђиц) су давно досељени, али се не зна одакле. Презиме њихово упућује на претка Павла. У последње две деценије образовали су домаћинства и у Падинској Скели (1 к), Београду (2 к) и Гучи (1 к).

ДОЛОВИЋИ (3 к, Арханђел Михаило) су прешли из Белог Камена пре шест деценија. Вероватно су живели у некаквој долини, па им отуда „долинско“ презиме. (Или је оно изведено од мушког имена Доле).

МИЛИСАВЉЕВИЋИ (3 к, Архангел Михаило) су такође Булије. Од пре пет деценија једно њихово домаћинство постоји у Ивањици, а од пре 22 године једно у Загребу.

ГАВРИЛОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) су призећени из Тијања (Драгачево) у Танкосиће. Презиме им је образовано од имена неког претка Гаврила. Од пре 15 година живе и у два домаћинства у Гучи, а у једном у Ивањици.

ВУЈИЧИЋИ (1 к, Арханђел Михаило): Мишо је досељен пре 20 година из Губереваца (Драгачево). Презиме овог рода упућује на неког претка Вујицу.

МИЛИВОЈЕВИЋИ (1 к, Јовањдан, 20. јануар) су пре 22 године призећени из суседне Вучковице. Презименом чувају успомену на претка Миливоја.

ПЕТРОВИЋИ (2 к, Арханђел Михаило) су Булије. Предак Петар оставио им је породично име. По једно њихово домаћинство, од пре 15 година, постоји и у Горњој Краварици (Драгачево), Трнави (Чачак) и Лучанима.

КЕБЏИЈЕ (1 к): Јевто се доселио пре пет година из Београда, а пореклом је Личанин. Није јасно порекло овог презимена.

*
* *
*

И истраживања Косте Јовановића и ова наша, која смо вршили у току 1988. и на почетку 1989. године, недвосмислено потврђују да је становништво Котраже, Белог Камена, Вучковице и Пшаника, уз неколико изузетака, у целини досељеничко. Неки родови су у овај део Драгачева почели пристизати и пре четири века. Касније су их сустизали други — свакако на место оних који су напуштали овај простор из разлога који су политичког или економског карактера. Извесно је, дакле, да се данашњи живаљ ових села не сме сматрати за потомке оних који су овде живели и пописани у турским катастарским дефтерима у XV и XVI веку.

Најстарији родови стизали су у Котражу, Бели Камен, Вучковицу и Пшаник из Херцеговине (посебно из околине Требиња) и данашње Црне Горе преко Санцака и Старог Влаха. (Неки, пак, ул-

раво и потичу из Санџака, односно Старог Влаха). Каснији досељеници су пореклом из моравичког краја, а новији и најновији — из моравичких, ариљских и драгачевских села. Та новија досељавања последица су превасходно родбинских (женидбених) веза, а поједини изузеци — нису постали правило.

У XIX и нарочито XX веку, посебно после првог, а изразито после другог светског рата трајала су одсељавања из ових села. Најпре према Чачку и селима око њега, а после 1945. године и према другим крајевима, у које су ови људи одлазили да би се запослили, углавном у индустрији, или да би потражили плодније земљиште за производњу хране, самим тим и за удобнији живот. Подаци, до којих смо дошли и које саопштавамо у овом раду, речито потврђују такве оцене и констатације.

Примљено 12. VI 1989.

НАПОМЕНЕ

Општи део

1. Пројекат реализује Етнографски институт САНУ, Етнографски музеј у Београду и Народни музеј у Чачку, а финансира га Основна заједница науке региона Краљево са седиштем у Чачку. Податке смо комплетирали у току 1988. и 1989. године.

2. Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, Српски етнографски зборник, Насеља Српских земаља, САНУ, Београд, 1898.

3. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Српски етнографски зборник, 11, Насеља српских земаља, V, Српска краљевска академија, Београд, 1908.

4. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, приредио Ахмет С. Аличић, I, Чачак, 1984, стр. 164—165.

5. Исто, исти, II.

6. Исто, исто, III, Чачак, 1985, стр. 220.

7. Исто, исто, стр. 492.

8. Др Бранко Перуновић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, I, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 45.

9. Исто, стр. 56, Седиште горачког среза, који је убрзо укинут, налазило се у селу Горачићима.

10. Тевтере чибукa из 1822. године, који су чувани у Архиву Србије, публиковао је Драгољуб М. Павловић — „Изворник“, грађа Међуопштинског историјског архива, 2, Чачак, 1985, стр. 59—75 (подаци о Котражи су на стр. 65—66). Стоку (овце и козе) имали су: Петар Миловановић, Вуксан Мојсиловић, Јован Милић, Новак Стефановић, Вучић Милутиновић, Јован Борбевић, Тодор Борбевић, Михаило Марковић, Луко Марковић, Радован Јовановић, Раде Ратковић, Миливоје Неговановић, Стефан Милетић, Павле Тошић, Вуко Обрадовић, Васиљ Димитријевић, Панто Радосављевић, Радисав Раковић, Бурица Филимоновић, Груица Јанковић, Боко Радосављевић, Милован Милетић, Никола Милосављевић, Стојан Михаиловић, Петроније Обрадовић, Нешо Тодоровић, Михаило Миловановић, Паун Марковић, Милисав Маринковић, Марко Кратуљ, Веселин Филиповић, Михаило Николић, Милисав Белкапа, Танасије Бировић, Милош Бујошевић, Драгојло Виторовић, Дмитар Пртењак, Милисав Ратковић, Радивоје Петровић, Тодор Милутиновић, Јован Николић,

Радивоје Петровић, Обрад Радичевић, Марко Поповић, Михаило Бојовић, Богосав Петровић, Симеун (нема презимена), Милосав Миловановић, Павле Обрадовић, Милорад Миловановић, Михаило Миљивојевић, Добросав Радивојевић, Кузман Радивојевић, Витор Радивојевић, Павле Милисављевић, Симеун Милисављевић, Михаило Милисављевић, Паун Јовановић, Радоје Веселиновић, Спасоје Петровић, Стефан Миљивојевић, Илија Миљивојевић, Пантелија Миљивојевић, Милован Тодосијевић, Никола Јовановић, Михаило Стефановић, Стефан Нешовић, Обрад Јовановић, Симон Перишић, Милорад Боковић, Марко Лазовић, Михаило Добросављевић, Јевђеније Недељковић, Милутан Радосављевић, Милован Филиповић, Петар Јовановић, Паун Милић, Веселин Стефановић, Миљивоје Милић, Глигорије Милатовић, Максим Величковић, Нестор Величковић, Милорад Јовановић и Спасенија удовица. Многих од ових родова више нема у Котражи, Белом Камену, Вучковци и Пшанику. Неки су изумрли, други се одселили, трећи су променили презимена. Некима су презимена образована од имена: Луковићи су вероватно потомци Лука Марковића, Буричићи — Бурице Филимоновића... Белкапе су данашњи Симовићи, а Милићи — данашњи Миљићи. Друге је тешко идентификовати, тврди Вучко Јанковић, пензионер из Котраже и врстан зналац прошлости ових насеља, који нам је много помогао у комплетирању података за овај рад, на чему му се најтоплије захваљујемо.

11. Године 1824. помиње се, у тевтеру чибука, само Котража, у којој су овце и козе имали они од чијих је имена, за поједине родове, образовано презиме. Пописани су: Симон Перишић, Петар Јовановић, Петар Миловановић, Тодор Марић, Луко Маринковић, Новак Стевановић, Марко Лазовић, Максим Величковић, Стојко Басара, Михаило Стевановић, Петар Величковић, Веселин Вилиповић, Милован Милетић, Михаило Милосављевић, Миљивоје Милићевић, Михаило Добросављевић, Павле Јовановић, Гаврило, Добросав, Радоје и Михаило Булија, Спасоје Петровић, Јевђеније Недељковић, поп Милић, Илија Милићевић, Стеван Милићевић, Радивоје Петровић, Јован Николић, Марко Поповић, Обрад Радичевић, Богосав Петровић, Обрен (без презимена), Илија Миљивојевић, Тодосије (нема презимена, вероватно предак Тодосијевића, који овде више не постоје), Панто (предак Пантовића, којих више нема), Марко Братуљевић, Михаило Милићевић, Дмитар (нема презимена, можда предак Дмитрића), Милош (нема презимена, вероватно предак Милошевића), Василије (нема презимена), Радивоје (нема презимена), Милорад Танкосић, Драгојло (нема презимена), Стеван Нешовић, Радисав Раковић, Миљивоје (нема презимена), Стеван (нема презимена), Милорад Јокић, Никола Јоксимовић, Глишо Михаиловић, Грујица Јанковић, Михаило Радојевић, Аврам Арсић, Панто Радовић, Борисав (нема презимена), Вујо Обрадовић, Вуксан Мојсиловић, Милорад Јовановић, Нешо (нема презимена), Милисав Маринковић, Веселин Пуза, Боко Плазина, Павле Белкала, Паун (нема презимена), Петроније Пуза и Ника Јовановић. Укупно 82 домаћинства, која су поседовала 2.267 оваца и коза. (Архив Србије, Министарство финансија, тевтер чибука ханинје пожешке, инв. бр. 299). Ако се упореди овај тевтер са оним сачињеним две године раније, уочавају се извесне разлике, посебно у презименима.

12. Када је, 1835. године, сачињен попис одраслих мушкараца (за плаћање главнице), помиње се само Котража. Самим тим, остала данашња села била су засеоци. Тада су пописани ови родови: Дуканци, Мирсавићи, Јовановићи, Симоновићи, Јоковићи, Буричије, Лазовићи, Михаиловићи, Поповићи, Миловановићи, Павловићи, Пауновићи, Рабреновићи, Максимовићи, Мијатовићи, Несторовићи, Стевановићи, Горовићи, Јоксимовићи, Обрадовићи, Петронијевићи, Басаре, Вујичићи, Милетићи, Плазине, Дмитрићи, Живановићи, Милисављевићи, Јешићи, Братуљевићи, Филиповићи, Булије, Обренићи, Тодосијевићи, Милорадовићи, Миљивојевићи, Танкосићи, Милосављевићи, Петровићи, Радичевићи, Радивојевићи, Миљићи, Мечани, Вуксановићи, Милутиновићи, Кузмановићи, Перичићи, Миљићи, Марићи, Луковићи, Радовановићи, Сеничани, Белкапе, Милинковићи, Пујке, Радосављевићи, Марчићи, Велимировићи, Буричићи, Пртењаци (и Пртењаковићи, што је исто), Гуљивране, Танасијевићи, Бујошевићи, Драгићевићи, Шарићи и Марковићи. Четири године касније по-

писани су, опет само у Котражи: Дуканци, Миросавићи, Јовановићи, Мијатовићи, Перишићи, Симоновићи, Боковићи, Бурчије, Миловановићи, Марковићи, Удовчићи, Милутиновићи, Павловићи, Петровићи, Николићи, Петронијевићи, Пауновићи, Рабреновићи, Стевановићи, Максимовићи, Милорадовићи, Миливојевићи, Танкосићи, Чекеревићи (вероватно Чакаревићи), Поповићи, Јевлогићи (или Јевлобићи), Радчевићи, Мечани, Милисављевићи, Вуксановићи, Кузмановићи, Миљићи, Марићи, Луковићи, Ристићи, Сеничани, Тошићи, Милинковићи, Радосављевићи, Митрићи (највероватније Дмитрићи), Симеуновићи, Стојићи, Матачићи и Вилимановићи. Несторовићи, Јоксимовићи, Нешовићи, Басаре, Вујичићи, Живанићи, Јевимићи, Братуљевићи, Веселиновићи, Плазине, Илићи, Радовановићи, Мијаиловићи, Обренићи, Радивојевићи, Тодосијевићи, Бурчићи, Пртењаци, Лукићи, Милошевићи и Неверице. (Тевтери се чувају у архиву Србије, а ми смо користили преписе из Међуопштинског историјског архива у Чачку).

13. Општина котрашка имала је 1863. године 271 домаћинство, 741 мушко и 783 женска лица. У Пшанику (села наводимо према пописној књизи која се чува у Архиву Србије) пописани су ови родови: Миливојевићи, Булије, Сеничани, Танкосићи, Стефановићи, Павловићи, Тодосијевићи, Стефановићи, Илићи, Пантовићи, Илићи — Булије, Петровићи и Драгићи, у Котражи: Мечани, Чакаревићи, Марићи, Јанковићи, Симеуновићи, Марковићи, Перичићи, Милићи, Кузмановићи, Стевановићи, Милутиновићи, Марићи, Луковићи, Радовановићи, Ристићи, Милинковићи, Сеничани, Милетићи, Белкапе, Вујовићи, Мартићи, Јанковићи, Спасојевићи, Весовићи, Радосављевићи и Бурчићи у Вучковици: Мијатовићи, Миливојевићи, Николићи, Несторовићи, Дуканци, Вулишићи, Јовановићи, Радисављевићи, Радивојевићи, Милошевићи, Стојановићи, Пртењаци, Петровићи, Плазине, Милетићи, Живанићи, Вујичићи, Милисављевићи, Митрићи (вероватно: Дмитрићи), Петронијевићи, Басаре, Велисављевићи, Дмитрићи, Нешовићи, Пауновићи, Филиповићи, Лазаревићи, Братуљевићи, Виторовићи, Недељковићи, Миросавићи, Миловановићи, Јанковићи, Равићи, Јоковићи, Марковићи, Стојићи, Велимировићи, Секулићи, Лазићи, Мијаиловићи, Обрадовићи, Јаћимовићи, Бумбаревићи, Булије, Стеванићи, Рабреновићи, Максимовићи, Поповићи, Средојевићи, Црногорци и Бињићи. Очито, Бели Камен је још био заселак. Ако се упореде породична имена садашњих родова, уочава се да многих из 1863. године више нема у Котражи, Вучковици, Белом Камену и Пшанику — неки су променили презимена, неки изумрли, трећи су одсељени. Иначе, пописивачи — проценитељи (пошто је пописивана и процењивана и имовина), под руководством К. А. Петровића, начелника среза драгачевског, били су: Миливоје Миливојевић, Гвозден Булија, Рисим Чакаревић, Периша Мечанин, Радосав Марић, Петар Јанковић, Радосав Дуканац, Никола Мијатовић, Миливоје Несторовић, Јанко Николић, Павле Пртењак, Ристо Раић и, као прекобројни, Сретен Јовановић. (Препис пописа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, несигнирано).

14. Подаци из документације Скупштине општине у Лучанима.

Котража

1. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Српски етнографски зборник, 11, Насеља српских земаља, V, Српска краљевска академија, Београд, 1908, стр. 391 (о целом селу, стр. 390—392).

2. Легенду је забележио аутор овог рада.

3. Као под 1, стр. 391.

4. Исто, стр. 391.

5. У комплетирању података о одсељавању из Котраже много нам је помогао Вучко Јанковић, мештанин, на чему му се захваљујемо.

6. Као под 1, стр. 391.

7. „Тевтер чибукa из 1822. године — Драгачево“, приредио Драгољуб М. Павловић, „Изворник“, 2, грађа Међуопштинског историјског архива, Чачак, 1985, стр. 65—66.

8. Неки су касније поново прешли у Котражу.

СТАНОВНИШТВО КОТРАЖЕ, БЕЛОГ КАМЕНА, ВУЧКОВИЦЕ И ПШАНИКА

9. Као под 7.
10. Мечке су почетком XIX века приписиване и као село.
11. Више о томе у књизи Милисава Д. Протића Гучанина „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940.
12. Подаци добијени од Вучка Јанковића, пензионера из Котраже.
13. Као под 7.
14. И данас тамо има Планинчића.

Бели Камен

1. Казивање мештана, која потврђују и изворна документа.
2. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Српски етнографски зборник, 11, Насеља српских земаља, V, Српска краљевска академија, Београд, 1908, стр. 388 (за цело село: стр. 386—390).
3. Исто, стр. 388.
4. Казивања Вучка Јанковића, пензионера из Котраже, доброг зналца прошлости села овог дела Драгачева.
5. Као под 2, стр. 388.
6. Исто, стр. 388—389.
7. Исто, стр. 389.
8. Проучавање Радула Плазенића из Београда и Димитрија Плазенића из Губереваца — рукопис код истраживача.
9. Као под 2, стр. 389.
10. Као под 4.
11. Као под 2, стр. 388.
12. Казивање поч. Милоша Пртењака из Гуче, забележена 1968. године од стране аутора овог рада.
13. Као под 2, стр. 389.
14. Исто, стр. 389.
15. Подаци из књиге Милисава Д. Протића Гучанина „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940.
16. Као под 2 и 4.

Вучковица

1. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Српски етнографски зборник, 11, Насеља српских земаља, V, Српска краљевска академија, Београд, 1908, стр. 385 (о целом селу, стр. 384—386).
2. Казивање Вучка Јанковића, пензионера из Котраже, записана 1988. године.
3. Исто.
4. Коста Јовановић, н. д. стр. 385.
5. Као под 2.
6. Као под 4.
7. Исто. Јовановићу је ово приповедао и свештеник Милета Јовановић наглашавајући да је у читуљама свих ових породица на првом месту записано име Богин.
8. Исто.
9. „Тевтери чибукa из 1822. године — Драгачево“, приредио Драгољуб М. Павловић, „Изворник“, 2, грађа Међуопштинског историјског архива, Ча-чак, стр. 66.
10. Као под 1, стр. 386, и казивања Вучка Јанковића, пензионера из Котраже.

Пшаник

1. Коста Јовановић, „Горње Драгачево“, Српски етнографски зборник, 11, Насеља српских земаља, V, Српска краљевска академија, Београд, 1908, стр. 393 (о целом селу: стр. 392—394).

2. Исто, стр. 393.
3. Легенду казивао Војо Мијаиловић, земљорадник из Пшаника, забележио аутор овог рада 1968. године.
4. Казивања Вучка Јанковића, пензионера из Котраже, забележена 1988.
5. Као под 1, стр. 393.
6. Као под 4. Јанковић нам је највише помогао у комплетирању података о одсељавању из Пшаника.
7. Исто.
8. Као под 1, стр. 394.

POPULATION DES VILLAGES DE KOTRAŽA, BELI KAMEN,
VUČKOVIĆA ET PŠANIK

Dans le cadre des recherches ethnographiques effectuées dans la région de Čačak, l'auteur a révisé celles de Kosta Jovanović («Le haut Dragačevo», Belgrade 1908) relatives à l'origine de la population des villages de Kotraža, Beli Kamen, Vučkovića et Pšanik qui avaient longtemps constitué une seule commune, celle de Dragačevo (Serbie occidentale). Aux informations fournies par Jovanović, l'auteur du présent texte a ajouté d'autres sur les clans qui sont arrivés plus tard dans ces agglomérations. En outre, l'auteur a fait aussi des recherches sur l'émigration des habitants de ces villages vers d'autres régions de la Serbie, et après 1945, vers d'autres régions de la Yougoslavie, vers l'Europe et le monde.

Les recherches de Jovanović, de même que celles de l'auteur du présent texte ont démontré que la population de ces villages, à quelques exceptions près, est constituée d'immigrés, certains des clans étant arrivés ici même il y a quatre siècles. Ils venaient d'Herzégovine, du Monténégro, du Sandžak et du Stari Vlah. L'important, entre autres, c'est que l'immigration dans ces villages est à attribuer à l'existence des liens de famille et aux alliances matrimoniales.

Radovan Marinković

НОВАК ЖИВКОВИЋ

**НЕМИРНА СТАРОВЛАШКА ГРАНИЦА
(1891—1895)**

НОВАК ЖИВКОВИЋ
YU 11000 Београд
Радивоја Кораћа 6

UDK 949-711
„1891/1895“

Југозападна граница српске државе у последњој деценији XIX века после ратова 1876—1878. године, мада је остала неизмењена, потресана је повредама, сукобима и немирима. Истина, она је узнемиравана још од свог успостављања, године 1833, и то чепће и дрскије, па су каткад упади на српску територију добијали обележја војничких похода. У времену о коме је овде реч, таквих насртаја није било. Та, такозвана старовлашка граница, израз који се већ тада губио из употребе али упућивао на дубоку прошлост овог краја, значила је вештачку поделу вековима устаљене народне целине, насилно разбијање народног организма и тако постајала узрок непрекидног зла. Сам појам Стари Влах историјски и географски данас је још неодређен у научним радовима, јер постоје различита мишљења о обиму његове територије и тумачењу његовог назива.¹

Стари Влах, подручје више сточарско него ратарско, чије се становништво у прошлом веку бавило такође кирицилуком и аргат-

луком, чинио је из давних времена посебну целину и његова територија, према недавним истраживањима у нашој историјографији, истоветна је са старом преднемањихком Рашком.² Та целина посебног етничког обележја поремећена је и раслојена најездом Османлија после које је део становништва исламизиран. Устаничке борбе у Србији почетком XIX века потресале су и овај крај и довеле до подељености територије. Државна граница постављена неку деценију касније учврстила је ту поделу, која је трајала до балканских ратова.

Ова подела на подручју још познатом по остацима пљачкашке привреде, нарочито када се радило о стоци, где је немирни горштачки менталитет добијао свој израз и у хајдучким дружинама и у разбојничким походима, стално је подстрекавала потресе. Старовлашко подручје, делом под турском администрацијом а делом укључено у Србију, није пружало његовом становништву скоро никакву личну и имовинску безбедност. Постављањем границе пресечене су све старе везе, затворени су стари каравански путеви за сваку локалну трговину и промет, прекинути су древни сточарски пролази од суватских пасишта до зимовника и обратно, раскидани су родбински и родовски односи, између којих се испречила дотле у овом крају непозната сила — држава са наоружаном пограничном стражом. У низу извештаја, кроз цео XIX век, налазе се подаци о људима који су се „на недопуштени начин“ и на „недозвољеном месту“ провлачили, упркос граничара, и на једну и на другу страну. Забележено је, чак, да су на тај начин пролазили и сватови када су младенци били раздвојени државном међом. А било је случајева да су и саме девојке кришом прелазиле у погранична села на ову страну ради удаје. Похватане „кордонопреступнике“ гранична стража је спроводила власти, па су кажњавани и телесно и новчано, а понекад и затвором. Растурани су и забрањивани народни скупови на граничној линији, где су постојала вековима уобичајена саборишта, као што је био случај на Грмичку наспрам студеничког среза, о чему ће још бити речи.

Постојала су, у XIX веку три „озакоњена“ гранична прелаза за пролазак људи, промет стоке и еспапа (Мокра Гора, Јавор и Рашка). Састанак на Кокину Броду отворен је тек у последњој деценији XIX века.³ Пропусна моћ тих пролаза била је довољна за путнике, којих није било много, и каравански промет овог краја и Србије са заграничним пределима. Понекад, када су на једној или другој страни беснеле људске и сточне заразе, ти пролази затварани су на краће или дуже време — у зависности од епидемија, њиховог трајања и

важећих санитарских прописа. Тако је саобраћај прекидан или отежан. Тешкоће су каткад наступале и при вађењу заграничних пасоша, што је зависило од политичке климе и критеријума власти.

Тешкоће које се овде наводе онемогућавале су каткад прелаз државне границе, а не могу ни објаснити, ни оправдати, оне друге „недозвољене“ продоре. Њих су, углавном чинили људи, који су се таквим послом бавили и у најнормалнијим приликама. То су били људи нечисте савести, „дугачких прстију“ и „нокта поганог“ — како су у народу називани, они који никако нису желели да оставе трага у протоколским пасошима и ђумручким тефтерима. Продирали су већином ноћу између ретких граничних патрола и још ређих караула. Такви људи прелазили су границу и с једне и с друге стране. Крали су и отимали стоку, претежно коње (па су их по старовлашким селима називали „кобиларима“), говеда (првенствено волове), козе и овце у читавим стадима, преводили их на другу страну, присвајали или продавали. Долазили су ради пљачке кућа, због освете су чинили паљевине, рањавања и убиства. Секли су гору и превлачили на ону турску страну. Границу су на тај, незаконит, начин прелазили и кријумчари, растурали своје еспапе по народу, зарађивали на обе стране, а кад су падали у руке власти — губили су (поред казни) и све што су носили. Али, некако је излазило да не остају на штети, јер их је бивало све више и наступали су дрскије.

То све указује да граница није била ни чврста, ни обезбеђена, пошто јој је с једне стране била нејака и још не изграђена држава, а с друге стране изнемогла царевина, огрезла у јавашлуку и корупцији. У таквим околностима гранични прекршаји нису стварали само трзавице, него доводили и до окршаја са насилницима, при чему су ови губили, не само плен, него и главе, а каткад су се међусобно обрачунавали стражари (и српски и турски) и гинули из заседа, о чему је вођен, по правилу, дуготрајна и узалудна преписка дипломатским каналима између Београда и Порте.

Од таквог стања на граници неко је имао и користи. Тамо су замицали откривени а неухваћени злочинци, бегунци из проваљених затвора, одбегли робијаши, проневеритељи и јатаци који су одали хајдуци при саслушањима. Њима гранична линија није била препрека, већ, кад је мину, пружала им заклон. Тамо су бежали љути противници режима од времена уставобранитељских борби до политичких сукоба радикала са конзервативцима. Ни њима слабашно и несигурно обезбеђење државне границе није било препрека да преко ње умакну, па тако спасу себе од прогона, насиља, чак и теже

судбине, као што су чинили Ранко Тајсић, прота Милан Ђурић, Средоје Крчевинац и други.

Само у појединим случајевима граница се уздизала као непрелазна баријера. Бивало је то при великим потерама када су подизана многа села ради гоњења и хватања хајдука. Тада су одметници хитали да се што пре дохвате турске територије, где су били много сигурнији. Иначе, имали су своје јатаке од првих заграничних села до Васојевића и Дурмитора. Потере за њима су се заустављале на граници — како не би долазило до дипломатских сукоба и међудржавних спорова. Но, и овде је учињен изузетак. Седамдесетих година мала, добро наоружана, потера прешла је границу код Јавора и код јатака ухватила Николу Јевђовића, једног од најозлоглашенијих хајдука из овог краја.⁴

Године после српско-турских ратова, пошто су војске повучене, иако је успостављен мир између држава, нису биле у знаку спокојства дуж границе. Овде је реч о потресима на граничној линији у првој половини последње деценије прошлог века.

Година 1891. почињала је с привидним миром на граници; зимско време успоравало је сва кретања, што значи и она која су се означавала као инцидентна. Људи злих намера нису желели да остављају за собом трагове. Само је настављана преписка о случајевима из претходних година, која се одуговлачила, уз свесрдно старање турске заграничне власти да јој се никако крај не сагледа. У јануару је Начелство округа ужичког упутило министру унутрашњих дела жалбу да „турака власт није хтела да чини никакав извиђај о убиству буљубаше Масловарића крајем 1890. године.“⁵ Оклевања није било само с турске стране. Погранични стражари, или само неки од њих, оптужени су нешто раније да су прелазили границу, на турском земљишту напали мештане, о чему је извештено српско Министарство иностраних дела, за што је турска власт тражила истрагу и кажњавање криваца. Ни том захтеву није удовољавано: одуговлачило се док после једне године није одговорено да се истражни предмет „затурио“ у канцеларији среза моравичког.⁶

Слична судбина била је и преписка о екстрадицији некаквих хајдука, који су починили злочине на овом крају, па умакли преко границе. Министарство иностраних послова, по добијању одговора од

Отоманског посланства, обавестило је полицијску власт да се Јанковићу и Абдурахману не зна ништа, а за Тодора Варнићића се дознало да лежи у пријеполском затвору.⁷ Не зна се исход ни ове преписке, ни да ли је дошло до предаје бар овог хајдука. У другом случају, када је по захтеву полицијске власти, тражено да се похватају и изруче хајдуци Јевта Пештерац и Вук Гашовић, обојица оптужени за убиство Илије Лазића из Биоске па замакли за границу, турска власт је нашла да су ти злочинци њени поданици „и да се не могу вашој власти издати“⁸ — како је гласио одговор из Отоманског посланства, а то није било тачно.

Редовни промет на граници је због невремена тада сведен на најмању меру. Јаворска царинара, како је називана ова установа тог времена, наводила је у извештају за први месец да је из земље изашло са српским пасошима девет, а вратило се четири, а с турским пасошима ушло 14 лица. С црногорским пасошима дошло је 14 а није се вратило ниједно лице.⁹ Овакав обим промета, мада умањен, наводио је на помисао да у овом крају влада спокојство. Привид је зававао.

У другој половини претходне године једна вест, чији је извор био непознат, узнемиравала је српску власт. Чуло се о удруживању „неких Турака и Срба“ из подручја Сјенице, Нове Вароши и Прибоја и да се припремају да са оружјем продру преко границе „у циљу нападања на појединце, отмице и крађе“. Већи продор није уследио, а неколико покушаја успешно је спречила погранична стража. Насртљивци су враћени, а турска власт замољена да их пронађе и казни. Тројица од њих су се некако пробила, како наводи у извештају, стигла чак до Пожеге, па су узмакла за границу после организоване потере. Овај насртај се одиграо негде у јануару, а српска погранична стража упозорена је на такву опасност, па је у „наредном времену“ „поштравала“ будност. Министарство иностраних дела известило је Отоманско посланство о том насртају на границу и добио одговор да се о свему томе ништа не зна, а најмање о некаквом удруживању.¹⁰

Преписка о том случају није престала када је турска власт изјавила жалбу српској влади због напада кога су учинили, 25. јануара, погранични стражари Радош Саковић и Маринко Бакић. Они су, према наводима турске ноте, прешли границу наспрам Осман-пашине (турске) карауле и насрнули на кућу неког Јашара, затворили му снаху и децу, па отерали два вола и две краве. Министарство иностраних дела, по том званичном турском допису, тражило је пот-

пуније податке о читавом случају и захтевало строг поступак према кривцима.¹¹

Наређена истрага никако није могла да буде завршена, када је у Београд стигло обавештење из Ужица да су код карауле Крњаче, 3. априла те године, убијени из заседе гранични стражари Јеврем Боживић и Павле Радомировић. Министарство иностраних дела, коме је прослеђен читав предмет, депеша и накнадни извештаји, учинило је надлежни корак преко свог посланства у Цариграду и од Порте добило одговор тек почетком маја. Шта је писало у одговору, није познато из полицијске преписке, само се зна да је тражена допуна извиђаја.¹²

Двоструко убиство на граници упозорило је српску владу да се мора боље постарати за безбедност граничара на овом делу државне границе. Нашло се да треба појачати граничарску службу бољим наоружањем. Окружно начелство у Ужицу молило је да му се додели 15 пушака мартинки за карауле у срезу златиборском и још 150 пушака на располагање за граничне страже. Молба је спроведена министру војном с тим да извести о издавању потребне наредбе.¹³ Граница је и даље била узнемиравана. Некако у то време из Сјенице су пребегла, сигурно испред турског насиља, четворица младића. О њима се из очуваног записа само толико зна да су се звали Милић, Сава, Јаков и Андрија и да су се склонили негде у моравичком срезу. Није познато како се поступило према званичном турском захтеву за њихов присилни повратак.¹⁴

Затим је из моравичког среза доспело у Ужице још неколико извештаја о поремећајима на граници. Прво је јављено да се у ноћи између 7. и 8. јуна неки Плаво Нукић, иначе „чувени зликовац“, провукао преко границе и да је, том приликом, и убијен. Можда за освету због те погибије а можда и без везе с њом, дошло је до оружаног напада турских граничара код места Јањина стена када су се упутили на српску страну ради отмице стоке. Министар иностраних дела, обавештен о оба случаја, интервенисао је код турске владе и тражио да се нападачи казне. Некако тада стигао је у Београд од Порте протест због тога што је „српски поданик“, неки Панто, убио у шуми „званој Јуник“ неког Садика „турског поданика из једног оближњег заграничног села“ када је, како се писало, секао дрва. Тражена је истрага и кажњавање кривца. Начелник среза моравичког добио је из Београда наређење да изашаље истражног судију који би извидео то убиство и поднео извештај. Извештај с те стране стигао је за десетак дана. Из протоколске забелешке се невиди опис дога-

ђаја пошто је читав предмет упућен на надлежност ресору иностраних дела.¹⁵

Још неколико случајева, забележених у званичној преписци, одиграло се преко лета на овом крају земље. Половином августа четворица Топаловића из подграничног Трудова, прокрали су се поред стражара и отишли у истоимено село са оне стране да би учествовали на сеоском вашару — сабору. Ту су их, без неке посебне кривице (осим незаконитог преласка границе), открили међу народом, похватили и затворили турски погранични стражари. Када је Окружно начелство у Ужицу обавештено о њиховом хапшењу, упутило је молбу у Београд да се „поради“ где треба како би се Топаловићи пустили на слободу и упутили кућама. Министар унутрашњих дела је оценио да тај прелаз преко границе никако није ишао у прилог онима који су били дужни да одржавају ред на државној међи. Турска власт, код које је сигурно интервенисано за ослобађање заточеника, упутила је са своје стране српској власти, за узврат, жалбу поводом новог случаја кршења границе. Два српска пандура, један родом из Нове Вароши а други из Чајетине, прешли су границу и напали на кућу Тодора Варнице, не види се у ком селу, и убили му двадесетогодишњу кћер. Министарство унутрашњих дела наредило је строг извиђај, тражило кажњавање криваца и подношење извештаја о свему шта по овоме буде учињено.¹⁷

Из моравичког среза је јављено да је једна група, у извештају се каже „12 Турака“, упала 10. октобра преко границе, упутила се на пљачку, вероватно на пленидбу стоке, мада се у краткој белешци њена намера не помиње. Насилници су сачекани и били одбијени.¹⁸ Тај упад сигурно је побудио тек установљену Окружну скупштину да изрази и своју бригу о безбедности пограничних села и покаже да то није само у надлежности државне управе. Окружна скупштина тражила је да се народу раздели оружје ради заштите границе и одбране од хајдука. Ова одлука самоуправног тела није примљена са разумевањем од државног врха. Била су још свежа сећања на тимочку буну и отуда је стигао одговор преко Окружног начелства у коме се позивало на право државе да се брине о безбедности. Додато је да ће скупштинска одлука бити достављена, као предлог, законодавном одбору.¹⁹ На томе се све и завршило, јер је и држава остајала на својим снагама принуде — војсци и полицији.

Ове јесени, из истих разлога, предузете су припреме за градњу више караула дуж ове, југозападне, границе како би се скратило одстојање између оних које су постојале (а неке је требало ренови-

рати и оправљати). Припреме су текле под надзором Министарства војног, уз сарадњу Министарства грађевина. У први мах из очуване преписке се није могло дознати о којим се новопланираним караулама ради. Припреме су, бар колико се тиче планова и предвиђених материјалних издатака, завршене пред крај године. Министарство унутрашњих дела је тада добило извештај из Ужица „о подизању нових караула“ у овом округу, али не као о свршеној ствари.²⁰ Ова преписка, очувана само у рудиментарним протоколским изводима, наговештава, а каснија ће потврдити једну новину. За разлику од ранијих градњи ових објеката дуж границе, када су оне падале на народ пограничних срезова (да их изграђују „о свом руху и круху“, што иначе прирезима и кулуцима), сада су издаци планирани из буџета.

Пред крај ове, 1891. године забележена су у овом крају још два гранична инцидента. За први се не зна где се догодио. О њему је Начелство округа ужичког депешом известило министра унутрашњих дела — да су „Турци бањичани“ напали тројицу људи: Милинка Топаловића, Милорада Луковића и Јована Марковића. Депеша не наводи ни тежину, ни последице напада, али да су они били знатнији, види се из чињенице да је о томе извештен министар иностраних дела ради протеста и интервенције преко дипломатског канала. Други напад извршен је у селу Сјеништима записано је да су стражари са турске карауле Мармор, која се налазила на левој обали Увца, упали на српску страну и украли козу мештанину Видоју Митровићу. И ова крађа била је предмет дипломатске преписке.²¹

*
* * *

Година 1892. није обиловала, због предузиманих мера обезбеђења (ново наоружање, појачавање страже и њене будности), инцидентима и потресима на граници. Отезала се и већином неуспешно завршавала стара преписка, у којој се помиње и она о безначајној крађи козе у Сјеништима — о чему је одговорено да турска власт ништа о томе не зна.²² Проблем украдене козе је обнављан у протоколским забелешкама. Српска влада настојала је да на граници омогући што сношљивије односе. У поверљивом распису министра унутрашњих дела од 10. марта 1892. године наређено је окружним пограничним начелствима, уз захтев за хуманији однос према путницима који долазе с турским пасошима, још нешто: добро пријатељство са суседним заграничним властима и да се „оно све више раз-

вија“. Наше пограничне установе (Царинарница у Мокрој Гори, Царинарница на Јавору и њена тек отворена филијала на Кокину броду, као и она у Рашки) морале су имати пуно такта, у писменом или усменом саобраћају са иностраним званичницима и с њима поступати „најљубазније и пријатељски“. Такав однос се налагао и према житељима из Турске, а особито према „виђенијим мухамеданцима“. Окружним начелствима поверено је извршење тог расписа, али и стални надзор над пограничном службом и право да за сваки немали случај (изражену грубост, насиље и слично) позивају кривце на одговорност.²³

Упоредо са овим напором, остваривана је и прошлогодишња намера о изградњи нових караула, од који су три подизане у моравичком срезу и при њима постављене страже. Тако је овде појачана погранична служба са 20 људи (заједно са буљубашама). Новим караулама су скраћиване раздаљине између постојећих и тако појачана контрола, која је запречавала хајдучке, пљачкашке и шверцерске „богазе“ кроз планинске шуме и врлети (у народу називане „курјачка тркалишта“). На граници дуж моравичког среза тада су подигнуте карауле, како сведочи очувана архивска грађа из ове године: на Скендерову између Васиљевића и Белог камена, на Бојову брду између Осман-пашиног брда и Преког брда и на Медовини између Крњаче и Одвраћенице. Служиле су, како је наглашавано у једном извештају за „мир и ред на граници и личну и имовну безбедност наших пограничних сељака“. Пре тих градњи постојала је дуж границе целог округа 41 караула. До тог времена трошкови њиховог одржавања падали су на пограничне срезове. Сада, упоредо с овим грађама, такав је терет скинут с народа. Окружна самоуправни скупштина је већ изразила своје неслагање са тим старим наметом на народ. Било је то на предлог пограничних срезова. Скупштина је одлучно мислила да је одржавање караула „нашим општинама терет један сувише... и једна неправда“. Међу поборницима таквог решења налазио се и Арсеније Прокопијевић из Ивањице, радикалски првак моравичког среза, један од најактивнијих чланова окружне самоуправне скупштине.²⁴

Уз све напоре за боље односе дуж границе, потпуна безбедност и добар поредак ипак нису постигнути. Неприлика, која се догодила 5. септембра 1892. године у Растокама изнад Кокина Брода, уверила је српску владу да су напори за одржавање добрих односа на граници, ипак, и делимице, узалудни. Тог дана турски позорник с Јавора Сали-чауш, Колчија, и непознати му друг, ухватили су,

на превару или у заседи, Јована Недовића стражара са карауле Сињац, и то на српској страни, свезали га, тукли и отерали преко границе. Тамо су га и преко ноћи држали свезаног до сутрадан. Српски граничари, дознавши за ово насиље, позвали су чауша са турске карауле у Вранешима, с њим су отишли и затражили ослобађање Недовића. Отмичари су га, на ту интервенцију пустили, пошто су добили, на име откупа, један цесарски дукат. Начелство округа ужичког, извештено о насиљу, обавестило је министра унутрашњих дела и молило за дејство да се Сали-чауш и његов друг „казне за повреду границе“ и да исплате обештећење нападнутом стражару.²⁵

Министар унутрашњих дела, Стојан Рибарац, добио је у новембру те године, поверљиво писмо од Ђорђа Радуловића, царинара на Јавору, о једном загонетном и посебно сумњивом човеку. То је био Павле Спасовић, врло мутне прошлости, суђен и осуђен за два убиства и са издржане две казне на робији. Тада се нашао при мекани на Јавору, а није био њен закупник, него, како излази из писма, нека врста механцијског потркуше. Тај посао му је, изгледа, био покриће за другу, врло сумњиву делатност. Царински чиновник, легално задужен за послове финансијске струке, такође је прикривао и другу своју делатност. Био је на овом истакнутом месту обавештајац српске владе. Имао је веза са људима иза границе, оним који су овуда пролазили или само стизали на пазар; интересовао се, поред еспапа и такса, оним што су имали да кажу. Писао је, овом приликом, како ту ради већ четири године „на прекограничним пословима“ и наглашавао да је о томе што-шта познато и министру иностраних дела, а посебно како му овде и дању и ноћу долазе тајно људи из Турске. Објаснивши тако и онај други прикривени статус, Радуловић је наглашавао да је онај Спасовић толико опасан човек „да ни престол није на миру од њега“, о чему је већ раније упозоравао средску власт у Ивањици. Описивао га је као сувише пргава човека, спремног сваког тренутка да потргне пушку и почини зло. Писао је даље: „Овај Павле је и шпијун турски“ и као доказ томе упозоравао је на једно писмо мутесарифа сјеничког које је доспело у руке моравичком средском старешини и тамо заведено у протокол. Због свега тога, тражио је и предлагао да се тај човек уклони са Јавора — како би се несреће, које би проистекле од његовог даљег боравка у овом крају, избегле. Исход тог контраобавештајног поступка јаворског цариника може да се назре из концепта поверљивог писма које је упутио министар унутрашњих дела окружном начелнику у Ужи-

цу с налогом да учини „шта треба да овај човек осети да има закона у овој земљи“, нарочито због подозрења да је турски шпијун.²⁶

Пред сам крај 1892. године догодило се загонетно убиство у селу Љепојевићима, непосредно уз границу, на турском тлу. Тамо је убијен неки Тома Драшковић, судећи по презимену из тада врло угледне породице у селу Мочиоцима, које се са српске стране налази непосредно уз границу. Како се тамо нашао и под којим је околностима лишен живота, не види се из очуваних података.²⁷ Али, ни оно није расветљено.

*
* *
*

Врло општра зима, тежа од претходне, прекинула је скоро сваки саобраћај преко Јавора с почетка 1893. године. Турска власт је баш тада затворила границу, под изговором заштите од колере, које нигде није било у близини. Снега је нападало толико, како је јавио јаворски цариник Радуловић, да су турске пограничне стражаре потпуно „откинуте од своје позадине“ и остале „без предовољства“ и огрева, па су „јакко патиле“. У току јануара овај гранични прелаз прешла су само два лица с турским пасошима. Саобраћај је нешто мало живнуо почетком фебруара, али га је турска власт ограничила једном својом посебном мером: увела је таксе на визе за сваки пасош (по 20 гроша у злату). Затим је наступило затишје у промету пошто је снег и даље падао и, како је наглашавао извештај с Јавора, „једва да је када био већи“. А када су се снегови отопили, саобраћај је живнуо. У марту су прешла границу у оба правца 74 путника. Овај би број морао бити знатно већи — да није оних такса за визе. Та турска мера погодовала је кријумчарењу. Омиљени еспап шверцера из турске стране био је: дуван, петролеј и ситна стока. Са српске стране су као „контрабанд“, преношени: ракија, жито и со. Друга роба је растурана према приликама и сезони, са ризиком — да се она изгуби на граници, а с њом понекад и глава. Главни снабдевачи дуваном били су Арнаути, по оцени цариника, који су га доносили с југа и продавали шверцерима у близини границе.²⁸

С пролећа су наступала и већа зла. „Почели су Турци упадати у нашу страну, те наше житеље гађају и стоку им гоне и отимају“, јављано је у једном од извештаја из овог краја. Тежи упад, према извештају с Јавора, догодио се почетком маја: два насилника из села Брњице, Зеко и Бећир, изгледа не сами, насрнули су на кућу

Павла Ресимића, која се налазила близу границе, њега из пушака убили, гађали његовог синовца Луку („кога нису погодили“), па умукли на ону страну. Министарство иностраних дела, извештено о злочину, затражило је преко Српског посланства код Порте да се кривци похватају и по закону казне. Упоредо са овим дипломатским кораком, Начелство округа ужичког писало је мутесарифу новопазарском са истим захтевом.²⁹

Турска власт је, из неких својих разлога, почела да ојачава граничне страже. Обавештено је Министарство иностраних дела, биће баш од цариника са Јавора, да Турци намеравају „подићи на Василијином врху“ према нашој и своју караулу, „пограничну кулу“ — како је та градња називана у извештају. На том месту раније није било ничега, нити је такав објекат уписан у документима пограничне српско-турске комисије када су означавана места за карауле. Подизање такве, може се рећи утврде, на непредвиђеном месту сматрано је у Министарству спорним. Од полицијске власти тражен је извиђај којим би се потврдила или оповргла таква турска намера.³⁰

Министарство иностраних дела још није добило из Ужица одговор од окружне власти на такво питање када му је представник Порте упутио ноту са упозорењем: да се однекуд, ко зна откуда, дознало „да се из Ивањице спрема разбојнички напад на Нову Варош“, па је молио „ако је то у истини“, да се спречи. Из Београда је одмах затражен извештај поводом те гласине. Окружни начелник, Михаило Зотовић, лично је отишао у моравички срез, тамо испитивао и проверавао могућност таквог непријатног подухвата и нашао да — ничега нема. Известио је поверљивом депешом министра унутрашњих дела: „Јуче сам дошао из Ивањице. Уверио сам се од поузданих људи да се нико не спрема за какав упад у Турску ради освете — о чему вас је раније известило турско посланство. Граница се добро чува...“³¹

Могући осветници, ако су то и намеравали, границу нису прешли. Прелаза је било са друге стране и од другојачијих људи. У почетку јула прешла су на терен Србије, као бегунци, два турска артиљерца, војника у митровачком гарнизону. Изјавили су да су у некаквој свађи убили свог старешину чауша Ахмеда. Звали су се, према посрбљеној верзији презимена, Алил Ибрахимовић и Махмуд Асановић, обојица родом из анадолске варошице Али-шера. Доспели су у Ивањицу, где су изјавили да траже српску заштиту. Срески начелник нити је знао, нити могао нешто учинити с њима, осим што их је спровео окружној власти у Ужице. Овде су изјавили да траже

дозволу да трајно остану у Србији, јер им у Турској прети смрт. Из Ужица је отишло питање у Београд: Шта да се учини са овим бегунцима?³² Из пронађене преписке се не види одговор.

Из Ужица није било одговора о градњи карауле на Василијином врху, када су у Београд стигли извештаји о новом појачању границе с турске стране. Прво је јављено да Турци граде карантин на Бојовом брду. Министарство иностраних дела тражило је проверу (да ли је и та градња у складу са одредбама уговора о граници). Затим је из Ужица доспео нови извештај: турски војници поправљају и утврђују пут наспрам српске карауле — оне на Вучјој пољани, познате из окршаја у предатним и ратним данима. Турски војници, наглашавано је у извештају, пошто су потпуно поправили тај пут, прешли су граничну линију и почели сећи гору, на српској страни, за грађу — по наређењу свог официра. Гору су секли у забранима приватних лица. Показало се да су турски војници поправљали пут и нарушили границу ради извлачења посечене грађе.³³

Пет дана после ове вести са границе дошло је извешће о још једном инциденту. Турски граничари, негде преко реке Увца, гађали су из пушака Владимира Шолајића, царинског надзорника на граничном прелазу Кокин Брод. Нису га погодили. Царински службеник имао је срећу; један од хитаца пробио му је само шињел. И о овом случају извештено је Министарство иностраних дела.³⁴ Било је очигледно да су покушајем убиства загранични кријумчари тежили да уклоне Шолајића као главну препреку њиховом мутном пословању.

Двадесетак дана касније дошло је до нечега што је могло имати знатно теже последице. Начелство округа ужичког известило је депешом министра унутрашњих дела да је у реци Увцу, испред карауле на Кокину Броду, „нађен у води мртав један Турчин о н б а ш а“ (подофицирски чин у турској војсци у рангу каплара — прим. аут.). Окружна власт је одмах наредила истрагу о овом убиству и изразила сумњу да га је учинио Владимир Шолајић — онај цариник коме је пушчаним метком пробијен шињел. У очуваном извештају, накнадно достављеном, ништа се не говори о могућности освете овог човека. Турско посланство у Београду, по извештају гувернера из Таслице (Пљеваља), упутило је протесну ноту са захтевом да се кривци пронађу и казне. Уз ноту је ишао истражни извештај званичне турске комисије, коју је предводио ађутант-мајор из Нове Вароши. Погинули Турчин, по том комисијском налазу, звао се Ибиш и био је старешина Варшце (турски назив за Вранеша). У критични дан оби-

лазио је, у пратњи једног војника, границу. Произилазило је, по том писању, да су га позвали српски цариници и пандури да пређе границу, што је и учинио, и нашао се у селу Бораце (Бураћи), а свог војника оставио на оној страни. Сутрадан је онбашин леш нађен на турској страни „потока Офце“ (Увца). Турски мајор иследник, који се овде ускоро нашао са својом комисијом, спроводио је истрагу. Комисија је саслушавала, поред турских граничара, и хришћане отоманске поданике. Оно што су изјавили свело се на следеће: Видели су када је онбаша Ибиш прешао, „али да су га изгубили из вида пошто су пошли заједно“ — при чему су мислили на људе са српске стране. Затим су га угледали четири сата касније како „без оружја бежи испред пандура“, који су га пристигли и вратили „у унутрашњост“. О даљој његовој судбини нису ништа изјавили. Турско посланство је захтевало примену најенергичнијих мера за тај случај и кажњавање криваца (како би се нешто слично избегло у будућности) и тражио извештај о исходу.

Начелство округа ужичког примило је „на брзи увиђај“ ову оптужбу и с њим налог из Београда. Окружна власт ипак је није схватила као хитну, нити се сама заузела око истраге. Захтев је упутило среском начелнику у Чајетини — да „учини одмах извиђај“ и поднесе свој извештај о правом стању ствари. Срески старешина је одуговлачио и извештај упутио у Ужице тек 19. октобра нагласивши да ни он није ишао на границу, већ послао „нарочитог чиновника“. А овај је написао „најтачнији“ извештај. Било је то сасвим другачије виђење. Писао је да Ибиша нису убили „наши људи“, нити је убијен на нашој страни, јер тих дана није овамо ни прелазио. Убијени каплар, тврдило се из Чајетине, није ни позиван да пређе границу, а није ни могао прећи, јер је баш тада постојала турска наредба о њеном затварању, па такав прекршај као војник није смео ни учинити. Овог човека, тврдило се даље, убили су турски људи — „муџерини“ у свађи око поделе новца добијеног шверцом дувана, па су га намерно бацили у реку Увац наспрам наше карауле — како би са себе скинули одговорност, а сумњу бацили на наше људе. Уз то је навођен један „убедљив доказ“: места Варшце, Бораца, Камина (како је гласио вероватно искривљени турски назив за Кокин Брод) и поток Офце, не постоје читавом дужином од 40 километара на граници златиборског среза. Такав одговор је преко Министарства иностраних дела достављен Турском посланству с напоменом да о убиству онбаше Ибиша знају његови другови с карауле, али не смеју да говоре.³⁵ Изгледа да се с тим завршила ова преписка пошто јој

више нема трага у полицијском протоколу за ово време. Пада у очи да се у истрази коју је водио „нарочити чиновник“ из Чајетине не помиње име Владимира Шолајића.

С јесени, када се сводио преглед о свим прекршајима на граници, окружна власт у Ужицу закључила је да подстрекачи нереда и главни прекршитељи на државној међи турски стражари и да баш од њих сва зла и долазе. Окружно начелство је с таквим мишљењем упутило представку министру унутрашњих дела с којом је молило за дејствовање „да се измене турски погранични стражари наспрам наше границе, те да би крађе које су чињене престале“. Уз представку су ишли, данас изгубљени, спискови извршених крађа и отимачина стоке. Министарство је, ради даљих корака, тражило накнадно објашњење: да ли је што „званичним путем предузимато за повраћај стоке“ о којој је реч. Некако тог времена у Београд је стигла жалба о једном инциденту на граници рудничког округа. Јављено је да су источно од Овраћенице српски граничари пуцали на турског војника Мехмеда бин Хусеина. Начелство округа рудничког, по тој турској тужби, добило је налог да тај случај извиди и поднесе извештај.³⁶

Један сачувани докуменат — месечни извештај Начелства округа ужичког за октобар 1893. године — даје представу о „казним делима“ која су само у том месецу извршили на граници отомански поданици. Уочи првог дана тог месеца „непознати лопови“ украли су два коња Радисаву Пајевећу из Радаљева. Дознало се да су коњи одведени преко границе и налазе се код неких Фератовића у Брњици. Убрзо је украден коњ Милосаву Маричићу из Братљева. Уследила је истоветна крађа у Рашчицама. Трагови су водили преко границе. Та крађа је извршена Димитрију Марковићу. „Троје кљусади“ украдено је и одведено из Доброг Дола. Сумња је пала на неког Лазара Бабовића из беранске нахије, чији је пасош пронађен на месту где је крађа извршена. Миладин Оташевић из Вучака пријавио је власти крађу вола, која је извршена у ноћи између 21. и 22. октобра. И он је посведочио да је његов брав отеран преко границе. О тим крађама извештена је турска власт с молбом да се стока пронађе, врати, а крадљивци казне. Турска власт није, као и обично, показивала неку изузетну ревност по тим молбама. Српски погранични стражари, као заузврат, украли су три коња Милутину Звердановићу, тежаку из неког села за границом. У извештају се о том не говори ништа детаљније, осим да су коњи доведени у село Брусник и да је крађа пријављена.³⁷

Среска канцеларија у Чајетини поверљивим писмом обавестила је окружног начелника о посебном интересовању турске власти за стање обезбеђења на српској страни дуж границе. Поверљиви људи иза границе обавестили су како су турски чиновници позивали поједине Србе оностранце чије су куће у близини границе и испитивали „како се зове која од наших караула, на ком је месту, у ком селу, срезу и округу“. Турска власт је, на тај начин, извршила попис за читаву граничну линију, пребројала људство и проучила прелазе на Кокину Броду и Јавору. Узела је и податке за царинике „који врше дужност на тим местима“. Срески начелник Сретен Раковић, извештавајући о том попису „није знао да објасни шта се с тим хоће и у какву сврху. Окружно начетство, ни само не знајући турске намере о тој акцији, обавестило је министра унутрашњих дела „ради знања“.³⁸ По свему судећи, турско интересовање за стање на граници морало је потећи отуда што се дознало о намеравању реорганизацији српске пограничарске службе. (О тој реорганизацији ће овде бити још речи).

За време турског распитивања о граничарској српској служби дошло је до још једног насртаја — у селу Васиљевићима. Пљачкаши су се провукли преко границе, насрнули на кућу Љубоја Азањца, покушали да захвате и отерају његова говеда. То им није успело; узбуњеним мештанима вероватно и гранична стража, прискочили су са оружјем, па су нападачи умакли на ону страну без плена, али су сачували главе.³⁹

Српска влада, стално упозоравана са границе на прекршаје, насиља, убиства, пљачке и на кријумчарење, не само са овог подручја, него и шире, а нарочито из топличког округа, припремила је реорганизацију граничарске службе, која је добила законски облик са Уредбом о пограничној стражи. Та служба је изузета из надлежности полицијске власти и подвргнута Министарству војном. Задаци пограничне службе су овом уредбом и јасније одређени: „1. да државне границе чува од упадаја с поља, и да се стара за мир и безбедност пограничног становништва; 2. да кријумчарење на граници спречава, и да царинским органима помаже у вршењу царинске службе и 3. да помаже пограничне санитетске органе у вршењу службе противу епидемија и зараза људи и стоке“. Прелазећи под надлежност Министарства војног, погранична стража добила је одговарајуће војно уређење. Била је у свему потчињена војним прописима, милитаризована по угледу на аустро-угарску пограничну службу и подвргнута дисциплинским регулама. Нестало је старог звања

буљубаша. Министарство војно се старало о њеном снабдевању ору-
жјем, муницијом и осталом опремом и прописало посебну униформу
за стражаре и за царинике. Тако је имала да врши уствари троструку
службу: безбедну, царинску и санитетску. Новом уредбом је погра-
нична служба подчињена непосредном надзору командама војних ок-
руга — пре својих старешина. Уредбу су потписали краљ Александар
и министар војни Сава Грујић 30. децембра 1893. с важношћу од 1.
јануара наредне године.⁴⁰ Тиме је, након вишеструких захтева, вој-
ска преузела обезбеђење државне границе.

*
* *
*

Одлука српске владе о сређивању пограничне службе као да
је потстакла турску власт на попустљивији однос према својим по-
граничним поданицима. То се убрзо осетило на јаворском пазаришту,
а сигурно и код Рашке. Турска власт је повукла ранију наредбу, по
којој нико није смео ићи ради пазара на границу без пасоша и ту
забрану образлагала честим распрама и сукобима при таквим сусре-
тима, при чему, наглашавано је, српска власт „није била вољна“ да
пружи заштиту отоманским поданицима у таквим случајевима. „Пра-
ви узрок“ сматрало се, „ове наредбе био је материјални интерес Тур-
ске“. Она је хтела да на свом земљишту отвори пазаре и одреди пија-
чне дане, да принуди српске држављане да тамо прелазе и трговину
воде. То је било мишљење Министарства финансије, које је сматрало
да би то било од штете, не само по наше интересе, него и опасност
по српске житеље кад би одлазили тамо где не уживају заштиту
своје државе.

Око овог водила се преписка неколико година. Дипломатска
активност Министарства иностраних дела није дуго доводила до
успеха. Тек крајем јануара 1894. године Министарство иностраних
дела јавило је о Портином пристанку да се спор реши. Српско по-
сланство у Цариграду успело је да издејствује од Порте наредбу по
којој се „погранични становници Турске, који иду на пазаре Јавора
и Рашке, ослобађају свих пасошких формалности“.⁴¹ Турска је тако
одустала од намере да отвори своја трговишта, а њени погранични
жители у овом крају нису морали да узимају скупе пасоше, па је
оживео промет на Јавору и код Рашке.

Ни такво решење није отклањало насиље на граници. У јануару
се догодио тежак злочин у овом крају, о коме је Начелство округа

ужичког одмах известило министра унутрашњих дела. Тада су настрадали Црногорци Петар Илинчић и Милосав Лешјанин који су путовали из Србије у завичај. Били су „поубијани од непознатих зликоваца“. Извештај је, по очуваној забелешци, био врло штур; место и мотиви злочина нису познати, једино се зна да се одиграо у моравичком срезу пошто је тамошња власт добила налог за истрагу, да утврди „узрок тог злочина“, за који се може претпоставити да је учињен ради пљачке — какве су се тада у овом крају чешће догађале.⁴² Даља преписка о тим убиствима, ако је и било, није позната, па се не зна да ли та два Црногорца лишена живота на српској или (непосредно иза границе) на турској територији.

Почетком јуна ове, 1894. године Начелство округа ужичког јавило је Министарству унутрашњих дела о насртају с турске стране на пограничне стражаре. То се догодило између карауле на Белом камену и оне код Ступске чесме. Ту су, како је јављено, „три Турчина“ напали на нашег стражара, а овај се снашао и одговорио ватром из пушке, па једног на месту убио а друга двојица су побегли. Извештај из Ужица није био потпун, па је тражена његова допуна. Из даље преписке види се да се убијени звао Јашир Бешковић из села Читање и да је погинуо на српској страни пошто је прешао државну границу. Реакције са турске стране није било. Једино је она дипломатским путем извештена о том случају и замољена да забрани својим поданицима такав прелазак границе — да „главом не плаћају“.⁴³

Ова опомена, као многе претходне њој сличне, остала је узалудна, што ће показати будући насртај. Турска власт није реаговала на упозорење. Она се бавила другим тада актуелним пословима. Отоманско посланство у Београду упутило је Министарству иностраних дела захтев да српске пограничне власти „чим им буде достављено да је који сељак покрао свога газду“ и прешао границу да му одмах одузму све што код њега нађу и доставе турској власти. Министарство унутрашњих дела, коме је такав захтев доспео на извршење, знало је из дубоког деценијама стицаног искуства да бегунци иза границе долазе, у највећем броју случајева, због глоба и насиља, при чему покушавају да спасу нешто и од своје сиротиње, најчешће стоке, а не због почињених кривица. Стога је у свом распису окружним начелницима наредило да се бегунци, који пређу на нашу страну, упуте да доказима потврде своју сопственост на све што пренесу и „ако би што имали давати државној каси“ до исплате — што је значило царинске таксе.⁴⁴ У Министарству се, такође из искуства,

знало да су оптужбе за бегунцима, које су стизале иза границе, у највише случајева лажне, па у распису, није било ни помена о безусловном враћању пребегличких материјалних добара.

Кроз месец и нешто више дана показала се турска реакција, али не због погибије Ј. Башковића, него због рањавања пограничног стражара Емера Амеровића: Отоманско посланство предало је ноту министру иностраних дела са жалбом против српских стражара због оружаног напада на низамске војнике када је рањен поменути Емер. Сукоб је, како се наводило у ноти, био на некој чесми, где су војници дошли да „заите воде“, па је, при пушкарању, Емер рањен у ногу. Из ноте се није могло видети где се тај сукоб одиграо.⁴⁵ Није искључено — на Василијиној чесми, код јаворског прелаза, која је на српској страни само десетак метара удаљена од граничне линије. Та гласовита чесма бивала је и раније попреште оружаних обрачуна између пограничних стражара.

На Златибору, у ноћи уочи 21. јула 1894. убијен је отомански поданик Стеван Томић, нововарошки богати трговац, који је овде прешао и држао на суватском тову око стотину волова на Кривој брези. Држао је пет чобана, који су те ноћи били код стоке, а он сам у колиби, где је и убијен на спавању. Окружни начелник је одмах наредио истрагу и потрагу за убицама. Потрага је остала без резултата, а при увиђају се показало да је Томић дошао на Златибор пре месец дана. При увиђају, где је и лекар узео учешће, показало се да је Томић убијен из већ тада застареле пушке „циндерке“. Показало се, даље, да ништа од ствари и новца није однето. Предузета је истрага ради проналаска зликовца или зликоваца, која је у догледном времену остала без резултата.⁴⁶ Закључак, који се наметао, био је да то злодело нису извршили хајдуци, него да је учињено из неке освете. Пошто се то збило у близини границе, смрт овог човека се могла приписати и некоме иза државне међе. Упадљиво је да тада није било интервенције турске власти због погибије њеног поданика.

Интервенције ће убрзо стићи, али због другог инцидента на граници. Крајем августа, на граници моравичког среза одиграо се један напад са убиством. У Васиљевићима, 23. августа, „у пола ноћи напали су Турци на кућу неког Азањца чије се име не наводи у извештају. Наводи се само да су, иза пушкарања, нападачи, „уз помоћ“, не каже се чију, одбијени „и један од Турака убијен“. Министар унутрашњих дела, по тој висти, наложио је Окружном начелству у Ужицу да отвори истрагу о том случају, а министар иностраних дела замољен за дејствовање да се нападачи пронађу и казне. Међутим,

на томе се није завршило. Ускоро је у Министарство иностраних дела стигла нота из Отоманског посланства која се односила на тај случај. Ту је дата другачија верзија. Написано је да су 24. августа (то је исто време, пошто је у депеши из Ужица јављено да се напад догодио 23. августа „у пола ноћи“), „између караула Јавора и Глобца“, нападнути Турци. Са српске стране су пукле три пушке, од којих је једна смртно погодила ондашњег онбашу. Посланство је интервенисало да се то убиство на граници извиди, кривци пронађу и казне. То је дошло у надлежност Начелству у Ужицу са препоруком: „Ако се кривци не пронађу да се поступи по закону“. Ни једна ни друга верзија тог догађаја није добила званичну потврду у преписци.⁴⁷

У јесен те године, почетком октобра, учињен је с турске стране један предлог добре воље и у интересу добрих односа на граници. Приштински мутесариф, по договору с тамошњим српским конзулатом, писао је Министарству иностраних дела да је потребно уредити неке ствари на граници — како би се стало на пут сталној крађи стоке. Требало је, по том предлогу, да српски погранични стражари, чим приметите нестанак стоке, било да је она случајно при паши залутала на другу страну, било да је покрадена, да одмах, док су трагови још свежи, известе најближу турску караулу. Уједно и да јаве имена лопова „ако су позната“, опис покрадене или нестале стоке и остало потребно за ислеђење ради повраћаја. Министарство унутрашњих дела, примивши то обавештење, известило је сва погранична начелства с налогом за хитне мере у остварењу мутесарифовог предлога.⁴⁸ Ово је један од ретких случајева турске добре воље за спречавање криминала на граници. Ипак, бар када се ради о моравичком срезу, неки посебни резултати нису забележени.

Пред крај новембра, у време када су по златиборским планинама сељаци обично припремали луч и катран, догодило се нешто што је изазвало узрујаност по Доброселици и код среске власти. Доброселички житељи Дамњан и Драгић Ковачевић, Мића Пучијашевић и Илија Кнежевић, људи који су се бавили израдом катрана и луча, у оскудици боровог дрвета за те производе, прешли су границу на реци Увцу и обрели се на турској страни у неком шумовитом крају. Како су тамо доспели, није познато. У извештају Начелства округа ужичког од 25. новембра те године пише да су их Турци „преваром намамили“, што може бити само верзија српске власти. Кад су се Доброселичани тамо нашли, објашњавало је Окружно начелство, Турци су их похватили и отерали у Прибој, где су их затворили. Министарство иностраних дела, кога је полицијска

власт обавестила о том случају, интервенисало је преко Отоманског посланства са захтевом да се ти људи пуне својим кућама. За то време изгледа да су ти људи држани у прибојском затвору. Скопљански валија је на захтев одговорио и, дајући другачију верзију, ону турске власти, писао је да четворица Доброселичана нико није преварио, ни намамио преко границе, „ради сече луча“, него су сами прешли „на своју руку“ па су их турски војници похватили, и, додавао је валија, враћени су у Србију. Такав одговор је упућен окружној власти у Ужицу с налогом да извиди да ли су се заиста ови људи вратили, и ако јесу, „је ли што спрам њих предузимано“.⁴⁹ Судаћи по преписци, врло је вероватно да су погранични преступници похватани и позатварани, јер, иначе, не би било потребно ни да се о њима пише из Ужица, ни да се интервенише код турске власти. Почетак наредне године ће показати тачност ове претпоставке.

*
* * *

Командир пограничне страже у Ивањици писао је о једном свом успеху на сузбијању кријумчарења, стално присутног на његовом подручју. Догодило се почетком јануара 1895. године да су погранични стражари засрели негде на рејону карауле Виглишта кријумчаре дувана, који су дошли из Штиткова. Носили су две вреће „турског дувана“, а и у посебним паковањима — укупно 13 и по килограма. Дуван је био намењен растурању по српским пограничним селима. Распродаја тог еспапа се косила с постојећим прописима о државном монополу, па је у извештају изричито наглашен граничарски успех, који и није био велики када се узму у обзир зимско време и тешко проходне планинске стазе. Били су то Костадин Шуљагић, пограничарски каплар, и редови Алекса Курћуба и Милосав Мирковић. Кријумчари су, са заплењеним дуваном, уз одговарајући извештај, спроведени дуванском надзорнику у Ужице на даљи поступак.⁵⁰ То је био само један од случајева у борби против кријумчарења на овом крају земље, као и допринос пограничних стражара царинској служби.

Нешто касније, после спровођења кријумчара у Ужице, из Окружног начелства је упућен извештај о оној групи граничних преступника о којима је вођена преписка још од краја новембра прошле године. У сачуваној забелешци се не види шта се уствари с њима догодило, па чак ни да ли су враћени преко границе — како је било

јављено Министарству иностраних дела. Накнадно се дознаје да су прешли границу у близини Нове Вароши, „али да су их турски војници најурили“. Први датум, када се о њима нешто знало, био је 29. јануар 1895. године: тада су били већ код својих кућа. Чак се поуздано не може разабрати да ли су они стварно били у прибојском затвору или су се, отерани од турских војника, у међувремену крили испред српске власти плашећи се одговорности због самовољног и законом недопуштеног преласка границе.⁵¹

Преписка је обновљена и о оном просецању пута преко српског земљишта, што су учинили турски аскери на моравичкој граници ради извлачења дрвене грађе. Министарство унутрашњих дела, пошто дуго није добило извештај од ужичког окружног начелства о том прекршају који су извршили турски војници, поново је у фебруару ове године затражило потпуније обавештење; наредило је да му се у најкраћем року поднесе извештај шта су то Турци радили на граници и шта су градили. Окружно начелство, везано за кратак рок, поднело је некакав свој извештај, али након три месеца, а његов садржај данас није познат.⁵²

Из Ужица је у априлу стигао у Министарство унутрашњих дела још један извештај, који се односио на људе бегунце преко границе у Турску. То је био одговор на питање из Министарства унутрашњих дела, које је дознало преко своје конзуларне службе у Скопљу да се тамо налази неколико бегунаца, што је значило да су умакли без пасоша, на незаконит начин, услед неке кривице и страха од одговорности. Међу њима се нашао неки Петар Томић из Ушћа код Рашке, за кога се знало да је „војник у бегству“. Тамо су се налазили и људи из ужичког округа, па је тражен извештај о мотиву њиховог бекства. Окружна власт је нашла да су то Петар Илић из Равни у срезу ужичком (са женом и синовцем Младеном, који је умакао пред одговорношћу у вези с хајдучијом), а за Младена Илића је написано да је из истог разлога био ухапшен и да је побегао из затвора и допокао се границе.⁵³ Те године су Равни са околним селима постали упориште хајдучких дружина, против којих је власт водила упорну борбу. Тада су евидентирана и друга бежања преко границе да би се избегла одговорност пред законом. А било је, као што је у уводу назначено, и политичких емиграната са овог подручја.

Војно преуређење пограничне службе није било довољно да доведе до мира и поретка — како се желело са недавно донетом уредбом. Обим кријумчарења је повећаван, крађе и насиљи нису

искорењени. Да би се безбедност појачала и усталила, српска влада је образовала посебни Комитет за пограничне страже. Он је пратио стање на граници, нарочито према Турској, па је и сам констатовао још с почетка године да има све више крађа и кријумчарења. Стога се обратио Министарству војном са молбом „да се томе стане на пут“. Из Београда, по овој представи, отишао је распис пограничним окружним начелствима (ужичком, рудничком, топличком и врањском) са захтевом да и она предузму најенергичније мере како би се та зла спречила. Министарство финансија упознато је с тим расписом.⁵⁴

Било је бекства и у обратном правцу; управо, никако није пре-стајало пребегавање из турских предела у Србију, нарочито интензивно још од Карађорђева времена, не рачунајући раније сеобе. Такви случајеви су забележени и ове, 1895. године. Један од њих од-носио се на неког Вучка Мишића и његову жену Ристосију. Према достављеној тужби турске власти којом се тражила њихова екстра-диција, они су пребегли границу услед одговорности за једно уби-ство. Тужба је доспела Министарству иностраних дела, па је оно тражило, преко полиције, да се Мишићи пронађу у ужичком округу, притворе, саслушају и та саслушања доставе у Београд ради увида и даљег поступка.⁵⁵

На граници су се каткад догађали и непредвидиви случајеви. Тако је Начелство округа ужичког јавило Министарству унутрашњих дела да се на караули код Чистог дола убио погранични каплар Митар Дамјановић. Полицијска власт није могла да објасни узрок тог самоубиства. Истрага није вођена, само је у Београд достављен извештај „ради знања“.⁵⁶

Министарство војно, пратећи спровођење нове Уредбе о по-граничној стражи, иначе одговорно пред владом за безбедност на граници, затражило је овог лета да се забрани сакупљање народа на месту званом Грмичак. Ту, на самој граници, било је одвајкада сабо-риште, где се о Илиндану окупљао народ са обе стране државне међе. Можда је то било једно од прадавних светилишта и са извес-ним примесама паганских обичаја, против којих је устајала и црква. Министарство војно, ипак, није из таквих разлога тражило укидање тог народног сабора. Окружно начелство у Чачку, на чијем се под-ручју налазио Грмичак, изаслало је своја два чиновника на Илин-дански сабор на том месту — како би увидели оправданост захтева војне власти и да процене да ли је такво окупљање штетно за др-жавне интересе. По оном што су они запазили, Начелство је нашло да треба забранити окупљање народа на том сабору, „јер је то ја-

тачки, шверцерски и женскарошки састанак“. Према таквој оцени, добијеној из Чачка, морала је уследити забрана окупљања народа на Грмичку, тим пре што је умољена и загранична турска власт да спречи својим поданицима излазак на тај сабор.⁵⁷

Друга половина године 1895. била је поштеђена прекршаја, насиља, пљачки и убистава на граничној линији овог краја — судећи по отсуству вести о таквим појавама у полицијским протоколима Министарства унутрашњих дела, где су се стицали такви извештаји са свих делова државне границе. Таквом смиривању допринели су реорганизована погранична стража подвргута војној дисциплини и владина препорука њеним припадницима за бољи однос према оностраним службеним лицима и житељима. У томе је имала удела и извесна предусретљивост турске власти, о чему сведочи и овде наведено писмо приштинског мутесарифа.

Све то није довело до коначног смиривања на старовлашкој граници: она ће и у наредним годинама бити узнемиравана.

Примљено 25. VI 1969.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. О Старом су Влаху писали или се на њега освртали у својим радовима: В. Ст. Караџић, Ст. Обрадовић, М. Б. Милићевић, Вл. Карић, Ј. Цвијић, Р. Ускоковић, М. Ристић, С. Новаковић, и други.

2. Реља Новаковић „Где се налазила Србија од VII до XII века“, Београд, 1981. Ту се наводи неколико извора, који указују да се Стари Влах налазио на подручју негдашње преднемањичке Рашке. („Родом от Рације, иже њиње гъаголат се Стари Влах“ — стр. 315). Овде су дати подаци и из турских тефтера XVIII века, где се види да су у Стари Влах долазиле административне јединице Јелеч, Рас, Остатија, Сјеница, Врач, Старовлашки кадилук и Бања код Прибоја. (По истраживању Радмиле Тричковић). Ј. Цвијић, подвлачи посебност овог подручја у вези са становништвом и сеобама: „Стари Влах се одваја као засебна врло карактеристична група“ („Балканско полуострво“, 1987, стр. 168).

3. АС-МУД-П-Дел. протокол 1895, № 12602 и 1902.

4. Тај прелазак границе које је учинила потера није изузетно изазвао реакцију с турске стране пошто је Јевђовић и тамо додијао.

5. АС-МУД-П-Дел. протокол 1891, № 928. Из касније преписке се види да су на граници недавно убијена два српска граничара: Јован Масловарић, буљубаша, и Тадија Јекић, стражар, а рањен Никола Ресимић, стражар. Злочин су извршили људи с турске стране. Турска власт је уверавала да ће похватати и казнити убице, о чему није нађена потврда. (Исто, № 5550, 6694 и 7992).

6. Исто; № 2388 и 3342. Одговарајући документи нису пронађени. У протоколској забелешци стоји да су нападачи „Турски сељани“ термин уобичајен тада за Муслимане.

7. Исто; № 1605, 1991 и 4026.

8. Исто; № 2104, 4505, 5200 и 5953. Окружно начелство је тада добило налог „да прибави и пошаље нужне податке“ по којима би се видело „да су (они) наши поданици“. У наредној години то се и доказало, али турска власт није их хтела предати.

9. АС-МУД-П-XVI-223/1891, извештај царинара јаворског бр. 30 од 31. јануара 1891. министру унутрашњих дела. Ту се, поред осталог, јавља да је стање здравља са обе стране границе „повољно“.

10. АС-МУД-П-IV-/1891. Представка Начелства округа ужичког № 11712 од 21. августа 1891. министру унутрашњих дела и пратећа преписка. Међу те злонамернике поименице су убрајани: Осман-бег из Кратова, Асан-бег из Нове Вароши, Јован Бошњак из Бранеша, Радисав Крајо и Никола Марковић „из пограничних села“ — није наведено којих. Због наговештеног напада, на граници дуж реке Увца одржавана је посебна приправност. Било је неке реакције са српске стране на такво обавештење и по уверавању министра иностраних дела појединци из овог „удружења“ су затворени (вероватно у Новој Вароши).

11. АС-МУД-П-Дел. протокол 1891, № 4647. Био је то инцидент без тежих последица. Турска власт у новопазарском санџаку била је у то време заокупљена тежом невољом, оном гласином што је колала, да ће Аустро-Угарска насрнути и окупирати то подручје. „Турци у то верују због чега су јако уз немирени“. (АС-МУД-П-Пов, 1891, несигнирано). Али, то излази из оквира наше теме.

12. Исто; № 5774, 6699 и 7525. У току ове преписке Начелство округа ужичког дозвољавало је да су турски погранични стражари, поред ових убиства, још неколико пута насртали на границу и наше чуваре и то из бусија (№ 6379).

13. Исто; № 7741 од 13. маја 1891.

14. Исто; № 9430 од 16. маја 1891.

15. Исто; № 9371, 9923, и 11209.

16. Исто; № 14155 од 8. септембра 1891.

17. Исто; № 11572 од 17. септембра 1891. Судећи по неким претходним дописима из Ужица, Окружно начелство је увидело да тадашње пограничне страже више нису способне да одрже безбедност и одговоре свом задатку и

да се у њих више нема поверења. Тражило је да се за чување границе „одреди војска или жандармерија“. (Исто; № 17586 од 15. нов. 1891). Ово тим више што је Министарство финансије отворило гранични прелаз на Кокином Броду „као филијала Царинарнице јаворске (Акт Министарства финансије ЦБр. 7925 од 16. новембра 1891. министру унутрашњих дела).

18. Исто; № 16068; депеша из Ужица, № 6572 од 10. октобра 1891.

19. Исто; № 18044. (АС-МУД-П-XXVI-175/1891).

20. Исто; № 17127, 18437 и 19254. Подаци о тим градњама се срећу већ половином ове године — али само као наговештаји у протоколским белешкама.

21. Исто; № № 17897 и 17950. У преписци с турском власти око сличних случајева у децембру ове године појављује се једна новина. Новопазарски мутесариф је наредио караулама и другим подручним органима да у саобраћају са српским властима употребљавају српски језик (№ 19307 од 19. децембра 1891).

22. Исто; № № 3354, 4296, 10960 и 13625. Лакшим су сматране и кривице извршене кријумчарењем, а нарочито преношењем петролеја и дувана, с једне, а ракије, жита и соли, с друге стране. Забележено је хватање у овом времену Срегена Василијића Памуклића из Трудова при шверцу дувана „турског сечења“ (АС-НОУ-1892. — пресуда Окружног начелства бр. 2325 Кбр. 13. од 11. априла 1892).

23. АС-МУД-П-Пов. од 19. марта 1892, несигнирано. Концепт расписа министра унутрашњих дела пограничним начелствима у Чачку, Ужицу, Прокупљу и Брању.

24. АС-МУД-П-И-92/1892, акт Начелства округа ужичког К№ 2723 од 13. маја 1892. министру унутрашњих дела и пратећа преписка. АС-МУД-П-Дел. протокол 1892. № № 8990, 10101, 11682, 13712, 15684 и 16372. Још нешто је занимљиво у тој преписци; градња је ишла на рачун буџета и није падала на терет народу преко приреза и кулука. Окружна власт у Ужицу сада је спроводила истрагу по турској жалби да „Срби из околних села до границе пуцају из пушака на царску војску, која чува карауле на Сјеничкој граници“. Уз то је ишло и обавештење „да се фамилија убијеног разбојника од стране царске војске спрема ... на освету“ (АС-МУД-П-дел. протокол 1892. № № 7237 и 9125). Из тако штуро очуваног саопштења не види се за чију је смрт припремана освета; сигурно за неког од убијених Срба.

25. АС-МУД-П-V-136/1892, акт Начелства округа ужичког № 4535 од 22. септембра 1892. министру унутрашњих дела и пратећа преписка. Жалба коју је Министарство унутрашњих дела упутило турској власти делимиче је уважена. Сали-чауш и друг му Асим су ухапшени и предати суду у Новом Пазару, али су „из недостатка доказа“ пуштени на слободу.

26. АС-МУД-П-Пов, 1892, у несигнирано, президијално писмо из Јаворске царинарнице од 19. новембра 1892. министру унутрашњих дела.

27. АС-МУД-П-Дел. протокол 1893, № 262.

28. АС-МУД-С-2787/1893, месечни извештаји Јаворске царинарнице за 1893. годину. Ту се подвлачило редовно добро стање здравља обе стране границе. Они, ипак, не пружају потпуну слику о стању на граници. Извештај из априла подвлачи да начелник среза златиборског „не води ни најмање бриге о граници и њеној стражи“, па је, стога, граница скоро широм отворена.

29. АС-МУД-П-Дел. протокол 1893, № 6009. АС-МУД-П-XV-42/1893, депеша Начелства округа ужичког № 1469 министру унутрашњих дела и пратећа преписка. Обе интервенције су се завршиле на тада уобичајени начин. Турска власт, по наредби из Приштине, ставила је обојицу убица у затвор; како се то уобичајило, али се наводно није могло утврдити њихово учешће у убиству Ресимића, па су ослобођени одговорности.

30. АС-МУД-П-Пов. 1893. несигурно; акт Министарства иностраних дела, Пов. бр. 520 од 9. јула 1893. министру унутрашњих дела. Даља преписка о тој караули није пронађена.

31. АС-МУД-П-Дел. протокол 1893, № 9211. АС-МУД-П-Пов. 1893. несигнирано
Овде се можда радило о намераваној освети за убиство у Ерчегама, а можда
и за неком од ранијих.
32. АС-МУД-П-Пов. 1893, несигнирано; турско указивање на Нову Варош
као објект напада је претерано.
33. АС-МУД-П-XXI-188/1893, депеша Начелства округа ужичког № 3275
од 2. септембра 1893. министру унутрашњих дела. Изгледа да су турски војници
уређивали и просећали пут ради извлачења покрадене грабе. Министарство
унутрашњих дела је депешом затражило допуну извештаја, посебно за учи-
њену штету.
34. АС-МУД-П-Дел. протокол, № 893, № 15813 од 5. септембра 1893.
35. АС-МУД-П-XIX-178/1893, акт Министарства иностраних дела № 10389
од 7. октобра 1893. министру унутрашњих дела и пратећа преписка.
36. АС-МУД-П-Дел. протокол 1893, № № 19149 и 19895.
37. АС-МУД-П-I-1/1894. Начелство округа ужичког № 4489 од 8. новембра
1894. министру унутрашњих дела. Ови случајеви су подсећали на неке године
када су насртаји преко границе доводили до толике несигурности, личне и
имовинске, да су читава села у моравичком срезу молила власт за дозволу
да се могу иселити негде у унутрашњост.
38. АС-МУД-П-Пов. 1893, несигнирано, поверљиво писмо начелника среза
златиборског од 18. децембра 1893. начелству округа ужичког, примљено у
Министарству 14. децембра.
39. АС-МУД-П-Дел. протокол 1893. № 17676, извештај истражног судије
среза моравичког министру унутрашњих дела из децембра 1893.
40. „Зборник закона и уредаба“, књ. 49, Београд, 1895, стр. 552—559.
41. АС-МУД-П-XIII-165/1894, акт Министарства иностраних дела № 643
од 22. јануара 1894. министру унутрашњих дела и претходна преписка. Наред-
них месеци повећао се гранични промет, а упоредо с њим, како је измицала
зимска хладноћа, и број бегунаца у Србију. У марту је прешло на Јавору, уз
пасоше, укупно 95 лица. Убрзо је с те стране прешло више фамилија у руд-
нички округ, од којих и неке са стоком (АС-МУД-П-Дел. протокол 1895, № №
2882, 5507 и 6056). Ти бегунци су „прескакали“ границу негде источно од кара-
уле Одвраћенице, а доспевали су у чачански округ — тада званично називан
рудничким.
42. АС-МУД-Дел. протокол 1894, № 1117.
43. Исто; № № 10269, 10805 и 13114.
44. АС-МУД-П-XIII 112/1894, акт Министарства иностраних дела № 7149
од 30. јуна 1894. министру унутрашњих дела и пратећа преписка.
45. АС-МУД-П-Дел. протокол 1894, № 10690.
46. АС-МУД-П-XXX-67/1894, депеша Начелства округа ужичког № 3131
од 21. јула 1894. министру унутрашњих дела и пратећа преписка. Једна де-
пеша о овом убиству упућена је однекуд из Ивањице.
47. АС-МУД-П-Дел. протокол 1894, № № 13856 и 13857. Глобац се звала
једна од турских караула наспрам моравичког среза.
48. АС-МУД-П-XIII-122/1894, акт Министарства иностраних дела № 10811
од 13. октобра 1894. министру унутрашњих дела и пратећа преписка.
49. АС-МУД-П-Дел. протокол 1894, № № 17588 и 19430.
50. АС-НОУ-1895. неср. гр. акт командира пограничне страже на Јавору
бр. 8 од 13. јануара 1895. начелнику среза моравичког и пратећа преписка.
51. АС-МУД-П-Дел. протокол 1895, № № 890, 1229 и 2147.
52. Исто; № 2821 од 12. фебруара и № 11039 од 10. јуна 1895.
53. Исто; № 7179.
54. Исто; № 6970 и 7814.
55. Исто; № № 7533 и 9069. Мишићи су, изгледа, извршили тежак зло-
чин негде код Нове Вароши. Екстрадиција злочинаца се овде вршила још

половинном прошлог века на бази реципроцитета, али прилично ретко. Власти с обе стране границе више су заклањале такве људе — у своју корист, него их издавали, што су нарочито Турци чинили с хајдуцима.

56. Исто; № 9009.

57. Исто; № № 12609 и 19102.

INCIDENTS DE FRONTIÈRE DANS LE STARI VLAH (1891—1895)

En se fondant sur les documents d'archives, pour la plupart ceux de la police, l'auteur a essayé de présenter dans ce texte les incidents de frontière qui s'étaient produits au cours d'une période de cinq ans, (1891—1895) dans la région limitrophe du Stari Vlah. Ici, aux confins de la Serbie et de l'Empire ottoman les violations de frontière étaient très fréquentes. La frontière était illégalement franchie par des personnes aux desseins suspects (enlèvement de bestiaux, pillages, assassinats, vengeances etc.). Ces délits, commis non seulement par la population des deux côtés, mais aussi par les gardes de frontières, ne se différenciaient pas du point de vue de la confession, étant donné que parmi les auteurs des crimes commis sur le territoire de la Serbie il y avait aussi des sujets chrétiens de l'Empire ottoman. On dirait que les autorités des deux côtés cherchaient plutôt à soustraire leurs sujets à la responsabilité et aux châtiments pour les méfaits commis qu'à les livrer à la justice, quelle que fût leur culpabilité.

Dans la seconde moitié de 1895 il se produisit une pacification temporaire dans cette région limitrophe. Il n'y eut pas de violations de frontière, mais des actions communes en vue de la découverte des auteurs des délits commis dans la période précédente faisaient quand même défaut. Dans la période suivante les violations de frontière reprendront.

Novak Živković

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

**ШКОЛСТВО У ОКРУЗИМА ЧАЧАНСКОМ И
ГОРЊОМИЛАНОВАЧКОМ ОД 1916 ДО 1918. ГОДИНЕ**

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ
УУ 11000 Београд
Архив Србије
Карнегијева 3

УДК 371 (497.11)
„1916/1918”

Школство у Србији окупираној од стране Аустроугарске, после 1815. године, недовољно је истражено. И, овај рад, као део истраживања ове теме, прилог је у том правцу.

Овог пута окрећемо се само једном делу теме — основном школству у чачанском и горњомилановачком крају, о коме ћемо изнети резултате до којих смо дошли.

ПРИПРЕМЕ ЗА ОТВАРАЊЕ ОСНОВНИХ ШКОЛА

Нашавши се под влашћу нападача крајем 1915. године, народ Србије почео је да преживљава тешке дане. Задатак окупационе управе био је да, поред омогућавања безбедног коришћења природних богатстава за ратне и друге циљеве, оствари и планове о трајном стицању територије. Један од елемената за то био је и рад на „културном пољу“. Из свих корака које је чинила, закључује се да је

она на том пољу наступила најоштрије, са задатком да разори националну културу поробљеног народа како би наметнула своју.

У том циљу — разарању Србије, и сламању свести о себи самом међу народом, један од елемената био је и рад са школском омладином. Зато је и посебна пажња њему посвећена, особито у основном школству. Основни смисао тога рада био је да у политички и идеолошки обојеној настави деца буду образована и васпитана под контролом окупатора. Школа је требало да буде та која ће омогућити да се велики број младих стави под стални надзор и дисциплину и усмерава у одређеном правцу. Зато се и прво започело са основном школом.

Припреме за отварање основних школа отпочеле су на самом почетку 1916. године. У првој половини јануара израђени су преднацрти организације основних школа у областима под управом ВГГ. Урађени су и основни принципи за њихово оснивање. Пролеће је дочекано са разрађеном организацијом основних школа у окупираној области. Она је регулисала низ ствари. Тако су за управитеље ових школа предвиђени официри, а за наставно особље лица из Монархије, пре свега подофицири неспособни за фронт, а онда остали. Надзор над школама поверен је органима Окружне команде.¹ Задатак Окружне команде био је да руководи наставом, васпитањем и здравственом негом у основним школама (преко за то одређених лица), и да решава о свему оном што је потребно у опремању и снабдевању школа и школских просторија.² У том циљу установљено је звање окружног школског референта, а по срезовима — среског школског референта. Док се у округу овим послом бавило посебно лице, у срезовима су школски референти ангажовани од стране војних учитеља, којима је то допуна у свакодневним пословима.³ Трошкови овако уређених основних школа падали су на терет општина и округа.⁴ Сиромашним општинама могао је ВГГ из својих средстава да одобри помоћ за отварање школа.⁵ Плаћање учитеља вршио је из својих средстава ВГГ.

Настава је у основним школама била обавезна. Школска обавеза започињала је са навршеном шестом годином живота и трајала до навршене дванаесте. Циљ овакве обавезе је да ученицима „душевну и телесну способност развије, да их снабде са знањима и способностима која су им потребна за даље образовање у животу...“⁶

Но, све „напоре“ аустроугарских власти на завођењу обавезне основне наставе укочио је недостатак наставног особља.⁷ Зато се проблему оспособљавања подофицира, који су имали да буду особље

основних школа, пришло на један други начин. Најпре је у априлу 1916. у ту сврху предвиђено организовање „педагошких курсева“ за подофицире.⁸ Окружне команде су, у том смислу, добиле задатак да сачине посебан попис људства које треба да се упути у Београд на учитељски курс.⁹ И, овакав курс одржан је у августу 1916. На њега су дошли подофицири који имају потребну способност за учитеље или учитељи који су то били у Монархији.¹⁰

Овај проблем је вероватно допринео и решењу — да се, сем подофицира омогући учитељима и учитељицама из аустроугарске монархије — цивилима, као и учитељима и учитељицама из Србије, да раде као предавачи у основним школама.¹¹

ОТВАРАЊЕ ШКОЛА

По обављеним припремама за отварање основних школа од стране аустроугарских власти у периоду јануар-март 1916. године, прешло се и на конкретан посао. Половином марта окружним команда упућени су расписи о оснивању редовних основних школа, са редовном наставом у њима.¹² Као резултат овога, отворене су школе у окрузима.

Округ Чачак

У свом извештају од 26. фебруара 1916. о отварању школа Окружна команда у Чачку изнела је да је у среским местима овог округа ситуација следећа:

1. Чачак: укупно 403 ученика, (дечака 210, девојчица 193); само један учитељ који задовољава услове, а то је подофицир Фердинанд Ковес, иначе и у цивилу учитељ, а сада је у функцији школског референта.

2. Ивањица: укупно 260 ученика (180 дечака и 80 девојчица); у месту нема никаквог учитеља.

3. Гуча: Овде је ситуација са учитељем иста као у Ивањници; иначе, има укупно 172 ученика (92 дечака и 80 девојчица).¹³

И у мају ситуација је иста. Зато је Окружна команда предложила ВГГ четири лица, која би, по њеном мишљењу, могла да одговоре овом послу. Предложени су: Бела Мајер (за кога је наведено да говори мађарски, немачки и словачки, поред чега је у загради ставио предлагач и српски, мислећи вероватно из сопственог искуства да су ови језици слични), Едмунд Ганц (који говори мађарски и сло-

вачки, са истом напоменом у вези српског), Марко Перић (за кога је наведено да говори немачки и савршено српски) и Антон Кол (за кога је наведено да говори немачки савршено, а сем тога и чешки и хрватски). Предлажући ову четворицу, команда је истовремено молила да се што пре приступи отварању школе у Чачку.¹⁴ Али, то, изгледа, није уродило плодом.

Свој захтев Окружна команда поновила је и у августу. Тада је изнета и целокупна ситуација за све школе на територији ова три среза: да постоји 39 школа (Чачак — 10, Гуча — 16, Ивањица — 13), али да ниједна није отворена. Но, и овог пута молба је одбијена због мањкања учитеља.¹⁵

Неповољна ситуација са школама и њиховим радом илуструје се и у једном извештају Окружне команде, поднетом крајем децембра 1916. године, у коме се наводи да у срезу Чачак до преласка Ђака у старији разред не може да дође, јер ни школе у њему нису отворене.¹⁶

Ситуација се поправљала следеће, 1917. године. У Чачак су првих дана јануара стигле учитељице Вилма Добринић и Серафина Еркатовић и учитељ Самеул Мезик. Упис ученика за школу започет је 4. јануара, а настава — већ после шест дана.¹⁷ Касније пристиже и учитељица Олга Лешаћ, која је већ у фебруару премештена за Београд.¹⁸ На њено место из Београда су упућене, 3. фебруара, Јелка Врцибрадић и Емануел Гланц.¹⁹ У јануару је у Чачак пристигла и Јулијана Јамницки, учитељица.²⁰ Тако је школа у овом месту могла нормално да ради.

И у Гучи је у овој години ситуација измењена. Ту је почетком године, боравио војни учитељ Александар Брикнер, који је руководио школом. Када је он, у другој половини фебруара, ради полагања испита на Филозофском факултету у Бечу, где је био апсолвент, добио дуже отсуство, заменила га је после месец дана Станка Кушец.²¹

Појачање учитељског кадра у Чачку је (у априлу 1917) и Ангелина Тот, учитељица.²² У октобру те године новопостављене учитељице у Чачку су Аница Рубеш и Мерцедес Зубранић,²³ а њима се у децембру придружују и Драга Цигановић²⁴ и Марија Витрисал.²⁵

Почетком 1918. године обогаћен је отварањем школа у још шест места овог округа: Јездина, Заблаће, Жича, Атеница и Жежевица, са 16 учитељица и учитеља. Прве четири добиле су по два учитеља, односно учитељице, Атеница три, а Жежевица — пет. Ово особље регрутовано од домаћих снага и постављено 11. јануара 1918, чинили су: Милена Врбовац, Владимир Вељашевић, Вукосава Тана-

сијевић, Кристина Терзић, Надежда Поповић, Круна Ковановић, Ивка Руменић, Персида Глигоријевић, Радојка Радоњић, Наталија Јеремић, Љубица Вучетић, Лепосава Васиљевић, Новка Јаворац, Надежда Поповић, Десанка Милошевић и Љубица Николић.²⁶ Уз њих је, по истој одлуци, требало поставити и по једног војног учитеља, али — вероватно услед њиховог недостатка, условљеног војном ситуацијом — до тога није дошло.

Учитељице Милена Врбавац и Надежда Поповић, док су (у 1917. године) биле без службе — користећи одредбе ВГТ и његовог Осмог одељења од 13. маја 1917. да учитељи могу приватно давати часове по одобрењу власти — затражиле да то чине у Чачку. Ово им је у октобру и одобрено, са напоменом да у групи могу имати највише три ђака и да подучавање мора бити искључиво латинцом.²⁷

Округ Горњи Милановац

Први подаци прикупљени су о школама у овом округу од стране окупатора у фебруару 1916. године.²⁸ Овај извештај говори о оснивању школа у Горњем Милановцу, Руднику, Моравцима, Прељини, Брђанима и Мрчајевцима — наравно под надзором окупатора.

По статистици (саставном делу овог извештаја), у округу је било 38 школа: у срезу Таково — 11, срезу Качер — 12 и срезу Љубић — 15, а укупан број ученика, који би похађао наставу, — 6.593 (3.546 ученика и 3.029 ученица).

У школама, које су отворене, ситуација је била оваква:

1. Горњи Милановац. Постоје две школе, обе су употребљиве и опремљене. Обавезни су да наставу похађају 772 ученика и ученице. Од тога школу, која је отворена 1. марта 1916. године, похађа њих 294 (191 ученик и 103 ученице). Ван школе их је 478 (324 ученика и 154 ученице). У отвореној школи су сви запослени — учитељице. Распоред међу њима: Зорка Радосављевић у I-а са 44, Живана Тошовић у I-б са 45, Лепосава Максимовић у I-ц са 55, Роса Зисић у II-а са 34, Зора Ракић у II-б, III-б, V-б са 48, Милица Марковић у IV и V-а са 35 и Јелена Стошић у III-а са 35 ученика и ученица.

2. Срез качерски. Отворене су две школе. У Руднику, у коме постоји једна употребљива школа, обавезно је да наставу похађа 143 ученика и ученице. Од тога, школу, која је отворена 1. марта 1916. и у којој је од 10. марта 1916. учитељица Катарина Михаиловић, похађало је 49 ученика и 11 ученица, распоређених од I до V разреда. Осталих 83 (55 ученика и 28 ученица) није похађало наставу.

У Љигу (једна употребљива школа) требало је 388 ученика и ученица да похађа наставу. Међутим, у школи, која је отворена 10. марта и у којој је учитељица Наталија Симић, било је свега 35 ученика и 11 ученица, распоређених од I до IV разреда. Сем њих 183 ученика и 159 ученица остало је ван наставе.

3. Срез Љубићки. У Мрчајевцима је школа отворена 15. марта 1916. Ову, не баш сасвим опремљену, школу требало је да похађа 796 ученика и ученица. Међутим, учитељице Петрија Симић и Милица Љешевић су у одељењима од I до IV разреда имале само 162 ученика и 34 ученице. Ситуација се донекле поправља у мају те године, када је за учитељицу дошла и Станислава Ковачевић и када је број ђака повећан на 210. Тада је сачињен и следећи распоред: Петрија Симић I-б и II разред са 73 ђака, Станислава Ковачевић у I-ц и III разред са 67 ђака и Милица Љешевић I-а и IV са 70 ђака. Али, и ван школе је, ипак, остао велики број деце — њих 586.²⁹

Детаљнији подаци о школама сачињени су тек у јулу 1916. Они садрже низ интересантних података: број школа, а међу њима оне које раде, а које не; од броја који је обавезан да похађа наставу, колико је у школи а колико ван ње; колики је број школских зграда, а од тога употребљивих, за поправку или је, пак, уништено; каква је њихова опремљеност и број учитеља који су постављени, са напоменама колико их је стварно потребно.³⁰

Овако дати, они су, по срезовима, следећи:

1. Горњи Милановац (Таково). У срезу постоји 10 школа, од којих ради само једна. Наставу је обавезно да похађа 294 (191 ученик и 103 ученице), а ван школе их је 2.071 (1.224 ученика и 847 ученица). Школских зграда је укупно 11: употребљиво — шест, за поправку — четири, а уништена је једна. Могу се одмах поправити оне четири школе. Опрема у шест школа задовољава, за допуну је код четири а неупотребљива је у оној уништеној. Бројно стање учитеља: седам цивилних, а треба још 19.

2. Рудник (Качер). У срезу постоји 10 школа, од којих раде две. Наставу су обавезни да похађају 2.524 ученика и ученица. Похађа: 106 (84 ученика и 22 ученице), а ван школе их је 2.418 (1.279 ученика и 1.139 ученица). Школских зграда је укупно 10: употребљиво — девет, а уништена једна, Опрема у осам школа задовољава, за поправку, односно допуну је у једној, неупотребљива је она у уништеној школи. Бројно стање учитеља: два цивилна, а треба још 21.

3. Прељина (Љубић). У срезу постоји 13 школа, од којих ради једна. Наставу су обавезни да похађају 3.774 ученика и ученице.

ШКОЛСТВО У ОКРУЗИМА ЧАЧАНСКОМ И ГОРЊОМИЛАНОВАЧКОМ ОД 1916. ДО 1918. ГОДИНЕ

Похађа: 196 (162 ученика и 34 ученице), а ван школе их је 3.578 (1.891 ученик и 1.687 ученица). Од постојећих 13 школских зграда, употребљиве су четири, а за поправку је девет и оне се могу одмах поправити. Опрема у 10 школа задовољава, у три делимично оштећена, али се може поправити. Бројно стање учитеља: два цивилна, а треба још 33.

Ако све ово сумирамо, видимо да у округу постоје 33 школе, а да раде само четири. Укупан број ученика и ученица је 8.663. Наставу похађа 596, а 8.067 не иде у школу. Од 34 школске зграде употребљиво је нешто више од половине — 19. За поправку и то одмах је 13, а две су уништене. Опрема за 24 школе задовољава, код осам је делимично употребљива и може се одмах поправити, а у две уништене школе је неупотребљива. Постоји 11 учитеља-це, а потребно је још 73.

У своме извештају од 22. јула 1916. о школским приликама у округу, Окружна команда је предложила да се отвори још 28 школа: у први мах 17 са 31 војним учитељем и седам помоћних учитеља, а у другом кругу још 11 са 17 учитеља.³¹

Овај захтев поновљен је и у извештају од 14. августа 1916. Том приликом је наведено да из Окружне команде није било лица које би требало упутити у Београд, на педагошки курс за подофицире.³²

Иначе, постојеће школе у овом округу су свој рад прекинуле 17. јула, а ђаци су све до почетка нове школске године били употребљени за лакше пољске радове.³³

Са почетком нове школске године настају нови проблеми. У школама недостају војни учитељи. Шаље се молба за доделу четири учитеља са завршеног педагошког курса у Београду, али њих нема. Зато се моли да се Рихард Зуца, писар у Окружној команди, иначе учитељ који говори српско-хрватски, постави за учитеља, али то остаје без одговора.³⁴

Ова ситуација вероватно је и повод телеграму који је Окружна команда упутила 19. октобра 1916. године са извештајем да основне школе у округу нису могле да буду отворене, јер нема војних учитеља.³⁵

Војни учитељи су почели да долазе тек почетком 1917. године.³⁶ Осмог јануара те године одређени су за учитеље у округу Иван Вагнер и Фајнрих Порт, с тим да ступе на дужност 1. фебруара. Двадесетпетог јануара стигло је и појачање. Наиме, решењем о размештању особља основних школа, у овај округ премештене су Јо-

сипа Белина, Марија Чанаки, Анка Ферари, Драга Хржић, Злата Ландроф.³⁷ Одмах нису ступиле на дужност Хржић, Ландроф и Чанаки. Прва је била у Београду у војној болници „Брчко“, а друга није дошла због болести.³⁸ Хржићка се, додуше, појавила у Горњем Милановцу у марту, али је у априлу упућена на комисијски преглед, јер је поднела молбу за премештај.³⁹ Но, то јој није уважено и она је остала и даље на истом месту. Ландроф је после болести стигла, и ту била и у децембру, као и Хржићка.⁴⁰ Немамо података шта је било са Маријом Чанаки, јер крајем марта још није стигла у Горњи Милановац.⁴¹

Развој ситуације на фронту изискивао је потребу да се војни учитељи већ у априлу разреше службе и упуте у своје јединице, тако да је ситуација и даље била неповољна.⁴² Али, то није утицало на Окружну команду да не настави са захтевима за постављање учитеља; овога пута са предлогом за домаће учитеље. Ово је уродило плодом у децембру 1917. године када је Осмо одељење известило Окружну команду да су јој додељени ради распореда 11 учитељица и један учитељ, с тим да почну рад од Нове године.⁴³

Од ових 11 троје је распоређено у Горњи Милановац. Роксанда Зисић,⁴⁴ Босиљка Ајдачић и Срејко Ђурић. Остале овако: Јарменовци — Катарина Михајловић, Милићевци — Марија Недић, Брезна — Лепосава Ђорђевић, Заграђе — Наталија Марић, Брђани — Роксанда Никитовић, Прељина — Даринка Ломић, Љубић — Драгиња Поповић, Миоковци — Ранка Јанковић и Калањевци — Марија Ђукнић. Почетком јануара 1918. овој групи се придружују и Милица Љешевић,⁴⁵ Кристина Терзић и Даница Красојевић.⁴⁶

О одређивању на службу у овај округ нових учитеља постоји још један податак. Наиме, 19. јануара 1918. Осмо одељење упутило је акт Окружној команди Београда да се округу у Горњем Милановцу додељују на службу 15 учитељица и два учитеља, и то домаћих. Списак њихових имена недостаје, па се тако не може утврдити да ли су међу њима и ових већ постављених 14 учитељица и један учитељ, или су то сасвим нова лица, и где су она евентуално распоређена.⁴⁷

Затварање школа

Затварање школа, а са њима и престанак рада, извршено је крајем септембра 1918, када је свим окружним командама наређено да то учине, а школе припреме за смештај трупа или болница.⁴⁸ Овом наредбом учитељи из Монархије упућени су у своја места, а домаће

наставно особље стављено је под контролу у складу са одредбама чл. 9 Наредбе о основним школама од 24. јула 1916. да постављење наставника „бива само за време трајања рата“.⁴⁹

ШКОЛСКИ ПРОГРАМ

Посебном наредбом Генералног војног гувернера о основним школама, у јулу 1916. посебно је третирана и настава.

Сем што је задржала оно што је пролетошњом организацијом утврђено, наредба се, говорећи о настави, посебно задржала на писму на коме ће се она изводити. Чланом 3 ове наредбе посебно је истакнуто да „у настави се искључиво употребљавају латинска слова“.⁵⁰ Ради успешнијег извођења наставе, Наредбом је регулисано да „у једном разреду не сме уопште бити више од 60 деце“.

Када говоримо о писму, морамо рећи да се о његовој јавној и званичној употреби окупатор посебно бавио. У јуну 1916. Врховна команда донела је одлуку да се у јавној и званичној служби укине ћирилица од 1. јануара 1917. Још брже је то решено са школама. У новој школској години имала се у овим школама предавати само латиница.⁵¹ „Старословенска ћирилица предаје се само у вези са источно православном религијском наставом“, писало је у Наредби о основним школама.

Иако је у фебруару 1917. предлагано да настава буде латиницом, а читање и писање ћирилицом буде као посебан предмет када ученици савладају латиницу, остало је по старом.⁵² Допуном Уредбе, извршеном у априлу 1917, одређено је да се у литургији задржи старо писмо — словенско, у управним пословима цркве, црквеним књигама и изводима из њих дозвољена је ћирилица. Али, уверења која су издавале општине морала су бити писана латиницом.⁵³

У свом раду учитељи и учитељице су се морали придржавати „наставног програма за основну школу“, који је била саставила, по посебним захтевима, окупациона управа. Њиме су били предвиђени следећи предмети: наука хришћанска, наставни језик, рачуница и геометрија, познавање природе, наука о човеку, лепо писање, цртање и гимнастика.

За ове предмете, састављени програм упућен је свим окружним командама 18. октобра 1916. и он је садржавао следеће одредбе за наставу од I до V разреда:⁵⁴

I Разред

Наставни језик:

Улазак у школу и излазак, ред у школи, поздрав старијега, ред и понашање у школском дворишту, на улици и у дому. Упознавање ученика са школом, дечије и школске ствари — употреба и чување њихово. Вежбање у посматрању и говору.

Упознавање домаћих животиња и разговор о њима. Разговор о кући и кућним стварима. Појам о ствари, појам о слици и речи. Подела речи на слоге и гласове. Елементи појединих слова, повлачење црта.

Читање и писање малих и великих слова.

Рачуница и геометрија:

Бројање и показивање бројева на стварима, цртама. Појам о сваком броју од 1—20. Усмено рачунање од 1—20, у сва четири вида. Писање цифара.

II Разред

Наставни језик:

Вежбање у разговору. Породица, град, село, занимање становништва. Цртање учионице, о школском дворишту и околини. Разговор о градини, о животињама. Годишња времена, дан и ноћ, недеља, месеци и година. Читање речи, подела на слоге, реченице. Писање на писанкама, на таблицама и табли.

Рачуница и геометрија:

Истим начином као у I разреду од 20—100. Усмено и писмено рачунање у сва четири вида.

III Разред

Наставни језик:

Читање течно и причање што се прочита. Име и радња у реченици — подмет и прирок. Писање по писанкама и преписивање чланака.

Рачуница и геометрија:

Од 100—1.000. Метарске мере. О линијама, угловима, троуглу, квадрату.

IV и V Разред

Наставни језик:

Читање и тачно и са разумевањем. Све врсте речи. Просте и сложене реченице. Писање по писанкама, вежбанкама, писање диктандо и описивање појединих лаких причаца.

Рачуница и геометрија:

Од 1.000—1.000.000, све рачунске радње са једноименовим и разноименованим бројевима, сложено рачунање. Метарске мере и десетни бројеви. Израчунавање времена. По могућству, правило тројно.

Исто што и у III разреду са додатком о ромбу, ромбоиду, трапезу, трапезоиду.

Познавање природе:

Истим начином као и у пријашњим разредима и даље још. О печуркама — отровне и неотровне, о живи и термометру, барометру, о киши, снијегу, леду, итд.

О човеку:

У III и IV и V разреду: Делови човечијег тела: глава, врат, труп, руке и ноге. О чулима и неговању чула. Унутрашњи делови, органи тела, њихова функција — ове само у IV и V разреду. О храни и стану.

Писање:

Лепо писање по прегледима.

Цртање:

Према дечијем развитуку и разуму.

Гимнастика:

У I и II разреду дечије игре, а у старијим разредима игре и вежбање војничко.⁵³

Један једини предмет, за верску наставу — науку хришћанску (веронауку), било је дозвољено да предају у основним школама срп-

ски свештеници. Чак им је и програмом утврђен задатак да за овај предмет и сами напишу програм.⁵⁶

„Старање и непосредно надзиравање наставе о вери као и верска вежбања деце, која припадају католичкој цркви, српско-православном, евангеличком, муслиманском, јеврејском вероисповедном друштву, оставља се у школама — неслабећи надзор Ц. и К. војне управе — дотичној цркви или вероисповедном друштву“.⁵⁷ У складу са тим, науку хришћанску било је дозвољено да у основним школама предају српски свештеници.⁵⁸

УЏБЕНИЦИ ШКОЛСКЕ 1916/17. ГОДИНЕ

За извршавање овако утврђеног програма појавио се проблем: на ком писму ће се изводити? По раније донетој одлуци Врховне команде, имала се у свим школама предавати само латиница. Према томе, подразумевани су и такви уџбеници, којих у Србији није било. Због тога су се гуверманске власти обратиле за помоћ земаљским владама у Сарајеву и Загребу са молбом да им се пошаљу књиге за основну школу, што су оне и учиниле.⁵⁹

„Земаљска накнада школских књига и тисканица“ из Загреба је одмах послала тражене књиге за „ниже пучке школе“: „Почетницу“, „Читанку за II разред“ и „Рачуницу за I—V разреда“ и „Гимнастику“. Земаљска влада за БиХ је књиге свог издања за основне школе упутила у Србију тек у мају: „Прву читанку“, I и II свезак; „Другу“, „Трећу“ и „Четврту читанку“; „Прву“, „Другу“, „Трећу“ и „Четврту рачуницу“.⁶⁰

Прводобијени уџбеници из Загреба су вероватно и определили гуверменске власти да њих одреди као уџбенике за нову школску годину. Од велике пошиљке из Загреба један део подељен је окружјама у мају,⁶¹ а други у јуну.⁶²

Округ Чачак

Неповољна ситуација са школама у чачанском округу у лето 1916. огледала се и у набавци уџбеника. У августу Осмо одељење ВГГ наложило је Окружној команди у Чачку да новац послат за школске уџбенике, у висини од 7.500 круна, одмах врати интендатури ВГГ, а књиге које су примљене стави у депозит све до отварања школа.⁶³ И у писму упућеном 20. септембра те године од стране ВГГ Окруж-

ној команди говори се о књигама: за школе ће се од оне суме од 7.500 круна утрошити око 1.700 за набавку 600 „Почетница“, 660 „Читанки“ за II разред, 250 „Рачуница“ за I разред, 300 „Рачуница“ за II разред, 250 „Рачуница“ за III разред, 200 „Рачуница“ за IV разред и 150 „Рачуница“ за V разред, као и осам „Гимнастика“, а сви ови уџбеници речено је да ће јој бити накнадно послати.⁶⁴

У јануару 1917. са отварањем школа послат је и захтев за уџбенике, који су дошли у фебруару. Пошиљка од 11 сандука и 34 пакета садржавала је следеће материјале: „Почетница“ за I разред — 100, „Читанка“ за II разред — 600, за III разред — 500, за IV разред — 400 комада, „Рачуница“ за I разред — 150, за II разред — 300, за III разред — 500, за IV разред — 350, „Писанка“ за основне школе — по 100 за сваки разред, „Вежбанке за писмене задатке“ — 600, „Вежбанке за диктаг“; за I разред — 100, за II и III разред — по 200, а за IV разред — 250, „Вежбанке за задатке“ (домаће) — 300, Блокови за цртање — 3.000, „Цртанке за геометрију“ — 1.000 комада. Ту је било још и 16 других врста школског прибора: оловке, пера за писање, држаљице, мастило, лењири, шестари, термометри и друго — све у вредности од 6.576,40 круна.⁶⁵

Иако ревносна у тражењу књига, Окружна команда није била таква у плаћању. Тако је Осмо одељење ВГГ у марту 1917. опоменуло Окружну команду на измирење дуговања за ону „партију“ уџбеника послатих још у лето 1916. године.⁶⁶ А у априлу тај дуг за уџбенике је износио још 37,50 круна.⁶⁷

Округ Горњи Милановац

У школама овог округа у лето 1916. примљен је изванредан контингент књига: 200 „Почетница“, 260 „Читанки“ за II разред, по 100 „Рачуница“ за I—IV разреда, 50 „Рачуница“ за V разред и 10 „Гимнастика“.⁶⁸

Почетком децембра затражила је Окружна команда да се од одобрене јој суме у износу од 3.065 круна набаве: 2.500 „Почетница“, по 200 „Читанки“ II, III и IV разред, 1.000 „Рачуница“ за I разред и по 200 „Рачуница“ за II, III и IV разред, као и сав остали потребан школски материјал.⁶⁹

Овај материјал стигао је у фебруару 1917. Пошиљка од седам сандука и 11 пакета садржавала је: „Почетница“ за I разред — 400, „Читанка“ за II, III и IV разред — по 200, „Рачуница“ за I и II раз-

ред — по 150, а за III и IV разред — по 200, „Писанка“ за основне школе“ — 840, „Вежбанке за писмене задатке“ — 775, „Вежбанка за диктат“ за I разред — 75, а за II, III и IV разред — по 150, „Вежбанка за задатке“ (домаће) — 450, Блокова за цртање — 1.000, „Цртанка за геометрију“ — 200 комада. Сем овога — још доста различитог школског прибора. Укупна вредност: 2.840,88 круна.⁷⁰

И овој команди је ВГГ у марту 1917. послао опомену са захтевом да пошаље новац за оне књиге упућене у лето 1916. Укупно: 749,70 круна.⁷¹

ШКОЛСКА 1917/18. ГОДИНА

У новој школској години, која је започела у јесен 1917, уведени су нови уџбеници. Наиме, „Правилником за увођење нових школских књига у основним школама Србије“, донетим 26. јула 1917. године,⁷² на место књига из Хрватске прописане су оне које су у употреби у Босни и Херцеговини.

Двадесетдругог августа 1917. упутио је ВГГ писмо Земаљској влади у Сарајеву са молбом да пошаље окружним командама тражене школске књиге.⁷³

За нову школску годину Окружна команда из Чачка упутила је у августу телеграм тражећи од књига штампаних у Босни и Херцеговини: „Прву читанку“, први свезак — 200, „Прву читанку“, други свезак — 200, „Другу читанку“ — 250, „Прву рачуницу за основне школе“ — 200 и „Другу рачуницу“ за основне школе 250 комада.⁷⁴

Окружна команда из Горњег Милановца је од књига штампаних у Босни и Херцеговини наручила: за I разред „Прву читанку“, први свезак — 500, „Прву читанку“, други свезак — 500 и „Прву рачуницу“ — 500 комада; за II разред „Другу читанку“ — 600 и „Другу рачуницу“ — 500 комада; за III разред „Трећу читанку“ и „Трећу рачуницу“ — по 150 комада; за IV разред „Четврту читанку“ и „Четврту рачуницу“ — по 30 комада.⁷⁵

У фебруару 1918. стигле су и нове књиге за верску наставу и подељене школама.⁷⁶

Када говоримо о свим овим књигама које су стизале у Србију из Загреба или из Сарајева, морамо напоменути да су оне биле најновијих издања — штампане 1914. и 1915. године.⁷⁷

АЗИЛИ ЗА СИРОЧАД СА ПРИДОДАТИМ ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У ЧАЧКУ И ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Као последица ратних догађаја, велики број деце нашао се ван породица, или је изгубио родитеље. Једна од мера, којима се желело да се под војном управом „пружи добро васпитање и замена родитељске куће“,⁷⁸ било је и оснивање азила, домова за смештај деце, у којима ће она наћи склониште од ситуације у којој су се нашла.

Азил је отворан у сваком округу, а седиште његово је требало да буде у седишту окружне команде. Тако је, како је Наредба ВГГ предвиђала, вероватно на предлог окружних команди, у априлу 1916. године, донета одлука да се у више места, а међу њима и у Горњем Милановцу и Чачку, оснује азил.⁷⁹

За управника новоформиране установе у сваком месту, као и управитеља основне школе придодате азилу, имао је да буде одређен неки официр или подофицир, способан за учитеља.⁸⁰

Управнику, са персоналом који је сачињавао потребан број наставника и надзорника, било је поверено „непосредно руковођење моралним и телесним васпитањем питомаца“. Међутим, у Горњем Милановцу, не знамо из којих разлога, дошло је до одступања од ове одредбе. За управницу овог азила одмах, у априлу 1916, одређена је, по сопственој молби, Зденка, супруга окружног инжињера Фрање Абрамовића. Она је, према подацима које је навела у својој молби, била апсолвент женске индустријске школе у Загребу, а студирала је и педагогију на Загребачком лицеју.⁸¹ Иако је овај азил одмах добио управницу, по подацима који постоје, изгледа да је почео да ради касније, тек у јуну те године. Наиме, завршни рачун за годишњи рад 1916/17, који је послат ВГГ, наводи податке од јуна 1916. као почетне.⁸² Од осталог особља, које је ту запослено, постоје подаци да је као дечја неговатељица радила Катарина Ђоковић. Она је у азилу запослена од 1. септембра 1916. За свој рад је, према важећим прописима, примала једну круну дневно. Међутим, по предлогу који је упућен из Горњег Милановца, од априла 1917. плата јој је повећана на три круне дневно.⁸³ Иначе, персонал азила у Горњем Милановцу састојао се од пет лица различитих профила, од управника до куvara, а имао је и различите плате, од четири до једне круне дневно (кувар једну — управник четири).⁸⁴

За азил у Чачку постојећи подаци говоре да је започео рад 1. априла 1916.⁸⁵ Међутим, подаци о особљу које је у њему радило, сем да су међу њима магационер и благајник, не постоје. Завршни ра-

чун азила у Чачку за период 1. април 1916 — 1. јул 1917. године, који је једини извор података о овој установи, говори да се о њему старао „комитет дама“, коме је на челу Мира Ристић, као председник. Овај одбор контролисао је и рад, нарочито финансије, јер се као контролор потписала Олга Коларовић, по презимену и она Чачанка. Трошкови за издржавање азила формиран су, према Наредби од 24. јула 1916,⁸⁶ од: „а) из земаљских средстава, б) од добровољних прилога приватних лица, општинских и добротворних друштава, ц) од прихода економије азила, д) од новчаних казни које по закону иду у прилог школским циљима“.

Прилив средстава за рад азила у Горњем Милановцу, по прва три основа вероватно није редовно текао, па није био довољан, што је натерало Окружну команду да се, у више наврата, обрати за помоћ Генералном гуверману и његовом Осмом одељењу. Подлога за ово обраћање нађена је у одредби да се за то може користити и новац од наплаћених казни. Из тог разлога је коришћење ових средстава тражено у јануару, марту, јулу, августу и новембру 1917.⁸⁷ По завршном рачуну за период јуни 1916 — јули 1917. добијене су од ове врсте прихода 21.068,62 круне, а утрошено 20.126,91 круна.⁸⁸

Да би ту ситуацију поправила, Окружна команда се у 1918. години прогласом преко „Службеног гласника команде“ обратила за помоћ становништву округа. Износећи финансијско стање у 1917. години, она је замолила за помоћ у одећи, постељини и храни. При томе је обећавала да ће свима који своту већу од 10 круна или нешто од ствари поклоне име бити објављено у том службеном листу. Истовремено је наведено ко су дародавци од 1. јануара до 1. априла 1918; међу њима, са стварима, и среске команде у Горњем Милановцу и Прељини, а у новцу, сем њих, још 33 дародавца из разних места округа.⁸⁹

Азил у Чачку је, за разлику од оног у Горњем Милановцу, уредније оскрбљиван финансијским средствима. Његов рад су својом помоћи омогућили општина Чачак, аустроугарске старешине и управе: шеф Гувермана Салис Левис, мајор Коварчик, Окружна и Среска команда, а помоћ је стигла и од америчког Црвеног крста, Швајцараца и других. Од укупно добијених средстава за период април 1916 — јуни 1917. у износу од 23.443,03 круне, помоћ је била 14.783,02 круне. Овај новац утрошен је на исхрану, набавку материјала за одећу, ципеле и веш. По педантном магационеру, 56.702 порције хране садржавале су: пшеницу, пасуљ, кромпир, месо, маст, сланину,

паприку, кукуруз, шљиве, пекмез од шљива, шећер, јаја, млеко из конзерви, спанаћ, купус, хлеб, винско сирће и друго.

Иначе, окружна заповешдиштва су била дужна да три недеље пре почетка школске године саставе буџет азила за наредну, а три недеље по њеном завршетку — завршни рачун за азил под њиховом управом. Одобрење овог рачуна давао је ВГГ.

Из буџета који је азил у Горњем Милановцу саставио у августу 1917. у износу од 59.790 круна, видимо нпр. да је за стан и храну 120 штићеника предвиђено 43.800, односно по круна дневно. За одећу је предвиђена 1/5 од суме за исхрану, 8.760 круна, што је износило по штићенику 0,20 круна.

Што се, пак, тиче броја штићеника, он се у Горњем Милановцу кретао од 75 за период јуни 1916 — јули 1917,⁹⁰ да се у јулу 1917. повиси на 90, а већ у новембру те године попне на 100.⁹¹ То је био пун капацитет, што се види из извештаја од августа 1917, у коме се каже да у њему нема слободних места.⁹²

Број штићеника у чачанском азилу, као податак, не постоји. Али, ако се узме већ наведени број порција хране издат у периоду април 1916 — јуни 1917, па подели са бројем дана, може се закључити да је он био нешто већи од 60 дневно, што је и минимум за постојање азила.⁹³ Овај број је и максимум капацитета, јер извештај Окружне команде из Чачка од 16. јула 1917. каже да у азилу нема више места, што значи да је попуњен.⁹⁴

По годинама узраста, деца смештена у азилу била су веома млада. Њихова старост је од четири до 12 година.⁹⁵ Сви они су били ученици основне школе придодате уз азил. Деца у азилу у Горњем Милановцу била су веома мала, јер — како Окружна команда у свом извештају од децембра 1916. јавља — није било ђака за већи разред од првог.⁹⁶

Иначе, по прописима, пријем деце вршен је сваке године пред почетак школске наставе, а о томе ко ће бити примљен — решавала је Окружна команда.

НАПОМЕНЕ

1. Архив Србије, Војни Генерални гувернман, VIII бр. 14. (У даљем тексту: АС, ВГГ).
2. Архив Србије, Службени гласник Ц. и К. Окружног заповедништва у Горњем Милановцу, број 1/1918. (У даљем тексту: АС, Сл. гл. Мил. 1/1918).
3. АС, ВГГ VIII бр. 950, 1680, 1706.
4. Исто, бр. 17, 459.
5. Архив Србије, Службени гласник Ц. и К. Окружног заповедништва у Чачку, број 1/1917. (У даљем тексту: АС, Сл. гл. Чачак 1/1917).
6. АС, Сл. гл. Мил. 1/1918.
7. АС, ВГГ VIII бр. 37, 80.
8. АС, ВГГ VIII бр. 167.
9. АС, ВГГ VIII бр. 207.
10. АС, ВГГ VIII бр. 573.
11. АС, Сл. гл. Чачак 1/1917.
12. АС, ВГГ VIII бр. 10, 106.
13. АС, ВГГ VIII бр. 127.
14. АС, ВГГ VIII бр. 240.
15. АС, ВГГ VIII бр. 535, 567.
16. АС, ВГГ VIII бр. 862.
17. АС, ВГГ VIII бр. 894.
18. АС, ВГГ VIII бр. 921.
19. АС, ВГГ VIII бр. 966.
20. АС, ВГГ VIII бр. 934.
21. АС, ВГГ VIII бр. 1002, 1266.
22. АС, ВГГ VIII бр. 1328.
23. АС, ВГГ VIII бр. 1535.
24. АС, ВГГ VIII бр. 1609.
25. АС, ВГГ VIII бр. 1625.
26. АС, ВГГ VIII бр. 1610.
27. АС, ВГГ VIII бр. 1540, 1549.
28. АС, ВГГ VIII бр. 52.
29. Овде не можемо навести број ученика и ученица по групама. У марту је било ван школе 283 ученика и 317. ученица. За повећан број Бака, за нових 14 у мају, нема података дали су то ученици или ученице, односно поименице.
30. АС, ВГГ VIII бр. 321.
31. АС, ВГГ VIII бр. 509. Иако је шедирано да подаци о броју школа буду тачни, они су, не знамо из кога разлога, увек варирали. У извештају из фебруара (VIII/52) њихов број је 38, а у оном из јуна (VIII/321) је 33, а у овом (VIII/509) је чак 43 школе.
32. АС, ВГГ VIII бр. 620.
33. АС, ВГГ VIII бр. 619.
34. АС, ВГГ VIII бр. 684.
35. АС, ВГГ VIII бр. 766.
36. АС, ВГГ VIII бр. 887.
37. АС, ВГГ VIII бр. 934.
38. АС, ВГГ VIII бр. 965.
39. АС, ВГГ VIII бр. 1281, 1315.
40. АС, ВГГ VIII бр. 1638.
41. АС, ВГГ VIII бр. 1281.
42. АС, ВГГ VIII бр. 1315.
43. АС, ВГГ VIII бр. 1621.
44. и 45. Нема документа из којих би се видело због чега су искључене из школа учитељице Зисић и Јешичевић, које сусрећемо у школама овог округа још у 1916 — прву у Горњем Милановцу, а другу у Мрчајевцима.
46. АС, ВГГ VIII бр. 1649.
47. АС, ВГГ VIII бр. 1652.
48. АС, ВГГ VIII бр. 1198.

ШКОЛСТВО У ОКРУЗИМА ЧАЧАНСКОМ И ГОРЊОМИЛАНОВАЧКОМ ОД 1916. ДО 1918.
ГОДИНЕ

49. АС, Сл. гл. Чачак 1/1917.
50. Исто.
51. АС, ВГГ VIII бр. 38 и IX бр. 134.
52. АС, ВГГ VIII бр. 42.
53. АС, ВГГ VIII бр. 1309
54. АС, ВГГ VIII бр. 753, 1790.
55. АС, ВГГ VIII бр. 1790.
56. АС, ВГГ VIII бр. 987, 1790.
57. АС, Сл. гл. Мил. 1/1918.
58. АС, ВГГ VIII бр. 987, 1790.
59. АС, ВГГ VIII бр. 19, 26.
60. АС, ВГГ VIII бр. 107, 143, 243.
61. АС, ВГГ VIII бр. 251.
62. АС, ВГГ VIII бр. 476.
63. АС, ВГГ VIII бр. 629.
64. АС, ВГГ VIII бр. 707.
65. АС, ВГГ VIII бр. 953.
66. АС, ВГГ VIII бр. 1274.
67. АС, ВГГ VIII бр. 1306.
68. АС, ВГГ VIII бр. 1290.
69. АС, ВГГ VIII бр. 1056.
70. АС, ВГГ VIII бр. 1056.
71. АС, ВГГ VIII бр. 1290.
72. АС, ВГГ VIII бр. 1409.
73. АС, ВГГ VIII бр. 1424.
74. АС, ВГГ VIII бр. 1432.
75. АС, ВГГ VIII бр. 1433.
76. АС, ВГГ VIII бр. 1755.
77. АС, ВГГ VIII бр. 26, 243, 1409.
78. Наредба Генералног војног гувернера о основним школама, од 24. јула 1916, Одељак азили за сирочад чл. 20, Сл. гл. Чачак 1/1917.
79. АС, ВГГ VIII бр. 238. Остала места су била још: Београд, Шабац, Крушевац, Крагујевац и Митровица.
80. Чланови 22 и 24 већ наведене наредбе о основним школама.
81. АС, ВГГ VIII бр. 241.
82. АС, ВГГ VIII бр. 1083.
83. АС, ВГГ VIII бр. 1090, 1320.
84. АС, ВГГ VIII бр. 1427. Буџет азила у Горњем Милановцу за 1917/1918.
85. АС, ВГГ VIII бр. 1422. Завршни рачун азила у Чачку, за период 1916 — јуни 1917.
86. Члан 26 већ наведене наредбе о основним школама.
87. АС, ВГГ VIII бр. 983, 1083, 1403, 1481, 1591.
88. АС, ВГГ VIII бр. 1083.
89. АС, Сл. гл. Милановац од 1. априла 1918. године — додаток.
90. АС, ВГГ VIII бр. 1083.
91. АС, ВГГ VIII бр. 1403, 1591.
92. АС, ВГГ VIII бр. 1404.
93. Члан 21 већ наведене наредбе о основним школама.
94. АС, ВГГ VIII бр. 1461.
95. Члан 23 већ наведене наредбе о основним школама.
96. АС, ВГГ VIII бр. 842. Стање је на дан 1. новембра 1916.

ÉCOLES DANS LES ARRONDISSEMENTS DE ČAČAK ET DE
GORNJI MILANOVAC PENDANT L'OCCUPATION DE LA SERBIE
(1916--1918)

En envahissant la Serbie dans la Première guerre mondiale, l'occupant se proposait de la dévaster et de l'anéantir complètement. La culture était un des domaines de cette «activité» et l'enseignement primaire en consistait un élément fondamental.

Le système scolaire établi fut rejeté sur tout le territoire de la Serbie pour être remplacé par un autre, dont la conception et les fins étaient toutes différentes. Le cyrillique fut banni de l'enseignement au profit de l'alphabet latin. Les manuels et les fournitures d'école, jusqu'aux cahiers, étaient importés d'Autriche-Hongrie. Le corps enseignant des écoles fondées par l'occupant était constitué par des personnes provenant des territoires qui n'avaient pas appartenu à la Serbie. C'étaient, au début, des sous-officiers austro-hongrois auxquels se substituèrent plus tard des civils. La mise en oeuvre de l'activité en question était confiée aux autorités militaires d'occupation, notamment aux préposés de l'enseignement, dont la charge fut instituée auprès de chaque kommandatur d'arrondissement.

Sur la base des documents d'archives, qui n'ont pas été décrits jusqu'ici, l'auteur du présent ouvrage expose l'histoire de ces écoles et asiles d'orphelins sur le territoire des arrondissements de Čačak et de Gornji Milanovac, depuis leur fondation jusqu'à fin septembre 1918 où ils cessèrent de fonctionner. On y trouvera des informations sur le nombre de ces institutions, sur leur programme d'enseignement, sur les manuels utilisés, ainsi que sur les enseignants.

Ljubodrag Popović

Мр ДРАГАН СУБОТИЋ

**МИЛЕВА ЛАЗОВИЋ — ПЕТКОВИЋ У СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКОМ
ПОКРЕТУ СРБИЈЕ**

МР ДРАГАН СУБОТИЋ
УУ 11000 Београд
Суворовска 28

УДК 327.32 (497.11)
„18/19“:929

О женском социјалдемократском покрету Србије мало је писано, а архивска грађа веома је оскудна.¹ Историјска синтеза на микро-плану до сада је обухватила ниво категорија „социјалдемократски покрет“, док је истраживање грађе о истакнутим женама социјалдемократима из разних крајева Србије тек на почетку.

О „женском питању“, као друштвеном питању, Светозар Марковић седамдесетих година XIX века пише „да није за нас прерано, већ је оно прво које треба ставити на дневни ред“.² Димитрије Тучковић, пак, 1910. године, у низу чланака поздравља, оснивање женског социјалдемократског покрета и покретања листа „Једнакост“. Међутим, овај пут од феминистичког до грађанског, односно пролетерског, женског социјалдемократског покрета у чачанском крају имао је особене облике и садржаје, често настале као израз неких ширих збивања у српском грађанском друштву. Наиме, након оснивања „Женског друштва“ 1875. године у Београду и покретања листа „До-

маћица", и у Чачку је основана подружница, а касније, након 1903, и подружница „Кола српских сестара", најпознатијег женског друштва у Србији. Организовање жена социјалдемократа, тачније стварање пролетерског женског покрета у оквиру феминистичког покрета Србије, у Чачку је везано за личност и дело Милеве Лазовић — Петковић.

Ова знаменита жена социјалдемократа рођена је 1882. године у Чачку, у породици Лазовић (пореком из села Лознице). У Чачку је завршила четири разреда гимназије, а у Крагујевцу и две године Више женске школе. Пошто је ова школа укинута и у Београду отворена Женска учитељска школа, из материјалних разлога није одмах наставила школовање. То је учинила тек 1904. године — као ванредни слушаалац Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Још као професор гимназије у Чачку, уочи балканских ратова, истицала се као пропагатор социјалдемократских идеја, с којима се упознала у студентским данима — у Клубу социјалиста великошколаца.³ „Ђачки родитељи, кад су чули да је Милева социјалиста, били су против ње као и сам њен колегијум. Доста је патила од те поједине мржње, али није клонула“.⁴ Ипак, то није омело ову истакнуту социјалдемократкињу, да на првомајским прославама буде у радничкој поворци, често говори на митинзима обесправљених радника на Великој пијаци, што се сматрало нечувеним поступцима у грађанском друштву, оптерећеном свакојаким предрасудама у погледу социјалног статуса жене. Под утицајем Милеве Лазовић, ученици Чачанске гимназије, популарно називани „дрвени гардисти“, поводом штрајка рудара у Вршкој чуки, јануара 1908. године, „сакупили су 6,45 динара и послали свесним друговима“, чиме су манифестовали класну солидарност и исказали приврженост социјалистичким идејама. Као активиста Синдикалног већа и дугогодишњи раднички трибун, Милева Лазовић је крајем 1909. године примљена у чланство ССДС на основу одлуке Главне партијске управе, што је било уобичајено са интелектуалцима које су предлагале месне организације. Наредне године удала се за Тасу Петковића, монополског чиновника, истакнутог социјалисту, иначе сестрића Светозара Марковића.⁵ На прослави првомајског празника, 1910. године, пред око 600 радника, на весељу, поподне, у парку поред Западне Мораве, говорила је и „Милева Лазовић о женском питању“.⁶ У јуну 1909. изабрана је за књијжничара месне организације ССДС, а наредне 1910. године радници су је „једногласно изабрали за секретара месне организације ССДС“.⁷

Најзначајнија делатност Милеве Лазовић — Петковић односи се на организовање курса за описмењавање радника крајем новембра 1909. Она се, наиме, као професор немачког језика и један од ретких интелектуалаца, посветила просветном раду међу радницима. Од укупно 18 заинтересованих, 14 полазника завршило је алфаветски течај, први овакве врсте у овом делу Србије. Често је окупљала радничку децу „и недељом, када је била слободна, водила их је ван града на Бедем и учила да певају радничке песме. Иначе, била је душа радничког покрета у Чачку“ и у том моменту једина жена која је политички радила веома интензивно. Све што су радници научили „о научном социјализму и савременом радничком покрету, сазнавали су преко ње“. „Бавила се и превођењем напредне литературе“.⁸ Заједно са Тасом Петковићем, Ратком Пенезићем и Ђорђем Протићем, држала је предавања и на партијској вечерњој политичкој школи, основаној 1906. године, при партијској организацији, у просторијама кафана „Цар Лазар“, а у време штрајка у Овчарско-кабларској клисури одлазила је међу раднике и држала политичке говоре.

Захваљујући њеном раду, у Чачку је после 1910. године било чак десетак жена чланова ССДС, а лист „Једнакост“, гласило жена социјалдемократата Србије, имао је у вароши чак 40 претплатника.⁹

На Првој земаљској конференцији жена социјалдемократата Србије социјалдемократкиње из чачанског краја представљала је Ковиљка Ђурић.

Захваљујући бројним активностима ове пролетерске женске организације, уочи балканских ратова, 20 радница се окупљало око социјалистичког покрета.¹⁰

У току првог светског рата Милева Лазовић — Петковић живела је у Чачку, а након рата, као социјалиста, прогањана је и често била принуђена да мења места службовања. Тако је била наставница у Тетову, Јагодини, Панчеву и Краљеву. Од 1929. живела је у Београду, где је до пензионисања 1941. године радила у Женској учитељској школи као професор немачког језика. Последње године живота провела је у Београду, где је умрла 21. јануара 1954. Поводом њене смрти „Чачањски глас“ објавио је некролог, у коме се, поред осталог, каже: „Била је познати политички радник, свим својим бићем дисала је за ствар радничке класе и уносила је огромну енергију радећи несебично за интересе радничке класе“.

Једна целовитија оцена политичке делатности Милеве Лазовић — Петковић у српском грађанском друштву, нарочито у једној средини која је одисала паланачким менталитетом (где се улога жене

поимала као „добре домаћице, мајке и раднице“, без њеног ширег уплива у друштвене послове), мора се везивати за настанак и развој социјалистичког и радничког покрета у Чачку. Тиме се најбоље објашњава социјална еманципација жене у друштву, чији је предводник у чачанском крају била Милева Лазовић — Петковић, интелектуалка, социјалдемократкиња, следбеница учења Светозара Марковића и Димитрија Туцовића, савременица Стојанке Цанке Јовановић, Љубице Ивошевић и Надежде Вељковић, које су обележиле историју социјалистичког женског радничког покрета у Србији.

У женском социјалдемократском покрету Србије, личност и политичко деловање Милеве Лазовић — Петковић, заузима достојно место, а када је реч о чачанском крају — она се може убројити међу најистакнутије социјалдемократе.

Примљено 28. V 1989.

НАПОМЕНЕ

1. О женском феминистичком покрету у Србији, његовом настанку и развоју, констатовано је више писаних извора: „Манифестације у част српских жена — њихов културни рад за 50 година 1875—1925“ приредио Борђе Војферт, Београд, 1926; Љубица Марковић, „Почети феминизма у Србији и Војводини“ (прештампано из: „Женски покрет“, 1933, бр. 7—8 9—10, Београд, 1934); Никола Јовановић, „О српској девојци“, Београд, 1912; Тихомир Борђевић, „О српским женскињама“, Београд, 1912; Перо Слијепчевић, „Улога жене у нашој култури“, Београд, 1921; Томићевић, „Политичка и јавна права жене“, 1901; др Дон Трбојевић, „Женско питање“, 1902; Ана Божић, „Положај жене у приватном праву“, Београд, 1939; Алозије Штеби, „Почетак организованог рада жена у нашој земљи“, Гласник југословенског женског савеза, год. III, бр. 7, Београд, 1937; Марија Велимировић, „Драга Дејановић и Милица Стојановић“, „Жена данас“, 15, Београд, 1938.

2. „Је ли жена способна да буде равноправна са човеком“, „Млада Србадија“, 12. април, 15. мај 1870. Један од тумача Светозаревог теоријског наслеђа, Јован Скерлић, у делу „Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје“ (Београд, издање из 1966), сматра да „Марковић схвата феминизам као старији буржоаски феминисти, и он више тежи да подигне жену из повлашћеног положаја; него помогне жени радници, и цео је његов феминизам више јуридички и етички, но социјални и економски“ (стр. 265).

3. „Сећања социјалиста чачанског краја“, стенографске забелешке, ИА Чачак.

4. Фонд Милеве Петковић Лазовић, ИАЧ.

5. Исто.

6. Мр Драган Суботић, „Друштвено-економски положај радничке класе у Чачку 1906—1910“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, 1986.

7. Мр Драган Суботић, „Раднички покрет у Чачку до 1915. године“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, 1987.

8. Као под 3.

9. „Једнакост“, Београд, бр. 4, 16. новембар 1910, бр. 20, 16. септембар 1911. године.

10. Исто.

С А Д Р Ж А Ј

1. Др Борислав Јовановић — ПРЉУША — МАЛИ ШТУРАЦ, ПРАИСТОРИЈСКИ РУДНИК БАКРА И ГОРСКОГ КРИСТАЛА НА РУДНИКУ —	5
2. Вера Богосављевић — ПОКРЕТНИ МАТЕРИЈАЛ СА ПРАИСТОРИЈСКОГ РУДНИКА НА МАЛОМ ШТУРЦУ — — — — —	13
3. Мр Душан Мркобрад и Драган Богосављевић — ИСТРАЖИВАЊЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РУДАРСТВА И МЕТАЛУРГИЈЕ НА РУДНИКУ	37
4. Др Борислав Јовановић и Мр Радослав Милић — РУДНИК ОПАЛА КРИВО ПОЉЕ КОД КРАГУЈЕВЦА — — — — —	57
5. Мр Михаило Милинковић — АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ У 1987. И 1988. ГОДИНИ — — — — —	61
6. Бранислав Анђелковић — ПРАИСТОРИЈСКИ НАЛАЗИ СА ЛОКАЛИТЕТА ЈЕЛИЦА — ГРАДИНА — — — — —	81
7. Елиана Гавриловић — НАЛАЗИ СТАКЛА СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ	87
8. Татјана Цвјетићанин — РИМСКА КЕРАМИКА ИЗ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ — — — — —	103
9. Татјана Цвјетићанин — КАСНОАНТИЧКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА КЕРАМИКА СА ГРАДИНА ИЗ ОКОЛИНЕ ЧАЧКА — — — — —	121
10. Мр Михаило Милинковић — СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ НА ТРИЈЕСКИ КОД ГОРЊЕГ МИЛАНОВЦА — — — — —	131
11. Оливера Марковић — СРЕДЊОВЕКОВНИ МАЧЕВИ ИЗ ОКОЛИНЕ ЧАЧКА И КРАЉЕВА — — — — —	137
12. Теодосије Вукосављевић — МИЛИЋ ДРИНЧИЋ — ВОЈВОДА ПОД ГОРСКИ — — — — —	143
13. Драгољуб М. Павловић — ДРАГАЧЕВСКЕ БИОГРАФИЈЕ — НОВАЧИЋ ИЗ ГОРАЧИБА, ХАЈДУК И БИМБАША — — — — —	181
14. Ковиљка Летић — ШКОЛЕ У ТАКОВСКИМ СЕЛИМА ОД 1804. ДО 1912. ГОДИНЕ — — — — —	195
15. Радован Маринковић — СТАНОВНИШТВО КОТРАЖЕ, БЕЛОГ КАМЕНА, ВУЧКОВИЦЕ И ПШАНИКА — — — — —	243
16. Новак Живковић — НЕМИРНА СТАРОВЛАШКА ГРАНИЦА (1891 — 1895) — — — — —	267
17. Љубодрог Поповић — ШКОЛСТВО У ОКРУЗИМА ЧАЧАНСКОМ И ГОРЊОМИЛАНОВАЧКОМ ПОД ОКУПАЦИЈОМ ОД 1916. ДО 1918. ГОДИНЕ — — — — —	295
18. Мр Драган Суботић — МИЛЕВА ЛАЗОВИЋ — ПЕТКОВИЋ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ — — — — —	315

TABLE DES MATIÈRES

1. Dr Borislav Jovanović — PRLJUŠA — MALI ŠTURAC, MINES PRÉHISTORIQUES DE CUIVRE ET DE CRISTAL DE ROCHE DANS LE RUDNIK — — — — —	5
2. Vera Bogosavljević — MATÉRIEL ARCHEOLOGIQUE MEUBLE DE LA MINE PRÉHISTORIQUE DE PRLJUŠA — MALI ŠTURAC — — —	13
3. Mr Dušan Mrkobrad — Dragan Bogosavljević — RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES SUR LES MINES ET LA MÉTALLURGIE MÉDIÉVALES DANS LE RUDNIK — — — — —	37
4. Dr Borislav Jovanović et Mr Radoslav Milić — MINES D'OPALE DE KRIVO POLJE PRÈS DE KRAGUJEVAC — — — — —	57
5. Mr Mihailo Milinković — RECHERCHES ARCHEOLOGIQUES A GRADINA DANS LA JELICA EN 1987 ET 1988 — — — — —	61
6. Branislav Anđelković — MATÉRIEL PRÉHISTORIQUES DU SITE ARCHEOLOGIQUE DE JELICA — GRADINA — — — — —	81
7. Eliana Gavrilović — OBJETS EN VERRE MIS AU JOUR A GRADINA DANS LA JELICA — — — — —	87
8. Tatjana Cvjetičanin — CÉRAMIQUE ROMAINE DE ČAČAK ET DE SES ENVIRONS — — — — —	103
9. Tatjana Cvjetičanin — CÉRAMIQUE DE LA BASSE ANTIQUITÉ ET DU DÉBUT DE L'ÉPOQUE BYZANTINE MISE AU JOUR A GRADINA, DANS LES ENVIRONS DE ČAČAK — — — — —	121
10. Mr Mihailo Milinković — OUVRAGE FORTIFIÉ MÉDIÉVAL A TRJESKA PRÈS DE GORNJI MILANOVAC — — — — —	131
11. Olivera Marković — EPÉES MÉDIÉVALES DES ENVIRONS DE ČAČAK ET DE KRALJEVO — — — — —	137
12. Teodosije Vukosavljević — MILIĆ DRINČIĆ, VOIVODE DE PODGORA	143
13. Dragoljub M. Pavlović — BIOGRAPHIES DU DRAGAČEVO: NOVAČIĆ DE GORACIĆI — HAYDOUQUE ET COMMANDANT — — — — —	181
14. Koviljka Letić — ÉCOLES DES VILLAGES DE LA CIRCONSCRIPTION SCOLAIRE DE TAKOVO — — — — —	195
15. Radovan Marinković — POPULATION DES VILLAGES DE KOTRAŽA BELI KAMEN, VUČKOVICA ET PŠANIK — — — — —	243
16. Novak Živković — INCIDENTS DE FRONTIÈRE DANS LE STARI VLAH (1891—1895) — — — — —	267
17. Ljubodrag Popović — ÉCOLES DANS LES ARRONDISSEMENTS DE ČAČAK ET DE GORNJI MILANOVAC PENDANT L'OCCUPATION DE LA SERBIE (1916—1918) — — — — —	295
18. Mr Dragan Subotić — MILEVA LAZOVIĆ — PETKOVIĆ DANS LE MOUVEMENT SOCIALISTE DE SERBIE — — — — —	315

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке Србије, Основне заједнице науке региона Краљево и СИЗ-а културе Чачак

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XVIII, 1988.

Тираж: 700

**Рукопис предат у штампу јуна 1989.
Опсег 20 табака и 4¹/₂ табака прилога
Штампање завршено октобра 1989.**